

Br. 25 Biblioteka

SVEDOČANSTVA

ZORAN ĐINĐIĆ: ETIKA
ODGOVORNOSTI
zbornik radova

*Uredila i Uvod napisala
dr Latinka Perović*

Beograd
2006.

Biblioteka SVEDOČANSTVA Br. 25

ZORAN ĐINĐIĆ: ETIKA ODGOVORNOSTI
zbornik radova

IZDAVAČ:

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA:

Sonja Biserko

* * *

UREDNIK:

dr Latinka Perović

SEKRETAR PROJEKTA:

Nebojša Tasić

PREVOD SA NEMAČKOG:

Drinka Gojković

IMENSKI REGISTAR:

Ivan Kuzminović

Srđan Milošević

LEKTURA:

Danica Šterić

Ivo Žanić

KORICE:

Ivan Hrašovec

AUTOR FOTOGRAFIJE NA NASLOVNOJ STRANI:

Goranka Matić

ŠTAMPA:

"Zagorac", Beograd 2006.

TIRAŽ: 1500

ISBN - 86-7208-123-4

*Realizaciju ovog Zbornika pomogao je
Fond za otvoreno društvo, Beograd*

ZORAN ĐINĐIĆ: ETIKA ODGOVORNOSTI

zbornik radova

Sadržaj:

<i>Latinka Perović</i>	
UVOD: ZORAN ĐINĐIĆ I SRPSKO DRUŠTVO	9
I O ovom Zborniku	9
1. Razlozi	9
2. Izvori	14
II Život	17
1. Razdoblje radikalne levice. Dolazak u Beograd	18
2. Životno i intelektualno sazrevanje. Odlazak u Nemačku ...	24
3. Između nauke i politike. Povratak u zemlju	31
4. Postkomunistička stvarnost. Traganje za alternativama	38
5. Promene. Polazište, ciljevi i sredstva	50
III Smrt	58
1. Istorijska perspektiva	58
2. Politički kontekst	60
<i>Olga Manojlović Pintar</i>	
FILOZOF, ISTORIJA I DRUŠTVO U KRIZI	75
- Simbol reformatora u Srbiji	75
- "Tiranija prošlosti"	78
- Politika, moral, ideologije	82
- "Ono što u čoveku izaziva vrtoglavicu leži van kompetencije filozofije"	85
<i>Roland Koh</i>	
ZORANU ĐINĐIĆU U ČAST	91
<i>Iring Fečner</i>	
SEĆANJE NA JEDNOG HRABROG FILOZOFA	93

<i>Dunja Melčić</i>	
FILOZOFSKA RADOZNALOST ZORANA ĐINĐIĆA	101
I Uvod	101
II Između Marxa i Hegela – na tragu velikih pitanja	105
III Kritička teorija društva na analitičkom stolu	107
IV Propust otvaranja političke kulture dijaloga	112
V Neobična geneza Hegelove "sinteze"	116
VI Na pragu zrele faze?	126
VII Epilog	134
<i>Vladimir Gligorov</i>	
RATNICI I TRGOVCI, PRAGMATIZAM I LEGALIZAM	141
- Uvod	141
- Filozofija i politika	141
- Ratnici i trgovci	143
- Pragmatizam i legalizam	153
- Sloboda i teritorije	155
- Zaključak	157
<i>Nenad Dimitrijević</i>	
USTAVNA DEMOKRATIJA SHVAĆENA KONSTEKSTUALNO ..	159
- Uvod: Zašto čitati Đinđića	159
1. Srbija pre i nakon oktobra 2000. godine: kontinuitet nedržavnog stanja	161
2. Život u okovima loše prošlosti	166
3. Pogled unapred kombinovan sa pogledom unatrag, ili zašto Srbiji treba ustavna demokratija	174
<i>Vladimir Goati</i>	
OD POLITIČARA DO DRŽAVNIKA. ĐINĐIĆEVO SHVATANJE PARTIJE	181
- Političar ili državnik?	182
- Dve političke filozofije	184
- Shvatanje partije	187
<i>Obrad Savić</i>	
DVA LICA ODGOVORNOSTI: SRBIJA POSLE ĐINĐIĆA	193

<i>Sonja Biserko</i>	
ZORAN ĐINĐIĆ I HAŠKI TRIBUNAL	223
- Odnos prema zločinima pre 5. oktobra 2000. godine	224
- Odnos prema Hagu posle 5. oktobra 2000. godine	226
- Kontradiktorne izjave	228
- Kupovanje vremena	231
- Transfer Miloševića u Hag	233
- Posledice Miloševićevog transfera u Hag	237
- Reforme i Hag	243
<i>Izabela Kisić i Ksenija Lazović</i>	
MEDIJSKA SLIKA ZORANA ĐINĐIĆA	249
- Uvod	250
- Medijska slika Zorana Đinđića – odraz sukoba dve Srbije	253
- Relativizacija zločina	256
- "Zoran Đinđić, nervozni kapo od Srbije"	258
- Od korumpiranog i kriminalnog političara do ubice	263
- Optužbe za kriminal – javna pisma mafije	267
- Pobuna Crvenih beretki – stara matrica	277
<i>Velimir Ćurgus Kazimir</i>	
ŠUM LAŽI	287
1. Ko je popularniji?	289
2. Oblikovanje javnosti	290
3. Stvaranje šuma	296
4. Gazda	298
5. Rad na komunikaciji sa javnošću	299
6. "Njegovi" ljudi	301
7. Dve sahrane	304
8. Očuvanje identiteta	305
- Prilozi	307
<i>Marijana Obradović</i>	
SUDSKI PROCES OPTUŽENIMA ZA UBISTVO PREMIJERA ZORANA ĐINĐIĆA	327
- Pritisci na sud, tužioca i predsednika veća	331
- Glavni pretres i "oko njega"	345

- Akteri postupka	361
- Četvrti metak i Drugo habsburško carstvo	369
- Zaključak	377
<i>Dobriho Aranitović</i>	
BIBLIOGRAFIJA ZORANA ĐINĐIĆA	379
1. Posebna izdanja	379
2. Članci. Rasprave. Eseji. Prikazi. Polemike	383
3. Intervjui. Diskusije. Izjave	394
4. Prevodilački rad	402
4.1 Posebna izdanja	402
4.2 Studije. Članci. Eseji.	404
5. Literatura o Zoranu Đinđiću	407
<i>Dunja Melčić</i>	
PUBLIKACIJE ZORANA ĐINĐIĆA NA NJEMAČKOM JEZIKU ..	421
Podaci o autorima priloga u Zborniku	423
Imenski registar	433

Latinka Perović

UVOD

ZORAN ĐINĐIĆ I SRPSKO DRUŠTVO

Ponavljam sam sebi da osim ove Avlije ima i drugog i drugačijeg svijeta, da ovo nije sve, i nije zauvijek. I trudim se da to ne zaboravim i da ostanem kod te misli.

Ivo Andrić, *Prokleta avlija*

...opisivati ono što se vidi, to još ide; ali videti ono što treba da se opiše, to je ono što je teško...

Lisjen Fevr (Lucien Febvre), *Borba za istoriju*

I O OVOM ZBORNIKU

1. Razlozi

Među autorima već obimne literature o Zoranu Đinđiću¹ ima onih koji smatraju da je njega već njegov tragični kraj – ubistvo u punoj snazi i u jedinstvenoj ulozi – učinio miljenikom istorije: "Ubijeni vođi ulaze u neza-

¹ Vid. u ovom Zborniku: Dobriho Aranitović, "Bibliografija Zorana Đinđića 5. Literatura o Zoranu Đinđiću".

borav i legendu i Đinđićevi krvnici obeležili su mu mesto među besmrtnicima."² To, međutim, nije izvesno.

Knez Mihailo je ubijen u četrdeset petoj godini života. Svestan gubitka, Ilija Garašanin je rekao da "nema nesreće nad srpskom nesrećom... Izgubivši Mihaila čini mi se sve izgubismo. Bog neka nas okuraži pa da opet podemo njegovim putevima koji nas jedino vođahu istinskoj budućnosti". Posle progonstva knez Mihailo se u Srbiju iz Evrope vratio sa programom. Mnogo je učinio za Srbiju, "ali ono je tek veliko bilo što mišljaše učiniti i što mu je onako napredno za rukom išlo".³ Ipak, knez Mihailo nije ušao u kolektivno pamćenje.

Za razliku od državnika, u legendu je ušao jedan ideolog, Svetozar Marković, koji je, posle tamnovanja u požarevačkom zatvoru, preminuo u dvadeset devetoj godini života. Sa pisanim delom koje je dotle stvorio, on je u Srbiji utemeljio ideju o zaostalosti kao prednosti, to jest o neponavljajućem putu koji su u svom razvitku prošli zapadnoevropski narodi. U principima koje su proklamovala revolucionarna učenja u tadašnjoj Zapadnoj Evropi, zajedničkoj svojini i samoupravi naroda, Marković je prepoznao one iste, samo usavršenije principe na kojima su se temeljile patrijarhalne zajednice srpskog naroda (zadruga i opština) u kojima se održao pod dugom tuđinskom vladavinom.

Sa ovim odgovorom na izazov modernizacije svog seljačkog, zaostalog i u celini još neoslobođenog naroda, Svetozar Marković je privukao pažnju najpoznatijeg srpskog istoričara, Slobodana Jovanovića. Ali je na njegovu kritičku knjigu brzo usledila replika Jovana Skerlića, čija će biografija o Svetozaru Markoviću ostati definitivna.⁴ Dihotomnost izražena u ovim dvema knjigama središna je konstanta srpske intelektualne i političke elite kroz čitavu njenu istoriju.

Borba za interpretaciju pojave Zorana Đinđića u srpskoj politici u jednom prelomnom istorijskom razdoblju, kada je ponovo izoštrena srpska istorijska kontroverza, još uvek traje. To pogotovo važi za rasvetljavanje njegovog ubistva na mestu prvog postkomunističkog premijera u Srbiji, ko-

² Milan St. Protić, *Izneverena revolucija. 5. oktobar 2000*, Beograd, 2005, str. 262.

³ Ilija Garašanin – Kostić Magazinoviću, 21. jun 1868. Arhiv Srbije, Fond Ilije Garašanina, br. 1688. Vid. Dragoslav Stranjaković, *Ilija Garašanin*, Kragujevac, 2005, str. 451.

⁴ Vid. Latinka Perović, "Literatura o Svetozaru Markoviću" u: *Ista, Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 2, Beograd, 1985, str. 19–169.

je "govori mnogo (i) o srpskoj javnosti i o čitavom srpskom društvu"⁵. A bez spremnosti srpskog društva, pre svega njegove intelektualne elite, da postavi pitanje – zašto je posle Đinđića tamo gde je bilo i pre njega⁶ – srpsko društvo neće moći da razveže čvor u koji se tim ubistvom uvezalo, isbrisavši granicu između politike i zločina. To jest: da li je Srbija posle Zorana Đinđića ona Srbija za čiji je opstanak, kao uslov, označeno i izvršeno njegovo ubistvo? Za koju su Srbiju politička misao i koncepcija postkomunističkog razvoja Srbije ubijenog premijera predstavljali izdaju? Zašto je on ubijen?

Odgovori na ova pitanja zahtevaju, dakako, analizu pisanog dela Zorana Đinđića, ali i rekonstrukciju njegovog života i političkog rada, kao i studiju njegove ličnosti, o kojoj je izrečeno toliko mnogo protivrečnih sudova i napravljeno ne manje konstrukata ispunjenih resantimanom. Uopšte, izraženo je mnogo veće interesovanje za ličnost i karakter Zorana Đinđića, nego za njegovu misao i njen učinak. Proučavanje pojave Zorana Đinđića i njegove sudbine, međutim, predstavljaju specifičnu sondu u srpsko društvo, u njegovo istorijsko nasleđe i u njegovu neposrednu prošlost.

Uz Jovana Ristića, Stojana Novakovića, Milana Piroćanca, Milovana Milovanovića i, ako se sme reći, Marka Nikezića, Zoran Đinđić spada u najtemeljnije obrazovane političke ljude u modernoj istoriji Srbije: svaki od njih ima za to potvrdu u svom delu izvan politike. U isto vreme, Zoran Đinđić je moderan intelektualac sa vodećom ulogom u postkomunističkom razdoblju Srbije. Put od filozofa do političara, i od političara do državnika nigde nije uobičajen, a u Srbiji je apsolutno jedinstven. Ako je prvo podrazumevalo rez⁷, za drugo⁸ je bila potrebna evolucija, sazrevanje, dar koji se ne otkriva na prvi pogled.

A kada je jednom već ušao u politiku, šta je za Zorana Đinđića značila politika? Po Maxu Weberu postoje dva načina bavljenja politikom: živeti "za" politiku, ili "od" politike. "Onaj", kaže Weber, "koji živi 'za' politiku, od nje stvara, u *najboljem* smislu izraza, 'cilj svoga života', bilo zato jer na-

⁵ Vid. u ovom Zborniku: Vladimir Gligorov, "Ratnici i trgovci, pragmatizam i legalizam".

⁶ Isto.

⁷ Vid. Vesna Pešić, "Aktuelnost filozofije Zorana Đinđića", *Filozofija i društvo*, br. XXII–XXIII, Beograd, 2003; u ovom Zborniku: Dunja Melčić, "Filozofska radoznalost Zorana Đinđića".

⁸ Vid. u ovom Zborniku: Vladimir Goati, "Od političara do državnika. Đinđićevo shvatanje partije".

lazi mogućnost uživanja u punom posedovanju vlasti, ili pak stoga jer mu ta delatnost omogućuje da nađe unutrašnju ravnotežu i izrazi svoju ličnu vrednost stavljajući se u službu 'stvari' koja daje smisao njegovom životu... Onaj ko u politici vidi stalan izvor *prihoda* živi 'od' politike, a 'za' nju živi onaj s kojim to nije slučaj."⁹

Zoran Đinđić je bio filozof, celog života je težio ekonomskoj nezavisnosti, svoj politički angažman platio je životom. Da li su to dovoljni dokazi da je živeo "za" politiku zato što je u njoj nalazio unutrašnju ravnotežu i dublji smisao života?

Autore priloga u ovom Zborniku nije obavezivala koncepcija koja ima zadati cilj: političku ili intelektualnu biografiju Zorana Đinđića, ili istoriju razdoblja koje je on, kao opozicioni lider i prvi premijer posle diktature i ratova, obeležio. Ali je sama ideja Zbornika bila predmet širokih konsultacija. Ovo utoliko pre što nisu mogla biti ostvarena čak ni neka nastojanja da izvesne stručne edicije budu objavljene u *znak sećanja* na Zorana Đinđića. Razlog je ležao u razumevanju specifičnosti političkog trenutka i oklevanju otvorenog zauzimanja stava prema onome što se dogodilo. U isto vreme, u svetu se o Zoranu Đinđiću pisalo mnogo.

U Konstanzu, nemačkom gradu na čijem je Univerzitetu Đinđić doktorirao, na godišnjicu njegovog ubistva održan je poseban skup.¹⁰ U auli Univerziteta Friederich Schiller u Jeni, 16. aprila 2004. godine, Zoranu Đinđiću je posthumno dodeljena nagrada za Međunarodno razumevanje i ljudska prava 2004. g. koju je preuzela njegova udovica, Ružica Đinđić. Sledeće godine, 2005, objavljen je dvojezični zbornik koji sadrži govore održane tom prilikom¹¹.

Na istom Univerzitetu, 24. septembra 1823. godine, "u doktora filozofije promovisan je veliki prosvetitelj i reformator srpskog pisma, Vuk

⁹ Maks Veber, *Duhovni rad kao poziv*. Preveo s nemačkog Dušan Janić. Predgovor Remon Aron, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1998, str. 114.

¹⁰ Vid. Ernst Keler (Köhler), "Nedovršen zadatak. Zoran Đinđić u srpskoj politici", *Ekonomist*, Beograd, 29. mart 2004; Dunja Melčić, "Filozofsko nasleđe mladog Zorana Đinđića. Pitanja o modernoj Srbiji", isto, 17. maj 2004.

¹¹ Milovan Božinović, Gabriella Schubert, Ulrich Zwiener + (Hrsg.), *Zoran Đinđić – Für Ein Demokratisches Serbien in Europa, Zoran Đinđić – za demokratsku Srbiju u Evropi*, Collegium Europaeum Jenense an Der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Glaux Verlag, Jena.

Stefanović Karadžić"¹². Posle 180 godina, srpski premijer Zoran Đinđić posthumno je dobio priznanje za "svoje istorijske zasluge u pokretu za građanska prava i za demokratizaciju Srbije, za svoj istaknuti doprinos savladavanju posledica diktature i čuvanje ljudskih prava kao i za gradnju novih mostova između evropskih naroda"¹³.

U isto vreme, u prilog stanovištu o preuranjenosti Zbornika o Zoranu Đinđiću u Srbiji, navođena su dva razloga: odsustvo distance i opasnost od stvaranja novog mita. Nema sumnje, rad na Zborniku je potvrdio važnost distance. Događaji su još u previranju i daleko su od kristalizacije. Većina učesnika je živa i još aktivna u političkom životu. Mnogi od njih ne bi želeli da budu citirani, jer nisu sigurni kako bi ono što su rekli ili učinili moglo izgledati u svetlu Đinđićevog tragičnog kraja. Vreme, zaista, nije ispralo zbivanja od onoga što je u njima bilo efemerno i indukovano, i još nije stiglo da na svom gustom rešetku ostavi samo njihovu suštinu. Ali, ono nikad ni ne prestaje to da čini. Sećanja su nepouzdana i nesvesno prerađena naknadnim iskustvom. Istraživanja savremenika nešto su drugo: ona neponovljivo reflektuju duh vremena. Razume se, ona ne mogu biti definitivna, jer dalja istraživanja otkrivaju nove činjenice, a i istorijska perspektiva se menja. Distanca je, međutim, često bila izgovor za zaborav koji i počinje sa ravnodušnošću prema stvarnosti koja će tek postati prošlost. Istorija nije depo u koji se odlažu pojave i događaji, da bi ih jednom, ispražnjene od ljudskog sadržaja, potomci stavili pred *poslednju instancu*. Savremenici su odgovorni za svoje vreme. Svejedno da li su u njemu aktivni ili pasivni: svaki čovek ima samo jedan život.

U narodu čiju istorijsku svest određuju mitovi o slavi i veličini srednjovekovne države i o porazu na Kosovu 1389, strah od još jednog mita iznenađujuće je racionalan. Ali, u slučaju Zorana Đinđića u pitanju je bojazan od stvaranja pozitivnog mita (filozof, moderan intelektualac, reformator, zapadnjak). U isto vreme, dugo je stvaran negativan mit (izdajnik, mafijaš, kriminalac), odnosno, potpisnik Deklaracije o Srbima kao najvećim žrtvama u Jugoslaviji u XX veku, sagovornik Radovana Karadžića na Palama

¹² Gabriela Schubert / Gabrijela Šubert, "Neue Brücken nach Serbien" / "Novi mostovi prema Srbiji", Isto, str. 86, 91.

¹³ Ulrich-Zwiener-Stiftung für Internationale Verständigung und Menschenrechte Collegium Europaeum Jenense URKUNDE Herr Ministerpräsident Dr Zoran Đinđić / Fondacija Ulriha Cvinera za međunarodno razumevanje i ljudska prava Collegium Europaeum Jenense – POVELJA Gospodinu Dr Zoranu Đinđiću, Predsedniku vlade Republike Srbije, Isto, str. 19, 21.

1994. godine, Slobodana Miloševića u vreme građanskih protesta 1996–1997, Milorada Ulemeka Legije u vreme petooktobarskih promena 2000. godine, promotor političke uloge Crkve u sekularnoj državi. U podeljenom srpskom društvu, svaka od ovih argumentacija podjednako se koristi za stvaranje mita i o heroju i o antiheroju.

"U trajnosti mitova i u inerciji konzervativizma", kako kaže Leszek Kolakowski, "uvek postoji izvestan razlog koji treba otkriti."¹⁴ Jedini put koji vodi otkrivanju tog korena sadržan je u istorijskom saznanju realne prošlosti bez koje nije moguć ni racionalan odnos prema njoj. To važi i za koren kako pozitivnog tako i negativnog mita i o Zoranu Đinđiću.

U konsultacijama o ovom Zborniku jedan od kolega Zorana Đinđića, koji je sa njim radio i veruje da ga je poznavao, rekao je da bi sam Đinđić na ideju o Zborniku reagovao pitanjem: "Šta će vam to?" Zoran Đinđić je živeo brzo, skraćivao je vreme predviđeno za studije, rok za izradu doktora-ta, hteo da ubrza istoriju: "Ono što sada spavam kradem od života."¹⁵ Naj-zad, bio je filozof i političar čije je razumevanje istorije i posvećenost u srpskom istorijskom nasleđu bez presedana¹⁶. Nekome ko je Zorana Đinđića otkrivao samo kroz njegovo pisano delo bliža je pretpostavka da bi on na bavljenje njime *post mortem* reagovao poput jednog drugog filozofa: "Ne, ja ne mislim da se sve završava sa smrću. U potpunosti podržavam Levinasa u tvrdnji da je svaka smrt zapravo jedno ubojstvo... (treba) naučiti prepustiti mjesto onima koji se rađaju, naučiti predvidjeti i prihvatiti što će oni napraviti s mojom smrću..."¹⁷ Da nije bilo smrti – ubistva Zorana Đinđića, ni mi sigurno ne bismo žurili da pročitamo njegovo pisano delo.

2. Izvori

Da li je postavljen pravi problem u vezi sa Zoranom Đinđićem što je uvek "početak i kraj svake istorije", bez čega se istorija svodi na "pripove-

¹⁴ Lešek Kolakowski, *Prisutnost mita*, Beograd, 1989, str. 20.

¹⁵ Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija*. Priredili Emilija Bogdanović i Dobrivoje Vulo-vić, Predgovor Vesna Pešić. Beograd, 2004, str. 152.

¹⁶ Vidi u ovom Zborniku: Olga Manojlović Pintar, *Filozof, istorija i društvo u krizi...*

¹⁷ Cit. prema: Andrea Zlatar, "In memoriam. Protiv zaborava. Paul Ricoeur, 27. 2. 1913, Valence – 20. 5. 2005, Chatenay–Malabry (Pariz)", *Gordogan*, Zagreb, zima 2005, str. 243.

danja, kompilacije?"¹⁸ Odnosno, da li savremenici traže odgovor na pitanja: kako je u Srbiji bilo moguće još jedno političko ubistvo, i ko je u istorijskom smislu bio čovek koji je ubijen na prelasku iz XX u XXI vek? Savremenici uvek mogu reći da im, osim distance, za odgovor na ta pitanja nedostaju i izvori. U konkretnom slučaju, građa o delovanju opozicije, Demokratske stranke, Vlade Zorana Đinđića, izvori diplomatske provenijencije, lična korespondencija. "Istorija se", pisao je, međutim, Lucien Febvre, "nesumnjivo pravi uz pomoć pisanih dokumenata. Kad ih ima. Ali, ona može da se pravi, ona mora da se pravi i bez pisanih dokumenata ako ih nema."¹⁹ U slučaju Zorana Đinđića događa se obrnuto: istorija se pravi i mimo dokumenata kojih ima.

Više Đinđićevih saradnika u raznim razdobljima napisalo je memoare u kojima saopštavaju svoje utiske o njemu, prepričavaju razgovore sa njim, ali ne citiraju njegovo pisano delo. I u knjigama druge vrste "već dugo (se) oko Zorana Đinđića prave najrazličitije konstrukcije i interpretacije njegovih ideja i političkog delovanja u kojima se polako gubi njegova reč."²⁰ Tačnije, njegova misao odlazi u drugi plan.

Autori priloga u ovom Zborniku pošli su od pisanog dela Zorana Đinđića. To je izvor prvog reda i kao takav nezaobilazan. Za proučavanje intelektualnog razvoja Zorana Đinđića, njegove filozofske i političke misli, odnosa filozofa i političara u njemu, njegovo pisano delo je i jedinstven istorijski izvor.

Do ovog Zbornika, međutim, nije postojao precizan uvid ni u obim ni u karakter pisanog dela Zorana Đinđića.²¹ Svoj prvi rad, skraćenu verziju diplomskog rada, objavio je kao dvadesetčetvorogodišnjak.²² U međuvremenu, za nepunih trideset godina koliko je proteklo do njegovog ubistva, za istraživače koji su bili savremenici njegovog izuzetno dinamičnog i rizičnog političkog rada, u toku čitave polovine ovog perioda, nastalo je delo iznenađujuće značajnog obima: 252 naslova (241 na srpskom i 11 na nemačkom jeziku). U isto vreme, delo raznovrsno u žanrovskom smislu, složeno po

¹⁸ Lisjen Fevr, *Borba za istoriju*. Priredila Dubravka Stojanović, Beograd, 2004, str. 38.

¹⁹ Isto, str. 86.

²⁰ Vesna Mališić, "Uvodna reč" u: *Zoran Đinđić – San o Srbiji...*, str. 7.

²¹ Vid. u ovom Zborniku: Dobrilo Aranitović, "Bibliografija Zorana Đinđića".

²² Zoran Đinđić, "Karl Korš – problemi jedne recepcije marksizma", *Gledišta*, br. 9, Beograd, 1976.

značenju i zbog izvesnih misaonih dometa nezaobilazno za razumevanje Srbije na prelazu iz XX u XXI vek.

Zoran Đinđić je pisao i objavljivao filozofske studije, samostalno i u koautorstvu prevodio i priređivao filozofska dela i za njihova izdanja pisao iscrpne uvodne studije. U tom smislu, bio je posrednik znanju: ne jedini ali među značajnima. U stručnim časopisima objavljivao je filozofske rasprave i eseje, vodio stručne polemike i pisao prikaze. U listovima za politička, društvena i kulturna pitanja: članke, političke rasprave, govore i intervjuje. Njegova poslovična radinost, teorijska obrazovanost i dobra obaveštenost o savremenim filozofskim i društvenim idejama, učinili su ga, naročito u uslovima sve veće ideološke poroznosti komunističkog sistema, i izuzetno plodnim. Toliko, da će jednom kasnije reći: "Od toga se moglo lepo živeti."²³

Međutim, posebna izdanja Zorana Đinđića (filozofske studije i prevodi) daleko su ispod nivoa na kome je bilo beogradsko izdavaštvo u godinama kada su ona izlazila,²⁴ i već zbog toga sa malim izgledima da su danas šire dostupna. Drugi, po obimu manji Đinđićevi radovi, rasuti su po brojnim časopisima i listovima koji su u protekle tri decenije izlazili, pre svega u Beogradu.

Budućim istraživačima života i rada Zorana Đinđića koristiće sigurno i podaci do kojih je autor ovoga Uvoda došao u toku vlastitih istraživanja: 1. znatna je rukopisna ostavština sasvim mladog Đinđića, 2. ima napisa iz njegove zrele faze koje je iz raznih razloga ostavljao prijateljima i poznanicima, 3. isti je slučaj i sa delovima njegove lične biblioteke.²⁵

Posle ubistva, iz utilitarnih političkih razloga ili iz osećanja intelektualne i moralne obaveze da se od posthumne diskreditacije Zoran Đinđić brani vlastitom reči, objavljeno je nekoliko izbora Đinđićevih tekstova, gotovo isključivo onih koji su nastali u vreme njegovog delovanja u opoziciji i na vlasti.²⁶ Nastojanjem priređivača da predstave ono što je sam Zoran Đinđić

²³ Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča. Revolucionar u ruralnoj kontrarevoluciji". Piše Ljiljana Habjanović – Đurović. *Duga*, Beograd, 28. maja – 10. juna 1994.

²⁴ O ovome vid. u ovom Zborniku: Dunja Melčić, "Filozofska radoznalost Zorana Đinđića".

²⁵ Podatke o posednicima ovih izvora autor je pohranio kod izavača Zbornika.

²⁶ *Zoran Đinđić o Kosovu*. Priredili Slobodan Erić i Ivan Marić, Udruženje građana CER, Beograd, 2003; Isti, *Srbija u Evropi*. Priređivači dr Nebojša Popović i Života Ivanović, TANJUG, Beograd, 2003; Isti, *Jedna srpska vizija*. Priredili Emilija Bogdanović i Dobrovoje Vulović, Beograd, 2004; *Metafore dr Zorana Đinđića*. Priredili Bojan Ljubenović, Mirjana

smatrao bitnim, a što su oni kod njega osetili kao novo, pomenuti izbori tekstova su ocrтали Zorana Đinđića kao političkog mislioca. Taj zaključak je implicitan i u priložima u ovom Zborniku, naročito u onim čiji su autori pisano delo Zorana Đinđića pročitali u celini. Zadržavajući oprez prema definitivnim sudovima, oni smatraju da imaju pravo na jedan zaključak: pisano delo Zorana Đinđića zaslužuje kritičko izdanje. Ne samo kao dug prema njemu lično, već kao misaoni korpus neophodan u proučavanju jednog od najtežih razdoblja u istoriji Srbije modernog doba.

II ŽIVOT

Redovi koji slede nisu više od pokušaja da se naznače glavna razdoblja u životu Zorana Đinđića i skicira okvir koji ispunjavaju prilozi u ovom Zborniku.

Zoran Đinđić je sretao veoma različite ljude: od onih koji su pripadali samom intelektualnom vrhu do onih koji su pripadali svetu široke socijalne margine i podzemlju. Opisan kao uzdržan, čak pomalo hladan, Zoran Đinđić je bio veoma radoznao čovek. Zanimale su ga ne samo knjige nego i ljudi: "Najjači utisak ostavlja [...] kad ne govori o ljudima nego sa ljudima."²⁷ Mnogi od ljudi koje je Zoran Đinđić sretao saopštavaju danas svoje utiske o njemu. To je u redu, sve dok pojedinačno iskustvo ne pretenduje na celinu, na biografisanje, prema kome bi, kad se sve sabere, i Đinđićev biograf taj njegov "život živeo bolje"²⁸. Isto važi i za istraživača života i rada Zorana Đinđića. Kad ostane nasamo sa njegovim pisanim delom, istraživač oseti razliku između iskustva koje je imao istražujući život i rad ličnosti sa kojima nije delio vreme, sa jedne strane, i iskustva u istraživanju istorijske ličnosti čiji je savremenik bio, a koju je nadživeo, sa druge. Tada mu padaju na pamet reči Paula Oстера: "Kada sam počinjao, mislio sam kako će sve ići spontano, u jednom dahu, kao u transu. Moja potreba za pisanjem bila je ta-

Rašić, Slađana Maksimović, Beograd, 2004; Zoran Đinđić, *San o Srbiji*. Priredila Vesna Mališić. Beograd, 2004.

²⁷ Ernst Keler (Köhler), "Đinđić o svojoj politici. Sa Istoka na Zapad", *Ekonomist*, Beograd, 13. jun 2005.

²⁸ Vid. Miroslav Karaulac, *Andrićeve kule i gradovi*, Novi Sad, 2006, str. 109.

ko velika da sam mislio kako će se priča napisati sama. Ali reči mi sada dolaze sporo. Čak i kada imam uspešan dan, nisam u stanju da napišem više od strane ili dve [...] Čim pomislim na nešto, to u meni pobudi sećanje na nešto drugo, i treće, sve dok sakupljeni detalji ne postanu toliko gusti da mi se čini da ću se ugušiti. Nikada ranije nisam u tolikoj meri bio svestan procepa između razmišljanja i pisanja."²⁹

Put do celine, do biografije Zorana Đinđića, još je veoma dug. Ako se dogodi da Đinđić jednom dobije *svog* Skerlića, to neće biti tek još jedna potvrda da "dobro urađena biografija [...] zahteva ne samo 'istoričara od zanata' već i vrsnog pisca".³⁰ Biće to najpre znak da je u dihotomiji srpske intelektualne i političke elite došlo do promenjenog odnosa strana.

1. Razdoblje radikalne levice

Dolazak u Beograd

O počecima Zorana Đinđića u politici pisalo se neprecizno: uglavnom po sećanju i u trenucima koje je snažno obeležavala komemorativna atmosfera. Međutim, Đinđić je sam detaljno opisao ovaj period svoga života i rada, ne sluteći koliko time pomaže svome budućem biografu.³¹

Rođen u Bosanskom Šamcu, 1. avgusta 1952. godine, gde je tada njegov otac kao oficir JNA službovao, Zoran Đinđić je detinjstvo i ranu mladost proveo u bosansko-hercegovačkim palankama u kojima je otac potom bio u službi. Najviše u Travniku: od 1961. do 1967. godine. Naizgled slične, naročito u pogledu nivoa ekonomske i društvene razvijenosti, ove su palanke živele u etničkim, konfesionalnim i kulturnim razlikama, koje su udisane kao što se udiše vazduh.³² Da li je mladi Zoran Đinđić mogao biti lišen

²⁹ P. Oster, *Otkrivanje samoće*, Beograd, 2000, str. 38. Vid. Mira Ž. Radojević, *Božidar Marković 1894-1946. Politička biografija RD 7714*, Univerzitetska biblioteka "Svetozar Marković".

³⁰ Vid. Mira Radojević, *Božidar Marković...*, str. 16.

³¹ Vid. Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

³² "Rastao je u Travniku, stanovali su pored dve crkve, i deca iz kraja uglavnom su odlazila u dvorište katoličke crkve, jer je tamo bilo trešanja i jabuka. U dvorištu pravoslavne crkve nije bilo voća, pa tamo nisu ni svraćali. A najbolje su se zabavljali u džamijama, mešajući vernicima cipele. Bilo je to, znači, detinjstvo kao i svako drugo, bez uspomena na nacionalne sukobe i napetosti". Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

uticaja "višeznačnosti ambijenta, bogatih sazvučja, tonova i boja, kakav je nudila Bosna?"³³

Porodica nije mogla ni da podstakne ni da zadovolji intelektualnu radoznalost mladog Đinđića.³⁴ Ali su njegovi roditelji, Mila i Dragomir, pokazivali razumevanje za njegovo rano izraženo buntovništvo.³⁵ U kome se već nazire pitanje slobode koje Dunja Melčić u ovom Zborniku označava kao trajno Đinđićevo pitanje.

Posle očevo penzionisanja, 1967. godine, Đinđić je došao u Beograd. U IX gimnaziji, na Novom Beogradu, završio je srednju školu. Iz straha da se suviše ne radikalizuje, otac je želeo da njegov sin studira nešto praktično – građevinarstvo. On je, pak, neuspešno pokušao da se upiše na Fakultet dramskih umetnosti i studira režiju, zanimalo ga je istraživačko novinarstvo, a završio je kao student čiste filozofije.

Stupanje na Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, oktobra 1971. godine, Zoran Đinđić je smatrao prvom važnom prekretnicom u svom životu. Pred njim se otvorio novi svet: predavanja, debate, knjige. Tu je našao podsticaje i za politički angažman.

Na Filozofskom fakultetu još je sve podsećalo na studentsku pobunu 1968. godine: neizbrisane revolucionarne parole protiv crvene buržoazije; stariji studenti, koji su bili učesnici pobune, a koje je policija, kao legendarnog Vladu Mijanovića, nadzirala i progonila. Atmosferu na katedri za filozofiju posebno je obeležavao položaj grupe od osam profesora deklariranih marksista.

Neki od profesora iz pomenute grupe bili su saradnici filozofskog časopisa *Praxis*, koji je pokrenut u Zagrebu 1965. godine – od 1966. imao je i međunarodno izdanje – i koji je delovao sa pozicija *kritike svega postojećeg*. Oni su takođe bili i među osnivačima i učesnicima Korčulanske letnje škole, koja se u toku cele jedne decenije (1964–1974) održavala svake godine. Raspravama o važnim teorijskim pitanjima, koje su nesumnjivo imale i političke implikacije, ova je institucija stekla zavidan međunarodni ugled i

³³ Miroslav Karaulac, *Andrićeve kule i gradovi...*, str. 20.

³⁴ "Imali smo pet-šest knjiga tipa: Montgomeri – *Rat u Africi* i Frunze – *Opsada Moskve*. Ja sam to počeo da čitam, ali u tim knjigama ničega za mene nije bilo, tako da u stvari iz kuće nisam poneo nikakav odnos prema svetu". Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

³⁵ Kao gimnazijalac, poslao je predlog da se iz Ustava SFRJ briše ime Josipa Broza. To je prošlo bez većih posledica. Bio je prvi put priveden u policiju i oduzeta mu je pisaća mašina. Otac je tražio da obeća da slične stvari više neće činiti, i zadovoljio se dobijenim obećanjem.

privukla na saradnju filozofe iz celog sveta.³⁶ Zbog svega toga, Partija je imala ambivalentan odnos prema obe ove institucije. Država ih je finansijski pomagala. U isto vreme, strogo je čuvana granica između teorijskog i političkog. Percipirana u Partiji kao glavni inspirator i organizator studentske pobune 1968. godine, pomenuta grupa beogradskih profesora prešla je upravo ovu granicu. Da bi se sprečilo njeno konstituisanje kao unutrašnje opozicije u Partiji, i izbeglo poimenično isključivanje profesora iz Partije, od kojih su neki bili učesnici antifašističkog rata i stari komunisti, pribeglo se raspuštanju partijske organizacije Filozofskog fakulteta. Oslobođena i formalnih veza sa Partijom koja se deklarirala kao marksistička, grupa filozofa marksista postala je vanpartijska opozicija koja je nastavila da deluje sa pozicija marksizma, odnosno ranog Marxa.

Jugoslovensko društvo je ulazilo u izuzetno dramatično razdoblje sopstvene krize: napad na privrednu reformu (1965) kao na restauraciju kapitalizma i njen krah; uklanjanje Aleksandra Rankovića sa položaja vodećeg čoveka u moćnoj Službi državne bezbednosti od dolaska Komunističke partije na vlast posle Drugog svetskog rata, i reakcija u Srbiji na taj događaj kao antisrpski čin (1966); otvaranje pitanja Kosova, a preko njega i pitanja konstitucije jugoslovenske države (1968); studentska pobuna (1968) kao prvi javni masovni pokret u Jugoslaviji posle dolaska komunista na vlast (1945); sovjetska okupacija Čehoslovačke (1968) sa dalekosežnim poukama o nemogućnosti reforme državnog socijalizma i partijske države, odnosno o socijalizmu sa ljudskim licem u senci velikodržavnog hegemonizma Sovjetskog Saveza; ishod unutarpartijskih sukoba u Jugoslaviji (Hrvatska – 1971, Srbija – 1972) u korist rigidne restalinizacije Partije.³⁷

Pomenuta dinamika događaja nagoveštavala je sukobe koje je vladajuća partijska elita nastojala da predupredi orijentacijom na tvrdi kurs u unutrašnjoj politici i veću ideološku bliskost sa Sovjetskim Savezom. Intelektualna elita ukazivala je na odsustvo političkih sloboda i vladavinu laži, ali nije, poput elite u Poljskoj, Čehoslovačkoj i Mađarskoj, profilisala alternativu, pa ni alternativno organizovanje.

U tim okolnostima, Zoran Đinđić započinje studije filozofije. Istovremeno, čini i prve korake u politici. On je bio jedan od onih studenata koji na

³⁶ Vid. Milan Kangrga, "Korčulanska ljetna škola (1964–1974)" u: *Izvan povijesnog događanja. Dokumenti jednog vremena*, Split, 1997.

³⁷ Vid. Latinka Perović, "Na tragu srpske liberalne tradicije. Ko su i šta su srpski liberali sedamdesetih godina XX veka" u: Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd, 2003.

sebe skreću pažnju svojih profesora, ali ne uživaju njihovu nepodeljenu naklonost: "Sa njim je sve nekako drukčije od samog početka."³⁸ U njegovoj smionosti, neki od profesora vide drskost, u strasnoj radoznalosti i otvorenoj skepsi – pretencioznost, u nepriznavanju autoriteta, iz čega ni sami nisu bili izuzimani – nepristojnost i nedostatak "kućnog odgoja".³⁹ Sasvim obratno, takvi studenti fasciniraju svoje vršnjake, koji ih priznaju za svoje lidere i stvaraju njihovu harizmu.

Sa manjom grupom istomišljenika, Zoran Đinđić je pomoću glasačke mašine preuzeo rukovodstvo Saveza studenata na Filozofskom fakultetu. Njihov cilj nije bio da ponove 1968. godinu već da odu dalje.⁴⁰ Njihova organizacija odgovarala je njihovim ciljevima. Oni su predstavljali "totalnu zajednicu" i radili su konspirativno. Kritika njihovih profesora, i celog pokreta 1968. godine, polazila je, po njima, sa pozicija "radikalnog socijalizma", dok su oni, postšezdesetosmaši, "u teoriji bili radikalni komunisti", a "u praksi anarhisti".⁴¹

Za Đinđića je u ovom periodu od ključnog značaja jedan studentski skup koji je, početkom januara 1974. godine, održan u Ljubljani. Inicijator skupa je bio Fakultetski odbor Saveza studenata Filozofskog fakulteta u Ljubljani. Pozvani su bili studenti svih filozofskih fakulteta iz Jugoslavije, a prisustvovali su samo još predstavnici studenata filozofskih fakulteta iz Zagreba i Beograda. Studente Filozofskog fakulteta iz Beograda predstavljali su Zoran Đinđić i Miodrag Stojanović.

Za skup je bio pripremljen Nacrt rezolucije, koji "vrvi od zaklinjanja u socijalizam, i samoupravljanje, u marksizam i Program SKJ, ali sadrži i 'levu kritiku' konkretnih društveno-političkih prilika u zemlji".⁴² To, međutim, nije bila maska.

Nacrt rezolucije ukazivao je ne samo na postojanje krize jugoslovenskog društva već na istorijske okolnosti koje su uticale na promenu njenog

³⁸ Prof. dr Zdravko Kučinar u razgovoru sa autorom "Uvoda".

³⁹ Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

⁴⁰ "Mi nismo zavideali šezdesetosmašima. Mi smo njih posmatrali sa visine. Oni su bili naivni, mislili smo. Oni su igrali kozaračko kolo. Njih su komunisti prevarili. Nas neće. Mi smo neko ko će da ispravi greške šezdeset i osme". Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

⁴¹ Isto.

⁴² Srđa Popović, *Poslednja instanca*, knj. 2, Beograd, 2003, str. 555.

karaktera.⁴³ Suprotno proklamovanim načelima, vlast je centralizovana u rukama političke elite. Raspodela kapitala ne zasniva se na radu već na kapitalu i posredovana je tržištem. Povećane su socijalne razlike i porasla je nezaposlenost. Monopolizam u ekonomiji i politici reflektuje se na informativnu sferu, obrazovanje, nauku i kulturu. Nerešena društvena pitanja onemogućavaju "konstituiranje socijalističke fronte", a suzbijanje kritičkog marksizma utiče na "podsecanje komunističke alternative".⁴⁴ Iz procepa između reči i dela i rađaju se prve sumnje i nastaje moralna pobuna, koja hrani radikalizam.

Predstavnici vladajućeg poretka videli su u "Nacrtu rezolucije saveza studenata filozofskih fakulteta u Beogradu, Ljubljani i Zagrebu" – "neke vrste novi politički program, novu političku platformu, a u isto vreme pokušaj koji vodi stvaranju političkih subjekata uz već postojeće društveno-političke organizacije".⁴⁵ Ali, pre nego što će Nacrt rezolucije ovako okvalifikovati Optužnica javnog tužilaštva u Ljubljani, slovenačka policija je brutalno sprečila održavanje studentkog skupa. Sudeći po detaljnom opisu, koji je dao dvadeset godina kasnije, ovaj susret Zorana Đinđića sa organima gonjenja morao je na njega ostaviti snažan utisak.⁴⁶

Posle hapšenja u Sloveniji, u Beogradu su usledili pretres stana i samic. Pošto je branilac, beogradski advokat Srđa Popović, savetovao okrivljenima da se brane ćutanjem, "tipično siledžijsko ponašanje istražnih sudija u političkim procesima" imalo je cilj "da se slomi volja okrivljenog i od njega, protivno njegovoj volji, dobije odgovor, odn(osno) izjava".⁴⁷

⁴³ Prema Nacrtu rezolucije, kriza je dobila novi kvalitet onog časa "kada se nije dogodilo i kada se nije moglo dogoditi da se radnička klasa, poluproleterske mase, te socijalistički opredeljeni deo inteligencije i omladine postave sa svojim subjektima i programom nasuprot privilegiranim klasama, kriza je promijenila smjer, uvukla se u organizam ekonomsko-političke vlasti, počela ga rastakati u frakcije i grupe". Isto, str. 557.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto, str. 559.

⁴⁶ "Probudilo nas je jako svetlo. Soba je bila puna policajaca sa mašinkama i reflektorima uperenim u nas. Onda su nas u gaćama izbacili napolje. Oko kuće je bio lanac milicionera–graničara, isto tako sa mašinskim puškama. Bila je mesečina, videla se reka i magla nad rekom. Bile su dve 'marice', ali oni su nas svih petnaest strpali u jednu. Jedva smo stali unutra, nismo mogli da dišemo.

Vozili su nas jedan sat i doveli nas u jednu seosku kuću koja mora da je bila punkt KOS ili DB. Jer, mada nije imala nikakvih oznaka, unutra je bila potpuno opremljena. Postojala je čak i soba sa gumenim zidovima. Tu su nas držali jedan sat. Ispitivali su nas, ali nas nisu tukli. Onda su nas pustili." Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

⁴⁷ Srđa Popović, *Poslednja instanca*, knj. 1, str. 53, 55.

Nastojanje istrage da u grupi studenata izazove razdor i stvori nepoverenje prema profesorima, rezultiralo je pojačanom radikalizacijom studenata. Oni su formirali štrajkački odbor koji je, zavisno od procene situacije, mogao da pozove čitav Univerzitet na generalni štrajk. Zbog toga su bili svakodnevno napadani u štampi.

Napokon, novembra 1974, u Ljubljani je održano suđenje. Šestorica studenata, među kojima i Zoran Đinđić, bili su osuđeni na po godinu dana zatvora.

Pritisak međunarodne javnosti pomogao je osuđenim studentima da izbegnu izdržavanje zatvorske kazne. Osim toga, zbog namere koja je tada postojala da se Tito kandiduje za Nobelovu nagradu za mir, ni vlast nije htela da zateže konopac do kraja.

Zoran Đinđić je uvek "brzao".⁴⁸ Tako je, koristeći odredbu Statuta Filozofskog fakulteta po kojoj je student koji je u prve dve godine studija ostvario prosek ocena iznad 8 (osam), mogao da ubrza studije, Zoran Đinđić diplomirao već 6. decembra 1974. godine.⁴⁹ Odbrana njegovog diplomskog rada predstavljala je mali događaj na fakultetu. Zbog neuobičajeno velikog broja prisutnih, među kojima je najviše bilo studenata, odbrana diplomskog rada Zorana Đinđića morala je biti premeštena iz sale u kojoj su obično polagani diplomski ispiti – "u veliku salu 310". Zbog intelektualnih sposobnosti koje je ispoljio u toku studija, ali možda mnogo više zbog svog političkog angažovanja za koje je već bio platio prvu cenu, Đinđić je imponovao studentima.

Na istom Filozofskom fakultetu, Đinđić je upisao postdiplomske studije. Kolebao se između nauke i politike, ali nema tragova da mu je nuđena akademska karijera, što bi ga stavilo u situaciju da napravi izbor. Pisao je i objavljivao prikaze časopisa i knjiga, najviše za Treći program Radio Beograda, koji je bio namenjen obrazovanoj publici, držao visok profesionalni nivo i postao elitna institucija u okviru koje su nastala čitava filozofska i književna dela, kao, na primer, osmotomnik Radomira Konstantinovića *Biće i jezik*. Pokušao je, ipak, da nađe neko stalno zaposlenje. Posao nije bio. I pre nego što je otišao na Zapad, on je znao da, ako čovek hoće da bu-

⁴⁸ Prof. dr Zdravko Kučinar, isto.

⁴⁹ Zoran Đinđić, *Karl Korsch i reafirmacija revolucije u marksizmu* (diplomski rad). Komisija: Mihailo Marković, mentor, Miladin Životić i Zdravko Kučinar. Ocenjen: pismeni (klauzura): 8 (osam), usmeni (domaći rad): 9 (devet). Iz privatne arhive prof. dr Zdravka Kučinara.

de autonoman, mora živeti od svoga rada.⁵⁰ Na Zapadu je shvatio da je to osnova civilizacije.⁵¹ U Beogradu, posle studija, konkurisao je za razne poslove: od profesora do magacionera. Svuda je nailazio na zatvorena vrata. Tada je, ali i ne samo zbog toga, odlučio da ode iz zemlje.

2. Životno i intelektualno sazrevanje

Odlazak u Nemačku

O odlasku Zorana Đinđića u Nemačku, početkom 1977. godine, i o njegovom tamošnjem višegodišnjem boravku, postoje razne anegdote, naročito o njegovim odnosima sa Jürgenom Habermasom. U stvaranju i dograđivanju tih anegdota Đinđić je i sam učestvovao.⁵² Pouzdane opise Đinđićevih početaka u Nemačkoj treba tražiti u radovima dvoje autora koji su ga u to vreme dobro poznavali, ali koji se nisu oslonili samo na svoja sećanja već i na proučavanja.⁵³

Za mladog diplomiranog filozofa, Nemačka je bila logičan izbor iako je njegovo znanje nemačkog jezika tada bilo samo udžbeničko.⁵⁴ "Ja sam u Nemačku otišao", govorio je Đinđić, "jer sam se pre toga bavio nemačkom filozofijom a bila mi je želja da na tome doktoriram. Kad smo mi studirali, pojam filozofije bili su Kant i Hegel."⁵⁵

U Nemačkoj Đinđića je posebno privlačio Frankfurt zbog aure koju je za filozofe imala "Frankfurtska škola".⁵⁶ Govorio je: "Za mene je čitav

⁵⁰ "Ništa nisam dobio od društva, to mogu sa zadovoljstvom da kažem. Nisam nikad imao ni stipendiju. Otišao sam u inostranstvo privatno, tamo sam živeo, zarađivao za život [...] Kada sam se vratio, kupio sam stan, a državni nikad nisam imao i s ponosom mogu da kažem da sam sa svojih deset prstiju zaradio to što imam." Zoran Đinđić, "Ja sam srpski čovek", *Intervju*, Beograd, 6. jun 1997. Razgovor vodili Snežana Rakočević–Novaković i Vladimir Milutinović.

⁵¹ "U Srbiji postoji odnos prema radu koji je prilično statusan... Na Zapadu nije tako. Tamo, ako imaš problem, rešavaš ga sredstvima koja imaš na raspolaganju. Ako su ti potrebne pare – taksiraš, radiš na benzinskoj pumpi, radiš bilo šta." Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 182.

⁵² Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

⁵³ Op. cit. Ernst Köhler i Dunja Melčić.

⁵⁴ Zoran Đinđić nije učio nemački jezik u školi već privatno, da bi mogao da čita nemačke filozofske klasike; govorni jezik naučio je tek po dolasku u Nemačku.

⁵⁵ Zoran Đinđić, "Ja sam srpski čovek..."

⁵⁶ Vid. u ovom Zborniku: Iring Fečner, "Sećanje na jednog hrabrog filozofa".

Frankfurt bio utopijsko mesto – tu su pored Frankfurtske škole spadali i Geoteov univerzitet, zatim tadašnji Kon-Bendit, generacija '68, demonstracije, naravno i stambene komune."⁵⁷

U jednu takvu komunu smestio se i Zoran Đinđić. Domaćin je bio Zagrepčanin Ivan Glaser, tada docent na Univerzitetu, koji je za Đinđićeve početke u Nemačkoj značio vrlo mnogo.⁵⁸ Kroz ovu komunu prolazili su ili su u njoj duže boravili mnogi studenti i doktoranti. Kao svoj uži krug, osim Ivana Glasera, Zoran Đinđić pominje: Dunju Melčić, Ernsta Köhlera, Ralfa Papea, Aleksandra Seiza i Dragoljuba Mićunovića.⁵⁹

Đinđić je u Nemačku stigao kao zagovornik ideja radikalne levice. U to vreme, Nemačku i celu Evropu potresale su terorističke akcije *Crvenih brigada* (Rote Arme Fraktion – RAF). Predvodnici su bili Andreas Baader, Ulrike Meinhof i Gudrun Ensslin. Poznati kao trojka iz Stammheima, kasnije su u tom zatvoru izvršili samoubistvo. Orijentisani na borbu protiv države i, kako su oni smatrali, njenog represivnog aparata, bili su nezaobilazna tema u razgovorima u intelektualnim krugovima, ali bez šireg odjeka.

U toku studija u Beogradu Zoran Đinđić je dao dovoljno dokaza, a mnogo kasnije je i govorio, "da je i sam bio sklon radikalnim rešenjima", i to na osnovu uverenja, da "ako su studenti u nekom društvu nezadovoljni, to društvo ne može biti dobro".⁶⁰ Debata o nasilju učinila ga je skeptičnijim prema organizaciji Baader–Meinhof i njenim metodama borbe: "Habermas me je ubedio. Tako sam i ja postao kritičniji".⁶¹ Posle povratka iz vojske 1979. godine, Đinđić nije više pokazivao interesovanje za RAF.

Za Đinđića je bio karakterističan istovremeni rad na više projekata. Između 1977. i 1979. godine, u okviru projekta Instituta za filozofiju Filo-

⁵⁷ Zoran Đinđić, "Jezik Kanta i Hegela", *NIN*, Beograd, 10. mart 2003.

⁵⁸ Ivan Glaser i Ernst Köhler dolazili su u Beograd, da bi pripremili memorijalni skup u Konstanzu povodom prve godišnjice ubistva Zorana Đinđića. Tom prilikom su ispričali, da su po Đinđićevom povratku iz Nemačke često boravili u Beogradu. Odlazili su i na Kosovo pozajmljujući Đinđićev automobil. Kada je on već postao aktivan na političkoj sceni Srbije, iz bojazni da mu ne naprave neku nezgodu, predložili su mu da iznajme neki automobil. On je na to reagovao pitanjem: "Mislite li vi da nas trojica treba da sednemo na psihijatrijski kauč?" Pamtili su ga kao veoma tolerantnog čoveka.

⁵⁹ Vid. Uvodna napomena u: Zoran Đinđić, *Jesen dijalektike*, Beograd, 1987.

⁶⁰ Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 202.

⁶¹ Isto.

zofskog fakulteta, radio je na jednom istraživanju genealogije, porekla sistema nemačke filozofije, nemačkog idealizma.⁶²

Ne zna se sa kakvim je znanjima o anarhizmu Zoran Đinđić otišao u Nemačku. Ali je izvesno da se tamo posvetio njegovom temeljnom proučavanju. Njegove tadašnje kolege i prijatelji u Nemačkoj svedoče da je imao čitavu biblioteku o anarhizmu.

Iako su teoretičari ruskog anarhizma, posebno Bakunjin i Kropotkin, uticali na Srbe, prvi na socijaliste u XIX veku⁶³, a drugi na pripadnike revolucionarne terorističke organizacije *Mlada Bosna* na početku XX veka⁶⁴, Đinđićevo interesovanje za anarhizam bilo je podstaknuto aktuelnim razlozima.

U potrazi za novom ideologijom, koja je imala da ispuni vakuum posle ideologija koje su dominirale u XX veku, na Zapadu je poraslo interesovanje za anarhizam. U akademskom smislu, ono tu zapravo, za razliku od Istoka, nikad nije ni prestalo, posebno zahvaljujući L'international Institut Vor Sociale Geschiedenis u Amsterdamu. Mnogo više od anarhizma kao učenja, šezdesetih godina XX veka reaktuelizovani su metodi borbe anarhista, ali pre svega njihov revolucionarni etos slobode. Pisano delo Zorana Đinđića otkriva uticaj ovoga etosa na njegovo formiranje, a njegov život – mnogo više od uticaja.

U središtu interesovanja za anarhizam koje je podstakao studentski pokret 1968. godine, našao se P. A. Kropotkin, poslednji među velikim teoretičarima ruskog anarhizma, i to iz nekoliko razloga. Pre svega zbog svog opšteg intelektualnog i životnog stava⁶⁵. Zatim, zbog svoje "ideje solidarnosti i samoorganizovanja", i to ne kao izraz reakcije "na krizu podržavljenog

⁶² Pomenuto istraživanje rezultiralo je knjigom: Zoran Đinđić, *Subjektivnost i nasilje. Nastanak sistema idealizma u nemačkoj filozofiji*, Beograd, 1982.

⁶³ Vid. Latinka Perović, *Cilj revolucije: novo društvo, a ne nova država (Mihail Aleksandrov i Bakunjin)*, u *Ista, Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 1, Beograd, 1985, str. 117–136.

⁶⁴ Latinka Perović, *Tragovi P.A. Kropotkina kao naučnika i socijalnog mislioca kod Srba* u: *Ista, Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd, 1993, str. 127–142.

⁶⁵ Veličina tragike tog stava izazivala je divljenje i protivnika revolucije. U svojim uspomenu Ivan Bunjin piše: "Može li se smisliti nešto strašnije? Skoro ceo život, život čoveka koji je nekada bio posebno blizak Aleksandru Drugom, bio je procerdan na revolucionarna maštanja, na maštanja o anarhičnom raju – i to među nama: bićima koja nismo još dobro naučili da idemo na zadnjim šapama! – i završio se smrću u hladnoći, gladu, uz luč koji dimi usred najzad ostvarene revolucije, *nad rukopisom o ljudskoj etici*". Ivan I. Bunjin, *Uspomene*, Beograd, 2005, str. 48.

socijalizma", već na krizu "tradicionalnog političkog sistema u demokratiskim društvima Zapada", čime je "na određeni način potvrđeno Kropotkinovo uverenje da tek razvijena industrijska društva omogućavaju uspostavljanje trajnijih oblika samoorganizovanja".⁶⁶

Najzad, obnovljeno interesovanje za anarhizam podsetilo je na zaboravljenu debatu između autoritarnih i liberberskih socijalista. U proučavanjima Marxa, Đinđić je takođe našao snažan podsticaj za to.⁶⁷

Na temelju svog veoma dobrog poznavanja ruskog revolucionarnog nasleđa,⁶⁸ Đinđić je problematizovao pitanje revolucionarnog subjekta, odnos pokreta i partije, ciljeva i sredstava u revoluciji. Za razliku od autoritarnih socijalista koji su u revolucionarnoj organizaciji videli *alfu* i *omegu* revolucije, a u njoj političkoj vlasti – glavni instrument socijalne revolucije, Đinđić je, pomoću Kropotkina, podsećao da zadatak revolucionara nije da vojno ili politički pripreme revoluciju, "nego da rade na okupljanju konstruktivnih socijalnih snaga koje će biti kadre da u socijalnoj demontaži, koja se uvek dešava bez plana i volje pojedinaca i grupa, konstruktivno deluju".⁶⁹ Kropotkin nije dolazio u iskušenje "da u interesu ostvarenja revolucionarnih ciljeva instrumentalizuje ljude ili organizacije sa kojima je saradivao, ili da na bilo koji način otvoreno ili prećutno pristane na takvo instrumentalizovanje".⁷⁰ Iako je Kropotkinovo razumevanje revolucije inspirisalo političko delovanje samo na marginama istorije, kriteriji koje je formulisao, po Đinđiću, "danas (1984 – L.P.) su podjednako plauzibilni kao i pre jednog veka".⁷¹ Nekih od tih kriterija, kako će se videti, držao se i sam Đinđić.

U političkim spisima Zorana Đinđića ne prepoznaje se njegova lektira, što je čest slučaj kod intelektualaca kad uđu u aktivnu politiku: kad govore ili pišu o tekućoj politici "vide im se rebra". Đinđićeva politička misao sintetizuje raznovrsna znanja i iskustva, i predstavlja važan element konteksta u kome je, sledeći unutrašnji imperativ odgovornog političara i dr-

⁶⁶ Zoran Đinđić, *Beleške o P. A. Kropotkinu* u: P. Kropotkin, *Zapisi jednog revolucionara*. Prevela Jaroslava Široka. Beograd, Mladost (b.g.), str. 11.

⁶⁷ Zoran Đinđić, "Idejno poreklo političkog totalitarizma. Šta Lenjin navodno 'duguje Bakunjinu'", *Književne novine*, Beograd, 10. juni 1982.

⁶⁸ Vid. Zoran Đinđić, "Petar Kropotkin – nepomućena vera u samoorganizovanje naroda" u: Petar Kropotkin, *Anarhizam i moral*. Izbor tekstova, beleške i pogovor Zoran Đinđić. Predgovor Predrag Matvejević. Prevela Jaroslava Široka i Zoran Đinđić. Beograd, 1984.

⁶⁹ Isto, str. 250.

⁷⁰ Isto, str. 238.

⁷¹ Isto, str. 239.

žavnika, donosio odluke od bitne važnosti, poput onih da 5. oktobar 2000. ne sme da se pretvori u krvoproliće i da Slobodan Milošević mora da bude izručen Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju u Haagu.

Ali, vratimo se osnovnom motivu Đinđićevog odlaska u Nemačku. Koncentrisao se na izradu doktorata na Univerzitetu u Konstanzu. Mentor mu je bio profesor Albrecht Wellmer, Habermasov učenik, a ne Habermas, kako kaže jedna anegdota. Čak i oni poznavaoi Zorana Đinđića koji mu priznaju originalnost u interpretaciji Marxa, smatraju da je doktorat radio u žurbi: dovršenu formu dao mu je tek u pripremi njegovog izdanja na srpskom jeziku.⁷² Uobičajeni rok za izradu doktorata, između četiri i pet godina, Đinđić je skratio na dve godine, jer ga je čekalo odsluženje vojnog roka.

Vreme provedeno u vojsci, u Mostaru i Čapljini, smatrao je za "najgori period u svom životu".⁷³ Ono se podudarilo sa dugim bolovanjem i umiranjem Josipa Broza Tita. Zemlja je bila u znaku neke mukle tišine i nezvesnoti. Đinđić je jedva dočekao kraj vojnog roka: "Ne svraćajući u Beograd, pravo sa mostarskog aerodroma odleteo je u Frankfurt. Prvih mesec dana proveo je sedeći u kaficima i ispunjavao dane, i sebe, životom koji je pulsirao oko njega."⁷⁴ A zatim je ponovo krenuo u biblioteke i arhive.

Zoran Đinđić je dobio prestižnu Stipendiju Alexander von Humbolt (1982–1984), za koju su mu preporuke dali ugledni jugoslovenski profesori Gajo Petrović iz Zagreba i Ljubomir Tadić iz Beograda.⁷⁵ Stipendija je bila namenjena mladim naučnicima iz celog sveta koji su već imali doktorat i počeli naučnu karijeru. Njeni uživaoci su praktično za ceo život stupali u nemačku intelektualnu zajednicu. Tada je Habermas bio Đinđićev mentor, ali susreti nisu bili česti: prema svedočenju Đinđićevih kolega u Nemačkoj, bilo ih je samo nekoliko.

Početkom osamdesetih godina Đinđić se posvetio proučavanju Hege-la, ali i autora kao što su Reinhardt Koselleck, Niklas Luhmann i Carl Schmitt. To je bio njegov konačni rastanak od marksizma.

⁷² Zoran Đinđić, *Jesen dijalektike. K. Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*, Beograd, 1987.

⁷³ Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Ljubomir Tadić, "Jedno tužno sećanje na Zorana Đinđića", *Filozofija i društvo*, br. XXII–XXIII, Beograd, 2003, str. 11.

Ali, Nemačka nije za Đinđića bila samo zemlja filozofije. U njoj je on upoznao "prvo zapadno društvo"⁷⁶: njegove institucije, temeljne vrednosti i kriterije. Njegov boravak u Nemačkoj podudario se sa njenim ekonomskim oporavkom i obnovom demokratije posle Drugog svetskog rata. Istovremeno, sa otvaranjem pitanja odgovornosti u literaturi, istorijskoj nauci, na filmu, u studentskoj generaciji 1968. godine – za nacističku prošlost. "Bilo je to vreme promena i nezadovoljstva u Nemačkoj. Niko zapravo nije znao zbog čega su ljudi tako nezadovoljni. Ali, vladalo je svojevrsno osećanje da su ideali izdani. Da ljudi iz nacističkog perioda još imaju previše uticaja i da nije bilo razračunavanja sa prošlošću. Ja sam, naravno, bio na strani nezadovoljnih, jer sam mislio da oni, kao deca generacije nacizma, moraju biti u pravu."⁷⁷

Moralna pobuna protiv restauracije pod vidom ekonomske obnove i raskrinkavanje novopečenih demokrata koji u odbijanju zaborava vide ugrožavanje "demokratske integracije", suštinski se dotaklo Đinđića⁷⁸. On je učestvovao u demonstracijama čija je lozinka bila: "Nesposobnost Nemaca da žale".

U tom protestnom pokretu u Nemačkoj protiv zaborava prošlosti, Đinđić je prepoznavao etiku odgovornosti kao temeljnu vrednost zapadnoevropske civilizacije. Zbog tog nauka je, kako je govorio, bio veliki ljubitelj sociologa Maxa Webera⁷⁹. Ta etika podrazumeva da se, u ime odbrane naroda od kolektivnog identifikovanja sa zlom, ne potru ožiljci zla. Povodom smrti Heinricha Bölla, Đinđić je napisao: "Oni koji su fašizam predstavljali kao 'tehnički kvar' u mašini istorije, nisu mogli, a nisu ni želeli, da u Belovom partizanskom ratu protiv Nemaca vide ono što ga je pokretalo, ljubav prema Nemcima... Pesnik među ruševinama nije, i pored nepomirljive ironije, prestajao da bude sanjar o sreći svog protivrečnog naroda. Međutim, istovremeno sanjar koji se bori protiv iluzija"..."⁸⁰

⁷⁶ Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 201.

⁷⁷ Isto, str. 203.

⁷⁸ Posle ratova devedesetih godina u Jugoslaviji govorio je: "Treba da otvorimo javnu diskusiju i pustimo da prošlost ispliva na površinu, a onda da je sahranimo po svim pravilima. Jer, sigurno je da je u toj mrtvoj prošlosti bilo mnogo zločina i da će nam se bez te katarze ona stalno vraćati kao avet". Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 113.

⁷⁹ Isto, str. 124.

⁸⁰ Zoran Đinđić, *Na vest o smrti Hajnriha Bela. Pesnik među ruševinama*, NIN, 21. jul 1985.

Značaj koji je za Zorana Đinđića imalo nemačko iskustvo suočavanja sa prošlošću, postao je merljiv tek kada se on sâm našao pred istim iskuse u vlastitom narodu. Već 1997. godine, Zoran Đinđić je pisao: "Kod nas mora da se prihvati kolektivna terapija, koja mora da se vrši individualno... to mora da bude proces suočavanja sa sobom." Za razliku od Nemaca, "mi moramo to sami da obavimo". Pre svega, elita mora da preispita "teške greške" koje je pravila "u strateškim procenama... pokušavajući da te greške prikaže kao Božji prst i kao signale izabranosti i superiornosti".⁸¹ Ali i narod: "to je bila kolektivna avantura", i "sada je prilika da se vidi koliko su ljudi naučili iz katastrofa koje su nam se dogodile poslednjih sedam-osam godina. Ako nisu naučili, slede nam nove katastrofe"...⁸² Đinđić i predviđa i upozorava: "Ako to ne shvatimo, slobodno mogu da kažem da će uslediti dalje smanjivanje državne teritorije, dalje raseljavanje naroda, dok ne dođe do formacije u kojoj ćemo moći, da i obavimo kolektivnom analizom i da shvatimo gde smo grešili i koje greške ne treba da ponavljamo."⁸³

Za prijatelje i poznanike, Đinđić se iz Nemačke vratio "kao drugi čovek": "bio je smireniji, sebe je opisivao kao građanskog liberala, ambicije su mu bile više intelektualne nego političke".⁸⁴ U akademskim krugovima smatran je "nemačkim đakom", u javnosti – "nemačkim čovekom" – što god to značilo, pod režimom Slobodana Miloševića "nemačkim špijunom". Situiran je u teoriju zavere i u jedan od važnih srpskih stereotipa o Nemcima kao trajnim neprijateljima Srba.⁸⁵ To što je u Nemačkoj, kao pripadnik nje-ne intelektualne zajednice i kao sjajan znalac nemačkog jezika, kao lider demokratske opozicije i prvi demokratski izabrani premijer u svojoj zemlji, bio simpatično lice, a u svetu novo lice Srbije, u njegovoj vlastitoj zemlji nije mu išlo u prilog. Naprotiv! U istoj meri to važi i za njegova uveravanja javnosti u Srbiji da su, naročito posle petooktobarskih promena, nemački

⁸¹ "Zoran Đinđić o agresivnoj fazi Demokratske stranke. Krug dvojke kao državna granica". Razgovarao Nenad Stefanović. *Duga*, Beograd, 16–29. avgusta 1997.

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Stojan Cerović, *Izlazak iz istorije...*, str. 26.

⁸⁵ O žilavosti tih klišeja, ali i ne samo o njoj, govori susret Zorana Đinđića sa jednom seljankom u Leskovcu 1998. godine. "Da li sam stvarno Hitlerov unuk?" – kaže Đinđić da ga je ona pitala i nastavlja: "Ona time nije ništa loše mislila, ali o meni se pričaju takve apsurdne priče. Ona polazi od toga da je Hitler imao sina kome je pred smrt zaveštao da osvoji Balkan jer to njemu samom nije pošlo za rukom. Ovaj sin je opet imao sina, koga je odmah doveo da živi u Srbiji – i ja bi trebalo da budem taj sin, koji vreba kako da ostvari Hitlerovo zaštanje. To je verovao i sam Milošević." Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 204–205.

mediji, političari, privreda i industrija izrazito skloni saradnji sa Srbijom. Prednosti koje je Đinđić imao – "odnos međusobnog razumevanja i poverenja i političkog dijaloga"⁸⁶ sa Nemačkom kao ekonomski najsnažnijom i liberalnom evropskom državom, a pogotovo činjenica da u istoriji Srbije niko kao on nije "sa nemačkim kancelarom i njegovim okruženjem imao tako bliske odnose"⁸⁷ – smatrale su se manama Zorana Đinđića i razlozima za sumnju u njegove političke namere.

3. Između nauke i politike

Povratak u zemlju

Po povratku sa odsluženja vojnog roka, koji je doživeo kao bekstvo iz zatvora, Zoran Đinđić je još četiri godine stalno boravio u Nemačkoj baveći se filozofijom. Od polovine osamdesetih godina prošlog veka počeo je češće da dolazi u Beograd i da se u njemu duže zadržava.

Zoran Đinđić je stalno održavao vezu sa profesorima marksistima koji su, posle desetogodišnje borbe, odlukom Skupštine Srbije od 28. januara 1978. godine, konačno bili uklonjeni sa Filozofskog fakulteta. Ostali su, međutim, u većini, "u jednoj iznuđeno formiranoj naučnoj instituciji, Centru za filozofiju i društvenu teoriju, kasnije preraslom u Institut za filozofiju i društvenu teoriju".⁸⁸ Zajedno sa književnikom Dobricom Ćosićem predstavljali su najuticajniju opozicionu grupu u Beogradu. Bili su povezani sa intelektualcima iz drugih jugoslovenskih republika, a imali su i razvijene međunarodne veze: "slučaj beogradskih profesora" bio je internacionalzovan. Iako su ostajali na nivou kritike i nisu radili na organizovanju šireg opozicionog pokreta, vlast je u njima videla svog glavnog političkog konkurenta.⁸⁹

⁸⁶ Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 142.

⁸⁷ Isto, str. 143.

⁸⁸ Dragoljub Mićunović, *Moja politika*, Beograd, 2005, str. 19.

⁸⁹ Jedan od vodećih političkih ljudi u Srbiji toga vremena u svojim dnevničkim beleškama piše: "Danas je u Skupštini SR Srbije doneta odluka o udaljavanju 8 nastavnika Filozofskog fakulteta i time je to pitanje skinuto s dnevnog reda. Oni su, međutim, uspeli da u velikoj meri zainteresuju mnoge pojedince i institucije u inostranstvu i da organizuju, čak, akciju za 'zaštitu intelektualnih sloboda i slobode nauke u Jugoslaviji'. To će, svakako, da traje i oko toga ćemo imati još dosta problema i teškoća... To sve spada u deo psihološkog specijalnog rata protiv naše zemlje, sve više rastuće, smišljene i dobro organizovane akcije pritisaka na nas". Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, 2, Beograd, 1987, 28. januar 1978, str. 90.

Grupu su objedinjavala dva činioca: politički ciljevi (protiv Tita i protiv monopartijskog sistema) i progon zbog verbalnog delikta. Kada su ovi činioci nestali, pokazalo se da je i politička, pa i teorijska homogenost grupe bila manja od one koja se pretpostavljala. Ne objašnjavajući svoj odnos prema marksizmu, oni su učinili nejasnim stari/novi identitet. Osim toga, pripadnici ove iste grupe našli su se na čelu više političkih partija koje su devedesetih godina prošloga veka premrežile političku scenu Srbije, a koje su ostvarile konsenzus oko nacionalne politike.⁹⁰ Iz ove grupe proizašli su i nosioci dveju najznačajnijih državnih funkcija posle petooktobarskih promena: dr Vojislav Koštunica, predsednik SR Jugoslavije i dr Zoran Đinđić, predsednik Vlade Republike Srbije⁹¹.

Van svake je sumnje da je Zoran Đinđić delio političke ciljeve ove grupe. Ali, on je znao biti i radikalniji i liberalniji u odnosu na nju. U stvari, postojalo je više razlika koje su stvorile izvesnu napetost koja će ostati do kraja. Nije, naravno, zanemarljiva ni generacijska razlika: Zoran Đinđić nikada nije pripadao Komunističkoj partiji pa nije ni mogao biti disident. Glavne su, ipak, teorijske razlike.

Posle prvih saznanja do kojih je došao studirajući u Nemačkoj, Zoran Đinđić je zamerao svojim profesorima što su njegovu generaciju držali u "duhovnom marksističkom getu".⁹² Zapravo, "jedan emocionalni sklop u kome je nekoliko generacija studenata filozofije i sociologije socijalizovano, politički socijalizovano", a to je "odnos jedne marksističke orijentacije prema tradiciji liberalizma, prema tradiciji evropskog liberalizma".⁹³

Posle doktorata o Marxovoj teoriji, Đinđić je praksis-marksizam video kao socijalnu utopiju u čijem je središtu čovek. On je odbijao kritiku praksis-marksista sa sholastičkih pozicija, po kojoj praksis-marksisti, participirajući u poretku koji kritikuju, objektivno doprinose njegovom održavanju. Po njemu je bitno da praksis-marksisti, tražeći kriterije kritike u povratku Marxovoj teoriji, nisu mogli iskristalisati alternativu: "Drugim rečima, ovaj neomarksizam, doduše, nastaje kao kritika staljinizma, ali kao kritika unutar zahteva za vraćanjem izvornoj teoriji. Praksis-marksizam na taj na-

⁹⁰ Dragoljub Mićunović, *Moja politika...*, str. 20.

⁹¹ Dugogodišnji upravnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, dr Božidar Jakšić, izneo je, u jednoj televizijskoj emisiji stanovište da, s obzirom na potrebnu političku širinu posle promena u Srbiji, ovu činjenicu ne smatra prirodnom.

⁹² Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

⁹³ Zoran Đinđić u: *Liberalizam i socijalizam (Liberalne i socijalističke ideje na tlu Jugoslavije)*. Urednik Dragoljub Mićunović. Beograd, 1984, str. 44.

čin zadržava tradicionalni front prema "građanskom društvu", otvarajući još i front prema sovjetskoj verziji marksizma / socijalizma."⁹⁴ Đinđić je išao drugim putem: okrenuo se pitanju kako Marx uopšte utemeljuje svoju teoriju.

Od svog povratka u domaću stručnu javnost, Zoran Đinđić je problematizovao pitanje liberalizma. On je ukazivao na nužnost razlikovanja teorija i ideologija liberalizma s jedne strane, i institucija i političkih pokreta s druge strane. Kao i na razlikovanje samokritike građanske civilizacije i radikalne kritike te civilizacije, koja može dolaziti sa pozicija drugih civilizacija ili sa stanovišta vlastite evropske prošlosti (na primer, prirodnog prava). Ali, što se tiče liberalizma u Jugoslaviji, "nije se tu radilo o nekom običnom zaboravu, nego o organizovanom blokiranju čitavog kompleksa mogućnosti koje su, prividno ili stvarno, morale biti isprobane u novijoj istoriji našeg društva".⁹⁵ Otkrivanje liberalizma razumevalo se kao kritika postojećeg socijalizma i odbacivano je sa ideološkom nepomirljivošću.⁹⁶ Među marksistima, bez obzira na njihove međusobne razlike, postojalo je jedinstvo u odbacivanju liberalizma kao ideologije "građanskog društva". Marksistička kritika liberalizma kulminirala je u tri teme: sloboda i individualizam, privatna svojina i pravna država. Đinđić će tek imati da otkriva korene antiliberalnih ideologija u Srbiji koje su se manifestovale u: kolektivnoj slobodi naroda od drugog, socijalnoj jednakosti kroz jednakost malog poseda, narodnoj državi koja se temelji na samoupravi naroda i narodnoj partiji kao vezivnom tkivu države.

U odnosu na najuticajnijiu opozicionu grupu,⁹⁷ Đinđić je isticao još jednu svoju osobenost: "nikada nisam bio nacionalista".⁹⁸ U mladosti on se, čak, deklarirao kao nacionalno neopredeljen.⁹⁹

⁹⁴ Zoran Đinđić, "Praksis-marksizam u njegovoj epohi", *Theoria*, br. 1–2, Beograd, 1988, str. 64.

⁹⁵ Zoran Đinđić, "Marksizam i liberalizam – predlog za polemiku", *Theoria*, br. 1–2, Beograd, 1986, str. 234.

⁹⁶ Svaki pokušaj reformi koji se javljao unutar vladajuće partije, kvalifikovan je kao liberalizam, odnosno kao razbijanje ideološkog jedinstva. Vid. Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Dilasa do danas*, 1–2, Beograd, 1972.

⁹⁷ Đinđić ima u vidu Dobricu Ćosića, koga je poznao od 1972. godine, i koji je "već tada važio za srpsku majku, pri čemu je imao taj korektiv da je bio partizan". Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

Oslanjajući se na svoja sećanja Dobrica Ćosić u svojim dnevničkim beleškama, 12. marta 2003. godine piše: "I on (Zoran Đinđić – L.P.) je bio čovek moje bašte i mog sveta. Mladić koji je išao za mnom, koji me je sledio od studentske pobune 1968. godine (Zoran

Đinđić je imao razvoj tipičan za srpskog intelektualca sa atipičnim rezultatom. Školovao se na nemačkoj filozofiji, ali je svoje intelektualno formiranje završio u nemačkoj intelektualnoj zajednici. On se svesno profilisao kao *zapadnjak*. Verovao je u snagu ideja, ali im je prilazio racionalno a ne eshatološki: "Ja sam oduvek bio takav intelektualac koji se pita o posledicama ideja. Nikada nisam bio zadovoljan time što sam razumeo ideje, uvek sam pitao šta one donose. Kako se to ostvaruje? Takvi su zapadni intelektualci u Engleskoj, u Americi. Ali, slovenski intelektualci su više skloni religioznoj intelektualnosti, da kažu: motivi su lepi, a što se stvarnosti tiče time treba da se pozabave drugi."¹⁰⁰ Zrelost i pojedinca i naroda podrazumevala je, po Đinđiću, deemocionalizaciju politike kao preduslova da ideologije budu njome zamenjene: *odrastanje*, kako je znao da kaže.

Sa svim pomenutim karakteristikama, koje su jedni smatrali njegovim nedostacima a drugi njegovim prednostima, Zoran Đinđić je stvarao napetosti i među političkim istomišljenicima i među ličnim prijateljima. U haotičnoj opoziciji devedesetih godina – pogotovo. A za režim, prema čijem je glavnom predstavniku sebe video kao "ontološku suprotnost", Zoran Đinđić će tek postati i fizički nepodnošljiv.

Da bi mogao češće da dolazi i duže ostaje u Beogradu, Zoran Đinđić se, 1. juna 1986. godine zaposlio u Centru za filozofiju i društvenu teoriju. Još uvek je kružio između Frankfurta, Beča i Beograda, i kolebao se između nauke i politike. "Na naučnom području 'ličnost' ima samo onaj koji svojoj stvari služi čisto"¹⁰¹ – pisao je Max Weber. A Đinđić je znao: "Uz politiku naprosto ide i to da čovek uprlja ruke."¹⁰² Ali, znao je i to da je politika u Srbiji pionirski posao. Odluka, dakle, nije bila jednostavna.

Javio se na konkurs koji je Savet Filozofskog fakulteta u Novom Sadu raspisao, 18. oktobra 1988. godine, za izbor jednog nastavnika za predmet Savremena filozofija. Na osnovu Izveštaja Komisije,¹⁰³ koju je na sed-

Đinđić je tada imao 16 godina – L.P.) i dugo, do devedesete. I kada me je izneverio." Dobrica Ćosić, *Kosovo*, Priredila Ana Ćosić – Vukić, Beograd, 2004, str. 210.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Srđa Popović, *Poslednja instanca*, knj. 2, str. 556.

¹⁰⁰ Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 116.

¹⁰¹ Maks Veber, *Duhovni rad kao poziv...*, str. 68.

¹⁰² Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 200.

¹⁰³ Izveštaj Komisije potpisali su: dr Miladin Životić, red. prof. Filozofskog fakulteta u Beogradu; dr Staniša Novaković, red. prof. Filozofskog fakulteta u Beogradu; dr Ivo Peić,

nici od 5. januara 1989. godine, imenovalo Veće Filozofskog fakulteta, Zoran Đinđić je, u maju 1989, izabran za vanrednog profesora Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.¹⁰⁴ Nastavu, međutim, nije nikada držao. Negativna reakcija na ovaj Đinđićev izbor došla je tek kada se našao na mestu premijera. Tvrdilo se da "nikada nije bio profesor filozofije u Novom Sadu, a on sam je najviše voleo da se upravo tako predstavlja".¹⁰⁵ Usput se, međutim, dovodi u pitanje način na koji je Đinđić stekao doktorat u Nemačkoj i kvalitet doktorata. Ako je sve ovo prećutano u vreme Đinđićevog izbora za vanrednog profesora, da se, kako kaže autor, ne bi oslabio antimiloševićevski blok u kome je Đinđić bio jedan od lidera, kazivanje *post festum* slabilo je premijera. Ali, od toga je mnogo važnije što proteklo vreme nije iskorišćeno da se provere činjenice: ne samo kako je ocenjen njegov doktorat, nego i da li se ikad predstavljao kao profesor.

U drugoj polovini osamdesetih godina Srbiju su već bila zahvatila velika politička previranja. Za razliku od Dobrice Ćosića, Zoranu Đinđiću se činilo da čuvena Osmo sednica CK SK Srbije, na kojoj je došlo do unutarpartijskog puča, ne nagoveštava ništa dobro.¹⁰⁶ U antibirokratskoj revoluciji, on je video ruralnu kontrarevoluciju.¹⁰⁷ Okupljanja naroda zbog položaja Srba na Kosovu i plebiscitarna podrška koju je na tim skupovima dobijalo srpsko rukovodstvo, privukli su njegovu pažnju. On je neposredno analizirao odnos ciljeva i sredstava tih okupljanja.

Ciljevi mu se čine neupitni, ako znače "normalizovanje nemogućeg stanja na Kosovu".¹⁰⁸ Ali, on uočava da, "para-plebiscitarni oblik podrške daje političkom rukovodstvu neograničene kompetencije pri realizovanju postavljenog cilja", i postavlja pitanje: da li rukovodstvo koje dobija plebiscitarnu podršku da reši jedan konkretan problem "u dovoljnoj meri definiše kontekst, i time smanjuje mogućnost zloupotrebe delegirane moći?" Na ovo pitanje Đinđić daje negativan odgovor, i ukazuje na nužnost promene celo-

red. prof. Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Izveštaj, Arhiv Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

¹⁰⁴ Izveštaj je pisan na temelju: 4 knjige; 6 izbora sa predgovorima, i prevodima – samostalnim ili u saradnji sa drugim prevodiocima, 37 studija, članaka i oglada dr Zorana Đinđića.

¹⁰⁵ Milanko Petrović, "Njemački đak i jedna njegova velika laž", *Crnogorski književni list*, br. 12, Podgorica, 2001.

¹⁰⁶ Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Zoran Đinđić, "Koje istine o prirodi našeg političkog sistema otkrivaju protestni skupovi Srba i Crnogoraca", *Borba*, br. 282–283, Beograd, 1988.

kupnog političkog sistema. Jer, politički sistem koji ne omogućava da manjine (etničke, verske, političke) izraze svoja stanovišta, i ne poseduje mehanizme njihove zaštite, nije u stanju ni da kontroliše moć koja se manifestuje u neizbežnim konfliktima. Svaka koncentracija moći, makar bila motivisana zaštitom neke konkretne manjine, nosi opasnost za sve društvene manjine.

Đinđić govori o tome da plebiscitarno širenje demokratije ima dijalektičku strukturu: "Totalna spontanost i totalna kontrola odvojeni su tankom crtom. Njeno podebljavanje i stabilizovanje identično je sa stabilizovanjem demokratskih formi života. Hoće li se, i kojim intenzitetom, to kod nas desiti, osnovno je pitanje koje su otvorila tzv. okupljanja naroda."¹⁰⁹

Đinđić je na početku identifikovao problem. Vreme mu je dalo za pravo: izostala je promena političkog sistema i na plebiscitarnoj podršci učvrstila se neograničena moć novog vođe. Možda je u tadašnjoj srpskoj publicistici bilo još razmišljanja u istom pravcu, ali njihove pismene tragove tek treba identifikovati i istražiti, da bi se razumelo zašto su ostali bez odjeka.

Pre nego što će analizirati uzroke i moguće posledice masovnih okupljanja i plebiscitarne podrške, koji su samo predstavljali najnovije manifestacije dominantnog shvatanja demokratije u Srbiji modernog doba kao *narodne* nasuprot *liberalnoj* demokratiji, Đinđić je podvrgao analizi stanje jugoslovenske države i prognozirao njen razvoj u neposrednoj budućnosti. Učinio je to u seriji eseja koje je objavio u "Književnim novinama", 1986. godine. Ovi eseji sabrani su i objavljeni u danas najpoznatijoj knjizi Zorana Đinđića¹¹⁰, za koju neki smatraju da je jedinstvena u srpskoj publicistici¹¹¹. Ova knjiga ocenjena je "kao do danas najznačajnije delo u oblasti političke i ustavne teorije", kao knjiga "u kojoj je prvi put u Jugoslaviji na terijski relevantan način afirmisana liberalna misao o pojedincu, društvu i politici"¹¹². Nakon svega, čini se logičnim pitanje: da li su ti eseji uopšte pročitani? Ali,

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Vid. Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.

¹¹¹ Milovan Božinović, "Zoran Đinđić – von der Philosophie zur Politik" / "Zoran Đinđić – od filozofije do politike", u: Milovan Božinović, Gabriella Schubert, Ulrich Zwiener + (Hrsg.)..., str. 100, 111.

¹¹² Vid. u ovom Zborniku: Nenad Dimitrijević, "Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno".

to je isto što i pitati se: zašto racionalno mišljenje ne utiče uvek na tok istorije?

Važan podsticaj za ovu analizu dali su Zoranu Đinđiću slovenački intelektualci okupljeni oko "Nove revije". Za razliku od optužbe, koja tada nije dominirala samo u Srbiji, da su, otvarajući slovenačko pitanje, ukinuli jugoslovenski diskurs kao opšti diskurs, Zoran Đinđić je smatrao da su oni na "civilizovan način" samo "praktično pokazali" da taj diskurs ne postoji.¹¹³

Kao stanje, kao jasno ograničena teritorija i ime, Jugoslavija postoji. Ali, kao "unutrašnja dimenzija", "identitet", Jugoslavija je "jedno lebdeće stanje".¹¹⁴ Metaforično, Jugoslavija je "kao sveća koja gori sa oba kraja".¹¹⁵

Ni 1918, ni 1941–1945. godine jugoslovenska država nije bila rezultat više političkih zajednica, i jugoslovenski narodi tek treba da pokažu da li su političke zajednice ne samo u državnoj celini, nego svaki za sebe. Jugoslavija je zemlja višestrukih i velikih razlika: "Jugoslavija nije samo zakašnela nacija koju bi po brzom postupku trebao 'priključiti' Zapadnoj Evropi. Njena situacija podseća na voz koji, doduše, veoma kasni, ali uz to ima jedan veći problem: različiti vagoni razbacani su po različitim kolosecima, za koje se ne može bez daljnog tvrditi da vode istom čvorištu."¹¹⁶

Jugoslavija se iznutra različito razumevala. Ceo XX vek protekao je u borbama oko karaktera jugoslovenske države: unitarna ili složena država. Razlike nisu proizvod radikalnog socijalizma: on ih je samo konzervirao. Politički sistem koji je iz njega proizašao nije raspolagao sredstvima samo-regulisanja. Zajedništvo je bilo ideološko. Partija je ukinula sva tri elementa novovekovne državnosti: suverenitet naroda, subjektivna prava i parlamentarnu kontrolu moći. Stvarni konflikti nikada nisu rešavani na ustavnopravnom polju već na ideloškom, odnosno partijskom: "Jugoslovenski ustav je od samog početka predstavljao nastavljanje partijskog programa drugim sredstvima."¹¹⁷ Česte promene ustava bile su "poželjne i nužne" pod uslovom da se njima "ništa ne promeni".¹¹⁸ To jest, da država ostane partijska.

U eseju *Srbija, šta je to?* (1989) Đinđić uočava tendenciju koja će odrediti poslednju deceniju XX veka, i sudbinu jugoslovenske države. Uki-

¹¹³ Isto, str. 47.

¹¹⁴ Isto, str. 45.

¹¹⁵ Isto, str. 214.

¹¹⁶ Isto, str. 154.

¹¹⁷ Isto, str. 108.

¹¹⁸ Isto, str. 149.

danje Ustava iz 1974. godine, odnosno donošenje novog Ustava Srbije, nije dovelo do suštinskih promena već do redistribucije nepromenjene moći. Trijumfovao je teritorijalni princip: "Od samog početka je 'jedinstvo' bilo važnije od slobode. I to jedinstvo u predmodernom smislu, kao jedinstvo teritorije, čiji 'narod' će biti homogenizovan jedinstvenom državnom vlašću. Na taj način su Srbiji 'vraćeni' Kosovo i Vojvodina. Nije važno što sa autentičnim predstavnicima kosovskog stanovništva nije postignut ni najlabaviji kompromis (niti su takvi predstavnici uopšte priznati kao mogući sagovornici)."¹¹⁹

Kosovska kriza je instrumentalizovana, da bi se sprečila promena političkog sistema. U sferi politike ostao je princip političkog monizma, u ekonomiji – princip državne svojine, u ideologiji – ortodoksija. Vladajući poredak u Srbiji Đinđić će okarakterisati kao nacionalni socijalizam.

4. Postkomunistička stvarnost

Traganje za alternativama

Posle pada Berlinskog zida i promena koje su počele u zemljama Istočne Evrope, Đinđić je, fasciniran tim revolucionarnim vremenima, odlučio da se 1989. godine definitivno vrati u Beograd. Imao je tada 37 godina. "Da sam ostao u Nemačkoj", govorio je, "verovatno nikada ne bih postao političar. Politička karijera me ne zanima. Ne volim politiku kao profesiju. Ne volim da vladam."¹²⁰ To će ponavljati i sa političkog vrha Srbije.¹²¹ Ipak, vratio se u Srbiju i angažovao se bez ostatka, sa energijom koja će ostati upamćena.

U Srbiji je došlo do negativne anticipacije istorije.¹²² Režim koji se rušio u svim zemljama Istočne Evrope, u Srbiji je, preko unutarpartijskog puča i "antibirokratske revolucije" 1987. godine doživeo regeneraciju. Promene su vršene da bi sve ostalo isto: "Održavajući kontinuitet vlasti, SK Sr-

¹¹⁹ Zoran Đinđić, "Srbija, šta je to?" u: Isti, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu*. Priredio Radovan Čolević. Novi Sad, 1996. str. 27.

¹²⁰ Zoran Đinđić, "Jezik Kanta i Hegela..."

¹²¹ "Materijalni status je jedan od razloga što ne vidim neku svoju budućnost u politici. Još izvesno vreme mogao bih da se bavim ovim poslom, a onda bih voleo da se bavim nečim drugim, da obezbedim mirnu starost." Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 125.

¹²² Vid. Latinka Perović, "Beg od modernizacije", u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Priredio Nebojša Popov. Beograd, 1996.

bije je na maestralan način istovremeno popunio i prostor opozicije, nastupajući kao politički protivnik prethodnom srpskom rukovodstvu, koje su izvele 'nove snage' svežih ideja. Istovremeno, taj novi, osnaženi SKS postać opozicija i u okviru SKJ, pa će kroz sukob sa svim ostalim republičkim rukovodstvima u Jugoslaviji, podstaći kolektivnu nacionalnu homogenizaciju i apsorbovati bezmalo sav opozicioni potencijal koji je postojao u Srbiji."¹²³ Na delu je bio "nacionalni konsenzus" o stvaranju države u kojoj će živeti svi Srbi. U tom okviru delovao je ne samo Zoran Đinđić nego i čitava srpska opozicija: moguće su bile varijacije, ali ne i alternativa velikodržavnom projektu.

Međutim, Zorana Đinđića treba pažljivo čitati. Njegova misao je slojevita, i on je izražava u vreme totalitarizma sa novim predznakom. Njegovi tekstovi iz devedesetih godina, naročito u novosadskom listu "Stav", pokazuju da on ima svest o tome da se Srbija udaljava od ideje moderne države. On nije tako udaljen, kao što iz stava umerene opozicije zapravo izgleda, od intelektualaca okupljenih oko *Beogradskog kruga*. Njihove dve knjige, *Druga Srbija i Intelektualci i rat*, bile su u unisonoj atmosferi rata – "događaj, izlazak iz geta".¹²⁴ Na Zapadu su i bile shvaćene kao "dragoceno svedočanstvo lične hrabrosti i morala jednog dela srpskih intelektualaca rešenih da nastave bitku za afirmaciju nezavisnog i *alternativnog mišljenja*"¹²⁵ (podv. L.P.). Od zemlje koja je devedesetih godina stajala pred vratima "kroz koja se izlazi iz civilizacije"¹²⁶, Đinđić je posle 5. oktobra 2000. godine želeo da izgradi modernu državu. Bez zlobe, nova vlast je podsećana da u vraćanju zemlje u svet može da koristi ideje getoizirane alternative kao svoj početni kapital. Istorija se pokazala bržom nego što se očekivalo.¹²⁷

Đinđić je bio jedan od 13 srpskih intelektualaca¹²⁸ koji su 13. decembra 1989. godine objavili nameru da osnuju Demokratsku stranku, i to ostvarili već 3. februara 1990. godine, izabравši za predsednika stranke

¹²³ Dubravka Stojanović, "Traumatični krug srpske opozicije", u: *Srpska strana rata...*, str. 502–503.

¹²⁴ Ljuba Stojić, "Pokaj se, pokaj se!" u: *Druga Srbija – 10 godina posle 1992–2002*, Beograd, 2002, str. 352.

¹²⁵ Melita Rihter Malabota, "Reći 'ne' jarmu vlasti" u: *Druga Srbija...*, str. 414.

¹²⁶ Vid. Ljuba Stojić, "Pokaj se, pokaj se!"... u: *Druga Srbija...*, str. 355.

¹²⁷ "Beogradski krug je stekao značajan moralni kapital u bivšoj Jugoslaviji i u svetu. U nevolji, njime može da se posluži i bivša 'umerena' opozicija, a sadašnja vlast". Latinka Perović, "Uz drugo izdanje", u: *Druga Srbija...*, str. 14.

¹²⁸ U grupi su bili: Čavoški, Mićunović, Đinđić, Koštunica, Pekić, Perišić, Gligorov, Danojlić, Đogo, Inić, Janković, Stojanović i Vukajlović.

prof. dr Dragoljuba Mićunovića, a za predsednika Izvršnog odbora dr Zorana Đinđića. Na prvim višestranačkim izborima u Srbiji, posle pola veka, Demokratska stranka je osvojila sedam mandata. Zoran Đinđić je postao šef parlamentarne grupe.

Ulazak u politiku u Srbiji primorao je Zorana Đinđića da napravi više rezova u svom životu. Pre svega u svom izgledu: dovoljno je bilo ono što je govorio taj "nemački đak", trebalo je još samo da hoda sa konjskim repom i mindušom i da nosi farmerke.

Teško je biti prirodan i spontan u sredini koja je ispunjena mrzovoljom i nekrofilijom. Pokušavao je da oslobodi prirodnost i probudi životni optimizam i za vreme građanskih protesta i u toku izborne kampanje, a naročito kao premijer. Ali, kako, kad je pesnik govorio: "Grob je najveća svetinja i najstarija crkva srpskog naroda. Grob je naša najduža i najupornija vera. Još uvek se kunemo kostima i grobovima, još nemamo tvrdega oslonca, boljih lekova, ni čvršćih uverenja [...] Zbog kostiju ratovale su države, na kostima se države drže, kostima su utvrđene i ograđene."¹²⁹

Drugi rez napravio je Đinđić prema biznisu kojim se bavio (trgovina zastarelim nemačkim mašinama i suvlasništvo u proizvodnji svilene odeće). Verovao je da je filozofiji najbliži biznis i nije hteo da završi karijeru "kao teoretičar koji piše knjige". Ali, za razliku od filozofije, politika i biznis ne idu zajedno.

Najvažniji i najradikalniji bio je rez koji je Đinđić napravio prema nauci. Vesna Pešić smatra da je Đinđić poziv filozofa napustio rano: "On je prestao da se bavi filozofijom već od 1989. godine ili, tačnije, od osnivanja Demokratske stranke, čiji je visoki funkcioner postao već od njenih početaka. Nastavio je da piše novinske eseje koji su posedovali 'zaplet' i jasno formulisan okvir, podsećajući po tome da je autor filozof. Veoma brzo je usahnula Đinđićeva publicistička aktivnost. Najdalje od 1993. godine, kada je vodio izbornu kampanju svoje stranke za parlamentarne izbore, odnosno od izbora za predsednika DS, Đinđić postaje isključivo političar. Na moje pitanje tokom šetnji u zimu '96-'97. da li je išta ostalo od njegovog filozofiranja, on je rekao da više ne zna ni gde su mu knjige."¹³⁰

Početkom devedesetih godina, u Srbiji su političke stranke stvarane velikom brzinom, još većom se delile, varirajući, pogotovo u uslovima rata,

¹²⁹ Matija Bećković, *Srbima u Americi*, 1989. Cit. prema: Dubravka Stojanović, "Traumatični krug...", str. 511.

¹³⁰ Vesna Pešić, "Aktuelnost Đinđićeve filozofije...", str. 13.

politiku vladajuće partije i na razne načine koalirajući sa njom. Ni među osnivačima Demokratske stranke nije postojalo jedinstvo na šta treba staviti težište: na antikomunizam, nacionalizam, ekonomske i političke reforme? Zato je i došlo do više cepanja tek osnovane Demokratske stranke kao stranke "građanskog centra".

Prvi je iz stranke istupio dr Slobodan Inić, zbog uverenja da se ona poistovetila sa nacionalnim programom vladajuće stranke.¹³¹ Zahtevajući pak radikalniju nacionalnu politiku od one vladajuće, iz Demokratske stranke istupili su dr Nikola Milošević i dr Kosta Čavoški i osnovali Liberalnu stranku Srbije.

Do mnogo dublje podele, koju je Zoran Đinđić označio kao koncepcijsku,¹³² došlo je kada je Vojislav Koštunica stvorio Demokratsku stranku Srbije. Najzad, kada je, u januaru 1994. godine, Zoran Đinđić preuzeo mesto predsednika Demokratske stranke, Dragoljub Mićunović je formirao Demokratski centar.

Pluralizam je u Srbiji već bio "doživeo eksploziju" i, kako je slikovito govorio Zoran Đinđić, Beogradom je u januaru 1990. godine šetao "dvo-cifreni broj osnivača političkih partija": za njihovo osnivanje bio je dovoljan "politički program po pravilu tipizovan, tj. u najčešćem broju slučajeva gotovo identičan".¹³³ Kad je od sredstva postao cilj, pluralizam je dao konkurente u borbi za vlast, umnožavao partije a udaljavao od izgrađivanja alternative, od stvaranja programske opozicije. Ovo drugo nailazilo je i na opšte i na posebne prepreke, a široko se otvaralo samo polje borbe za vlast.

U Srbiji, kao i u svim socijalističkim zemljama, neuspeli eksperiment izgradnje "novog čoveka" i "novog društva" ostavio je dugoročne posledice: "Njih će uspeti da saniraju samo one zemlje u kojima izvori, obim i intenzitet političke moći postanu transparentni, merljivi i podložni kontroli. Svako političko delovanje koje ne služi tom cilju, ili mu čak protivreči, preuzima na sebe odgovornost za sve buduće civilizacijske padove. Tu odgo-

¹³¹ Vid. Slobodan Inić, *Portreti*. Predgovor Latinka Perović, Beograd, 2001.

¹³² O svom odnosu sa Koštunicom, Đinđić je tada rekao: "Nas dvojica simbolizujemo dve politike." Ciljem svoje politike smatrao je vlast kao servis društva, a ne kao izvor prihoda za određenu grupu. Zoran Đinđić, "Politika obraza". Razgovor vodio Dragan Bujović. *NIN*, 19. novembar 1993.

¹³³ Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*, str. 109.

vornost neće umanjiti deklarativno zalaganje za pluralizam i demokratiju."¹³⁴

U posebne prepreke spada istorija stranačkog organizovanja i delovanja u Srbiji. Političke stranke su relativno rano organizovane (1881/1882), ali one nemaju dugu istoriju: zabranjene su diktaturom 1929. godine, a ukinute posle 1945. godine. Osim toga, politički život u Srbiji imao je monistički karakter. Dve najjače i najtrajnije stranke u političkoj istoriji Srbije bile su Narodna radikalna stranka i Komunistička partija. Prva je bila stranka–hegemon, druga je imala politički monopol. Obe su bile ideološke stranke: pomoću čvrste hijerarhizovane organizacije održavale su ideju nacionalnog i socijalnog jedinstva. Pretendujući na ulogu reprezentata naroda, odnosno klase, one su političkog protivnika tretirale kao neprijatelja. Stvarnu i najdublju podelu izražavala su dva koncepta: koncept ujedinjenja srpskog naroda u jednu državu, koji je imao apsolutni primat, i koncept razvoja realne srpske države kao moderne države, naričito posle sticanja državne nezavisnosti 1878. godine.

Zoran Đinđić je napravio obrt u shvatanju politike i političara u Srbiji. On je lokalne probleme Srbije povezo sa globalnim procesima. I u toj povezanosti otkrio je mogućnost Srbije da napusti koncepciju politike kao ideologije kao uslov za alternativu: "Rešenje je u potpuno novoj koncepciji srpske politike. Na kraju ovog milenijuma moramo učiniti sve da se u Srbiji konačno završi ideološki 19. vek. Socijalizam i nacionalizam kao dominantne mobilizirajuće i integrativne ideologije, moraju biti zamenjene istinski integrativnom politikom... Trebaju nam programske koncepcije, ne ideologije."¹³⁵ To je značilo mentalnu revoluciju u dositejevskom značenju reči: proces a ne čin, ali i jasan pravac. Ta se revolucija temelji na kritičkom poznavanju naroda i njegove istorije, a ne na sofizmima. "Ukorenjivanje starih običaja", govorio je Dositej Obradović, "podobno je korenju velikih drva – za koliko godina su se ugljublivala daleko u zemlju, toliko trebaju da se osuše. Valja se malo i usuditi i početi misliti kako će ljudi na sto godina posle nas misliti ako nismo radi ostati svagda u prvoj prostoti i detinjstvu. Da nisu se Evropejci usudili misli svoje popravljati i um naukom prosvetavati, ostali bi danas u prvoj gluposti i varvarstvu i bili bi podobni bednim narodima afrikanskim."¹³⁶

¹³⁴ Isto, str. 76.

¹³⁵ Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 63.

¹³⁶ Dositej Obradović, *Život i priključenja*. Predgovor Radoslav Petković. Beograd, 1988, str. 24–25.

Zorana Đinđića je od Dositeja Obradovića delilo dva veka, i utoliko je saznanje o istorijskom zakašnjenju Srbije bilo dramatičnije. Ocenjivan kao čovek ogromne energije, kao pragmatičar, što u Srbiji u kojoj su duboki koreni ideologija ima pretežno negativno značenje, Zoran Đinđić je svojim shvatanjem da su Srbiji potrebni politika i političari od karaktera i odgovornosti, do kraja života ostao izvorno filozof. Otuda kod njega tolika zaokupljenost istorijskim nasleđem i društvenom svešću, onim što on naziva mentalitetom srpskog naroda: "Mi smo veoma aktivan narod, individualistički, radoznao, veoma kompetitivan. Sve su to osobine koje su veoma zapadne. Mi, međutim, nismo samo evropski narod, imamo u sebi elemente Istoka i Zapada... Ja svoj glavni zadatak vidim u tome da polarizujem ovaj mentalitet, kako sebe ne bismo više videli kao deo nekakve svetske zavere, već naprosto kao deo veoma komplikovanog sveta."¹³⁷ Tom su mišlju prožeti naročito Đinđićevi tekstovi u omanjoj knjizi pod naslovom *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu* koja je predstavljala nastavak njegove knjige *Jugoslavija kao nedovršena država*, a koja je objavljena još polovinom devedesetih godina.¹³⁸ Samo istorijske ličnosti razumeju šta znači izgubljeno vreme, osećaju tempo istorije i imaju sposobnost da naslute istorijski *momentum* za promene

Đinđićeve dijagnoze, analize i prognoze, koje je uspostavljao, vršio i davao već 1996. godine, pokazuju da je on već tada postavljao osnove za alternativu: "Srbija mora ponovo da postane nešto. Najpre u regionu, a onda i u evropskim razmerama. Uslov za to su korenite reforme. Treba nam slobodno preduzetništvo, za koje postoje i ljudi i motivacija, ali za koje nema sistemskih uslova. Treba nam nov koncept državne uprave. Državna uprava, uključujući vladu i ministarstva, mora da funkcioniše kao moderno preduzeće. A to znači, prema načelima rezultata, efikasnosti, štedljivosti, korišćenja najsavremenijih informacionih sistema. Treba nam reforma školskog sistema, zdravstva, penzionog osiguranja. Lakše bi bilo navesti sve one oblasti kojima ne trebaju suštinske promene. *Srbiji treba nova politika*"¹³⁹ (podv. L.P.).

Od 1989. godine, Zoran Đinđić je radio na profilisanju alternative. Po njemu, Srbija u protekla dva veka nije uspela da reši glavnu kontroverzu u svojoj istoriji, sukob predmoderne i moderne države: "U poslednjih sto godina stalno se bavimo državnim problemima, a ispod površine imamo zasta-

¹³⁷ Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 111–112.

¹³⁸ Vid. Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*

¹³⁹ Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*, str. 16.

relo, neefikasno društvo i arhaične institucije. Stalno usavršavamo ustave, a živimo u srednjem veku u mnogim domenima društva. Umesto da kažemo: cilj nam je modernizacija društva."¹⁴⁰

Modernizatorski pokušaji ciklično su trpeli poraze na kojima se formirala društvena svest, mentalitet, odnosno skup karakteristika u koje spadaju: strah od promena i zatvorenost; osećaj permanentne ugroženosti koji je s vremenom postao glavni instrument vladavine; pasivnost i velika očekivanja od vlasti; male potrebe. Siromašno i egalitarno društvo bilo je podloga za autokratsku vladavinu i za totalitarizam. U "domaćinskoj Srbiji" svako je "imao da jede", ali je domaćin "raspolagao životom i smrću ukućana".¹⁴¹ I komunizam je "samo nešto modernija varijanta tog represivnog patrijarhalnog ropstva"¹⁴²: on je "pobedio iznutra" i "ne može (se) razumeti bez uzimanja u obzir slatke i opojne kolektivne droge – vere u to da se ljudi i društvo u celini mogu menjati i usmeravati prema unapred utvrđenom planu i iz jednog centra".¹⁴³

Đinđić je, kako je govorio, težio polarizaciji mentaliteta, da bi mogao da formuliše alternativu. U nedostatku alternative nalazio je objašnjenje za poraz opozicije 9. marta 1991. godine, ali i Koalicije "Zajedno" 1996–1997. godine. Nije se radilo o ličnim neslaganjima lidera Koalicije: "Mi smo imali sukob dve koncepcije, rekao bih čak *dve antropologije* (podv. L.P.). Na jednoj strani osiona antropologija kojoj je narod uvek tu da bude odskočna daska za nekoga, da bude merdevine kojima će se neko popeti na novu poziciju, pa ih onda odgurnuti, a s druge strane moderna antropologija nove vlasti i moderne Srbije – sve se to toliko razlikovalo."¹⁴⁴

Đinđić je, dabome, alternativu vezivao za budućnost. "Moramo izbeći grešku da novu Srbiju crtamo starim bojama, da na nju kačimo petokrake ili kokarde. Da nas u nju vode oni koji intimno još uvek žive u 1941. ili 1945. *Pokretačku snagu promena treba da čini postideološka generacija, generacija koja je rođena posle rata, ne u fizičkom nego u mentalnom smislu*. Dakle, ljudi koji razmišljaju izvan okvira Užičke republike i Ravne gore".¹⁴⁵ (Podv. L.P.) Koji neće da žive u stanju latentnog građanskog rata.

¹⁴⁰ Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 153.

¹⁴¹ Isto, str. 117.

¹⁴² Isto, str. 118.

¹⁴³ Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*, str. 42.

¹⁴⁴ Zoran Đinđić, "Osećam da nam vreme prolazi". Razgovor vodila Vesna Mališić, *Duga*, Beograd, 26. april 1997.

¹⁴⁵ Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*, str. 13.

Međutim, razlike koje su se javile u odnosu upravo na ovu orijentaciju bile su i generacijske i mentalitetske.¹⁴⁶

Veliki broj stranaka smatrao je da je najvažnije domoći se vlasti. Sledeći tu logiku, opozicione stranke su participirale u vlasti Slobodana Miloševića. U delu Koalicije "Zajedno" otvoreno se govorilo: "Mi ćemo da vršimo vlast kako je vrše socijalisti, kako se vrši vlast u Srbiji." To jest, "naravno da ćemo svoje rođake da zapošljavamo, naravno da ako smo dospeli u posed medija da ćemo da ih stavimo pod svoju kontrolu, naravno da ćemo da koristimo javne resurse na način kako mi to hoćemo, da nikoga ne konsultujemo".¹⁴⁷

Drugi deo Koalicije "Zajedno" čija je središna ličnost bio Zoran Đinđić težila je suštinskim promenama: okrenuti leđa prošlosti, a lice budućnosti. Zbog tih konceptijskih razlika, Zoran Đinđić je na mestu gradonačelnika Beograda ostao samo sedam meseci. Smenjen je glasovima SPO i SPS. "Naše društvo je bolesno na mnogo načina", govorio je Đinđić, "i to se ne može promeniti prostom promenom vlasti."¹⁴⁸ Njegovi prioriteti bili su radikalno različiti od prioriteta njegovih koalicionih partnera.¹⁴⁹

Gubitak kredibiliteta Koalicije "Zajedno" bio je, za Đinđića, izraz stanja "političke dekadencije". Ogromna energija koju su građani pokazali u protestima, poverenje i nade koje su investirali, nisu politički artikulisane i pretočene u programe promena.

¹⁴⁶ Đinđić govori o tome da ga je Dobrica Ćosić upozoravao da "javnost ne gleda sa simpatijama" na ono što on radi u Demokratskoj stranci (Zoran Đinđić, *Jedna beogradska priča*).

Ćosić, pak, piše: "Oštro sam mu (Đinđiću – L.P.) kritikovao vladu i sve te njegove potpretsedničke 'lidere DOS-a' i 'eksperte', strance koji su izvršili pravu destrukciju suvereniteta države. 'Kakvi su ti to ministri kojima je ministarstvo prvo radno mesto, Zorane?' 'Nisi u pravu' – odgovorio je Đinđić Ćosiću i nastavio: 'Sa starima i bivšima ja ne mogu da modernizujem Srbiju i uvedem je u Evropu. Ti dobro znaš da Tito nije izveo revoluciju sa starima, nego sa vama mladićima i decom. On je bio 'Stari' u Politbiuro, svi ste bili mlađi od njega najmanje 15 godina". Dobrica Ćosić, *Kosovo...* str. 191.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 45.

¹⁴⁹ Za gradonačelnika Đinđića važnije je bilo napraviti novu ulicu, nego nekoj postojećoj promeniti ime. U Srbiji koja vapi za ljudima od znanja neprihvatljivo mu je bilo smenjivanje stručnih ljudi sa raznih dužnosti samo zato što su živeli i radili u komunističkom poretku. On je stigao da primeti da "više od 30 odsto dece dobije svoju prvu knjigu tek sa sedam godina", i da "70 odsto dece iz Beograda nikada nije bilo u bioskopu". Isto.

U međuvremenu, kristalisala su se shvatanja Zorana Đinđića o Demokratskoj stranci. On je njenu političku egzistenciju vezao za promene: "Razmak između nas i Evrope svakog je dana sve veći, kao i između nas i naših suseda. Ako brzo ne budemo imali korenite reforme, gubi se smisao zbog kojeg je osnovana Demokratska stranka. Nismo je osnovali da bismo učestvovali u preraspodeli vlasti u postojećem sistemu, već da bude motor ili pomagač u procesu reformi. Reformi nema, deset godina od osnivanja stranke je prošlo i ja nemam pravo da budem predsednik stranke koja nijednog trenutka nije mogla da vrši tu svoju funkciju i da svoje kapacitete i kompetencije pokaže na delu."¹⁵⁰

Takav bilans zahtevao je višestruke promene u stranci. Pre svega njenu dezideologizaciju u korist integrativne politike – *stranka kao preduzeće* – što, uostalom, i nije izmislio on nego Max Weber. I njeno širenje, jer bez stalnog delovanja građana kao pojedinaca promene ne mogu da se dese. To nije bio ustupak populizmu i plebiscitarnoj demokratiji već novo shvatanje uloge intelektualne i političke elite. Svojim angažovanjem protiv totalitarizma, intelektualac je politički davao dignitet. Kraj ideologije otvorio je put integrativnoj politici. Istina, u Jugoslaviji se veći broj intelektualaca angažovao na etničkim programima. To je bilo "najjednostavnije" i iziskivalo je "najmanje intelektualnog asketizma".¹⁵¹ Ali, ako se ne shvati da politika podrazumeva institucije, racionalnost i odgovornost – ona "postaje literatura". U zemlji snažnog patrijarhalnog mentaliteta i žive mitske svesti, to može imati fatalne posledice za njenu budućnost: "Projekat kultivisanja političke pustinje, koju je ostavio komunizam, lako može da završi kao trijumf korova. Naravno da je bujanje korova optički beskrajno zanimljivije od monotonije peska, kao što su nacionalističke seanse prava zabava u odnosu na dosadne komunističke kongrese. Međutim, uprkos optičkim razlikama, postoji i suštinska sličnost među njima: efikasnost u gušenju kultivisanog rastinja."¹⁵² To jest, u poništavanju razlika, nepriznavanju kompetencije, relativizovanju kriterija, zloupotrebi slobode što sve otvara put u *prirodno stanje* u hobsovskom značenju reči.

Zoran Đinđić je proširio pojam intelektualca i definisao njegovu ulogu ne samo u postkomunizmu nego i posle poraza Srbije u ratovima devedesetih godina: "Kada kažem intelektualci, mislim na celokupnu kulturnu elitu, a ne samo na ljude koji pišu knjige i predaju po fakultetima. Intelektu-

¹⁵⁰ Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 72.

¹⁵¹ Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu...*, str. 56.

¹⁵² Isto, str. 57.

alci su i lekari, inženjeri, uspešni privrednici. Svi oni, zahvaljujući privilegiji da globalnije sagledavaju stvari, imaju obavezu da reaguju kada stvari krenu u pogrešnom pravcu... U svakom društvu tzv. društvena elita je odgovorna za sudbinu zajednice više od tzv. naroda. Ona mora da jasno opiše stanje i da bez straha imenuje krivce. Tek onda može da očekuje podršku od širokih slojeva stanovništva."¹⁵³

Đinđić je davao prednost znanju i konkurenciji znanja. Njegova rezerva prema populizmu u nacionalnoj istoriji na tragu je Jovana Ristića koji je više držao do "auktoriteta" nego do "populariteta", i Milana Piroćanca koji je u demagoškoj težnji političke elite u Srbiji da sve mere budu popularne video kočnicu razvitka moderne države. Đinđićevo shvatanje odnosa intelektualca prema narodu je hercenovsko: *nije narod dobar zato što je mio, već je mio zato što je dobar*. Smatrao je da odgovoran političar ne može narodu govoriti: "ja vas volim onakve kakvi jeste, ne tražim od vas da se mnogo menjate".¹⁵⁴ Đinđićev ideal nije bila ni *profesorska* ni *narodnjačka* stranka, već politička stranka vezana za projekt temeljnih reformi.

Đinđićeva koncepcija Demokratske stranke polazila je i od činjenice da je Srbija siromašna, a da će joj godinama nedostajati kapital. Taj nedostatak ona mora da nadoknadi angažovanjem svakog pojedinca¹⁵⁵.

Profilisanje Demokratske stranke kao stranke *agresivnih promena*, kao mobilizatorske stranke, zahtevalo je od Đinđića da jasno formuliše svoje shvatanje uloge demokratskog lidera stranke. Jer, i politički prijatelji, o političkim neprijateljima da se i ne govori, u Đinđićevoj žurbi da preuzme vođstvo Demokratske stranke videli su nagoveštaj njegovih velikih političkih pretenzija,¹⁵⁶ čak jednog potencijalnog diktatora.¹⁵⁷

¹⁵³ Isto, str. 12–13.

¹⁵⁴ Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 143.

¹⁵⁵ Z. Đinđić, *Pobednička strategija za Srbiju. Permanentna mobilizacija kreativaca, "Borba"*, Beograd, 1997, 9. avgust.

¹⁵⁶ "Pretendent ili naslednik, ambiciozan ne samo za mesto predsednika Demokratske stranke, nego mnogo ambicioznije za viša mesta u ovom našem društvu i državi." Dragoljub Mićunović, "Ostavka. Govor prilikom političkog povlačenja sa predseničke funkcije na Skupštini Demokratske stranke, 29. januar 1994", u: *Moja politika...*, str. 157.

¹⁵⁷ "Ljuba Tadić, koji je veoma emocionalan čovek i divna duša, ali je impulsivan i teško prihvata realnost, jasno je rekao na našoj skupštini: 'Kakav Milošević! Kakav Šešelj! Kakav Vuk! Najveća opasnost za Srbiju je Zoran Đinđić. Ja vidim kako on dolazi, postaje predsednik i zavodi diktaturu. Tek će tada nastati mrak!'" Zoran Đinđić, "Jedna beogradska priča..."

Zoran Đinđić je često govorio u prvom licu,¹⁵⁸ ali je ulogu demokratskog lidera stranke izvodio iz njenog unutrašnjeg funkcionisanja, načina odlučivanja i rezultata u ostvarivanju ciljeva stranke: "Članovi Demokratske stranke utiču na odluke, nisu samo sledbenici jednog hajduka koji će s njima deliti plen ako pobedi, već čine političku partiju koja ima određene ciljeve i mogu da kontrolišu sprovođenje tih ciljeva."¹⁵⁹

Đinđić je bio svestan da je Srbija višestruko iscrpljena: "Mi smo deset godina zemlja na pogrešnom putu... Izgubili smo imunitet, postali smo slabi, bolesni."¹⁶⁰ Još godinama će nedostajati novac neophodan za oporavak i razvoj. Mora se računati na druge, subjektivne potencijale: "energija, znanje, organizacija, brzina reagovanja".¹⁶¹ Samo mobilizacijom "kreativaca", bez ikakvih ideoloških predrasuda, moguće je napraviti zaokret ka budućnosti. A to znači postaviti pitanja: "Šta učiniti da ljudi mogu da žive, da svoje sposobnosti u sopstvenoj zemlji razvijaju, da svoje porodice obezbede, da budu sigurni njihova imovina i njihov život."¹⁶² U isto vreme, to bi značilo pokazati "i da je ovaj rat jedna tragična, nesrećna faza, ali ipak samo jedna faza u našoj istoriji".¹⁶³

Glavni temelj Miloševićeve vlasti bio je poljuljan u proleće 2000. godine: "Definitivno je isanjan san da ćemo prekim putem i bez mnogo formalnosti doći do svoje države, da ćemo na o-ruk rešiti nacionalno pitanje"...¹⁶⁴ Upravo u tom trenutku, opozicija, čiji je veliki deo i sam varirao istu ideju, pokazala je svoju nemoć. U naletu specijalaca na "Studio B" i njegovom preuzimanju bez otpora, "demagoška i uobražena opozicija" pokazala je da zapravo ne postoji. I svet je shvatio da ona "samo preti i obećava", ali da "nije sposobna ništa da uradi".¹⁶⁵

Negativan bilans desetogodišnjeg delovanja srpske opozicije ukazivao je na nužnost novog koncepta opozicije. Još posle raspada Koalicije

¹⁵⁸ "Ja sam, kao idejni tvorac i arhitekta Saveza za promene"; "Definisao sam tada strategiju"; "i onda sam došao na spasonosnu ideju"; "Postavio sam tada nekoliko ključnih tačaka..."

¹⁵⁹ Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 71.

¹⁶⁰ Zoran Đinđić, "Pobednička strategija za Srbiju. Permanentna mobilizacija kreativaca", *Borba*, Beograd, 9. avgust 1997.

¹⁶¹ Isto.

¹⁶² Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 82.

¹⁶³ Isto.

¹⁶⁴ Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 49.

¹⁶⁵ Zoran Đinđić, *San o Srbiji...*, str. 19.

"Zajedno", Đinđić je kao cilj postavio stvaranje demokratskog bloka. Iz sva tri uslova, koja je postavio za stvaranje Saveza za promene posle bombardovanja, jasno se vide zaključci koje je izvukao iz desetogodišnjeg neuspešnog delovanja opozicije. On je za frontmena Saveza za promene tražio nestranačku ličnost i našao ju je u popularnom guverneru Narodne banke Jugoslavije Dragoslavu Avramoviću, koji je uspeo da u Srbiji smanji inflaciju koju istorija nije poznavala. Ideju ujedinjavanja, sa iskustvom beskonačnih deoba i umnožavanja političkih stranaka u Srbiji, učinio je okosnicom Saveza za promene: "...i mali i veliki, i levi i desni, i ovi i oni... kao kontrast rastućoj agresivnosti i negativnim porukama, koje su išle na podele, na podele između nas i sveta, podele unutar nas, pa, opet, podele podeljenih".¹⁶⁶ Najzad, umesto negativne, pozitivna kampanja: "Šta sve možemo da dobijemo ako promenimo vlast."¹⁶⁷ I šta svaki pojedinac može da učini za sebe? Bio je to izraz uverenja "da Miloševića ne možemo da pobedimo revolucijom" i baš zbog toga – "najrevolucionarnija odluka". Sa mitinga na kojima su se lideri opozicije obraćali narodu, često zbijenom u amorfnu masu, opozicija se obraćala građaninu kao pojedincu. Iznenađna odluka Slobodana Miloševića da raspiše izbore i da se kandiduje za predsednika dala je opoziciji "novu šansu".

Zoran Đinđić je bio arhitekta i motor Demokratske opozicije Srbije, koja je udružila 18 politički heterogenih, po veličini i snazi uticaja nejednakih partija. U toku izborne kampanje, on se povukao u drugi plan: preuzeo je na sebe ulogu menadžera kampanje, i krenuo po Srbiji. Svim snagama je za predsedničkog kandidata DOS podržao Vojislava Koštunicu, predsednika male partije, bez uticaja u biračkom telu Srbije. Bio je to znak Đinđićeve zrelosti, izraz razumevanja istorijskog trenutka, ljudske i političke spremnosti da opšte dobro stavi iznad njemu toliko prebacivane ambicije i sklonosti da ne bira sredstva. U tom smislu je zaista bio "za prsa ispred svih".¹⁶⁸ Sa snažnim instinktom vlasti, i to u trenutku kada je bila ozbiljno ugrožena, to je s nepogrešivom tačnošću osetio jedino Slobodan Milošević. Zato je otvoreno pozvao na odstrel Zorana Đinđića, tog, po njemu, glavnog demona Srbije.

¹⁶⁶ Isto, str. 22–23.

¹⁶⁷ Isto, str. 23.

¹⁶⁸ Milan St. Protić, *Izneverena revolucija...*, str. 264.

5. Promene

Polazište, ciljevi i sredstva

Slobodan Milošević nije bio diktator već konsenzualni autokrata. Bez obzira na posledice njegove politike koje su Srbiju dovele na najnižu tačku u njenoj istoriji, i za njegovo uklanjanje bio je neophodan konsenzus. Evropa i SAD bile su frustrirane i sva njihova nastojanja išla su u pravcu njegovog eliminisanja sa političke scene Srbije. U srpskim masama je postojalo nezadovoljstvo i difuzan otpor bez jasnog odgovora na pitanje: Šta posle Slobodana Miloševića? Opozicija se, najzad, ujedinila s ciljem da ga legalnim putem ukloni. Ali, niti je imala čvrstu organizaciju niti je posedovala sredstva za radikalni obračun: lideri Demokratske opozicije Srbije raspolagali su količinom oružja koja je bila dovoljna za samoubistvo. Neformalne grupe, tradicionalno veoma uticajne u srpskoj politici, shvatale su da je Slobodan Milošević iscrpio svoju ulogu: njegov dalji opstanak na vlasti kompromitovao je velikodržavni projekat i pretio većim unutrašnjim terorom. Nastupio je, dakle, trenutak da mu se "stavi nož pod grlo". Policija, posle serije nerazsvetljenih ubistava, i vojska, posle četiri izgubljena rata, bile su spremne da žrtvuju svog glavnog nalogodavca i vrhovnog komandanta, da bi sačuvalе svoje pozicije i izbegle odgovornost. U tom smislu, eventualni sukob sa masama za njih je predstavljao neizvesnost.

Uoči i na sam dan 5. oktobra 2000. godine, ni Zoran Đinđić nije bio spreman na veliki rizik. Nije bio u pitanju strah, koliko odgovornost: šta posle eventualnog krvoprolića? On je pokušao da u represivnom aparatu pronade pukotine i da među njegovim pripadnicima stekne saveznike da se Slobodan Milošević ukloni, a da na ulicama Beograda ne padne krv. Činjenica da je Zoran Đinđić, takoreći sutradan nakon preuzimanja vlasti Vojislava Koštunice od Slobodana Miloševića, opisao svoj susret sa Miloradom Ulemekom Legijom, komandantom JSO, 4. i 5. oktobra 2000. godine, svedoči o tome da je bio svestan dvoseklosti toga svog pokušaja. Taj opis predstavlja istorijski izvor prvog reda.¹⁶⁹ Ali, za razliku od većine učesnika u događajima, Đinđić je bio svestan i stvarnog odnosa snaga: da naspram poluga autoritarne vlasti u kriminalizovanoj državi nije stajala organizovana

¹⁶⁹ Razgovor Zorana Đinđića sa Vesnom Mališić objavljan je sukcesivno u magazinu *Blic News* od 1. novembra do 1. decembra 2000. Vid. posebno izdanje: Vesna Mališić, *Zoran Đinđić. San o Srbiji*. Predgovor: Dubravka Stojanović, "Računica s mnogo nepoznatih", Beograd, 2004.

politička sila spremna na ustanak, već "agregatno stanje". Ono što je za prve predstavljalo državni udar, za druge je značilo revoluciju. Protivnik je bio savršeno svestan toga. Njemu je odgovaralo da se predstavi kao prijatelj naroda: policija koja se bratimi sa građanima, vojska koja odbija da puca u narod. Da je to samo mit, odnosno fasada, znao je i Zoran Đinđić. Zato danas brojni lamenti zbog toga što posle 5. oktobra nije bilo 6. oktobra, to jest, što nije došlo do revolucionarne smene vlasti, i što se najviše stavlja na teret samom Zoranu Đinđiću – pokazuju da je njegovo shvatanje politike i suštine promena bilo izvan orijentalnog, šičardžijskog i čaršijskog shvatanja. Odnosno, pragmatično i strateško: delovati u okviru mogućeg s pogledom u budućnost.

Zoran Đinđić nije podlegao euforiji koja je zahvatila ne samo Srbiju nego i svet. Kao pobednik, osećao se gotovo nadrealno. U njegovom izvanrednom opisu inauguracije Vojislava Koštunice za predsednika SRJ sadržane su sve protivrečnosti datog istorijskog trenutka:

"U 'Sava centru' sve je izgledalo glamurno, dolazili su ministri spoljnih poslova Grčke, Norveške, razni izaslanici, ali se osećalo da je sve to fasada bez supstance, osećalo se da tu nema vlasti i da sve to može da bude vrlo prolazno. Imajući u vidu iskustva Aljendea, Kerenskog i drugih bezubih građanskih revolucija koje su počinjale narodnim entuzijazmom, a završavale krvavim obračunima i preuzimanjem kontrole od strane vojske, sve vreme sam imao neprijatan osećaj da još ništa nije završeno i da vrlo brzo stvari mogu krenuti u neprijatnom pravcu. Tih noći nisam mogao da spavam jer sam imao osećanje mučnine da je sa svakim satom naša pozicija gora, a da u javnosti izgleda bolja. Mediji su bili puni priče o pobedi, a kad se čovek zapita šta je garant da ona opstane onda shvati da nema nikakvog garanta. I kad se upita gde je vlast kad mi odemo kući, onda shvati da vlasti nema. Ona postoji dok smo skupljeni, kad se razidemo nje više nema. A kad se upitamo da li socijalisti imaju mehanizme koji funkcionišu i kad oni nisu tu, odgovor je – imaju. To je značilo da su praktično već 6. oktobra bili u prednosti u odnosu na nas."¹⁷⁰

Problem, dakle, nije bio u onome što je propušteno da se uradi 6. oktobra već u razumevanju procesa koji su prethodili 5. oktobru, istorijskog nasleđa i neposredne prošlosti. Zoran Đinđić nije bio sklon jednostavnim objašnjenjima iako njegovi tekstovi pokazuju da je svoje zaključke saopštavao oprezno vodeći računa o granici njihove prihvatljivosti. Za njega je bilo

¹⁷⁰ Isto, str. 103.

nesporno da se Srbija sa Slobodanom Miloševićem najžilavije suprotstavila duhu vremena. Ali, objašnjenje za to nije nalazio u, kako ga je najzad video, nihilističkoj ličnosti Slobodana Miloševića, već u istorijskim okolnostima koje su njega proizvele i koje je u velikoj meri određivalo političko nasilje.¹⁷¹ "Smatram", govorio je, "da mi nismo bili takvi kakvi smo bili, ne bi bilo ni Miloševića. Znači nije on s Marsa pao. On je kao Hitler u Nemačkoj, posledica slabog društva. A društvo smo mi, i opozicija, i Crkva, i intelektualci, itd. Da je opozicija bila bolja, ranije bi srušila Miloševića. I mi smo odgovorni što je tako dugo bio na vlasti. On treba da odgovara lično, ali je vrlo opasno misliti da je on jedini krivac."¹⁷²

Uspostavljanje odnosa prema deceniji ratova u kojima je nestala jugoslovenska država, posle velikih ljudskih gubitaka i stradanja civila, materijalnih razaranja, manipulacije koja je uništila sve kriterije – za Zorana Đinđića je bilo ravno uspostavljanju granice od koje treba da počne budućnost. Taj naporni i složeni proces, koji je podrazumevao polarizaciju mentaliteta, prosvećivanje i samorefleksiju, Đinđić je zamišljao u dve etape.

Kratkoročno, trebalo je preseći Gordijev čvor koji je predstavljao Slobodan Milošević. Utvrđivanje njegove lične odgovornosti za povrede međunarodnog ratnog prava i počinjene ratne zločine pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju u Hagu, sve demokratske zemlje u svetu postavile su kao uslov za ponovni ulazak Srbije u taj svet. Na probi je bila sposobnost Srbije bez Miloševića da povрати izgubljeni kredibilitet. Taj izazov je zahtevao "da se postigne nacionalna saglasnost – da kažemo da ili ne".¹⁷³ Konsenzus je izostao, jer izručenje Slobodana Miloševića značilo je više od demistifikacije jednog autoritarnog tipa vladavine¹⁷⁴. Sa tim činom počelo je ispisivanje istorije ratova devedesetih godina. Pritisnut spolja i iznutra, i to dvostrano – od onih koji su se suprotstavljali izručenju Slobodana Miloševića i od onih koji su gubili strpljenje što se sa izručenjem okleva –

¹⁷¹ "Jer, mi smo imali 13 godina diktaturu Miloševića, pre toga 50 godina diktaturu Tita, pre toga 20 godina diktaturu kralja Aleksandra, a još ranije parlamentarnu krizu sa političkim ubistvima, npr. poslanika Radića, Hrvata u parlamentu Jugoslavije, pre toga Prvi svetski rat, kome su prethodili Balkanski ratovi, ubistva Obrenovića, a pre toga, XIX vek bez pravih vlada i partija, sa oslobođanjem od Turskog carstva." Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 211.

¹⁷² Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 218.

¹⁷³ Isto, str. 106.

¹⁷⁴ Vid. u ovom Zborniku, Nenad Dimitrijević, "Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno", Obrad Savić, "Dva lica odgovornosti; Srbija posle Đinđića", Sonja Biserko, "Zoran Đinđić i Haški tribunal".

Đinđić je sa svojom Vladom presekao Gordijev čvor: učinio je to sa odlučnošću koja je reflektovala državništvo i etiku odgovornosti. "Posledice neizručenja bile bi izolacija i gubitak moralnog kredibiliteta. Svet bi mogao posumnjati da se solidarišemo sa Miloševićem."¹⁷⁵

Dugoročno, Srbiji je, po Đinđiću, tek predstojao ogroman i svestran napor da objasni sebe u poslednjoj deceniji XX veka, da postavi pitanje vlastitih grešaka i odgovornosti: "Moramo da sagledamo kakva je bila naša uloga u ovoj tragediji. Kako je bilo moguće da Milošević vlada 12 godina. To nije bila njegova snaga, već naša slabost."¹⁷⁶ Razumevanje neće doći samo po sebi: potrebno je angažovanje svih institucija društva. Đinđić je posebnu pomoć očekivao od Srpske pravoslavne crkve. Bio je spreman na ustupke (dovršavanje izgradnje Svetosavskog hrama, uvođenje veronauke u škole), iako su ga oni stavljali pod udar jednog dela javnosti.

Svestan cinizma istorije, Zoran Đinđić nije isključivao mogućnost da se u jednom trenutku dželatati preobrate u žrtve. Upozoravao je da utvrđivanje ratnih zločina i njihovo pravno sankcionisanje pripada sudovima. Obnova moralnih vrednosti i izgrađivanje kriterija je posao društva i njegovih institucija: "Treba nam pravda kao svest o tome da su krivci identifikovani i kažnjeni. Bez toga nema budućnosti. Ili će se oni ponovo dočepati vlasti i zatvoriti taj proces, ili će taj proces njih da odnese. Nema trećeg. Nije više moguće posle ovih deset godina ogromne pljačke, zloupotreba, ubistava, sada reći, hajde, sad smo na nuli i sad krećemo od nule"...¹⁷⁷

Izostanak konsenzusa o odnosu prema neposrednoj prošlosti, čiji je samo najdrastičniji izraz bilo prihvatanje ili odbijanje saradnje sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, posledica je nepostojanja konsekvencija o strategiji razvoja Srbije posle Slobodana Miloševića. Na pitanju izbora te strategije demistifikovaće se i karakter 5. oktobra 2000. godine. Kao i tokom cele istorije postkomunističkog pluralizma u Srbiji, pokaže se da su i 5. oktobra na istoj strani bile i snage kontinuiteta i snage diskontinuiteta, ne toliko sa režimom Slobodana Miloševića koliko sa socijalnom i nacionalnom ideologijom na kojoj se on održavao.

Snage diskontinuiteta sa velikodržavnom idejom u korist ideje o modernoj državi imale su tanak oslonac u nacionalnoj istoriji. One su glavnu snagu crple iz činjenice da su razumele duh vremena i da su, kako je Đinđić

¹⁷⁵ Isto, str. 111.

¹⁷⁶ Isto, str. 407.

¹⁷⁷ Isto, str. 139.

govorio za svoju Vladu, bile "na strani istorije". Pošto je propustila da na kraju XX veka svoj problem uključi u globalni proces, Srbija je novu šansu dobila posle 5. oktobra 2000. godine kada je, kao nikad u njenoj istoriji, iza nje stao ceo svet. Zoran Đinđić je to razumeo. Preuzeo je nezahvalnu i tešku dužnost premijera u uverenju da će tu šansu umeti da iskoristi.¹⁷⁸ Bio je na to koncentrisan bez ostatka, apsolutno, tražeći isto i od svih ostalih. To nije proizlazilo iz njegovog revolucionarnog temperamenta niti iz njegove lične ambicije da vlada, već iz njegovog razumevanja istorijskog vremena. Srbija je, po njemu, u prethodna dva veka propustila mogućnost da postane moderna evropska država, da bi se na kraju XX veka od Evrope udaljila više nego ikad u svojoj istoriji. Zato, posle uklanjanja Slobodana Miloševića, Zoran Đinđić Srbiju i nije "video na putu ka sebi [...] onakvoj kakva je bila, nego onakvoj kakva bi mogla da bude".¹⁷⁹ Kad se radilo o pitanju strategije razvoja, nju su i dalje karakterisale duboke unutrašnje podele, uvek na ivici građanskog rata. I s tim u vezi: nedostatak istinskog građanstva; jednakost u siromaštvu; slabe institucije i potreba za vođom; sklonost ka populizmu. Sa neposrednom prošlošću ostala je i dalje *nedovršena država* (Kosovo, Crna Gora, vlastito ustavno uređenje); propala ekonomija; nedostatak kritične mase za modernizaciju koji je nastao odlaskom mlade obrazovane populacije iz zemlje koja je ulazila u razdoblje ratova; ostarelo stanovništvo; generacija rođena na početku druge decenije XX veka preživela je osam ratova.

Samo su dve činjenice predstavljale za Srbiju novu šansu. Prvu je oličavala energija masa stvorena promenom 5. oktobra 2000. godine. Ali, ona nije bila ni neograničena ni usmerena u jednom pravcu. Druga, mnogo važnija činjenica jeste integrativni duh epohe. Uz spremnost sveta da podrži oporavak Srbije, i uz promene u njenom okruženju, Zoran Đinđić je sve karte stavio na ovu drugu činjenicu. Na njoj je zasnovano ono što se naziva

¹⁷⁸ Ministar policije u Vladi Zorana Đinđića piše o svom iznenađenju da jedan tako mlad i sposoban političar kakav je bio Zoran Đinđić prihvati mesto premijera u prvoj tranzicionoj vladi, i u svojim memoarima beleži razgovor koji je vodio sa njim o tome:

"Dobro Zorane! Ti si mlađi od mene, imaš vremena. Možeš da nađeš bilo koga iz svoje stranke, da ga potrošiš na toj funkciji i da posle toga postaneš premijer. Nemaš nijedan razlog da se žrtvuješ i sagoriš na toj funkciji.

Moje ubeđivanje nije omelo Zorana Đinđića da preuzme kormilo ranjene i unesrećene Srbije.

– To mora neko od nas da uradi. Bolje mi nego neko drugi. Treba hrabrosti u ovom trenutku, a ja je imam – uveravao me je Đinđić." Dušan Mihajlović, *Povlenske magle i vidici*, 2, Beograd, 2005, str. 31.

¹⁷⁹ Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 346.

strategijom, srpskom vizijom, snom o Srbiji Zorana Đinđića, a što je zapravo alternativa istrošenoj ideji o svesrpskoj državi, politici primata teritorije nad unutrašnjom supstancom, politike nad ekonomijom, kolektiva nad pojedincem.

Istorijsko vreme išlo je naruku Zoranu Đinđiću da preciznije nego njegovi prethodnici u političkoj istoriji Srbije kao okosnicu alternative uzme evropeizaciju Srbije. To je, dakako, podrazumevalo ista sredstva i istu cenu koju su druge evropske države već platile ili tek treba da je plate. Drugim rečima, treba svoju privredu i pravne institucije prilagoditi evropskim i smanjiti zaostajanje za Evropom. Srbija je izgubila vreme i rizikuje da, zajedno sa Bosnom i Hercegovinom, Albanijom, Crnom Gorom i Makedonijom, ostane stečajna masa na Balkanu: "Ako sada ne uspemo da se uključimo ostaćemo po strani budućnosti... Još nismo srušili most koji nas povezuje s prošlošću, još je moguć pad unazad." Društvu nedostaje adrenalin za promene: "U kom delu društva ljudi deluju na bitno drugačiji način nego pre oktobra?"¹⁸⁰

Stvaranje alternative, strategije razvoja, "programske koncepcije" kao racionalne politike, a ne kao ideologije, naišlo je na brojne prepreke. Pre svega, takva koncepcija nema onu "emocionalnu privlačnost" koju ima socijalna i nacionalna ideologija. Osim toga, ona podrazumeva zamenu prioriteta – "od nacije i države ka privredi". U privredi su, međutim, rezultati merljivi odmah, a u nacionalnoj i državnoj politici nisu: "Nacionalni ratovi imaju to obeležje da je možda neka bitka izgubljena, ali da je dobijeno istorijsko pravo." Najzad, novi model integracije – ne nacionalna država, već evropska integracija. To jeste promena istorijskog smera koja je najsnažnije uporište i imala u ovom poslednjem.

Posle skupo plaćenog zakašnjenja Srbija je, nakon uklanjanja Slobodana Miloševića, dobila šansu kakvu nije imala u svojoj istoriji: Evropa je stala iza nje. To je, po Zoranu Đinđiću, i bio revolucionarni značaj 5. oktobra 2000. godine. On je smatrao: sad ili nikad: "...s obzirom na stepen našeg zaostajanja, nas mogu izvući samo velike i brze promene, tj. promene u kojima se menjaju navike, stil života, mentalitet a ne samo zakoni i plate".¹⁸¹ On nije hteo da Srbiju teši već da je trgne. Imao je razumevanja za velika očekivanja, ali je kao čovek ideje u čiju je pokretačku snagu verovao, nezainteresovan za ličnu popularnost, saopštavao neprijatne istine i upozoravao

¹⁸⁰ Isto, str. 397, 245–246.

¹⁸¹ Isto, str. 245.

da promena smeru koji je Srbiju doveo "u stanje truljenja i dekadencije" podrazumeva "veliki napor, veliku disciplinu i izuzetnu volju".¹⁸² Bez svega toga nastaviće se proces samorazaranja: "Imam mapu svih kritičnih tačaka u Srbiji i to nije minsko polje već tepih."¹⁸³ Razlike u razumevanju upravo tog procesa nisu bile lične već koncepcijske: sporija ili brža dinamika promena samo je pojavni oblik tih dubljih razlika:

"Mi smo", smatrao je Đinđić, "[...] već izgubili dosta vremena, promene moraju brzo da se izvedu, čak i ako su bolne. Ono što su drugi ostvarili za deset godina, mi moramo da postignemo za četiri-pet godina. Može se, doduše, ići i drugom brzinom, kao Koštunica: privatizacija da – ali, molim vas, ne odmah, reforme – da, ali molim vas bezbolno, trbunal UN za ratne zločine – da, ali molim vas, bez mene. Ja sam za četvrtu brzinu. Ja verujem da *Srbija sada ima svoju poslednju šansu da ipak uhvati voz za proširenje Evrope*"¹⁸⁴ (podv. L.P.). Politika je predviđanje, i Đinđić nije isključivao mogućnost da u Evropi dođe do zamora materijala, ili da reforme u Srbiji budu zaobidene vraćanjem na državno pitanje: Kosovo, Crna Gora, unutrašnje ustavno uređenje.

"Moja se vlada", govorio je Đinđić, "bavi sudbinom ove zemlje i pokušava da za neke buduće generacije napravi čvrste temelje, da veže Srbiju za Evropu." Ali je bio dovoljno realan da ne bi računao sa širokim savezom protiv ovog cilja. Zato je i omeđio polje na kome nije moguć kompromis: "Ako je to fasciniranost prošlošću i stalan pokušaj da se pliva niz struju, kada je reč o ratnim zločinima, nezaposlenosti ili restrukturisanju državnih preduzeća, to nije nešto gde ja mogu da pravim kompromis."¹⁸⁵ Na ta dva pitanja, nacionalnom i socijalnom jedinstvu srpskog naroda, iskristalisala se i razlika između snaga kontinuiteta i snaga diskontinuiteta: evropske Srbije kao fasade i evropske Srbije kao sadržaja. U Srbiji se isticao evolutivni put – "pod čime se podrazumeva kontinuitet sa političkim ciljevima glavnih ličnosti bivšeg režima i postepeno prihvatanje evropskih vrednosti i ciljeva postsocijalističke tranzicije". Premijer Zoran Đinđić, koji je oličavao snage diskontinuiteta, ubijen je "upravo kada je hteo da napravi prekid sa evoluci-

¹⁸² Isto, str. 392.

¹⁸³ Isto, str. 229.

¹⁸⁴ Isto, str. 396.

¹⁸⁵ Isto, str. 397.

jom i da konačno krene u promenu režima, ne samo institucionalnu, već i ideološku".¹⁸⁶

Prvi postkomunistički premijer u Srbiji smatran je u domaćoj javnosti, u najmanju ruku, kontroverznom ličnošću. Svet je u Đinđiću kao intelektualnom arhitekti postkomunističke alternative u Srbiji, video svog dora-slog partnera. Ali i kako je na "Laudaciji za Zorana Đinđića", na pomenutoj svečanosti u Jeni, rekao Hans Koschnick, "Evropljanina srpske nacionalnosti"¹⁸⁷. Đinđićevo viđenje Evrope iz Srbije, sa Balkana, bilo je viđenje *iznutra*. Zato je i primano sa velikom pažnjom. Jer, kao što je Srbiju upozoravao da joj ističe vreme, tako je Đinđić poručivao Evropi da je i njoj potrebna celovita vizija, to jest, odgovor na pitanje kako će se oblikovati celokupan evropski kontinent, a ne samo pojedine zemlje Evrope¹⁸⁸. Ubistvo Zorana Đinđića stvorilo je u Srbiji opasan vakuum, ali ga je i Evropa osetila kao sopstveni gubitak.

Zoran Đinđić nije bio politički čovek u Srbiji pod uticajem Zapada već zapadnjak: po životnoj filozofiji, obrazovanju i načinu mišljenja. On je uspeo u svom glavnom naumu: polarizovao je srpski mentalitet. Ako njegov pol nije imao snagu da dovede do mentalnog preokreta, bio je dovoljno jasno artikulisan da baci svetlo na onaj pol koji parazitira na zaostalosti i strahu od promena. Ako to nije bilo dovoljno za kraj samoobmane, bilo je – za kraj obmane drugih. To je ravno rušenju mita i izdaji, što nije moglo ostati nekažnjeno. Đinđić je, kako je na njegovom opelu rekao mitropolit Amfilohije Radović, pogoden u srce "rukom bratomrznje", i to zato što je "u momentu najdubljeg poniženja svoga naroda, na obrenovićevski način, ispru-

¹⁸⁶ Vladimir Gligorov, "Cena evolucije", *Ekonomist*, Beograd, 10. oktobar 2005.

¹⁸⁷ Hans Koschnick / Hans Košnik, "Laudatio auf Dr Zoran Đinđić" / "Laudacija za Zorana Đinđića" u: Milovan Božinović, Gabriella Schubert, Ulrich Zwiener + (Hrsg.)..., str. 44, 53.

¹⁸⁸ "Bez svoje celovitosti Evropa neće biti stabilna i neće moći igrati vodeću ulogu u svetskoj istoriji. Moja poruka je sledeća: naravno da su odlučujuće pozitivne snage u samim zemljama Balkana, ali nama je potrebna i pozitivna energija Evrope. Ova energija se ne sme svoditi na materijalne stvari, ona mora sadržati idealizam i emociju. Možda ja to pogrešno vidim, zato što ne živim u Centralnoj Evropi, ali mi se čini da sama Evropa i ideja Evrope postaje sve više i više sužena na protokolarno, na birokratsko, na procesualno. U samoj Evropi je prisutan deficit evropskog identiteta, a da bi ona nama dala malo više nade, ona mora da stvori tu pozitivnu energiju. U samoj Evropi mora da se zna zbog čega je evropski model bolji od svih drugih modela. Zašto je ova kombinacija solidarnosti, slobode, tržišne privrede koja je rođena u Evropi, bolja od svih ostalih modela u svetu..." Zoran Đinđić, "Evropa, s dušom i ja" (Ekskluzivno: Dosad nepublikovani tekst Zorana Đinđića), *Danas*, Beograd, 31. decembar 2004 – 3. januar 2005.

žio ruku mira i pomirenja Evropi i svetu".¹⁸⁹ Reči visokog crkvenog velikodostojnika impliciraju sugestiju da je posle Đinđića pruženu ruku trebalo trgnuti.

III SMRT

Samo nekoliko dana posle 12. marta 2003. godine, beogradski publicist i psiholog Stojan Cerović je rekao: "Ubistvo premijera, baš ovog premijera i baš sada, zahteva od nas da razumemo najširi politički kontekst i obavezuje nas da ga stavimo u istorijsku perspektivu, zato što će ovaj događaj možda bitno promeniti sudbinu Srbije. I zato mislim da najpre treba identifikovati glavne sile koje su delovale i ukrstile se na način koban po glavu Zorana Đinđića, a biće možda i po našu budućnost."¹⁹⁰

1. Istorijska perspektiva

Ubistvo srpskog premijera Zorana Đinđića (25. januar 2001–12. mart 2003) nije jedino političko ubistvo u istoriji Srbije modernog doba. Krvavi obračuni srpskog dvora sa političkim strankama (kralja Milana sa Radikalnom strankom 1883); stranački obračuni političkih protivnika kao nepomirljivih neprijatelja u kojima je dolazilo do svirepih i ritualnih ubistava (napadi Radikalne stranke na Naprednu stranku 1887. i 1889); nasilne smene vlasti na vrhu države (prinudne abdikacije i umorstva monarha)¹⁹¹ – više su pravilo nego izuzetak.

¹⁸⁹ Amfilohije Radović, "Rana posred srca naroda", *Književnost*, 7–8–9, Beograd, 2003, str. 959.

¹⁹⁰ Stojan Cerović, "Posle Đinđića", *Vreme*, Beograd, 20. mart 2003.

¹⁹¹ "Na prvo mesto treba staviti ubistva monarha, jer je jedino knez Miloš Obrenović umro prirodnom smrću dok je bio na vlasti. Svi ostali monarsi bili su usmrćeni ili prinuđeni na abdikaciju, čime je ostvoren kontinuitet nasilne smene vlasti kao jedne od dominantnih osobina političkog života. Nasilno je uklonjen Karadorđe, nasilno su smenjeni knez Miloš i knez Mihailo posle njihove prve vlade. Sa mesta kneza svrgnut je i knez Aleksandar Karadorđević. Ubijen je knez Mihailo. Kralj Milan je prognan iz Srbije, a njegov sin Aleksandar ubijen je na brutalan način 1903. godine. Kralj Petar Karadorđević bio je, zbog pritiska pri-

Studija francuske istoričarke Helene Carrere d'Encansse *Ruska nesreća. Ogled o političkom ubistvu*¹⁹² nema pandan u srpskoj historiografiji. Međutim, to ne znači da nije bilo i pokušaja objašnjenja političkog ubistva kao jedne od dominantnih osobina političkog života u Srbiji. Ono je nalaženo u činjenici da je devetnaestovekovna Srbija bila "zemlja jednostavna sa zadacima prostim", i "u isto vreme zemlja nova".¹⁹³ Drugim rečima, zemlja bez tradicija: dinastičkih, stranačkih, klasnih. "Jedina tradicija koja postoji, čvrsta i stamena, jer negovana vekovima, to je nacionalizam. On je taj koji daje nadahnuća za velike podvige i vladaocima i strankama i narodnoj masi."¹⁹⁴

Ova jedina tradicija je po prirodi stvari totalitarna. Ona isključuje unutrašnje podele: pre svega socijalnu, a potom i političku. Sa stanovišta ove tradicije – institucije, mehanizmi i procedure moderne države i društva predstavljaju sredstva koja razbijaju unutrašnje jedinstvo. Cilju koji je proizlazio iz ove tradicije odgovaralo je sredstvo: "Mi smo još mlad i sirov narod, koji tek počinje sticati političko iskustvo, i koji u nedostatku veštine rešava stvari silom."¹⁹⁵ Kako u spoljnoj politici, tako i u unutrašnjoj.

Autokratski vladaoci, "zadrt seljak", "zadrta [...] i inteligencija, i to ne toliko iz fanatičkog oduševljenja za ideje koliko zbog neobuzdanosti lične ambicije" – u rezultatu: "nikakvo čudo, ako je naš XIX vek pun sudara i katastrofa".¹⁹⁶

Naredni vek koji Srbija ima u svom istorijskom iskutvu karakteriše izraženiji paralelizam dva procesa: nasilje sa raznim predznacima (dinastički, ideološki, politički, etnički, verski) i modenizacija, uz dominaciju države (presudna važnost okvira, odnosno teritorija) nad društvom (relativizacija

padnika Crne ruke (zaverenička organizacija u kojoj su pretežno bili oficiri – L.P.) prinuđen na abdikaciju 1914. godine, njegov sin Aleksandar ubijen 1934, kralj Petar revolucionarnim putem skinut s vlasti zajedno sa samom monarhijom. Ubijen je i prvi demokratski premijer Zoran Đinđić". Dubravka Stojanović, "Ulje na vodi. Politika i društvo u Srbiji" u: Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804–2004*, Beograd, 2005, str. 134–135.

Ovome nizu treba svakako dodati i ubistvo Ivana Stambolića, predsednika Socijalističke Republike Srbije, koje je izvršeno 25. avgusta 2000. godine.

¹⁹² Vid. Elen Karer d'Ankos, *Ruska nesreća. Ogled o političkom ubistvu*, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1992.

¹⁹³ Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, knj. III, Sabrana dela, XII, 1936, str. 426.

¹⁹⁴ Isto, str. 427.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ Isto, str. 428.

supstance: proizvodnje, saobraćaja, obrazovanja, zdravlja). Kako su ova dva procesa uticali jedan na drugi?

Političko nasilje je pokazalo veliku istrajnost u istoriji Srbije, i očuvalo kontinuitet: ubistvo premijera Zorana Đinđića na početku XXI veka predstavlja zadnje poglavlje te istorije. Posmatrano izvan nje, ono se ne može ni objasniti ni razumeti.

U shvatanju samog Zorana Đinđića da u Srbiji treba promeniti političku matricu sadržana je i njegova anticipacija vlastite sudbine. Samo nekoliko dana posle promena 5. oktobra 2000. godine, on je u jednom razgovoru rekao:

"Sledeće godine mi moramo da počnemo najsveobuhvatniji postupak modernizacije naše države od vremena kada je knez Mihailo ubijen upravo zato što je to hteo, što je hteo da dovede strance, da dovede naše ljude iz Beča i Budimpešte i da modernizuje jednu orijentalnu državu kakva je tada bila Srbija, koja je počivala na ličnim vezama, na klanovima i interesima. Njegova ideja je bila da po ugledu na tada naprednu austrougarsku administraciju modernizuje i srpsku. I jedan od razloga što je bio neomiljen i što je bio ubijen je upravo taj.

Od tada do danas mi nismo pristupili sveobuhvatnom procesu modernizacije srpske države. Sada je trenutak za to."¹⁹⁷

2. Politički kontekst

Ubistvo premijera Zorana Đinđića *nije prvo ubistvo jedne političke ličnosti* u istoriji Srbije modernog doba kome je prethodila atmosfera navikavanja javnosti na mogućnost ubistva. Tako, da kad se najzad dogodi, ono se prima kao normalnost. Najzad popušta grozničava napetost koja je dugo trajala, i za trenutak nastaje ravnodušnost potrebna da se prevlada kritički trenutak nasilne smene vlasti. Ubistvo monarha ili značajne političke ličnosti pretvara se potom u nacionalnu žalost u kojoj, kao u slučaju ubistva kneza Mihaila i premijera Zorana Đinđića, dolazi i do istinske griže savesti: zar je takve ljude trebalo pobiti?

A o zaveri protiv kneza Mihaila "govorilo se, i to uveliko". Čak, među ministrima: "oni su samo dodavali, da za kneza nema nikakve opasnosti;

¹⁹⁷ Zoran Đinđić, *San o Srbiji...*, str. 145–146.

oni su ušli u trag svemu, i znaće da urade šta treba" – ironizirao je Slobodan Jovanović. Sam knez Mihailo primao je upozorenja, ali im nije pridavao značaj: "On nije verovao da ima tako rđavog Srbina koji bi radio protiv njegovog života onda kada on sprema narodno oslobođenje. Ministru unutrašnjih dela izrečeno je zabranjivao da ga prati tajnim policajcima; nije hteo da iko misli da se on uplašio."¹⁹⁸

Knez Mihailo se iz Evrope u Srbiju vratio sa programom: rat sa Turcima, uvođenje zakonitosti i podizanje materijalnog blagostanja. Ali, da bi u siromašnoj, zaostaloj i primitivnoj zemlji prokrčio put ka napretku, bio je obziran prema patrijarhalnim vrednostima i njihovim nosiocima. Suviše komplikovano, da knez Miloš ne bi svom sinu predvideo rđav kraj: "po njegovom mišljenju, ko hoće da se brani od hajduka, mora biti i sam hajduk, – a Mihailo nije bio hajduk nimalo... U jednoj zemlji divljih političkih mržnji i krvavih političkih zločina, on je hteo da se ponaša kao džentlmen: on nije 'uničtožavao' protivnike kao njegov otac; on im je opraštao, prezirao ih, prkosio im svojim nečuvanjem – i na kraju krajeva bio od njih napadnut i premulaćen".¹⁹⁹ Kako onda promeniti matricu političkog nasilja?

Decenije između dva uspela atentata, na kneza Mihaila 1868. i na kralja Aleksandra Obrenovića 1903. godine, ispunjene su nekolikim pokušajima atentata na maloletnog kneza, potom kralja i ex-kralja Milana Obrenovića: Terazijska bomba (maj 1871), Smederevski nameštaj (jesen iste godine), pucanj iz revolvera Ilke Marković (oktobar 1882), Ivandanjski atentat (1899).

Svi pokušaji atentata na kralja Milana, iako je, da bi sačuvao dinastiju abdicirao u korist svog maloletnog sina, neodstupno su vodili iskorenjivanju Obrenovića: "Jedna vrsta napada na kralja, podmukla i opasna, vršila se svakodnevno; kralj se, tobože, nije pominjao, ali stanje u zemlji opisivano je tako crnim bojama, da se svaki morao pitati, kakav je taj kralj koji je pustio da zemlja dođe u takvo stanje... Aleksandrovu Srbiju pola su slikali onakvu kakva je, pola su je izmišljavali, dokle najzad od nje nisu načinili Domanovićevu Stradiju..."²⁰⁰

Javnost je navikavana i na ubistvo kralja Aleksandra Obrenovića. Zavera je pripremana dve godine, i krug upućenih se širio i među oficirima i

¹⁹⁸ Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila*, Sabrana dela, VI, Beograd, 1933, str. 433–434.

¹⁹⁹ Isto, str. 457–458.

²⁰⁰ Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, knj. III, str. 342.

među civilima. Poslednji Obrenović je takođe primao upozorenja: ni on nije htio da ostavi utisak da se uplašio. Njemu bliski saradnici zabeležili su da "nikako nije mogao verovati da se protiv njega kuje zavera".²⁰¹

O atentatima je pisano mnogo. Ali se ne može ustanoviti pravilo na osnovu koga jedna politička ličnost postaje meta, a još manje način kako da izbegne ubistvo, ili kako da je od ubistva zaštiti. Često se navodi primer ruskog imperatora Aleksandra II. Kasneći sa unutrašnjim reformama, Rusija je postala inferiorna u spoljopolitičkom i u vojnom smislu (poraz u Krimskom ratu 1856). U toj situaciji, Aleksandar II je izveo dalekosežne reforme (ukidanje kreposnog prava – tj. oslobođenje seljaka koga je do 26. februara 1861. godine zemljoposjednik mogao prodati zajedno sa zemljom – zemska, sudska, gradska, vojna i druge reforme), koje su upoređivane sa reformama Petra Velikog. Aleksandar II je bio izuzetno dobro šticećen. Ali je, posle šest pokušaja atentata, u sedmom – ubijen. Naslednik *Cara Oslobodioca*, kako je Aleksandar II nazivan zbog svog Manifesta o oslobođenju seljaka (1861), Aleksandar III doneo je Manifest o učvršćenju samodržavlja, i uzeo kurs prema konzervativizmu.

Ima perioda kad atentati na monarhe liče na epidemiju. Ali, oni nikad, pa ni u slučaju *careubistva* u Rusiji, nisu samo fiks-ideja koja se može posmatrati nezavisno od političke tradicije i vladajućeg stanja u društvu.

Malo je političkih ubistava čija tehnička strana nije do detalja rekonstruisana.²⁰² U isto vreme, gotovo da nema političkog ubistva u kome su pihvatane glavne niti one guste mreže motiva, interesa i ciljeva u kojoj se začinje i ostvaruje ideja o političkom ubistvu. To se ogleda i u sudskim procesima optuženima za ubistvo. U stvari, nijedna društvena zajednica nije bez ostatka zainteresovana za rasplitanje pomenute mreže zbog svetla koje ono može baciti i na nju i na stanje duha u njoj.²⁰³

Po nekim svojim karakteristikama, ubistvo premijera Zorana Đinđića liči na druga politička ubistva u Srbiji, po drugim – ono se od njih razlikuje. Prvim karakteristikama pripada atmosfera koja je prethodila ubistvu, i koja zahteva višestruka istraživanja. Ona je stvarana dugo i istrajno; prošla je

²⁰¹ Pera Todorović, *Ogledalo. Zrake iz prošlosti*. Priredila Latinka Perović. Beograd, 1987, str. 777.

²⁰² Vid. Miloš Vasić, *Atentat na Zorana*, Beograd, 2005.

²⁰³ Vid. u ovom Zborniku, Marijana Obradović, "Sudski proces optuženima za ubistvo premijera Zorana Đinđića".

kroz nekoliko faze; učesnici su bili različito motivisani, i nikako ujedinjeni oko ubistva kao krajnjeg cilja.²⁰⁴

Izvesna rezerva pratila je Zorana Đinđića od njegovog prvog koraka u javnom životu, i za nju su davana različita objašnjenja.²⁰⁵ Bilo je neslaganja sa Zoranom Đinđićem i u opoziciji i u samoj Demokratskoj stranci.²⁰⁶ Ovde je, međutim, reč o planiranoj diskreditaciji Zorana Đinđića koju je vršio režim u Srbiji devedesetih godina prošlog veka. Od samog početka, ova je diskreditacija po sadržaju i po formi bila takva da pravo zadovoljenje nije mogla dobiti samo u političkom osujećivanju jednog od lidera opozicije i kreatora alternaive, već u njegovoj fizičkoj likvidaciji. Ali prvi konkretni planovi, što će nova istraživanja možda korigovati, sreću se u vreme velikih građanskih protesta u Srbiji zbog krađe glasova na lokalnim izborima 1996/1997. godine.²⁰⁷

Jednom stvoreni, ovi su planovi aktivirani u svim situacijama koje je režim smatrao opasnim po sebe. U toku intervencije NATO pakta 1999. godine, režim je započeo sa selektivnim terorom nad političkim protivnicima tretirajući ih kao izdajnike, kao neprijatelje naroda.²⁰⁸ Direktno ugrožen, Zoran Đinđić se sklonio u Crnu Goru.

Posle potpisivanja Kumanovskog sporazuma, režim je pojačao napade.²⁰⁹ Ova koncentrisna kampanja,²¹⁰ bez ikakve mogućnosti Zorana Đinđića

²⁰⁴ Vid. u ovom Zborniku, Izabela Kisić i Ksenija Lazović, "Medijska slika Zorana Đinđića", Velimir Čurgus Kazimir, "Šum laži".

²⁰⁵ Vid. Slobodan Inić, "Zoran Đinđić – Politika kao šverc" u: *Portreti...*; Vesna Pešić, "Aktuelnost Đinđićeve filozofije..."; Stojan Cerović, *Izlazak iz istorije 1999–2004...*; Dobrica Ćosić, *Kosovo...*; Milan St. Protić, *Izneverena revolucija 5. oktobra 2000...*

²⁰⁶ Dragoljub Mićunović, "Ostavka..." u: *Moja politika...*, str. 155–164.

²⁰⁷ Sigurniji posle hapšenja Radomira Markovića, načelnika RDB (kraj 1998–januar 2001) jedan pripadnik Jedinice za specijalne operacije ispričao je da je u vreme građanskih protesta, za slučaj da dođe do većih nereda, imao nalog da prvo ubije Zorana Đinđića: "...nalog je bio da se namestim u neku zgradu tako preko puta Trga sa snajperom i čekam drugi nalog da pucam u tebe (Z. Đinđića)". Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 304–305.

²⁰⁸ Za vreme intervencije, opozicioni lideri su bili praćeni, a za slučaj pobune naroda, imali su biti likvidirani: "Bio je potpuno pripremljen scenario i bilo je samo pitanje ko će biti prvi, Čuruvija (Slavko), Vuk (Drašković) ili ja (Zoran Đinđić)." Vesna Mališić, *Zoran Đinđić – San o Srbiji...*, str. 70.

²⁰⁹ U uvodu intervju sa Zoranom Đinđićem za *NIN* (8. jul 1999), Luka Mičeta piše: "Glavni target ovog puta je dr Zoran Đinđić. Pojedini SPS-ovci su sa takvim entuzijazmom krenuli u njegovu demonizaciju kao da su sami poginuli na Kajmakčalanu." Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 70.

ća da na nju reaguje, ali i uz muk javnosti, postigla je planirani efekat: Zoran Đinđić je profilisan kao izdajnik. Bio je svestan i svog mogućeg portreta i njegove recepcije.²¹¹ Kampanja ga je učinila slobodnim za odstrel, a poziv na odstrel je ubrzo i formalizovan, i to sa najvišeg mesta u državi.

Suočen sa mogućnošću da izgubi vlast, Slobodan Milošević se kao predsednik Republike, 2. oktobra 2000. godine, uoči drugog kruga predsedničkih izbora koji je trebalo da se održe 8. oktobra, obratio građanima Srbije sledećim rečima:

"U našoj zemlji je već dugo prisutna grupacija koja, pod imenom opozicione političke partije demokratske orijentacije, zastupa interese vlada koje su nosioci pritisaka na Jugoslaviju, a posebno na Srbiju. Ta grupacija se na ovim izborima pojavila kao Demokratska opozicija Srbije. Njen stvarni šef nije njihov kandidat za predsednika države (Vojislav Koštunica – L.P.). Njen dugogodišnji šef je predsednik Demokratske stranke (Zoran Đinđić – L.P.) i saradnik vojne alijanse koja je ratovala protiv naše zemlje. On svoju saradnju sa tom alijansom nije mogao da sakrije. Uostalom, čitavoj našoj javnosti je poznat njegov apel NATO-u da se Srbija bombarduje onoliko nedelja koliko je potrebno da bi se njen otpor slomio. Na čelu tako organizovane grupacije na ovim izborima nalazi se, dakle, zastupnik vojske i vlada koje su nedavno ratovala protiv Jugoslavije."²¹²

Svaki protivnik Slobodana Miloševića bio je manje ili više ugrožen. Ovako direktno, bez rukavica, diskreditovan je samo Zoran Đinđić. Slobodan Milošević je nepogrešivo osećao da Zoran Đinđić nije samo jedan od konkurenata u borbi za vlast, već tvorac alternative koja podriiva same temelje njegove vlasti, i dovodi u pitanje interese njenih brojnih korisnika. Grupacija koju je organizovao Zoran Đinđić zastupa "okupatorske namere, planove i interese", to jest: restauraciju privatne svojine čiji bi vlasnici bili

²¹⁰ Početkom marta 2000. godine, Đinđić je napravio računicu: "Poslednji put bio sam na RTS-u u januaru 1994, a do pre nekoliko dana – 160 puta sam pominjan u negativnim konotacijama, što u dužim emisijama, što u kraćim, i to samo na glavnom programu. Sporedne da i ne pominjem." Isto, str. 83.

²¹¹ U razgovoru sa Stevanom Nikšićem za *NIN* (2. mart 2000), Đinđić je rekao: "Ja sam izdajnik opšte prakse. Kad usred noći upitate nekog u Srbiji: Zoran Đinđić? Reći će vam: On je špijun. To je prva asocijacija koja mu padne na pamet." Isto, str. 86.

²¹² Predsednik Republike obratio se građanima Jugoslavije povodom drugog kruga predsedničkih izbora zakazanih za 8. oktobar. "Ne napadaju Srbiju zbog Miloševića, nego napadaju Miloševića zbog Srbije", *Politika*, 3. oktobar 2000. Ovo obraćanje čitano je i nad kovčegom Slobodana Miloševića pred Narodnom skupštinom, 18. marta 2006.

stranci; poništavanje nacionalnog identiteta, što je najveći poraz za jednu naciju; zatvaranje mogućnosti za svako stvaralaštvo.²¹³

Diskreditacija demokratske opozicije kao izdajničke, kao eksponenta okupatora, vodila je zaključku o nužnosti i opravdanosti njenog bukvalnog obezglavljenja. Slobodan Milošević nije nikad posumnjao da to ima rezonancu u narodu koja njemu lično ostavlja slobodne ruke. Zato se 2. oktobra 2000. i mogao obratiti građanima Srbije na pomenuti način, da bi 5. oktobra "zahtevao da bude uhapšen Zoran Đinđić".²¹⁴ Istovremeno, "RDB je, primenom mera i radnji, došao do podataka o pripremi ubistva Zorana Đinđića, upotrebom noža, od strane NN lica iz njegovog ličnog obezbeđenja".²¹⁵ Postojala je i varijanta sa kamionom.²¹⁶ Kao ubilačka sredstva kamion i snajper su ostali u kombinaciji: prvi je korišćen 21. februara, a drugi iskorišćen 12. marta 2003. godine.

Kao lider opozicije, Zoran Đinđić je izbegao tri pokušaja egzekucije. Da li je posle 5. oktobra 2000. izašao iz zone opasnosti, i da li je prestao da gleda smrti u oči? Efekat diskreditacije kojoj je bio izložen deset godina imao je produženo dejstvo: nije iščezao ni posle njegovog izbora za premijera. To su uočavali i stranci.²¹⁷ On lično je i posle 5. oktobra 2000. smatrao da "još uvek za neke ljude postoji opasnost za fizičku egzistenciju, jer nije isključeno da se konsoliduju eskadroni smrti i da opet pronađu nekoliko ubica koji će obaviti svoj posao".²¹⁸ U isto vreme, verovao je da je "kretanje društva nezaustavljivo".²¹⁹ Što se njega samog tiče, govorio je, opasnost ne dolazi od političkih neistomišljenika već od "interesnih grupa organizova-

²¹³ Isto.

²¹⁴ Pismena izjava Radomira Markovića data u zatvoru 17. 5. 2001. Cit. prema: Dušan Mihajlović, *Povlenske magle i vidici...*, str. 80.

²¹⁵ Isto, str. 85.

²¹⁶ Postojala je naredba Slobodana Miloševića da se Zoran Đinđić ubije 5. oktobra uveče na svom putu u televizijski studio u Košutnjaku gde je trebalo da govori o tome šta se dešava: "Plan je bio da na putu za Košutnjak jedan kamion prepreči, a da drugi kamion koji je specijalizovan za to, bukvalno pređe preko mog auta i da to bude smrt gnječenjem." Vesna Mališić, *Zoran Đinđić – San o Srbiji...*, str. 98.

²¹⁷ "Godine kampanje protiv Đinđića imale su efekta. Po dolasku na vlast on je važio za jednog od najnepopularnijih političara za razliku od svog rivala, jugoslovenskog predsednika Koštunice...", *Süddeutsche Zeitung*, 29. novembar 2002. Cit. prema: Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 408.

²¹⁸ Isto, str. 132–133.

²¹⁹ Isto, str. 133.

nih oko nafte i cigareta".²²⁰ Čovek tako pronicljivog uma, znao je biti i politički naivan. Ili se takvim samo činio?

* *
*

Na kampanju protiv Zorana Đinđića kao nacionalnog izdajnika, čiji efekti još nisu bili nestali, nadovezala se kampanja sa drugim predznakom ali ne i sa različitim sadržajem. Novi *šum laži*, kako u ovom Zborniku kaže Velimir Čurgus Kazimir.

U zemlji koja je uvek bila rezervisana prema promenama, i to ostala i prema onima koje su na kraju XX veka zahvatile svet, izmenjen je samo predznak legitimacijske osnove za tretman Zorana Đinđića kao neprijatelja naroda. Umesto nacionalnog došao je socijalni predznak. Vlast nije predstavljala nikakvu zaštitu za Zorana Đinđića. Naprotiv: on je ostao sve što je bio a našao se na čelu izvršne vlasti. Zato nije ništa manje ostao "slobodan za odštel". Bio je svestan toga: "Reforme su uvek sukobi s mentalitetom, s nasleđem, s interesima, s entropijom i inercijom."²²¹

U zemlji, koja je u ratovima potpuno devastirana, i koja je sa promenama za drugim istočnoevropskim zemljama kasnila čitavu deceniju i po, propustivši tako razvojne cikluse koje su ove zemlje koristile posle pada Berlinskog zida, prva manjinska vlada je sumnjičena, a zatim otvoreno napadana za korupciju i veze sa organizovanim kriminalom. Svoju glavnu snagu ova vlada crpla je iz činjenice da protivnik nije bio u stanju da ponudi alternativu, da se ona našla "na strani istorije, a istorija je evropska integracija".²²²

U isto vreme, *status quo* je bio interes struktura koje su izrasle na laži, pljački, sveopštem nasilju i zločinu. One su zaskočile slabo društvo, i njihov interes je bio da se promenom kapetana broda ne promeni i pravac njegovog kretanja: da se osigura kontinuitet onog projekta koji je rat za stvaranje etničke države pretpostavio ekonomskim i političkim reformama, i sprečio postkomunističku alternativu.

²²⁰ "UNMIK uspostavlja nezavisno Kosovo. Zoran Đinđić sa predstavnicima Srba sa Kosova", *Blic*, Beograd, 4. maj 2001.

²²¹ Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 404.

²²² Isto, str. 121.

Posle istupanja Demokratske stranke Srbije iz vladajućeg DOS, i njenog prelaska u opoziciju, napadi na Zorana Đinđića nisu dolazili samo od saučesnika i pristalica formalno poraženog režima već i od bivših saveznika u borbi protiv tog režima. U akademskim krugovima označen kao sukob reformista (iako su oni uspostavljanje vladavine zakona smatrali jednim od svojih prioriteta) i legalista (koji su reforme smatrali svojim ciljem) ovaj sukob je posmatran kao personalan: kao sukob između Zorana Đinđića i Vojislava Koštunice. O njima se pisalo u paru. U to vreme, samo retki autori poput Nenada Dimitrijevića u tom sukobu vide izraz nepostojanja konsenzusa o pravcu kojim Srbija treba da krene posle Slobodana Miloševića. Ovaj konsenzus nije, međutim, izostao zato što su akteri 5. oktobra 2000. propustili priliku da ga postignu već zato što su među njima postojale različite intencije. U središtu ovih razlika je, dakako, odnos prema neposrednoj prošlosti, ali one reflektuju istoriju koja je starija od pojave, kako Slobodana Miloševića, tako i Zorana Đinđića i Vojislava Koštunice: moderna država srpskog naroda ili država svih Srba.

Sukob između bivših saveznika stvorio je konfuziju i doveo do još jednog lamentiranja zbog odsustva *sloge* u srpskom narodu. Njegova je suština, međutim, ostala neprozirna, najviše iz dva razloga. Prvi: "Legalistička pozicija uobličava se ne samo i ne prvenstveno kroz zalaganje za ustavnost i zakonitost, već pre svega kroz javnu identifikaciju oponenta kao političkih aktera koji su isključivi krivci za nepravno stanje. U ovoj strategiji identifikacija političkog protivnika uživa konceptualni primat nad zalaganjem za legalizmom. Tek nakon što je protivnik identifikovan, sledi odluka o promociji legalizma kao političke pozicije."²²³ Drugi: "Ovu poziciju (legalizam – L.P.) ne identifikuje pozitivan odnos prema pravu u obliku pravnog kontinuiteta i kritike bezakonja, već pre svega odnos prema ideologiji. Okrenuti prošlosti na način devetnaestovekovnog romantičnog nacionalizma, legalisti su – makar to bilo protivno sopstvenim iskrenim intencijama – završili na pozicijama odbrane institucionalnog, pravnog i ideološkog nasleđa Miloševićevog resantimanskog nacionalizma."²²⁴ U stvari, na pozicijama one jedine tradicije o kojoj je pisao Slobodan Jovanović. U osnovi strategije koja je na kraju XX veka doživela poraz, tradicija velikodržavnog nacionalizma je kroz sprečavanje alternative održavala kontinuitet, ali znatno degenerisana.

²²³ Nenad Dimitrijević, "Srbija kao nedovršena država" u: *Između autoritarizma i demokratije. Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, knj. II, *Civilno društvo i politička kultura*, Beograd, 2004, str. 63.

²²⁴ Isto.

Više okolnosti sprečavalo je Zorana Đindića da otvoreno dešifruje suštinu sukoba. Zoran Đindić nije bio sklon personalizovanju društvenih pojava,²²⁵ pa tako ni sukoba između legalista i reformista. "Ova rivalstva", govorio je, "predstavljaju izraz duboke podele društva. Ono je tokom proteklih 20 godina postalo prilično inertno. Sada su mnogi iznenada prinuđeni da shvate šta se dogodilo u svetu. To predstavlja osnovu konzervativnog bloka, u kojem su strahovi veći od nade."²²⁶ Važan je, pre svega, trenutak u kome je kroz reforme nastajala alternativa. U Srbiji, nesklonoj promenama, reforme su počinjale sa velikim zakašnjenjem i startovale su sa osnova koje su dugoročno i temeljno razarane: "antibirokratska revolucija", ratovi, sankcije, izolacija, bombardovanje.

Napadi na vladu čiji su prioritet bile reforme, i koja je za njihovo sprovođenje dobila mandat, prilagođeni su novonastaloj situaciji. Nije više bilo oportuno napadati vladu kao izdajničku, kao ekspozituru sranih sila. U suštini, ta konotacija je samo dobila novi izraz. U opštem osiromašenju, koje je izazvalo otvorenije nezadovoljstvo tek kad je rat prestao i diktator otišao, bilo je mnogo efikasnije napadati vladu kao korupcionašku, kao ekspozituru krupnog kapitala. Osuda pljačke gotovo da je relativizovala ratne zločine i zločine nad civilnim stanovništvom.²²⁷ Utoliko lakše što je u toku rata došlo do opšte kriminalizacije zemlje i brutalizacije društva. U središtu napada bio je premijer: on je javno optuživan za veze sa organizovanim kriminalom²²⁸ i sumnjičen da je mafijaš.²²⁹ Pri tom je korišćen rizik koji je, uz saglasnost svih lidera opozicije, preuzeo uoči 5. oktobra, da preko Jedinice za specijalne operacije izbegne prolivanje krvi.

Izložen velikim pritiscima, koje je tumačio namerom da se na sledećim izborima i on i Demokratska stranka potisnu u drugi plan, premijer Zo-

²²⁵ Vid. Zoran Đindić, "Nacionalni program srpskih komunista. Odsustvo identiteta i defetizam", *Stav*, Novi Sad, 27. jun 1990.

²²⁶ Zoran Đindić, *Srbija u Evropi...*, str. 396.

²²⁷ Profesor Vojin Dimitrijević je jednom rekao: "Ispade da je veći greh ukrasti nego ubiti." Ni to, međutim, nije bez korena. Na poslednjem hajdučkom procesu (Čačak, 1897) prvooptuženi je odgovarao za 50 teških zločina koje je počinio za 1000 dana hajdukovanja i za jedno ukradeno jagnje pre no što je otišao u hajduke. O zločinima je govorio hladno i prkosno, ali krađu jagnjeta nije priznavao. Vid. Pera Todorović, *Hajdučija. Dodatak "Malim novinama"*, Beograd, 1897–1898; 31, 4. oktobar 1897.

²²⁸ "Sada žele da mi prikače etiketu da imam veze sa organizovanim kriminalom." Zoran Đindić, *Srbija u Evropi...*, str. 383.

²²⁹ "Ja sam deset godina bio špijun što nemači, što američki... sad više nisam špijun. Sad sam šef mafije." Isto, str. 403.

ran Đindić je insistirao na reformama. Podsećao je koalicione partnere na obaveze i odgovornosti koje ima demokratska vlast posle dugog razdoblja autoritarne vlasti. Upozoravo je da su bezakonje i odsustvo kriterija istine – "svako ima pravo da vas kleveće i da izmišlja što god hoće"²³⁰ – posledice političkog nasilja. Tražio je principijelnu kritiku i zahtevao dokaze za sve optužbe. Izražavao je spremnost, i vlade i svoju ličnu, da se izlože proveri javnosti i odgovarajućih institucija. Inače, "ponovo se stvara klima nesigurnosti kao u vreme Miloševića", a u "takvoj klimi zemlja gubi svu energiju potrebnu za promene".²³¹

Zoran Đindić se pitao kako u novoj situaciji uspostaviti demarkaciju, ne da bi smanjio lični rizik, već da bi izbegao da se u konfuziji udavi strategija evropske Srbije. Osećao je da kriminalizacija Vlade i njega lično stvara teren za organizovani nastup snaga kontinuiteta, samo sada sa široko razvijenom socijalnom zastavom: "Ne bih bio iznenađen ako bi se u izvesnom trenutku konzervativni deo našeg nacionalnog bića okrenuo i rekao: Stani, kakav Zapad, truli Zapad, nećemo mi kapitalizam, nećemo da radimo za druge, da budemo sluge, da nam naše fabrike uzimaju drugi."²³²

Za pomenutu klimu koja je, pored ostalog, pogodovala radikalima i omogućila im povratak na političku scenu sa koje su bili potisnuti posle 5. oktobra 2000, Zoran Đindić je smatrao najodgovornijom Demokratsku stranku Srbije. Stranka iz antimiloševićevskog bloka, čiji je predsednik izabran za predsednika jugoslovenske države kao kandidat ovog bloka, generirajući kampanju protiv reformske vlade i premijera lično, toj kampanji dala je uverljivost.²³³

Faktički bez političke moći,²³⁴ suočen sa teškim nasleđem, premijer Zoran Đindić je nastojao da održi kurs brzih promena i iskoristi probuđenu

²³⁰ Isto, str. 403.

²³¹ Isto, str. 383.

²³² Isto, str. 175.

²³³ "Ovakvo baratanje optužbama i klevetama, o korupciji, mafiji, organizovanim kriminalu u koje je DSS sistematski krenuo pre godinu i po, legalizovalo je Šešelja kao nekoga ko je majstor za klevete. Demokratska stranka Srbije je dosta vešta u klevetama, i to iza manastirske ozbiljnosti. Iz smrtno ozbiljne poze mogu da vam izreknu najgore i najgnusnije laži i ljudi kažu: taj koji tako ozbiljno i i zabrinuto izgleda ne bi valjda lagao. Ali, oni su amateri za Šešelja. I oni su otvorili taj prostor na kojem je on legalizovan. Šešelj nije postojao pre godinu i po dana. On je bio jedan klovn. Sada je on ozbiljan faktor na terenu koji je DSS definisao kao glavni teren naše političke bitke." Isto, str. 403–404.

²³⁴ O paradoksalnoj situaciji premijera Zorana Đindića govori činjenica da je za vreme njegovog boravka u SAD u Beogradu došlo do pobune Jedinice za specijalne operacije.

energiju građana koja je bila glavni resurs Srbije posle uklanjanja Slobodana Miloševića. Imao je više razloga da izbegne utisak da je u pitanju njegov lični sukob sa Vojislavom Koštunicom: štedeo je energiju i nije hteo da olakša strategiju raznim centrima i strukturama režima Slobodana Miloševića.²³⁵

Javna diskreditacija vlade i njega lično, prisilila je premijera da definiše suštinske razlike između legalista i reformista, odnosno između njega i Vojislava Koštunice: "To su dve koncepcije koje se vrlo jasno diferenciraju na političkoj sceni Srbije."²³⁶ Jedna je utemeljena u prošlosti i teži kontinuitetu, druga je okrenuta budućnosti i po definiciji je izraz diskontinuiteta. Ne radi se o pravu, jer Miloševićev režim nije nikakav legalni sistem, već sistem jedne diktature. Sa tog stanovišta, "legalizam znači ne menjati ništa i čekati da se nešto samo promeni". Nasuprot legalizmu koji je "pasivna, gubitnička i defanzivna pozicija", stoji aktivna i ofanzivna pozicija: "Ako želimo nešto da uradimo, moramo da budemo energični, odgovorni i efikasni i da ne bežimo od teških odluka već da im idemo u susret."²³⁷

Ove konceptijske razlike artikulisale su se kao pitanje izbora od sudbinskog značaja za naciju i za zemlju: ili Zoran Đinđić ili Srbija.²³⁸ Brzo se pokazalo da to nije samo metafora. Za polovinu februara bilo je planirano ubistvo premijera Zorana Đinđića i cele njegove porodice.²³⁹ Od ovog plana se odustalo, ali ne i od namere koja je ponovljena 21. februara: kamionom na premijerov automobil na Autoputu. Već ova frekventnost pokušaja ubistva govori o čvrstoj rešenosti sa kojom se išlo u susret 12. martu 2003. go-

---

Svedoci citiraju njegov opis tog paradoksa: "Čoveče, sedim s predsednikom Amerike, koji mi se obraća kao da sam lider supersile. Prvo sam mislio da sanjam kad je Buš rekao da smo nas dvojica ljudi koji će promeniti svet, jer imamo hrabrost i snagu da donosimo krupne odluke. Na jednoj strani Buš koji kaže svet je naš, a trenutak posle toga, na drugoj strani ti (Čedomir Jovanović – L.P.), koji kažeš da se pobunio JSO i da možda neću imati gde da se vratim." Čedomir Jovanović, *Moj sukob s prošlošću*, Beograd, 2005, str. 105.

²³⁵ Samo nekoliko dana posle 5. oktobra, Zoran Đinđić je govorio o postojanju strategije da se između njega i Vojislava Koštunice "napravi rasep". On bi bio onaj "zli duh koji negde iz pozadine pokušava da sruši Koštunicu i ceo sistem, sada više ne u službi stranih sila nego u službi stvaranja svoje mreže vlasti", da bi tu vlast kao "onaj Iznogud preuzeo [...] u Srbiji." Vesna Mališić, *Zoran Đinđić – San o Srbiji...*, str. 117.

²³⁶ Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*, str. 371.

²³⁷ Isto, str. 37.

²³⁸ "Drugim rečima, ako Kiza (Zoran Đinđić – L.P.) preživi Srbija neće. Jednostavna formula", "Čime je Labus opraio premijera Đinđića", *Nacional*, Beograd, 1–2. februar 2003.

²³⁹ Miloš Vasić, *Atentat na Zorana...*, str. 144–145.

dine, kada je, na ulazu u zgradu Vlade Srbije, premijer Zoran Đinđić bio smrtno pogoden snajperom.

"Sa argumentom da se Srbija gura na optuženičku klupu sveta (nasuprot stvarnom povodu, da se pred sudom utvrdi *individualna odgovornost* državnog čelnika za kršenje međunarodnog prava sprovođenjem nasilnih mera u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu) vođena je široka kampanja prozivki, protiv koje se Zoran Đinđić sve do kraja svog života morao boriti. Zloduh prošlosti sejao je ponovo svoje otrovno cveće.

Čovek se zbog toga pita, kako je pojedinac, kako su njegova žena i deca to mogli da izdrže. Da li su to stvarno bila politička ubeđenja ili vezivna moć moralnog integriteta ili čak njegovo naučno oblikovanje kao filozofa?" – pitao se, nemajući odgovor, Hans Koschnick u Jeni²⁴⁰.

Životna ugroženost premijera nije bila tajna ni za državne organe ni za javnost. Sam premijer je minimizirao opasnost. Ali, to je bio privid: Zoran Đinđić je znao da živi u senci smrti. Spreman na rizike, on je govorio da je za njega "zapravo samo smrt predstavljala ozbiljnu opasnost".²⁴¹ Posle 21. februara, dopustio je sebi da javno pretpostavi odakle i zašto mu se pretilo smrću.²⁴²

Na prvi pogled, premijer Zoran Đinđić je reagovao sa pozicija revolucionarnog aktivizma: "Nikad se ne predaj. Ako kreneš u preticanje, dodaj gas. Radi ono što smatraš da je ispravno, a ne ono što će većina podržati. Poraze ne doživljavaj lično. Nikad se ne nerviraj zbog politike."²⁴³ Ali, njegov odnos prema smrtnoj opasnosti sa kojom je bio suočen određivala je, pre svega, etika odgovornosti. Identifikujući se sa strategijom koja, bio je uveren, Srbiji pruža šansu kakvu nikada u svojoj istoriji nije imala i koja se neće još jednom ponoviti, Zoran Đinđić nije ni hteo, a više nije ni mogao da odustane.

---

²⁴⁰ Hans Koschnick / Hans Košnik, "Laudatio auf Dr. Zoran Đinđić" / "Laudacija za dr Zorana Đinđića", u: Milovan Božinović, Gabriella Schubert, Ulrich Zwiener + (Hrsg.)..., str. 41–42, 50–51.

²⁴¹ Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 111.

²⁴² "Možda sam naivno pomislio da je posle 5. oktobra u Srbiji nemoguće da se ponovi scenario Ibarske magistrale (ubistvo funkcionera SPO – L.P.)... ali ako je u ovom slučaju (21. februar 2003. – L.P.) reč o atentatu, to može samo da znači da je organizovani kriminal priteran uzid." Konferencija predsednika Vlade Srbije u: *Zoran Đinđić o Kosovu*. Priredili Slobodan Erić, Ivan Marić. Beograd, 2003, str. 82–83.

²⁴³ Zoran Đinđić, *Jedna srpska vizija...*, str. 124.

Tri odlučujuće osobine stvaraju, po Weberu, političara: strast, dobro procenjivanje i osećaj odgovornosti. Strast Zoranu Đinđiću niko ne poriče. Njegova sposobnost procenjivanja izaziva podele, a negiranje odgovornosti ujedinjuje njegove protivnike. I sa male distance, njegova sposobnost procenjivanja izdržava probu vremena. Najviše će vremena biti potrebno za procenu njegovog osećaja odgovornosti. Razlikujući etiku uverenja i etiku odgovornosti Weber je ovu drugu vezivao za zrelost političara bez obzira na njegovo životno doba. Ona, ta zrelost, po Weberu, znači pre svega odgovornost za posledice vlastitih postupaka, i podrazumeva da političar, zbog unutrašnje ravnoteže, u jednom trenutku kaže: "Ne mogu drugačije. Tu sam gde jesam!" Takav stav je u ljudskom smislu izvoran i potresan. *Svako* od nas, ako mu duša nije umrla, *može* se jednog dana naći u sličnoj situaciji. Etika uverenja i etika odgovornosti nisu protivrečne, već se međusobno dopunjuju i sačinjavaju autentičnog čoveka, onog koji se politikom *može* baviti 'kao pozivom'.²⁴⁴

Zoran Đinđić je bio taj *autentični čovek*. Zato se u dubokom odjeku koje je izazvalo njegovo mučko ubistvo i izdvaja misao o politici kao pozivu u koji je utkana etika odgovornosti.²⁴⁵

Javno diskreditovanje premijera Zorana Đinđića, koje je posle ubistva, za trenutak, u Srbiji stalo, ubrzo se nastavilo. Raskid sa evropskom strategijom Zorana Đinđića manifestovao se i brutalnim poništavanjem tragova sećanja na njega lično.²⁴⁶ U atmosferi koja je stvarana pre početka sudskog procesa optuženima za ubistvo premijera Zorana Đinđića, on je tretiran kao zloduh koji se ni vlastitom smrću ne može iskupiti.²⁴⁷

²⁴⁴ Maks Veber, *Duhovni rad kao poziv...*, str. 188.

²⁴⁵ Vid. Vladimir Gligorov, "Politika kao poziv", *Ekonomist*, Beograd, 17. mart. 2003.

²⁴⁶ "Ne samo što nijedna javna površina u Beogradu nije dobila ime po bivšem predsedniku Vlade, ukoliko se zanemari skromno poljanče u blizini Trga Republike na kome je polomljena tabla s nazivom već na prvu godišnjicu smrti, i što više nikom ne pada na pamet da se Aerodrom Beograd nazove njegovim imenom, kako su svojevremeno mnogi predlagali, nego su čak i u zabitom Svilajncu shvatili da Zoran Đinđić nije dostojan njihovog glavnog sokaka, pa je gradskom korzou vraćen stari naziv – Aleja palih boraca. Đinđićev politički projekat gazi se besomučnije od onoga što je preostalo na simboličnom planu." Svetlana Vasović–Makina, "Prepreka zaboravu", *Vreme*, Beograd, 23. decembar 2004.

²⁴⁷ Vid. Latinka Perović, "Srpsko društvo i Zoran Đinđić", *Danas*, Beograd, 9. jun 2004.

Početak krivičnog postupka optuženima za ubistvo premijera Zorana Đinđića²⁴⁸ podudario se sa izbornom kampanjom i nije se po formi razlikovao od nje. Prema viktimologu Vesni Nikolić–Ristanović, vidljivo je bilo nastojanje "da se održi sumnja u umešanost premijera u kriminal, da se nađe opravdanje i relativizuje njegovo ubistvo".²⁴⁹ Naknadno je viktimizovana žrtva, dodatno nanošena patnja njenoj porodici, a društvo udaljavano od mogućnosti da se utvrdi istina "o jednom od najtežih zločina u novijoj srpskoj istoriji".²⁵⁰ Sve zajedno imalo je dugoročno teške posledice: "Nažalost, i pored toga što je sasvim jasno da je istina o zločinu mozaik različitih, međusobno dopunjujućih, činjenica, koje sud tek treba da utvrdi, ono što se već gotovo godinu dana pouzdano zna jeste da je ubijeni bio građanin Srbije koji je u momentu kada je ubijen bio premijer Srbije. U svakoj civilizovanoj pravnoj državi to bi bio dovoljan razlog da svi akteri krivičnog sistema rade svoj posao na najbolji mogući način, kako bi se do istine došlo što pre, kako bi krivci bili kažnjeni a oštećenima bila nadoknađena šteta u meri u kojoj je to moguće. U Srbiji je izgleda upravo to dovoljan razlog za blokiranje rada pravosudnih organa i raspirivanja političke netrpeljivosti i agresije."²⁵¹

Za javnost je ostajalo neprozirno vezivanje politike i zločina u nerazmrsiv čvor. Tada se i javila ideja o ovom Zborniku.

²⁴⁸ Vid. u Zborniku: Marijana Obradović, "Sudski proces optuženima za ubistvo premijera Zorana Đinđića".

²⁴⁹ Vesna Nikolić–Ristanović, "Konstrukcija krivice žrtve, sa posebnim osvrtom na krivični postupak protiv optuženih za ubistvo premijera Zorana Đinđića", *Temida*, Beograd, mart 2004, str. 14.

²⁵⁰ Isto, str. 15.

²⁵¹ Isto, str. 16.

Olga Manojlović Pintar

FILOZOF, ISTORIJA I DRUŠTVO U KRIZI

Simbol reformatora u Srbiji

"Mi neprekidno slušamo zvuk jednog imena, koje je od rane mladosti pa do poslednjega mučeničkog završetka, na vladi i van vlade, u otadžbini i u tuđini, sobom predvodilo sve težnje da se od Srbije prostonarodnih sabora, gusala i naravne prostote načini Srbija državnog reda, Srbija slobode, Srbija pravde, Srbija književnosti, Srbija umetnosti, Srbija obrazovanosti [...] I pred nama izlazi uzvišena slika čoveka, koji je prestano bio središte mislima, da se od Srbije umotane u prvobitnoj prostoti, pokrivena besputnom šumom, garištima i krovinjarama razvije Srbija škola, Srbija saobraćaja, Srbija radinosti, Srbija pitomoga života, Srbija evropska [...]"

I pred nas izlazi rodoljub, koji je svojim imenom iz Srbije navikle na male potrebe i još manji rad, budio Srbiju većih potreba, razvijenijeg života, pa i obilatijeg rada, rodoljub koji je od konzervativnih predanja srednjovekovne mase narodne iskresavao živi plamen novog naprednog veka, burnog i nestašnog ali punog moralnog uživanja, moralne borbe i moralnih pobjeda."¹

Ove reči je izgovorio Stojan Novaković, prilikom otkrivanja spomenika kneza Mihaila Obrenovića u Beogradu 1882. godine. Slikajući kneza kao paradigmu reformatora u Srbiji, on je istakao dubinu društvenih dihotomija i antagonizama koji su ispoljeni u procesu modernizacije države i društva na kraju XIX veka. Kao političar koji je aktivno pokušavao da zemlji da

---

¹ Stojan Novaković, "*Knjaz Mihailo*. Beseda koju je prilikom otkrivanja spomenika 6. decembra 1882. govorio Stojan Novaković, ministar prosvete i crkvenih poslova", Beograd, 1882.

evropski izgled i suštinu, Stojan Novaković je nastojao da iskoristi stanje opštenarodne žalosti u kome se po rečima Feliksa Kanica (Felix Kanitz) osećao "duboki bol za voljenim vladarom i mnogim nadama pokopanim sa njim"² – da Mihaila postavi na jedno od centralnih mesta nacionalnog Panteona i da identifikovanjem simbola reformatora, proklamuje ciljeve zajednice u budućnosti.

Osnovne karakteristike koje su tada pripisane knezu, ostale su da tokom narednih decenija definišu društvenog reformatora u Srbiji, iako su političke borbe, demagogija koja je sa populizmom ušla u javni život i svako smena dinastija, postepeno potiskivali sećanja na samog Mihaila Obrenovića. Nadživeo ga je simbol, čija je snaga u zavisnosti od političkih potreba korišćena, ili negirana u jačanju društvene kohezije i afirmisanju ideoloških principa vladajućih režima.

Načini kanonizacije reformatora (političkog, jezičkog, kulturnog) nisu, međutim, uspevali da reflektuju društvenu homogenost, jer su podjednako česte proskripcije jasno označavale nepomirljive linije podela i sukobljavanja u srpskom društvu tokom čitava dva veka postojanja moderne države. U slučajevima prihvatanja, reformatori su glorifikovani isticanjem u prvi plan njihovih uspeha da harmonizuju modernizacijske novine sa narodnim tradicijama i kao takve ih etabliraju na opštedržavnom nivou, dok im je u slučajevima odbacivanja zagovornika reformi pripisivan oreol neprilagodljivosti, isključivosti, epiteti "elitista", "neprijatelja" i "izdajnika", bez obzira da li se radilo o periodu Kraljevine Srbije, kraljevine, ili socijalističke Jugoslavije. Često korišćenje negativnog određenja pri definisanju paradigme preporoditelja, nije izmenila ni socijalistička revolucija, kada su se državni revolucionari, vrlo brzo po preuzimanju vlasti legitimisali kao društveni konzervativci. Spretno marginalizovanje istinskih reformatora unutar pokreta, još jednom je dokazalo svu kompleksnost sukoba sa društvenim konzervativizmom i primitivizmom. Nepomirljivost konzervativnih i reformskih koncepcija, bez obzira na ideološke predznake koje su nosile, tako je postala osnovni uzrok nemogućnosti postizanja društvenog konsenzusa oko ključnih pitanja razvoja politike i društva.

Na početku trećeg milenijuma, srpsko društvo proizašlo iz krize raspada Jugoslavije i decenija siromaštva i ratova, našlo se u ponovnom traganju za simbolima kolektivne identifikacije, kojima bi bila osnažena oseća-

² Feliks Kanic, *Srbija, zemlja i stanovništvo, od rimskog doba do kraja XIX veka*, prva knjiga, Beograd, 1986, str. 113.

nja pripadnosti zajednici i uspostavljeno poverenje u njenu snagu. Simbol reformatora, ovoga puta je identifikovan sa figurom Zorana Đinđića. Samo dve godine od tragične smrti i pokušaja njegove potpune negacije, političke elite su gotovo unisono prihvatile da priznavanjem, mnogo više nego odbijanjem "Đinđićevog nasleđa", mogu da obezbede podršku glasača. Tako su najveći politički protivnici premijera, ili pak nevažni pojedinci iz njegovog okruženja, postali kreatori novog simbola reformatora. Pokušaji heroizacije njegove ličnosti (kao i prethodni pokušaji njegove kriminalizacije i marginalizacije) predstavljali su, međutim, samo izraz političke manipulacije, a nikako snažnu podršku principima civilnog društva koje je zagovarao Zoran Đinđić. Politička scena i javno mnjenje Srbije, koje je tako brzo menjalo preference, jasno su reflektovali probleme sa kojima se susretalo društvo u tranziciji, u kome su još uvek snažno funkcionisali mehanizmi ideološke isključivosti.

Sam Zoran Đinđić nikada simbolima nije odricao izuzetan značaj za funkcionisanje društva. Ističući da se "nacionalna državnost ne integriše prvenstveno putem institucija, nego zajedničkim simbolima, u kojima je jedinstvo političke zajednice prisutno, a da ne mora biti posebno tematizovano",³ on je prepoznao značaj emotivnih kategorija u procesu formiranja identiteta pojedinca i kolektiva. Smatrao je da je za postojanje zajednice neophodan "znatan intenzitet osećanja pripadnosti, političke volje i državnosne svesti", koji je u srpskom društvu po pravilu najčešće i najsigurnije razvijan pozivanjem na istoriju.⁴ "Znatan intenzitet osećanja pripadnosti" zajednici pojačavan je isključivo hiperprodukcijom "ikona prošlosti", koje su u političkim raspravama i kreiranju društvene kohezije dobijale snagu argumentata. Za Zorana Đinđića ovako intenzivna fokusiranost na istoriju predstavljala je jedan od važnijih razloga neuspeha pokušaja izlaska iz brojnih kriza. "Energija za promene, koja nesumnjivo u ogormnom intenzitetu postoji u našem društvu, [...] pakovana je u političke programe koji ne mogu da joj obezbede uspeh. Oni to delom ne mogu zato što su okrenuti prošlosti, ispravljajući 'krivih Drina' iz proteklih pola veka."⁵

Za razliku od prakse ideologizovanih društava Đinđić je, simbole modernog društva, nalazio u delatnom principu stalne mobilizacije kreativna-

³ Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, 1988, str. 7.

⁴ Ibid., str. 9.

⁵ Dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu*. Priredio Ivan Čolović. Cepelin, Novi Sad, 1996, str. 13.

ca i projekata okrenutih budućnosti, a nikako u simbolima prošlosti.⁶ Njegova politička aktivnost jasno je bila određena teorijskim shvatanjem o zloupotrebi istorije u politici i izbegavanjem opšteprihvaćenog stava da se izvesnost vlastite legitimnosti izvodi iz navodne logike istorije. Štaviše, ovako prezentovanu prošlost shvatao je kao refleksiju društva, koje nije bilo u mogućnosti da ponudi odgovore na egzistencijalna pitanja.

Isključujući je iz političkog diskursa, Đinđić nikada nije istoriju isključio iz svojih naučnih analiza i filozofskih rasprava. Naprotiv, upravo je na dekonstrukciji odnosa prema prošlosti, koje su gradili delovi intelektualnih i političkih elita, a nikako na negaciji istorije, formirao svoje teorijske zaključke i konsekventno – svoje kasnije političko delovanje. Okretanje istoriji kod njega je bilo u funkciji pronalaženja primera društava u krizi i analizama teorijskih postavki njihovih kritičara, a metod komparacije sopstvenih analiza sa kritičarima kriza od Hobsa i Marksa, do Kropotkina i Agneš Heler, omogućio mu je da razvije nova rešenja i ponudi nove puteve izlaska iz nje. Najzad, rešenja koja je ponudio, nisu ležala ni u sferi filozofije istorije, niti u traganjima za odgovorima na pitanja događajne istorije, već pre svega u analizi političke konstrukcije i društvene recepcije prošlosti.

"Tiranija prošlosti"⁷

U Marksovom viđenju da je kritika ujedno i momenat u kome je kriza dospela u fazu odluke i konačnog razrešenja, Đinđić je temeljio sopstvene postavke rešavanja društvenih problema.⁸ U deceniji kada je budućnost Jugoslavije još uvek bila pod velikim znakom pitanja i otvorena za brojne mogućnosti prekomponovanja u kome bi zajednica "neupitnog verovanja" bila transformisana u "kooperativnu zajednicu", on je dao sopstvenu anali-

⁶ Zoran Đinđić, "Pobednička strategija za Srbiju. Permanentna mobilizacija kreativaca", *Borba*, 9. avgust 1997.

⁷ "Na prvi pogled je paradoksalno što Jugoslaviju ubrajamo među zemlje u kojima je ukinuta prošlost. Površni posmatrač bi pre mogao zaključiti da se kod nas radi o pravoj tiraniji prošlosti, praktikovanoj posredstvom svakodnevnih kolektivnih rituala prisećanja na zadnjičke slavne dane." Vid. Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 191.

⁸ Zoran Đinđić, *Jesen dijalektike, Karl Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*, Beograd, 1987, str. 35.

zu, koja i danas posle skoro dve decenije izgleda kao jedno od najlucidnijih promišljanja krize u kojoj se država našla.⁹

Kritiku stanja u kome se Jugoslavija tada nalazila postavio je na sledeći način: "Stanje koje nazivamo Jugoslavijom postoji. O njegovoj spoljašnjoj dimenziji je lako postići intersubjektivnu saglasnost. Možemo ukazati na jasno ograničenu teritoriju i na lično ime koje je za nju rezervisano." Zatim postavio ključno pitanje: "Međutim, kako stoji stvar sa unutrašnjom dimenzijom toga stanja, sa njegovim 'identitetom'?"¹⁰ [...] Da li je Jugoslavija [...] svoje težište izgubila zbog viška nacionalnog, ili manjka državnog identiteta?"¹¹

Izdvajanje i analiziranje identiteta zajednice, kao fenomena u kojima se prelamaju svi uzroci krize, polazna je tačka humanističkih istraživanja u vremenu poststrukturalizma. U načinu na koji zajednica doživljava i prezentuje svoju prošlost, upisan je željeni informacijski kod i tako artikulisan njen identitet. Kada postojeće predstave prošlosti i društvene tradicije ne odgovaraju izmenjenoj realnosti, elite inventuju nove tradicije na kojima reintegrišu zajednicu. U procesu invencije novih tradicija, Đinđić je prepoznao mogućnost kojom bi se prekinuo vakuum nastao krizom jugoslovenskog identiteta: "Ukoliko kriza integracije uopšte treba da se u nekoj tački – ma kako dubokoj – zaustavi, onda je to moguće samo ozbiljnim tematizovanjem veze između našeg odnosa prema tradiciji i našeg identiteta. A takvo tematizovanje bi onda i samo bilo momenat jednog identiteta, koji bi Jugoslaviji postepeno davao konture modernog društva, koje možda i ne može da reši sve svoje probleme, ali je bar u stanju da ih kao takve imenuje."¹² On je bio jedan od prvih koji su tradiciji dali novo značenje u teorijskim raspravama u Srbiji. Tradicija nije za njega predstavljala "nešto što se 'objektivno desilo'", niti "skladište prošlih i osiguranih smislova". Shvatio ju je kao "horizont svakodnevnog delovanja [koji] uvek iznova interpretira smisao prošlih intepretacija".¹³

U prelomnim trenucima – invencije novih tradicija i praktične realizacije novih političkih projekata, konstatovao je: "Budućnost osvaja ne samo onaj ko ispunjava regiju sećanja, sklapa pojmove i tumači prošlost, nego

⁹ Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*

¹⁰ Ibid., str. 5.

¹¹ Ibid.

¹² Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 190.

¹³ Ibid., str. 196.

možda još jednoznačnije, i onaj ko prazni sećanje, destruiše pojmove i proizvodi veštačku prošlost..."¹⁴

Ovako postavljene premise navodile su na jasan zaključak – da su problemi Srbije na kraju dvadesetog veka u značajnoj meri proistekli i iz pogrešno napisane i pogrešno izbrisane istorije i nesposobnosti delova političkih i intelektualnih elita da izvan ideologizovanih matrica postave pitanja prošlosti. "Istorijska rekonstrukcija, u onoj meri u kojoj je ovde prisutna, polazila je od sadašnjeg stanja problema, a ni u kom slučaju od neke predstave o tome kako bi naše društvo moglo postati pravednije, bolje, racionalnije, itd."¹⁵ Zaronjenost u prošlost bez njenog transponovanja i vizije budućnosti, perpetuirala je krizu tokom više decenija, uvodeći društvo u niz ratova, koji zvanično nikada nisu ni bili priznati.

Za razliku od većine, Đinđić se obraćao "prošloj sadašnjosti, a ne sadašnjoj prošlosti", transformišući doživljaj istorijskog vremena, kao pretpostavku za društvenu konstituciju "percepcije krize".¹⁶ On se okretao prošlosti, u traganju za modelima društava u krizi, kako bi razumeo evoluciju kolektivne svesti, a rešavanje, pa čak i samo postavljanje pitanja događajne istorije, video kao konstrukt sadašnjosti u kojoj su izdvojena i potencirana.¹⁷ Zbog svega toga, uspostavljanje društvenog konsenzusa za rešavanje problematičnih pitanja prošlosti za njega je bilo u potpunosti nemoguće. Istorija, kojoj je data uloga sudije, morala je biti potisnuta iz političkog diskursa.

Potvrdu nemogućnosti da se (osim u okvirima istorijske nauke) raspravljaju istorijske nejasnoće i na njima integriše zajednica, Zoran Đinđić je nalazio u neuspehu pokušaja transformacije istočnoevropskih društava posle pada Berlinskog zida, koji su težili reviziji uspostavljenoj na antikomunističkom konsenzusu. Nemogućnost realizacije ovakvih projekata ležala je

¹⁴ Ibid., str. 197.

¹⁵ Ibid., str. 15.

¹⁶ Zoran Đinđić, Predgovor, u: Rajnhard Kozelek, *Kritika i kriza, studija o patogenezi građanskog sveta*, Beograd, 1997, str. 25.

¹⁷ Najznačajnija Đinđićeva dela predstavljaju studije: *Jesen dijalektike, Karl Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*, Beograd, 1987. i *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad, 1988. Pored ove dve monografije, pažnju privlače i njegovi radovi objavljeni u časopisima *Theoria* i *Delo*, kao što su: "Iskušavanje rubova smisla, beleške uz Benjaminovu 'Einbahnstrasse'", *Delo*, knj.27, br. 7, 1980; "Dekonstrukcija marksizma", *Theoria*, br 1–2, 1983; "Osnovna prava i ustavnopravna država", *Theoria*, br. 1–2, 1987; "Praksis-marksizam u njegovoj epohi", *Theoria*, br 1–2, 1988; "Pozorište, angažman, Breht", *Ideje*, br. 6, 1988; "Društvena kriza, ili društvena patologija", *Gledišta*, br 5–6, 1988; "Demokratija i autoritarni sistemi", Zbornik radova *Filozofija i društvo*, knj. 9–10, 1996.

u ravnodušnosti koju su ljudi osećali prema komunizmu, podjednako kao i prema antikomunizmu – u političkoj neutralnosti i nespremnosti na osvetu, kao delatnom principu.¹⁸

U isto vreme, na prostorima bivše Jugoslavije, dominantna tema u političkom diskursu postalo je pozivanje na istoriju i rešavanje "istorijskih neistina". Iskonstruisani problemi prošlosti i beg od širih evropskih okvira, u kojima bi većina istorijskih fenomena izgubila oreol unikatnosti, onemogućili su racionalno sagledavanje suštine problema društva u kome je "unutrašnja dinamika jugoslovenskog komunizma, a ne višenacionalna struktura društva, odlučivala o pravcu njegovog razvoja".¹⁹ Iako je istorijski razvoj jugoslovenske države u sebi nosio brojne sukobe i podele, Đinđić je kao fatalne za raspad države video procese koji su započeli krajem šezdesetih godina, kada je "prepreka uspehu reformi spretno pronađena u drugoj naciji, ili u samoj Jugoslaviji".²⁰ Nemogućnost invencije novih simbola i stvaranje novih tradicija, koje bi Jugoslaviju od zajednice verovanja neupitne saglasnosti preformulisale u kooperativnu zajednicu, konačno je dovela do potpune razgradnje države.

Za Zorana Đinđića konačni raspad države nije predstavljao iznenađenje. Naprotiv, sistem, koji je "decenijama sprečavao spontanu društvenu komunikaciju i prisiljavao društvo da govori mehaničkim ideološkim jezikom", u trenutku raspada ostavio je društvo u stanju galame i neartikulisanih zvukova, a ne pregovaranja o putevima izlaska iz krize. Formalna logika je Đinđića navodila na zaključak da je "potreban izvestan period učenja da bi društvene grupe (nacije, vere, političke stranke) pronašle svoje jezike. [...] Dok traje uvežbavanje [...] možda će neke društvene grupe posegnuti za onim sredstvima komunikacije kojima već raspoložu, tj. pesnicama, pa će

¹⁸ Dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*, str. 14.

¹⁹ Ibid., str. 87.

²⁰ Ibid. Na istom mestu je dodatno eksplicirao svoj stav: "Kada su potrebe za demokratskim reformama naišle na političku prepreku, usledilo je izmicanje na 'terminus medius', tj. na nacionalne programe, gde zastupnici reformi nisu bili prisiljeni da se izlože riziku sukoba sa komunistima, nego su se umesto toga upustili u neizrečni sukob sa drugim nacijama [...] U vreme kada jugoslovensko društvo počinje da komunicira pomoću koda 'demokratskog reformisanja', nacionalni antagonizmi ne igraju značajnu ulogu na njenoj površini. Tek nasilno prekidanje društvenog razvoja, koji je sredinom šezdesetih godina krenuo u pravcu demokratizovanja, vodilo je mobilizovanju oko nacionalnih programa." Vid. Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*, str. 87.

ponegde za raspravu biti prekasno. Ali alternative nema", zaključivao je Đinđić 1991. godine.²¹

Posmatrano iz današnje perspektive, istorijsko iskustvo je u potpunosti potvrdilo ovu sumornu predikciju i odvelo srpsko društvo u još ozbiljniju krizu identiteta, nedefinisane političke strategije i vizije razvoja države. U vremenu kada su evropska društva definisala nove odnose, na principima tolerancije i multikulturalizma, prekidajući komunikaciju "opštim jezikom" ideologija", autizam srpskih elita je čitavu zemlju ostavio van globalnih transformacijskih procesa.

Politika, moral, ideologije

U trenutku kada se našao na mestu premijera Srbije i u poziciji da svoja promišljanja i analize društva u krizi realizuje kroz praktično političko delovanje, Zoran Đinđić se suočio sa situacijom, koju bismo najlakše mogli da opišemo kroz parafrazu već pomenute rečenice iz studije *Jugoslavija kao nedovršena država: Stanje koje nazivamo Srbija nije postojalo. O njoj spoljašnjoj dimenziji nije bilo lako postići intersubjektivnu saglasnost. Nije bilo moguće ukazati na jasno ograničenu teritoriju i na postojanje ličnog imena koje je za nju rezervisano. Kada je reč o unutrašnjoj dimenziji toga stanja – "identitetu", situacija je postala još komplikovanija. Ne samo da se izgubio jasan teritorijalni integritet države (koji je uslovio problematičan odnos Srbije i Crne Gore u okviru Državne zajednice, kao i nedefinisan status Kosova u okviru Srbije), već je i pitanje identiteta u gotovo svim aspektima ostalo nejasno, lišeno mehanizama jačanja i artikulisanja. Postala je realnost ono što je Đinđić davno konstatovao: "Nacija je u Srbiji – moraćemo možda da konstatujemo za nekoliko godina – poslužila kao sredstvo da se u formi demokratije restauriše arhaični poredak koji, verovatno, tada neće postojati ni u zemlji koja ga je izumela."²² Nalazeći u prošlosti alibi za probleme sadašnjosti, kreatori takve politike, delovi intelektualnih i političkih elita, u potpunosti su propustili priliku da nacionalnom pokretu u periodu raspadanja Jugoslavije udahnu demokratski sadržaj,*

²¹ Zoran Đinđić, "Komunizam van zakona", *NIN*, avgust 1991.

²² Dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*, str. 92.

omogućujući da od svih stranaka najjači postane "nacionalni pokret, sa nejasnim programom i bez nacionalnih veličina u svom vrhu".²³

Režim personifikovan u ličnosti Slobodana Miloševića, koji je predstavljao mutanta socijalističke autoritarne države, sjedinjen kroz populističku demagogiju sa patrijarhalnim etnonacionalizmom, uveo je srpsko društvo u deceniju ratova, masovnog preseljavanja stanovništva i opšte kriminalizacije. Međutim, za razliku od većine, Đinđić uzročnika i izazivača krize nije prepoznao jedino u Miloševićevoj vlasti. "Tvrditi suprotno značilo bi pripisati joj snagu i sposobnosti kojima ona ne raspolaže. Ona je puki proizvod državne krize. Ona parazitira na toj krizi, bez volje i namere da je reši. Postojeća vlast je čist konzument raspada i haosa",²⁴ koje nije želela, niti mogla da reši. Miloševićeva vlast je predstavljala samo kulminaciju krize, čiji su koreni ležali u decenijama prekomponovanja jugoslovenske zajednice, kada je postalo jasno da "one republike koje ne formiraju nacionalni identitet faktički ne postoje".²⁵

Ovako komplikovana situacija nije mogla biti rešena ni posle pada režima u oktobru 2000. godine,²⁶ a svu heterogenost novih političkih vlasti reflektovao je upravo odnos prema prošlosti, koji je predstavljao jedno od ključnih pitanja na kojima je različitost koalicionih partnera i učesnika u novoj vlasti najjasnije ispoljavana. Ocenjena kao poslednja revolucija dvadesetog veka u Evropi, petooktobarska dešavanja trebalo je da označe početak nove organizacije društva, racionalnog odnosa prema političkim imperativima i kritičkog odnosa prema prošlosti. Međutim, upravo je na pitanju odnosa prema prošlosti postalo jasno koliko su preživle institucije i forme delovanja bivšeg režima i koliko je s vremenom njihov uticaj otvorio vrata reformaciji. Kao što je napisao Nenad Dimitrijević, "politika odnosa prema prošlosti" jasno je identifikovala tri osnovna tipa: "oportunistički", koji je podrazumevao pacifikaciju prošlosti i strategiju kontinuiteta sa nacionalni-

²³ Komplikovanu situaciju koja se kao "breme nerešenog nacionalnog i državnog pitanja od 1918. sručila na glavu 1990 [...] raspakovao je Milošević, i ne samo on, već pre svega intelektualci – oni koji nisu videli budućnost Srbije u modernizaciji, već u vraćanju na pitanja iz 1918." Vid.: "Svi pitaju kad će promene", *Vreme*, 27. novembar 1999.

²⁴ Dr Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi, Autorski tekstovi i intervjui*. Priredivači dr Nebojša Popov. Života Ivanović, Beograd, 2003, str. 28.

²⁵ Dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*, str. 30.

²⁶ "Da se ovom narodu ponudi vizija organizovane države, stabilne ekonomije i perspektivna budućnost [...] mi sada imamo mešavinu mrtve ideologije i života koji je prinuđen da se uklapa u tu ideologiju." "Nismo mi Orijent", intervju sa Zoranom Đinđićem i Dragoslavom Avramovićem, *NIN*, 4. oktobar 1996.

zmom kroz minimalizovanje ratnih zločina i uravnotežavanje ratne krivice. Afirmisanjem stereotipa o srpskoj naciji kao žrtvi njegovi zagovornici su zapravo ostali zatvoreni u preživljenoj ideološkoj formi sa početka dvadesetog veka. Drugu strategiju, Dimitrijević je nazvao "kvazipragmatikom", jer je u njoj prepoznao samo prividno suprotstavljen pristup prošlosti i ratnom nasleđu, koja je odbacivala "moralističku opsesiju" ratom. Najzad, treća strategija je podrazumevala "nefunkcionalističko suočavanje sa prošlošću, usmereno na prevazilaženje moralno i politički kompromitovanih elemenata te prošlosti".

Sukobljavanja zastupnika ovih strategija još jednom su pitanja moralne odgovornosti²⁷ i suočavanja sa istorijom ostavila bez odgovora, a svaki pokušaj problematizovanja dubioznih iskustava, rezultirao je direktnim i javnim suprotstavljanjem istaknutih političkih ličnosti. Preispitivanja su, kao i u vremenu Miloševića, ostala u uskom krugu u potpunosti marginalizovane i neorganizovane kritičke inteligencije. Još jednom je propuštena prilika da "politički moral postane centar političke integracije".²⁸

Razumevanje istorije u epskim kategorijama glorifikovanje stradanja, gologote, mučeništva i vaskrsnuća, ali i konsekvantno biblijske opravdanosti osвете, spretno je iskorišćavano za političke manipulacije. Potreba da se to izmeni i da u Srbiji "počne da otkucava časovnik Evrope",²⁹ koja je slične diskusije prošla nekoliko decenija ranije, uslovlila je direktnu suprotstavljenost partnera unutar DOS. Danas je njihova neslaganja moguće posmatrati kao utilitarni proizvod gole borbe za vlast, ili kao proizvod različitih političkih koncepcija. Međutim, ona su bila mnogo više od toga: suprotstavljenost političkih rivala na početku trećeg milenijuma posledica su, zapravo, teško pomirljivih teorijskih postavki i viđenja društvenih fenomena i, posebno, istorije.

Kao jedan od ključnih učesnika u ovim dešavanjima, Zoran Đinđić je svoj politički angažman temeljio u značajnoj meri na prethodnom teorij-

²⁷ Nenad Dimitrijević, "Srbija kao nedovršena država", *Reč*, br. 69, 15. mart 2003, str. 5–20.

²⁸ Svoj odnos prema ovom pitanju Đinđić je formulisao u predgovoru već pomenute Kozelekove knjige, ukazujući da u toj studiji "Kozelek ne vidi formu novovekovnog 'pomirenja' države i društva, ostvarenu u ustavno-pravnoj državnosti republikanskih društava, u kojima politički moral ne predstavlja *contradictio in adjecto*, nego upravo centar političke integracije." Vid. Rajnhard Kozelek, *Kritika i kriza, studija o patogenezi građanskog sveta*, Beograd, 1997. str. 25.

²⁹ "Nismo mi Orijent", intervju sa Zoranom Đinđićem i Dragoslavom Avramovićem, *NIN*, 4. oktobar 1996.

skom promišljanju istorije. Lišen epskog patriotskog shvatanja istorije kao svedočanstva o nekadašnjoj veličini države, Đinđić je svoja promišljanja temeljio na analizi i kritici filozofa istorije – Marksa, ruskih anarhista, Agneš Heler i Rajnharda Kozeleka. Njegovo poimanje bilo je u značajnoj meri podudarno sa shvatanjima koja su u procesu sekularizacije društva prepoznala fenomen transponovanja eshatologije na istoriju shvaćenu kao napredak – shvatanjima da su istoriji dati elementi božanskog suda i sudnjeg dana,³⁰ pribežišta, a ne putokaza.³¹

Zoran Đinđić je izbegavao da istorijom manipuliše u političkim raspravama, pokušavajući da sudovima, a zatim istoričarima, ostavi prostor za rešavanje dilema nagomilanih tokom devedesetih. Isporučivanje Miloševića Haškom sudu predstavljalo je osnovnu potvrdu ovakvih njegovih uverenja.

"Ono što u čoveku izaziva vrtoglavicu leži van kompetencije filozofije"

Politički kredo Đinđić je formulisao na sasvim suprotnim osnovama kao "Novi početak za Srbiju – Programske koncepcije umesto ideologija".³² Prepoznajući u prevaziđenim ideologijama "neskriveni društveni konzervativizam i otpor reformama",³³ a "pokretačku snagu promena nalazeći u postideološkoj generaciji [...] dakle, u ljudima koji razmišljaju izvan okvira Užičke republike i Ravne Gore",³⁴ upadljivo je odbijao da se u javnim obraćanjima, intervjuima i razgovorima poziva na prošlost i tumači je. "Mi moramo da nađemo rešenje pre svega tako što ćemo naći svoje mesto u Evropi, a ne tražeći naša istorijska prava i nacionalne interese."³⁵ Svako pozivanje na istoriju u političkoj praksi zahtevalo je njenu neminovnu reviziju i pre-

³⁰ Vid. Rajnhard Kozelek, *Kritika i kriza. Studija o patogenezi građanskog sveta*. Prevod sa nemačkog i predgovor Zoran Đinđić. Beograd, 1997, str. 37, 20.

³¹ Jedan od prvih koji su prepoznali načine zloupotrebe istorije u političkom i javnom diskursu bio je Ivan Đurić, koji je zapravo otvorio prostor dekonstrukciji istorijskih stereotipa u svojoj knjizi *Istorija, pribežište, ili putokaz*, Sarajevo, 1990.

³² Predavanje 4. novembra 1998. u Aspen institutu u Berlinu, u: dr Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*

³³ Dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*

³⁴ Ibid., str.13.

³⁵ Citirano prema: Vesna Pešić, "Aktualnost Đinđićeve filozofije", u: *Filozofija i društvo*, XXII–XXIII, 2003, str. 28.

komponovanje, koja nije moglo biti uspostavljeno društvenim konsenzusom. Na novinarsku konstataciju da u istoriji Srbije gotovo nikada na izborima nije došlo do smene vlasti, Đinđić je dao lakonski odgovor: "Pa šta!" A zatim dodao: "Vreme je da istorijski i evropski časovnik počne i u Srbiji da radi. Nismo mi Orijent. Vreme je da u Srbiji počne evropsko računanje vremena i da se uvedu evropski demokratski standardi u politički život."³⁶ Sa određene vremenske distance ovaj odgovor direktno asocira na delove knjige Agneš Heler *Filozofija levog radikalizma* koju je Đinđić preveo još 1985. godine. Videnja Agneš Heler, po kojima sve "što u čoveku izaziva vrtoglavicu leži van kompetencije filozofije (... koja) ne može da ponudi zamenu za onostranost religije", doslovno su se prenela u Đinđićeve analize.³⁷ "Ono što u ljudskoj mašti stvara vrtoglavicu ne može se racionalno misliti i ne predstavlja predmet filozofije. Čovek dobija vrtoglavicu kada misli o konačnosti, ili o beskonačnosti kosmosa, kada misli na smrt, na ništa. O onom od čega čovek dobija vrtoglavicu filozofija treba da čuti. Filozofija treba da se bavi time kako čovek može da živi sa mišlju o smrti, ali treba da čuti o samom ništa."³⁸ Iz radikalne filozofije Agneš Heler je isključila "teme koje izazivaju vrtoglavicu", jer ne nude odgovore na egzistencijalna pitanja, jasno ukazujući koliko je ideologizovan odnos prema prošlosti zapravo jedna od tih tema. Racionalno promišljanje, a ne ideologizovano verovanje odredilo je i celokupan Đinđićev politički angažman.

Sve što je u godinama koje su sledile, po objavljivanju ove nevelike knjige, izabrao da prevede na srpski jezik (pri čemu je bez sumnje najobimnije delo svakako Huserlova *Kriza evropskih nauka*, koju je preveo i komentarisao sa Dunjom Melčić), moglo bi se svesti pod zajednički imenitelj traganja za pronalaženjem sopstvnog modela društvenog izlaska iz krize.³⁹

³⁶ "Koga interesuje to što je Troja danas u Turskoj, ili što se Istanbul nekada zvao Konstantinopolj? Tu se ne radi o izgubljenim ili dobijenim bitkama, velikoj hrabrosti ili velikim izdajama, nego o svetsko-istorijskim pomeranjima. Jedno takvo desilo se i u srpskom srednjem veku i ono je težište Srbije definitivno pomerilo na sever. Ima li ičeg zaludnijeg nego istorijskim reminiscencijama negirati ovu tendenciju? [...] Treba se boriti za zaštitu Srba na Kosovu, međutim, to nije borba za 'vraćanje' Kosova Srbiji." Vid.dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*, str. 27–28.

³⁷ Vid. Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma*, prevod Zoran Đinđić, Beograd, 1985.

³⁸ Ibid., str. 212.

³⁹ Đinđić je preveo i: E. Huserl, *Kriza evropskih nauka*, Beograd; Carl G. Hempel, "O teoriji istine u logičkom pozitivizmu", *Theoria*, br. 1, 1989; Lorencer, "Psihoanaliza, jezik i istorijski materijalizam", *Delo*, knj. 22, br. 11, 1976; Rajnhard Kozelek, *Kritika i kriza*, Beograd, 1997.

Apsolutističke monarhije osamnaestog veka, carska Rusija devetnaestog veka i socijalistička Jugoslavija, predstavljali su okvire unutar kojih je Đinđić mislio o načinima rekonstrukcije društva. Poslednji prevod na srpski jezik koji je objavio, bilo je delo Rajnharda Kozeleka *Kritika i kriza*, 1997. godine. Pišući predgovor za ovu studiju, kao da je zaokružio promišljanja o istoriji, ističući nameru – ne da se ovom knjigom historiografski rasvetli neka prošla epoha, nego da se ponudi model za razumevanje strukture modernog javnog i političkog delovanja.

Traganje za "platformom koja je dovoljno radikalna, okrenuta budućnosti i dovoljno realistična"⁴⁰, a ne dogmatsko učenje iz istorijskih paralela i napuštanje ideologizovanih predstava sadašnjosti kroz stigmatizaciju neprijatelja u dužem istorijskom razdoblju, istinski je obeležavalo njegova reformska, čak revolucionarna uverenja i utemeljilo principe građanskog, a ne nacionalno homogenog društva.

Đinđić je u potpunoj izolovanosti srpskog društva na kraju XX veka prepoznao potrebu njegove korenite promene. Još osamdesetih on je postavio radikalno pitanje: da li dužina i struktura krize u Srbiji reflektuju društvenu krizu, ili ukazuju na društvenu patologiju? U traganjima za odgovorom, čini sa da je razvio specifičnu predstavu izlaska iz krize, koju je od trenutka stupanja na mesto premijera Srbije sprovodio u delo. Promene, koje je Đinđić uvodio u srpsko društvo, nije trebalo da se zasnivaju na dekretima, koji se zatim dekretima mogu i poništiti, već u ubrzanom uvođenju svih članova društva u diskusiju o sopstvenoj budućnosti.⁴¹ U već pomenutom delu Agneš Heler, koje je preveo u vreme kada možda još nije ni pomišljao na političku karijeru, stoji: "Demokratski levi pokreti treba da teže jednom cilju: da što više ljudi zadobiju za filozofsku diskusiju o vrednostima i da što većem broju subjekata uverljivo pokažu da su subjekti [...] to je tegoban i strm put [...] ali je istovremeno i jedini put na kome se može dospeti do zajednice slobodnih ljudi, na kome svet zaista može postati utočište čovečanstva."⁴² Tako je njegova kritika Marksa i Kropotkina polazila od pozitivne

⁴⁰ Dr Zoran Đinđić, *Srbija, ni na Istoku, ni na Zapadu...*, str. 14.

⁴¹ Odnos prema dekretima uvedenim promenama formulisao je objašnjavajući stanje nastalo u Rusiji po raspadu Sovjetskog Saveza. Konstatovao je: "Jeljcinov radikalizam samo je prividan, radi se o elementarnom realizmu. Komunističke ustanove dekretom su uvedene i dekretom se mogu i moraju ukinuti." Ibid., str. 45.

⁴² Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma...*, str. 194.

ocene mesta "subjektivnih snaga" i "narodne inicijative" u društvenoj transformaciji.⁴³

Čini se da je u trenutku kada se našao na čelu srpske vlade na gotovo identičan način najveće poverenje poklonio upravo "subjektivnim snagama" i zahtevima za "autonomijom i samorganizovanjem društva" unutar koga se "neutrališu egoizam i antropološki negativizam".⁴⁴ U intervjuu koji je dao 1997. godine istakao je upravo suštinu ovakvog poimanja političke delatnosti: "Srbija nema dovoljno novca i to će biti slučaj najmanje nekoliko narednih godina, a verovatno i kasnije. Ovaj nedostatak može se ublažiti samo višestrukim povećanjem uloge drugih faktora, kao što su lična energija, znanje, organizacija, brzina reagovanja. Jedini odgovor na manjak energije jeste – ubrzano kruženje energije [...] Srbija mora da stavi u pogon sve raspoložive potencijale. Ti potencijali su pretežno subjektivni: ljudska energija, poboljšavanje organizacije, ubrzano sticanje kvalifikacija..."⁴⁵

U praktičnom radu, Đinđić je građane uključivao u diskusiju i pokretao na razmišljanja na brojnim tribinama, koje je Vlada Srbije formulisala kao akciju "Srbija na dobrom putu". Iako je njihovu organizaciju danas, u vreme još uvek nedostupnih dokumenata, moguće posmatrati i kao neminovni marketinški potez kojim je podizan ugled vlade u vremenu kada je počela da gubi popularnost u javnosti, mi smo u njoj prepoznali realizaciju Đinđićevih teorijskih premisa. Jednostavnim pitanjima i jasnim odgovorima, verujući da će razbiti ideologizovani okvir razmišljanja, decenijama negovan i u mutantnom obliku zadržan u Srbiji na prelomu XX u XXI vek, kao da je budio ljude iz višedecenijskog sna. U skladu sa onim što je formulisala Agneš Heler, podsticao je razgovor: "Čovek koji zna da 'sve zna' odgovoriće na detinjasta pitanja razdraženo: 'Pa to svako zna' [...] Filozof međutim hoće da mu se postavljaju detinjasta pitanja, ona su plodno tle po kome on može prosuti seme svog znanja."⁴⁶ Fatalizam, koji je najbolju argumentaciju uvek nalazio u istorijskim predanjima, u ovakvoj komunikaciji bio je potpuno suvišan.

Pokušavajući da srpsko društvo uključi u moderne evropske tokove, koji su kroz ideal društvene heterogenosti, a ne homogenosti, omogućavali

⁴³ Vid. Petar Kropotkin, *Anarhizam i moral*, Beograd, 1984; Zoran Đinđić, *Jesen dijalektike...*

⁴⁴ Petar Kropotkin, *ibid.*, str. 254.

⁴⁵ Zoran Đinđić, "Pobednička strategija za Srbiju, Permanentna mobilizacija kreativaca", *Borba*, 9. avgust 1997.

⁴⁶ Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma...*, str. 33.

nove principe egzistiranja zajednice, Đinđić je verovao u ideal zajednice kao racionalne konstrukcije, koja svojim građanima garantuje brojne identitete. Koliko u ovom njegovom stavu prepoznajemo liberalnog mislioca, ili levog radikala, koliko je moguće definisati ga kao reformatora, a koliko kao revolucionara, da li je njegova politička aktivnost utopijska, ili je u potpunosti pragmatična i utilitarna, rukovođena samo željom za konačnim ostvarenjem cilja? Kao i sve značajne ličnosti srpske istorije, Zoran Đinđić će svakako izazivati brojne polemike i neslaganja i u budućnosti. Danas, međutim, o njemu svi imaju jasno izgrađen stav, pri čemu čak i neutralna analiza, paradoksalno, ali istinito, može da potvrdi validnost potpuno suprotnih vrednovanja njegovog rada.

Bez obzira na vrednosne analize, neosporan doprinos Zorana Đinđića srpskoj političkoj misli i akciji moguće je svesti na nekoliko jasnih elemenata: isticanje potrebe racionalizovanja odnosa prema stvarnosti koju živimo, uspostavljanje "komunikacije oslobođene prisile" i "temeljnih normi razumnog govora (kao organizacijskog principa)", potiskivanje metafizičkih tumačenja i manipulativnog odnosa prema prošlosti, ali i pokušaj uspostavljanja ideala lepog i imperativa samousavršavanja, kao delatnog principa. Najzad, stavljanje pojedinca, a ne zajednice, u centar političke komunikacije vodilo je istinskom ostvarenju ideala slobode.⁴⁷ Sve ove postavke predstavljaju osnov korenite izmene srpskog društva "malih potreba i još manjeg rada" u "društvo većih potreba, razvijenijeg života, pa i obilatijeg rada" – čemu je težio i Stojan Novaković davne 1882. godine.

⁴⁷ U *Filozofiji levog radikalizma*, Agneš Heler je postavila tri ideala: ideal Istine, koji se uspostavlja kroz komunikaciju oslobođenu prisile, i ličnu odgovornost; ideal Dobra, koji podrazumeva prihvatanje potreba drugih, a da se oni prethodno ne proglašavaju umnim, i, najzad, ideal Lepog, koji podrazumeva dužnost samousavršavanja. Razvijanje svih materijalnih, psihičkih i duhovnih sposobnosti čoveka znači: razvijanje sposobnosti da se deluje i potrebe za delovanjem; razvijanje sposobnosti i potrebe za osećanjem i uživanjem; razvijanje sposobnosti i potrebe za ukusom; razvijanje sposobnosti i potrebe za zauzimanjem teorijskog stava; razvijanje sposobnosti i potrebe za ljudskim komuniciranjem i sl. Svestrani, harmonični čovek sa razvijenim sposobnostima i potrebama za Helerovu jeste lep čovek. Vid. Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma...*, str. 238.

Summary

The process of promoting Zoran Đinđić as a new symbol of reformism was launched in Serbia two years after his tragic death. Actually, depending on major political protagonists' ideological stances, it was skillfully used for further manipulation of general public. An analysis of Zoran Đinđić's theoretical works indicates that it was through interpretation of the entrenched symbols that he developed a critical stance on historical constructions and their manipulative role in daily politics. His critical studies of the philosophies of Marx, Kropotkin, Agnes Heller and Reinhard Kozeleka, as well as his analyses of the political reality of the decade preceding ex-Yugoslavia's disintegration, were clearly focused on the denial of the stands accentuating historical controversies as key arguments of political discourse. Having scrutinized a number of cases of the (mis) use of history, he tracked down major stumbling blocs on the way of Serbia's inclusion into mainstream political developments in Europe in late 20th century, and pointed a finger at history's interpretation by the use of epic categories of glorification of the suffering, Calvary, martyrdom and resurrection, and, consequently, Biblical justification of retribution.

Roland Koh

ZORANU ĐINĐIĆU U ČAST

Zoran Đinđić radio je za dobro ljudi u svojoj zemlji. Borio se za demokratiju i pravnu državu, za mir i pomirenje. Zato je platio najvišom cenom koja se može zamisliti: svojim životom.

Imao sam čast da lično poznajem Zorana Đinđića. Sreo sam ga poslednji put u decembru 2002, samo nekoliko meseci pre nego što je ubijen. Prijateljska povezanost Hesena sa Republikom Srbijom došla je tada do izraza ne samo u rečima nego i u praktičnom delu. Zoran Đinđić je tada u Visbadenu (Wiesbaden), glavnom gradu naše pokrajine, preuzeo hesensku brodsku laboratoriju koja je do tada nadgledala kvalitet vode Rajne, a sada je trebalo da krene u plovidbu Dunavom.

Reke istovremeno povezuju i razdvajaju. Države koje leže na Rajni, među njima Nemačka, decenijama dobro i tesno saraduju kako bi reku koristile kao vodeni put, a u isti mah je štitile od štetnog zagađenja. Naša saradnja prožeta je poverenjem i svešću o zajedničkim interesima. Preuzimanjem hesenske brodske laboratorije Zoran Đinđić preduzeo je veliki korak u smeru zaštite Dunava, druge velike evropske reke koja povezuje mnoge države.

Vest o podlom ubistvu Zorana Đinđića duboko me je potresla. Napad na njegov život bio je u isto vreme napad na vrednosti za koje se on borio. Ali, na osnovu čvrstog unutarnjeg ubeđenja znam: atentator može da ubije čoveka, ali nikada ne može uništiti vrednosti miroljubive koegzistencije i pravičnosti. Tugujemo za Zoranom Đinđićem. Kada su me njegova udovica i njegovo dvoje dece posetili u Vizbadenu nekoliko nedelja posle atentata, imao sam priliku da im i lično izrazim svoje saučešće. Smrt Zorana Đinđića ojačava nas u naporu da osnažimo snage demokratije i pravne države gde god je to moguće. To dugujemo uspomeni na Zorana Đinđića i

na mnoge druge ljude koji su umrli za te vrednosti – i dugujemo ljudima kojima su te vrednosti još uvek uskraćene.

Summary

In his capacity as Prime Minister of Hessen, Roland Koch met Zoran Đinđić in December 2002, just several months before the Serbian Premier was gunned down. On the occasion the Serbian Premier was presented a Hessen ship laboratory for quality control of the Danube waters of Serbia. The cooperation established at the time was a major step in the Danube protection program.

An assassin may kill a man but can never destroy the values of peaceful coexistence and justice.

Iring Fečer

SEĆANJE NA JEDNOG HRABROG FILOZOFA

U poređenju sa Sovjetskim Savezom i drugim "realno postojećim socijalističkim zemljama", filozofi u Titovoj Jugoslaviji uživali su relativno veliku slobodu mišljenja i raspravljanja. Tako se, recimo, od septembra 1965. u Zagrebu dvomesečno pojavljivao filozofski časopis *Praxis*, koji je od 1966. tromesečno imao i paralelno međunarodno izdanje na nemačkom, engleskom ili francuskom, gde su se često oglašavali i nemački, francuski i američki autori. Na početku su svi urednici bili iz Zagreba, a kasnije su im se priključile beogradske kolege. Dok su Hrvati bili snažnije orijentisani prema Nemačkoj i objavljivali, između ostalog, filozofe "Frankfurtske škole", od Horkhajmera (Horkheimer) i Adorna do njihovih reformističkih sinova i unuka, Habermasa, Ofea (Offe) i Velmera (Wellmer), preuzimajući podsticaje koji su od njih dolazili, ali raspravljajući i o Martinu Hajdegeru i Žan-Pol Sartru, kao i o Anriju Lefevru ili Lisjenu Goldmanu, Beograđani su se pre svega zanimali za anglosaksonsku filozofiju. Drugim rečima, časopis *Praxis* bio je otvoren prema svetu i imao je daleko više kontakta sa "zapadnim" autorima nego sa sovjetskim marksistima-lenjinistima.

Zoran Đinđić, koji je, privučen aurom "Frankfurtske škole", došao u Nemačku, i studirao i doktorirao u Konstancu, kod Habermasovog učenika Albrehta Velmera, rano je u ovom časopisu našao niz podsticaja. Na simpozijumu koji je decembra 1984. organizovala fondacija Aleksandar fon Humbolt govorio je o temi "Kontinuitet kritike liberalizma od Marksa do Frankfurtske škole".¹

---

¹ Axel Honneth, Albrecht Wellmer (priređivači), *Die Frankfurter Schule und die Folgen*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1986, str. 275-284.

Pri tom, pre svega je tražio odgovor na pitanje šta savremene teoretičare u Jugoslaviji toliko fascinira kod Horkhajmera i Adorna. Njegov odgovor glasio je da je na mnoge snažno uticalo to što su kod Horkhajmera i Adorna – pre svega u njihovim radovima iz perioda u egzilu – pronašli vrhunski diferenciran i sublimisan oblik Marksovih ideja. Činilo im se da je na taj način moguće osloboditi se dogmatskog marksizma-lenjinizma, a pri tom ostati veran Marksovom humanističkom nasleđu. Marksovi rani radovi kakvi su *Nemačka ideologija* i *Sveta porodica*, a od objavljivanja zaostavštine 1932. i *Nacionalna ekonomija i filozofija*, bili su za starije frankfurtovce putokaz. Herbert Markuze je među prvima ukazao na ovaj Marksov rad, napisan 1844. Pored Habermasa i Velmera, Markuze je bio najuticajniji nemački teoretičar. Učestvovao je i na "Korčulanskoj ljetnjoj školi", gde je impresivnim referatima oživljavao diskusiju. Đinđić, koji je fascinaciju "Frankfurtskom školom" upoznao još kod svojih jugoslovenskih profesora, u prvi mah joj je očigledno i sam podlegao. Ali, njegov referat iz 1984. već pokazuje njegovu kritičku distancu u odnosu na ove "zapadne marksiste". Oni su, doduše, razvili intelektualno zahtevan filozofski marksizam i nedvosmisleno odbacivali dogmatsku sovjetsku ideologiju, ali se s pozicija njihove "kritičke teorije" nije mogla utemeljiti nikakva slobodna demokratska država. Ovaj nedostatak bio je očigledan kada je postalo jasno da oni generalno odbacuju liberalizam. Herbert Markuze išao je čak toliko daleko da je liberalizam kritikovao kao prvi stepen ili kao pripremu nacizma. Za mladog docenta zainteresovanog za demokratske promene u Titovoj Jugoslaviji, kakav je bio Zoran Đinđić, ovo slepilo za slobodarsku teoriju političkog (a ne samo ekonomskog) liberalizma predstavljalo je nesumnjiv nedostatak.

Na istom simpozijumu Endru Arato (Andrew Arato) iz Njujorka pokazao je ovu slabost autora kakvi su bili Horkhajmer i Polok (Pollock) uzimajući za primer njihov nedostatan obračun sa sovjetskim sistemom.² Kod većine ovih zapadnih marksista (Arato ih ne zove tako, ali se ta oznaka kasnije odomaćila) marksistička kritička teorija oslobađa se svojeg dogmatsko-materijalističkog razvoja u smeru lenjinizma tako što se, nadovezujući se na Hegelov apsolutni idealizam – slično kao i kod ranog Marksa – realno

² Nav. delo. Andrew Arato, *Autoritärer Sozialismus und die Frankfurter Schule*, str. 193-206. Ovde treba dodati da je sa zaokretom ka "teoriji komunikativnog delanja", koju je stvorio Jürgen Habermas, antiliberalni deficit "Frankfurtske škole" prevaziđen, na šta ukazuje Arato. Up. Thomas Mc Carthy, *Kritik der Verständigungsverhältnisse. Zur Theorie von Jürgen Habermas*, Frankfurt 1989. Na ovu tradiciju "mlade Frankfurtske škole" nadovezuju se Albrecht Velmer i Zoran Đinđić.

revolucionarna radnička klasa (koju *de facto* zastupa birokratsko-hijerarhijska partija) zamenjuje "idealizovanim emancipovanim, samosvesno-kritičkim proletarijatom", čije oslobođeno mišljenje ovi filozofi u neku ruku anticipiraju (a da iz toga ipak ne pokazuju, kao što je to činio Lenjin, pretenziju da budu vođa realnog proletarijata). Kao emancipovani mislioci, oni su mogli bez predrasuda da govore o "prevazilaženju otuđenog rada", "razbijanju zaslepljenog konteksta" i demitologizovanju "robnog fetišizma".

Pri tom, zanemarivali su istorijsko saznanje da je moderni slobodni čovek, kao subjekt oslobođen integrisanosti u staleško društvo, nastao tek zahvaljujući nastanku tržišne privrede i građanskoj revoluciji. Ta se veza može, doduše, naći i u Marksovim tekstovima, ali su je ovi pseudomaterijalistički zapadni marksisti izbrisali, budući verni sledbenici apsolutnog (kao subjektivnog) idealizma. "Ni jedan jedini put se u kritičkoj teoriji društva ne postavlja pitanje da li emancipacija, shvaćena kao refleksivna zajednica autonomnih individua, uopšte ima nekakav kognitivni smisao izvan građanske civilizacije, to jest da li se u slučaju raspada 'ideološkog plašta', istinska stvarnost pojavljuje kao totalna emancipacija, a ne, recimo, kao totalni teror. Oslanjajući se na transcendentalno osigurani pojam subjekta, Marks favorizuje osnovne vrednosti građanske civilizacije u odnosu na njihovo istorijsko poreklo, fatalno verujući da te vrednosti zadržavaju svoju supstancu i kada se istorijsko-filozofski radikalizuju."³

Lisjen Goldman (Lucien Goldmann), koji je u nekoliko navrata javno nastupao u Jugoslaviji, isticao je, u vezi s tržišnoprivrednim otvaranjem unutar jugoslovenskog sistema planske privrede, oslobađajuću vezu tržišta i individualne slobode. U članku "Socijalizam i humanizam", napisanom za zbornik koji je priredio Erih From (Erich Fromm), Goldman je izričito ukazao na vezu između tržišne privrede i liberalnih vrednosti.⁴ Usput on govori i o Jugoslaviji: "Zaista, marksistička misao iznela je na videlo istorijski odnos između proizvodnje za tržište i liberalnih i individualističkih vrednosti građanskog humanizma, to jest povezanost, svojstvenu toj posebnoj strukturi, napretka čovekovog ovladavanja prirodom i društvom, *liberty to* [sloboda za] (koja karakteriše sveukupnu istoriju) sa značajnim i izrazitim razvitkom ličnih sloboda i individualističkog humanizma, *liberty from* [slobode od]. Bilo je, dakle, prirodno i predvidljivo – iako ni Marks ni Engels, ni po-

³ Zoran Đinđić u: *Die Frankfurter Schule und die Folgen*, nav. delo, str. 280-281.

⁴ Lucien Goldmann, *Marxisme et Sciences humaines*, Paris 1970, str. 309-310. Prevod na srpski: *Marksizam i humanističke nauke*, Beograd, 1986, str. 275 i 276. Preveo Mile Žegarac.

tonji marksistički mislioci nisu na to ni pomišljali – da će ukidanje proizvodnje za tržište i njegovo zamenjivanje centralizovanim planiranjem u socijalističkim društvima, u jednom određenom trenutku promeniti pravac evolucije podstičući veliki razvitak konformističkog integrisanja pojedinaca u grupe i usvajanja normi i mišljenja koje je grupa priznala i odobrila." Osim toga, revolucija u jednoj društveno-ekonomski tako zaostaloj zemlji, kakva je bila carska Rusija, samo je dodatno pojačala tu tendenciju. Stoga se ono što je bilo moguće predvideti zaista i dogodilo. U zaključku, Goldman govori i o začecima tržišta u Jugoslaviji: "Neka nam bude dopušteno da ... na kraju ovoga članka pomenemo teorijski i doktrinarni značaj koji, uprkos tome što je reč o jednoj maloj zemlji, predstavlja jugoslovensko iskustvo, koje je, kao pokušaj reakcije na staljinistički birokratski centralizam, unelo u socijalističku misao *otkriće činjenice da podruštvljavanje sredstava za proizvodnju ne implicira nužnost integralnog centralizovanog planiranja i ukidanja tržišta, kao što su mislili Marks i potonji marksisti.*" Radničko samoupravljanje i održanje tržišta – uz istovremeno ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju – moralo je stvoriti suštinske teškoće i iziskivati ozbiljna proučavanja kako bi se došlo do njihovog prevazilaženja, ali Goldman ide bar korak dalje od ostalih zapadnih marksista i starije "Frankfurtske škole" i spoznaje principijelni značaj koji tržište i liberalizam imaju za slobodno društvo.

O relativnoj slobodi raspravljajući, bar neko vreme, svedoči izveštaj sa Kongresa beogradskog Instituta za filozofiju, održanog u februaru 1971. na Tari. Tema je glasila "Liberalizam i socijalizam" i, nasuprot uvodnom referatu Ljubomira Tadića, koji je, kao što je tradicionalno činila većina marksista, okarakterisao liberalizam kao prevaziđen, Zaga Pešić-Golubović je u svom prilogu "Liberalizam kao filozofija slobode" ušla u odlučan obračun sa antiliberalizmom, rasprostranjenim i među jugoslovenskim socijalistima. Pri tom, ona se posvetila pre svega Džonu Stjuartu Milu (John Stewart Mill). Njegova filozofija, rekla je dr Pešić-Golubović, ni u kom slučaju se ne može svesti na puko veličanje privatne svojine i egoizma. "Ja ću podsetiti upravo na one ideje Johna Stewarta Milla koje izlaze iz okvira egoističkog pojedinca i koje pokazuju ovog mislioca u drukčijem svetlu od onoga kako ga je drug Čavoški predstavio. On je juče rekao da se čak i Mil bojava demokratije. Meni se čini da se baš u nekim njegovim idejama vidi da je ideja demokratije kod njega sazrela, jer on ne traži samo slobodu za jednog pojedinca, nego traži slobodu duha, slobodu naroda, slobodu da se narod razvija. Dakle, mislim da se u liberalizmu može pronaći ideja o oslobađanja pojedinca kao ličnosti, a ne samo oslobađanje čoveka kao egoističkog poje-

dinca, kao što je to ovde neprestano isticano."⁵ Ako se Milove izjave istorijski korektno situiraju, nije moguće videti Mila kao protivnika demokratije, što su povremeno činili i progresivni nemački mislioci. Mil je ukazivao na to da nedovoljno obrazovani (naime, nepismeni) birači lako nasedaju demagozima. Zbog toga se on zalagao za opšteobavezno školsko obrazovanje kao nezaobilaznu pretpostavku za širenje prava glasa. Samo dovoljno obrazovani građani i građanke (a Mil je spadao među one malobrojne koji su u svojoj epohi utirali put ženskoj emancipaciji) mogu da se organizuju na razuman i delotvoran način i da vrše politički uticaj. Ako se to ispravno shvati, onda – za Zagu Pešić-Golubović – bez sumnje postoji mogućnost da se ideje Dž. S. Mila povežu sa idejama Karla Marksa. Sve ako je Karl Marks u ponečemu spoznao društvoekonomsku stvarnost šire i preciznije, marksizam "ne može da zaobiđe pozitivno nasleđe liberalizma, u onom smislu u kojem sam ovde govorila".

Sasvim je moguće da je Zoran Đinđić prisustvovao ovom kongresu beogradskih filozofa 1971. godine, a referate sa kongresa mogao je, u svakom slučaju, da pročita na srpskom jeziku u časopisu *Filozofija* (No. 1, 1971), ili kasnije u *Praxisu*. On je, nema sumnje, kada je 1984. kritikovao ne samo sovjetski marksizam, nego i "zapadni marksizam" i njegovo slepilo za važnost tržišta i prava na slobodu, već otišao znatno dalje od postavki koje je razvila Zaga Pešić-Golubović; no, slobodna rasprava u nekadašnjoj Jugoslaviji verovatno je olakšala razvoj njegove demokratske misli i podstakla njegov optimizam u pogledu organizovanja demokratskih pokreta.

Pošto je doktorirao u Konstancu, Zoran Đinđić je otišao iz Nemačke i ja sam ga na neko vreme izgubio iz vida. Sreli smo se još samo u decembru 1984. na simpozijumu koji je Humboltova fondacija organizovala na temu "Frankfurtska škola i njeni učinci".

Tek kad su vesti iz građanskog rata u Jugoslaviji koja se raspadala počele svakodnevno da pune političke rubrike dnevnih novina, ime Zorana Đinđića ponovo je izronilo preda mnom. Kada je Slobodan Milošević, nekadašnji komunistički funkcioner, mobilizujući pristalice uz pomoć ekstremističkog srpskog nacionalizma, osvojio vlast, Zoran Đinđić je, zajedno sa svojom Demokratskom strankom (DS), izgradio najснаžniju i najdelotvorniju opoziciju. Masovnim demonstracijama pristalicâ iz čitave zemlje (smanjene Jugoslavije, koja se sada sastojala od Srbije i Crne Gore) doprineo je

⁵ Zaga Pešić-Golubović, "Liberalism as a Philosophy of Freedom", u: *Praxis*, Zagreb 1973, No. 1, str. 101 i dalje. Na srpskom jeziku u: *Filozofija* br. 1, Beograd 1971, str. 106.

da izborna pobjeda Vojislava Koštunice, kojoj se Milošević žestoko opirao, postane važeća.

Pošto je izabran za premijera Srbije, Đinđić se odvažio da – uprkos još snažnom promiloševićevskom nacionalizmu – izruči diktatora i neke od njegovih bliskih saradnika Međunarodnom sudu u Hagu. Istovremeno je otpočeo reforme privrednog sistema u smeru slobodne tržišne privrede. No, nedostatnosti nekadašnjih državnih i malih društvenih preduzeća vodile su velikoj nezaposlenosti. Štete koje su američke bombe tokom rata na Kosovu prouzrokovale na mnogim mestima u Srbiji dodatno su pojačavale depresivno stanje u zemlji. U svetu je Đinđić uživao široko poštovanje pa čak i divljenje, ali je u zemlji imao mnogobrojne neprijatelje; pre svega, među onima čije je ilegalne poslove pokušavao da zaustavi.

Sedamnaestog aprila 2002. Zoran Đinđić je na poziv "Hesenskog okruga" posetio Frankfurt na Majni. Gospodin Bender, predsedavajući aerodromske korporacije FRAPORT, koji se zanimao za izgradnju i dogradnju beogradskog aerodroma, priredio je za njega ručak i ja sam tada poslednji put video nekadašnjeg frankfurtskog studenta. Radosno i opušteno susreo se on sa svojim nekadašnjim profesorom. Posle njegovog diplomatski izbalansiranog govora, za ručkom sam imao prilike da mu postavim nekoliko pitanja na koja nisam mogao očekivati da odgovori javno. Prvo pitanje odnosilo se na njegov odnos sa Vojislavom Koštunicom, o kojem se u međunarodnoj štampi mnogo spekulisalo. Đinđić je naglasio da između njega i demokratski izabranog novog jugoslovenskog predsednika postoji mnogo više zajedničkih tačaka nego razlika. U svakom slučaju, rekao je, njih dvojica moraju zajedno da izdrže jedan težak period. Moje drugo pitanje odnosilo se na poželjnu finansijsku pomoć za odstranjivanje "kolateralnih šteta" koje je u zemlji prouzrokovalo bombardovanje. Za to – glasilo je njegov odgovor – Srbija do sada nije dobila ništa, dok je Narodna Republika Kina brzo i veliku oštećena zbog nenamernog bombardovanja njene ambasade u Beogradu. Sve je to Đinđić rekao veoma opušteno i bez resantimana. Odgovarajuća finansijska pomoć nesumnjivo bi podigla njegov ugled, a time i njegovu bezbednost spram protivničkih grupacija u zemlji. Zoran Đinđić je znao da živi opasno. Tri nedelje pre nego što su ga ubili, rekao je: "Ako neko misli da će mojim uklanjanjem zaustaviti razvoj pravne države i reformu, grdno se vara" (24. februar 2003). Dvanaestog marta pao je kao žrtva precizno planiranog atentata. Miša Gleni napisao je 18. juna 2003. za *New York Review of Books* opširan članak povodom smrti Zorana Đinđića. Na kraju je, potpuno u duhu ubijenog premijera, uputio ozbiljnu opomenu Evropskoj Uniji: "Zajedno sa naporima samih Srba, Evropska Unija mora da nosi naj-

veću odgovornost za ekonomski oporavak Jugoistočne Evrope. EU je pravila ogromne promašaje tokom ratova u Jugoslaviji. U svojoj politici od završetka kosovskog rata nastojala je da ničim ne podstiče dalje sukobe među nekadašnjim Jugoslovenima, ali nije činila ništa više od toga. Više to nije dovoljno – najsnažniji podsticaj reformama u čitavoj Istočnoj Evropi tokom poslednjih deset godina bila je mogućnost pridruživanja Evropskoj Uniji; ali, Evropska Unija do sada nije imala volje da dopusti narodima Jugoistočne Evrope da postanu njeni članovi. Govoreći na Đinđićevom grobu, Georgios Papandreu, grčki ministar inostranih poslova, rekao je: 'Kao prijatelj, obećavam ti, Zorane, da neću štedeti napora da pomognem ostvarenju tvoga sna, priključenju Srbije i regiona Evropi.' Ili će Evropa ispuniti Papandreuovo obećanje, ili će se stari Balkan vratiti."⁶

Summary

After Tito's break with the Soviet Union, scientific discussion was given by far more scope in Yugoslavia than in other socialist countries. This also referred to the Marxist philosophy. Most relevant in this context was the *Praxis* magazine, published in Zagreb as of 1966, with its later editions in German, English and French. The magazine itself and a number of expert meetings have encouraged young Zoran Đinđić's free and critical thinking. Like many other scientists in socialist countries, he was fascinated by the so-called Frankfurt School, its open criticism and rejection of Marxism-Leninism and dialectic materialism, and simultaneous acceptance of Marx's criticism. It was his admiration for the works of Horkheimer, Adorno and Habermas that probably made Frankfurt his destination in the first place.

The debate among Yugoslav philosophers and sociologists soon exceeded "Western Marxism." Addressing the symposium "The Frankfurt School and Its Achievements" (December 10-15, 1984, Ludwigsburg), Zoran Đinđić broached the "continuity of criticism of Liberalism from Marx to the Frankfurt School." Actually, that was a blueprint of the policy he pursued later on as Serbia's Premier.

After many years during which I lost any touch with Zoran Đinđić, he reappeared before me, now a leading official and founding father of the Democratic Party, through the German media coverage of the wars in the territory of ex-Yugoslavia. From afar I wished him a lot of luck. We met in April 2002. At the invitation of the Director of the Frankfurt Airport, he, already

⁶ Misha Glenny, "The Death of Đinđić", u: *New York Review of Books*, 7. jul 2003 (tekst je napisan 18. juna 2003), str. 33.

the Serbian Premier, delivered a lecture in Frankfurt. We talked during a lunch break. He recalled his Frankfurt years. He never complained of anything. However, I took that after his courageous act of having Slobodan Milošević extradited to the ICTY Serbia should be given substantive financial assistance that would boost the population's support to the new democratic government. However, both the US government and the European Union missed the opportunity to provide political and economic support to Zoran Đinđić.

Dunja Melčić

FILOZOFSKA RADOZNALOST ZORANA ĐINĐIĆA

Za Ružicu, Jovanu i Luku

*Jetzt reifen schon die roten Berberitzen,
alternde Aestern atmen schwach im Beet.*

Reiner Maria Rilke,
Das Stunden-Buch*

I Uvod

Teorijska postignuća Zorana Đinđića stoje u sjeni njegove kratke ali dramatične karijere političara. Kao smion političar postao je poznat u svijetu, a svojom vizijom jedne druge, europske Srbije uzorom mladih generacija u svojoj zemlji, te nakon tragične smrti i svojevršnim modernim mitom.

Između Đinđića-političara i Đinđića-filozofa postoji rez, što ne znači da su postojala dva Đinđića, ali se na neki način može zamisliti da je sebi u jednom trenutku rekao: kad sam političar, moram zaboraviti da sam filozof,

---

* *Sada već zriju crvene šimširke/ Grane, sve starije, iznemoglo dišu u leži.* Rajner Marija Rilke, (prev. Časlovac).

moram prestati biti filozofom. To pak ne znači postati drugom osobom, ali znači temeljno promijeniti *način* mišljenja i ponašanja, pa na toj točki vjerojatno treba tražiti i rodno mjesto njegove upotrebe termina "pragmatizam". Iako je "pragmatičnim" nazivao i proglašavao mnogo toga što bi bilo teško objediniti jednom definicijom, ugrubo se može odrediti da taj izraz njemu označava orijentaciju na ono što realnost nameće, što zahtijeva rješenje, a unutar toga procjenu što je bezuvjetno nužno i ujedno najbrže i najbezbolnije ostvarivo. Ukratko, taj izraz služi kao neki glavni naziv za orijentaciju prema praksi, praktičkom životu, te time ujedno napuštanje isključivo teorijskoga bavljenja zbiljom.

Za Đindića je na tome mjestu bilo važno napraviti neki rez i zbog toga, čak ponajprije zbog toga što je bio nesklon onom shvaćanju politike koje praksu određuje kao ozbiljenje teorije. On, naime, nikako nije htio biti prepoznat kao onaj u povijesti poznati ili po nečijem shvaćanju i ozloglašeni tip filozofa-političara, dakle povesti se za tradicijom koja je poznata od Platona u antici preko Marxa i Heideggera u novovjekovlju, a politiku, odnosno praksu shvaća kao ostvarenje filozofskih ideja i spoznaja. Distanca od filozofije znači da u suočavanju sa zahtjevima političkog oblikovanja stvarnosti orijentire treba nalaziti u njoj samoj, s time da, naravno, znanje i veliko intelektualno iskustvo nisu bili suvišni niti su se mogli odbaciti, zanemariti, iako je za Đindića taj golem intelektualni rascjep između njega i okoline, pa i najbližih suradnika, o tzv. narodu da i ne govorimo, uvijek bio i ostao problem.

Na pitanje o razlici između njega i Koštunice u razgovoru za splitski tjednik *Feral Tribune* od 17. kolovoza 2002. odgovara: "Razlika između mene i Koštunice je kao razlika između poluprazne i polupune flaše. Znači, mi imamo istu zemlju koju gledamo i kojoj želimo dobro: moj pristup je da je ta flaša polupuna i da ćemo je još godinama puniti; on smatra da je flaša poluprazna i da će za deset godina biti potpuno prazna, da to ne može da se spreči, da je to sudbina i da je za polupraznu flašu neko drugi kriv, da mi treba da vidimo ko je taj krivac... Ja sam aktivista, optimista, spreman za rješavanje problema; Koštunica je kritičar, analitičar, voljan da probleme *objašnjava, ne da ih rešava*. Duboko ukorenjeni mentalitet prepreka je aktivizmu: mi smo stotinama godina promene doživljavali kao rizik i neprijatelj." (kurziv DM). A o narodu kaže: "Ti ljudi meni ne veruju, jer ja pričam brzo i imam nagle pokrete, uplašeni svet to ne voli".

Za nj je rješavanje problema dobilo takav prioritet da iz navedenoga opisa razlikā gotovo proizlazi da je Koštunica neki filozof, "analitičar", dok

je, naravno, jasno da on "filozofira" u pejorativnom smislu, kako bi izbjegao donošenje bilo kakve odluke.¹ Ipak, opis objašnjava, upravo ilustrira smisao i karakter Đindićeva otklona od teorijskog stava prema svijetu, otklona koji je sada konačan, a mogao je biti i samo temporalan da mu je bilo dopušteno živjeti svoj prirodni vijek, to više što je i dalje pratio kretanja u filozofskim i srodnim istraživanjima, pa bi još u devedesetima objavio poneki znanstveni tekst.² Njegova racionalna odluka da uđe u politiku (koja sigurno nije bila jedini faktor njegova bavljenja njome) bila je motivirana percipiranom nuždom da se u zajednici opterećenoj nepreglednim, dubokim problemima stvori makar minimalno drugačija situacija, te da se tako problemi počnu rješavati. To znači da princip "rješavanja problema" stupa na mjesto intelektualnoga odnosa prema problemima, odnosno nekoga diskurzivnoga prosvjetiteljskoga rada.

Ipak u toj Đindićevoj praktičko-političkoj fazi ima tragova njegova dugogodišnjega filozofskog iskustva, i to ne samo na samorazumljivoj razini interioriziranih znanja nego i na onoj izravnijoj. Naime, Đindić je na neki način posvojio Husserlov temeljni termin "svijet života" (*Lebenswelt*) u vrijeme kada je, prevodeći Husserlovo kapitalno djelo, proučavao, naravno, i cjelinu njegove filozofije.³

¹ U načinu kako formulira ocjenu može se, uostalom, vidjeti koliko je bio pristojan čovjek, te je i svog "suparnika" prikazao odmjerenim riječima, pripisujući mu kvalitete za koje je vrlo upitno je li ih uopće imao i ima li ih.

² Godine 1996. objavio je nacrt projekta koji je trebao istraživati korijene nedemokratskih tendencija u postkomunističkim društvima, posebno srpskome, koristeći se pritom polazištima i najnovijim rezultatima systemske teorije komunikacije Niklusa Luhmanna i njegova učenika Helmuta Willkea, te istraživanjima fenomena nacionalizma (Hobsbawm i drugi). Usp. "Demokratija i autoritarni sistem", *Filozofija i društvo*, IX-X, Beograd 1996, str. 231-237. Tu bitnu značajku u razlici prema demokratskim društvima navodi na sljedeći način: "Identitet se ne stvara kroz mrežu socijalne komunikacije nego se ideologizuje pripisanim vrednostima i ciljevima (radikalni socijalizam) ili klizanjem u organske slike sveta koje problem identiteta rešavaju oslanjanjem na 'prirodne', pred-socijalne mehanizme integracije kao što su etnička ili verska pripadnost" (pristup putem interneta, 9. siječnja 2005).

³ Radi se u djelu *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendental-Philosophie*, koje je Đindić zajedno sa mnim prevodio u početku osamdesetih; moj je udio u prijevodu bio znatno manji od njegova. Knjiga, međutim, tada nije izašla na predviđeni način; objavljeno je samo 2. poglavlje u III. programu RTS, pod naslovom "Križa evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija. II. Razjašnjenje porekla novovekovne suprotnosti između fizikalističkog objektivizma i transcendentalnog subjektivizma", uz koje je tiskan naš zajednički uvod pod naslovom "Istorija, križa nauka i 'svet života' u filozofiji kasnog Huserla". Ovdje će se dalje navoditi kao *Križa nauka*.

Upravo kategorija "svijeta života" igra veliku ulogu u zreloj i kasnoj fazi Husserlove filozofije i Đinđić je, čini se, u njoj našao elemente koje je prilagodio svojem pogledu na praktično djelovanje u društvu i politici. Husserl afirmira svijet života, odnosno način svakodnevne spoznaje koju naziva grčkim pojmom *doxa*, koji u tradicionalnoj filozofiji ima loš glas manjkava, nejasna poluznanja. Tako je na određen način i Đinđić smatrao da dani svijet života unekoliko treba priznati u njegovoj datosti, te da se on kao političar, ali i netko tko je otišao veoma daleko od toga konkretnoga svijeta života, okoline u kojoj je htio djelovati, njemu mora prilagoditi. S obzirom na datost u raspadajućoj bivšoj državi, na stanje u Srbiji samoj, na mentalnu diktaturu u glavama ljudi i političku u strukturama vlasti za Miloševića i poslije njega, taj se pristup mora nazvati u najmanju ruku dvoznačnim i zato je Đinđićev politički put bio svojevrсно balansiranje na oštrici noža. Ne vjerujem da je previdio u kakvu se rascjepu sa svojom modernošću nalazio prema konkretnom "svijetu života" svoje okoline, svijetu određenu poglavito usmenom komunikacijom i zapravo neprijateljskome prema kulturi literarnosti, posrednosti, onome pisanome u rasponu od zakona do svekolike tekstualne komunikacije, prema institucijama, reguliranim procedurama, ukratko prema moderni i njenim demokratskim političkim formama. Odlučio je ignorirati taj rascjep, stavio ga je među zgrade – kako se zove i poznati Husserlov metodski zahvat, naravno, u potpuno drugačijem kontekstu.

Jedno od ključnih mjesta u Đinđićevu tumačenju osnovnih ideja Husserlove *Krize nauka* zaslužuje da se u ovom kontekstu iscrpnije citira:

"Filozofija je, kada poprimi oblik transcendentalne fenomenologije, pozvana da preobrazi celokupni praktički život čovečanstva i da ga, putem samorefleksije u kojoj ono postaje svesno konstitutivnih učinaka subjektivnosti (i tim apsolutne slobode i odgovornosti), dovede na put življenja principa. Prosvetiteljska provenijencija Husserlovog pojma filozofije ni jednog trenutka nije prikrivena; racionalnost je tu neupitna vrednost [...] Konstatacija da su se nauke otuđile od 'sveta života' potiče iz *Krize nauka*, međutim, mogućnost kritike instrumentalne racionalnosti sadržana je u izvornom Husserlovom povezivanju samorefleksije i emancipacije. Tematizovanje socijalnog funkcionisanja naučne racionalnosti samo dalje razvija (u stvari konkretizuje) kritičku intenciju sadržanu u emancipatorskom određenju racionalnosti. Naime, ukoliko nauka svoj smisao i svoju realizaciju ima u tome da služi 'za orijentaciju u svetu aktualnog iskustva u kome svi mi živimo i

delujemo', onda svako iskustvo gubljenja orijentacije u savremenom svetu, sadrži kritičku notu uperenu protiv nauka."⁴

Naravno da se ta kategorija "svijeta života" ne može iz transcendentalne filozofije, odnosno fenomenologije jednostavno prenijeti na odnos koji će netko kao praktični političar vršiti prema svom okolnom svijetu i Đinđić sigurno nije ni namjeravao takvo što činiti. Ipak, čini mi se da je kategorija "svijeta života" imala neku inspirativnu vrijednost u njegovu usmjerenju k praktičnoj politici, te se u njenoj funkcionalnosti na neki način može vidjeti palijativ za onaj tip povezivanja filozofije i praktična djelovanja bit kojega je u pokušaju *ostvarivanja* filozofije, odnosno filozofskih spoznaja i ideja.

Toliko kao uvodna napomena o odnosu filozofije i politike. Glavna je zadaća ovog eseja, međutim, osvjetliti filozofski period u Đinđićevu životu.

II

Između Marxa i Hegela – na tragu velikih pitanja

Đinđić je rado pripovijedao anegdote iz svog života. Jedna zgodna, vezana uz najraniju mladost, kazivala je kako je kao dječarac rado mudrovaio, pa su ga nazvali "Milin filozof". To bi pričao kao šaljivo objašnjenje kako se našao u filozofiji, a poenta je bila u tome što, kada je dobio nadimak, uopće nije znao što je to *filozofija*, odnosno *filozof*. Tako je ironično htio relativizirati značaj svoga bavljenja filozofijom, te se u takvu ponašanju ogleđa jedna konstanta Đinđićeve osobe: ne uzimati ništa s nekom prenapuhanom važnošću, uvijek imati neku zadržku. Ali to je ipak bila igra prema vani, jer Đinđić je ono čime se bavio uzimao vrlo ozbiljno. Studij filozofije zahtijeva rada i angažmana koliko i druge znanosti – prirodne i duhovne – ako mu se pristupi ozbiljno. Đinđić nije htio paradržati u ulozi filozofa ili intelektualca s nekom nedodirljivom, uglavnom umišljenom austom, kako je to prošireni običaj u krajevima u kojima intelektualci počesto misle da su strani jezici nešto što trebaju znati sekretarice ili prevoditelji. Temeljito znanje njemačkog jezika njemu pak je služilo za studiranje relevantne literature: originalnih tekstova filozofskih klasika i popratne, tzv. sekundarne, u biti znanstvene literature, a svojom nevjerojatno marljivom prevodilačkom i

⁴ "Istorija, kriza nauka i 'svet života' u filozofiji kasnog Husserla", str. 290-291.

priredivačkom djelatnošću omogućavao je prijenos znanja sa Zapada, odnosno njemačkoga govornoga područja u svoju zaostalu sredinu. U tome je bio istinski prosvjetiteljski entuzijast. Tako je već u mladosti stekao veliko obrazovanje i znanje, te mu nije moglo promaknuti koliko je u tomu odmakao od svoje beogradske okoline.

Sjećam se da je bio šokiran otkrivši kako je jedan profesor kojega je kao student dosta cijenio u nekoj svojoj kapitalnoj knjizi prepisao čitave stranice iz jednoga od najvažnijih djela teorije prava slavnoga njemačkog teoretičara Hansa Kelsena, predstavljajući rezultate tuđeg istraživanja kao vlastite. Tom plagijatoru Đinđić, nagađam, nije ni iz daleka naznačio da ga je otkrio tako reći *in flagranti*. Iako je bio vrlo siguran u sebe i donekle samouvjeren, Đinđić nikad nije pokušavao trijumfirati nad okolinom svojom nedvojbena velikom erudicijskom i uopće intelektualnom prednošću.

Zgoda iz njegove mladosti može se uzeti i bez ironije, pa tada znači da je njemu filozofija bila neki duboko usidren talent, poziv. Filozofija u biti znači pitanje, pitanje koje izaziva znatiželja; za filozofsko pitanje treba imati dar čuđenja i jedan takav dar zaista se može očitovati već u ranoj mladosti. U svakom slučaju, Đinđić je zadržao strast pitanja i onda kada se odlučio baviti filozofijom, dakle kada mu to više nije bila nepoznata riječ.

U šezdesetima i sedamdesetima svi su u zemlji apsurdnog imena Jugoslavija bili zaraženi socijalističko-komunističkom ideologijom, a studijem filozofije dominirali su Marx i marksizam. Marksizam je, među ostalim, značio da su se i drugi filozofi i znanstvenici čitali i tumačili po toj nazovmarksističkoj šablona, čiji je sistematski princip npr. bio izmisliti besmislenu kategoriju "građanske filozofije". To je zatupljivanje, osnova kojega je bilo vjerovanje u jedno "učenje", naravno, puka suprotnost biti filozofije – Spinozinoj *libertas philosophandi* – odnosno otvorenosti pitanja. Iako se radilo o oktroiranoj doktrini i nametnutu načinu mišljenja, samo su se rijetki pojedinci, čak i mlađih naraštaja odupirali tom intelektualnom diktatu. To čudi, jer u modernim se vremenima normalno od omladine očekuje odbojnost ili barem rezerviranost prema diktatima (patrijarhalnih) autoriteta. Generacije studenata od Ljubljane preko Zagreba do Beograda bile su odgajane i poučavane u tom "marksističkom" duhu i njegovim još prizemnijim lokalnim ideološkim varijantama začinjenima kultom ličnosti i diktaturom zajedništva i tobožnje jednakosti. Iz tog sistema mišljenja tada se nije bilo lako izvući.

Mladi Đinđić je našao relativno elegantan put, možda u početku intuitivno: okrenuo se samom Marxovu tekstu i analizirao njegovu teoriju druš-

tvne kritike metodom moderne filozofije spoznaje, slijedeći središnje pitanje o načinu kako Marx svoju teoriju uopće utemeljuje. Kako se kritika društva i nužda revolucije uopće mogu teoretski utemeljiti? Tom je pitanju posvećena njegova doktorska disertacija *Marx' kritische Gesellschaftstheorie und das Problem der Begründung* (1979), a na osnovi toga, na njemačkome napisana teksta elaborirao je srpsku verziju koja je 1987. objavljena u Beogradu pod naslovom *Jesen dijalektike. K. Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*. Kako se odlučio za kritičko pitanje i znanstveno istraživanje Marxova djela, ta ga je metoda odvela daleko od prvotno zamišljena plana, kako i sam primjećuje u uvodnoj napomeni: "Kada sam 1977. došao u Konstanca, s namerom da nastavim studij filozofije, moje razumevanje socijalne teorije znatno se razlikovalo od onog formulisanog dve godine kasnije u disertaciji".

Ali baš u tomu se očituje snaga filozofskog pitanja: što je čišće i otvorenije, što radikalnije analitički dubi svoj predmet, to brže oslobađa mišljenje od dogmatskih naslaga i trome uhodanosti. Ta darovitost pitanja i čuđenja skladno se spojila s jednom temeljnom crtom Đinđićeve naravi: otvorenošću prema novom, prema utjecajima, poticajima iz okruženja, bilo izravno ili posredno lektirrom, sposobnošću da brzo uči, upija nove ideje i spoznaje. Na ovome se mjestu, međutim, ne želim upuštati u rekonstrukciju toga puta, za koji se ipak može reći da je na kraju urodio emancipacijom od naslijeđena načina mišljenja kojemu su ga poučavali njegovi neo-marksistički profesori. Važnijim mi se čini u kratkim crtama izvijestiti o osnovnim tezama o problemu utemeljenosti odnosno neutemeljenosti kritičke teorije društva iz navedene knjige.

III

Kritička teorija društva na analitičkom stolu

Ipak, prije nego što se upustim u sadržaj Đinđićeve studije ne mogu odoljeti a da se ukratko ne osvrnem na formu, na knjigu kao proizvod.⁵ Proizvodnja knjiga u Srbiji se 1987. vjerojatno obavljala još pretkompjuterskom tehnikom. Vjerojatno ni kuće koja je objavila Đinđićevu knjigu više nema, ali to je ovdje sporedno. U impresumu stoji nakladnik, odnosno "iz-

⁵ *Jesen dijalektike. K. Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*. Mladost, Beograd 1987.

davač" NIRO Mladost, knjiga je objavljena u "Velikoj ediciji ideja", pa se navode direktor ("za izdavača"), recenzenti, tehnički urednik, autor opreme i korektor. Ne zna se tko je radio slog, ali je tiskano u Srboštampi. Samo dvije stranice dalje vidi se da nitko od navedenih nije dobro obavio posao za koji je plaćen: već u naslovu prvoga dijela oči bode golema greška, jer umjesto "određenja" stoji "otuđenja", a tiskarske se greške nižu u tolikoj količini da je teško prosuditi što je više uprskalo formu djela - one, ili ispuštene reci, ili potpun izostanak lekture. Rezultat su zbrkane rečenice i greške koje mijenjaju smisao, a svemu treba dodati i pravopisnu neujednačenost, pa tako strana imena stoje malo u izvorniku, malo u fonetskoj transkripciji.

Takva bezočna aljkavost, takva bezobrazna bezbrižnost za vrijednost pisane riječ i arogantno-ignorantsko nepoštovanje djela i autora znači više od jednoga loše obavljena posla: u takvu poslu ogleda se odnos jedne sredine prema knjizi i pisanoj kulturi. Raskorak između sadržaja i forme djela, između, na jednoj strani, autorove akribije i savjesnosti, a na drugoj izdavačeva nemara, ne može biti veći. Đinđića taj aspekt nije naročito zanimao – na to bi on odmahnuo rukom. To je šteta, jer je u tom raskoraku sadržana određena simbolika, gotovo neka rana najava konstelacije koja će za 'Đinđića u Srbiji' biti trajna i na kraju kobna.

Razmatranje o mogućnosti utemeljenja socijalne kritike ima vrlo preglednu arhitekturu: u prvom dijelu (str. 8-40) izlaže se problem i otvaraju fundamentalna pitanja, u drugome se (41-136) kritički ispituju modeli utemeljenja iz Marxova ranog perioda, a u trećemu (138-194) prikazuju polazišta koja Marx iskušava u svojoj zreloj fazi (*Das Kapital*), te razotkrivaju slabosti uslijed kojih su se pokazala neuspješnima.

Usporedo s tom sistematskom strogošću Đinđić se izuzetno trudi oblikovati stil kojim bi izbjegao da rasprava bude suhoparna, te tako odstupa od žanra čiste znanstvene proze i narativnim elementima u Marxov vrludav put traženja utemeljenja nužnosti društvene revolucije unosi određenu dramatiku. Tako prvo poglavlje pod romanesknim naslovom "Na početku su svi uvereni u vlastitu stvar" počinje opisom jednog važnog sastanka socijalista 1846, kada Marx prvi put izlazi u javnost adutom nazvanim "znanstveni socijalizam". Gotovo kao u nekoj detektivskoj priči, Đinđić traga za porijeklom te koncepcije, a usporedo s time otkriva kako Marx permanentno polazi od premisa koje niti ispituje niti obrazlaže, ili, drugačije rečeno, uopće ne pokušava utemeljiti metodu kojom je došao do svojih polazišta i teorija. Stoga se rasprava bavi "pitanjima" koja u Marxovu djelu "nisu postavljena", a morala su biti, i to prva. Đinđić detektira izvor te spoznajno-teorijske

greške: Marx "recipira isključivo ovu teoriju koja skepsu natkriljuje begom u sintezu, naime Hegelovu teoriju apsolutnog znanja [...] on Hegela ne shvata kao rezultat procesa samorazumljivosti odnosa svesti prema svetu, već kao *pronađeno rešenje*".⁶

Time se pokazuje kako Marx pada u pretkritičku filozofsku tradiciju spoznajne teorije prije Kanta, dakle u onaj način filozofiranja koji se ne pita o transcendentnim uvjetima spoznaje, uvjetima spoznaje a priori. Zapravo je sa stanovišta kritičke transcendentalne teorije spoznaje obrat koji Marx radi s Hegelovom dijalektikom, odnosno objektivnim idealizmom apsurdan; razvikanim, tobožnjim "postavljanjem na noge" idealističkih postavki Hegelove filozofije, koji Marx i njegovi sljedbenici poslije prikazuju kao svojevrsnu arhimedovsku točku revolucionarne inovacije spoznaje, Marx upravo dokida epohalno značenje Kantove kritike i ignorira fundamentalni smisao "kopernikanskog obrata" u novovjekovnoj filozofiji, te tako upada u pretkritički objektivizam. Već u uvodnom dijelu Đinđić osnovno Marxovo i Engelsovo shvaćanje pojma "znanstvenog socijalizma" iz perioda djela *Njemačka ideologija* karakterizira toliko naglašeno jasnom formulacijom da se može razumjeti kao *understatement*: "Oni ga shvataju kao teoriju logike kapitalističkog razvoja, teoriju koja istovremeno sadrži ne samo dokaz njegovog nužnog sloma, nego i dokaz o poklapanju tog sloma sa početkom epohe totalne emancipacije".⁷ Iz znanstvenoga kuta gledanja, odnosno iz perspektive kritičke teorije spoznaje ovo zvuči kao fantastika. Međutim, tijekom istraživanja Đinđić minuciozno dokazuje kako je Marxova pretenzija na znanstvenost vlastite metode bila i ostala tek postulirana. U svim fazama razvoja Marxove teorijske tvorbe ostaje – bez obzira na nemale razlike unutar njih, koje Đinđić pojedinačno analizira i opisuje – "osnovna osobenost njegovog stanovišta [...] upravo verovanje u evidenciju istorijske logike".⁸

Analiza, osim toga, pokazuje da Marx zapravo promašuje bit moderne, vraća se na neki način u pred-modernu neposrednost, i to ne samo u vezi s metodskim postupkom. Već spomenuto zajedničko djelo *Njemačka ideologija* po Đinđiću je tako izraz "volje za izvornošću" i čežnje za kontinuitetom "koja se ispoljava u protivrečnom obliku, obliku parole o novom apsolutnom početku". U tom tekstu upravo "taj apsolutizam, ta uverenost da je sadašnji trenutak magični centar istorije" ukazuje na pretkritičnu naivnost koja ne shvaća "da onaj ko drži olovku u ruci zaista raspolaže prazninom

⁶ *Isto*, 29; kurziv D.M.

⁷ *Isto*, 12.

⁸ *Isto*, 19.

papira".⁹ Tu se proklamiraju konačne istine, razrješenje biti cjelokupnoga društvenog života i svih misterija, i to putem "jedine" znanosti koju autori kao takvu priznaju, znanosti o povijesti, pri čemu tvrde da se ona dotad zasnivala na potpuno "pogrešnoj osnovi".¹⁰

Đinđić ukazuje na paradoks da Marx to učenje o historijskom materijalizmu uspostavlja posve ignorirajući suvremenu povijesnu znanost, koju tada baš u Njemačkoj povjesničari poput Leopolda Rankea i Bartolda Niebuhra s velikim elanom utemeljuju prvi put kao *modernu* znanost,¹¹ i to (1) znanstvenom kritikom vrela, te (2) njihovim sistematskim prikupljanjem i izdavanjem (dokumenti, antički natpisi i druga materijalna baština). Tako zapravo navedeno Marxovo učenje nije ništa drugo doli metafizika povijesti: "Materijalistički teoretičar istorije zamišlja istoriju kao filmsku traku". Nasuprot "reakcionarnoj", "objektivnoj" historiografiji on sebe drži posjednikom znanja o principu kretanja u povijesti, odnosno "poseduje ne samo celuloidnu traku, nego i projekcioni aparat i [...] scenario istorijskog zbivanja".¹²

Stoga su masovne metafizičke naplavine u Marxovoj teoriji iskrivljavale i one njegove uvide do kojih je došao zaista neovisnim sistematskim promatranjem društvene zbilje ranoga kapitalizma. Tako vjerojatno još uvijek stoji da je on - uz Engelsovu pomoć - prvi opisao *modernost* kapitalističkog sistema, odnosno opisao ga kao dinamičan sistem, ali je onda tom sistemu pripisao značajke do kojih nije mogao doći promatranjem, npr. onu da je u njemu unaprijed programirano urušavanje u krizi.¹³ Trebalo bi bolje poznavati kako modernu ekonomiju, tako i Marxovo djelo, da bi se moglo generalno ustvrditi kako Marx ono što u kapitalističkom sistemu proizvodnje i društvenih odnosa prepoznaje i opisuje kao novo i moderno svojom teorijom nastoji baš u njegovoj modernosti poništiti.

Naznake za takvu tezu može ipak uočiti i površniji poznavatelj tih tema poput moje malenkosti. To pobijanje, potiskivanje modernosti predmodernim načinom mišljenja moglo bi biti i razlogom širokom prihvaćanju Marxova "učenja" unutar radničkih, socijalističkih i komunističkih pokreta

⁹ *Isto*, 126.

¹⁰ "Socijalna kritika nastupa u obliku nauke o istoriji: ona pretpostavlja da se istorija odvija po strogim zakonima i da je njih moguće saznati", str. 125.

¹¹ "Nemačka nikada nije imala ni jednog istoričara, pišu Marks i Engels", str. 127.

¹² *Isto*, 136.

¹³ "Objektivna dijalektika [...] dovešće do raspada kapitalističkog načina proizvodnje", str. 155.

baš u nerazvijenim dijelovima Europe koji su tada zapravo gotovo potpuno udaljeni od moderne političke kulture. Radi se o podudarnu stavu koji se ne želi upustiti u diferencirane i kompleksne strukture moderne organizacije gospodarstva i društvenog života, u komplicirane sustave i institucije političkog pluralizma, nego tu kompleksnost reducira, ne u zbiljskom životu, u konkretnoj intersubjektivnoj višestruko posredovanoj komunikaciji, nego skokom u utopiju i koncepcijom totaliteta koja njeguje viziju fundamentalne promjene obratom cjelokupnoga dotadašnjega svijeta i povratka u tobožnju neposrednost.

Đinđić ne tematizira *izričito* Marxov odnos prema moderni, ali on je neizravno stalno prisutan u njegovim analizama. Eksplicitnije je to slučaj u osvrtu na Marxovo arogantno, a u biti ignorantsko ophođenje s pitanjem *institucija* u budućem - utopijski zamišljenu - društvu. Marxa nije zanimalo kako bi to buduće "emancipirano društvo" moglo institucionalno funkcionirati, o pravnoj državi i diobi vlasti da se i ne govori, kao što se nikad nije bavio ni političkim sistemom građanske civilizacije niti "klasicima političke filozofije", jer se tu radi o tri velike teme moderne (osim ekonomije): demokraciji, pravnoj državi i kulturi civilnoga društva. Đinđićev je naglasak na eksplikaciji razloga zbog kojih Marx ignorira ta pitanja, ali ipak formulira jasan zaključak da je to "omogućilo [...] uključivanje" Marxova difuzna pojma emancipiranoga društva "u legitimacijsku osnovu sistema nekontrolisane vlasti".¹⁴ Odnosno: "Na taj način Marks je svoju teoriju takoreći pripremio za funkciju legitimisanja svake prevratničke subjektivnosti počev sa polufeudalnom Rusijom".¹⁵

Ovaj Đinđićev prvi opsežniji znanstveni rad ipak je umnogome skica iako je u srpskoj varijanti razrađeniji od svoga predloška, njemačke disertacije. U srpskoj verziji autor se trudio bliže obrazložiti pojam spoznajno-kritičkog utemeljenja, naročito uzevši u obzir polazišta Husserlove transcendentne fenomenologije kojom se intenzivnije bavio nešto kasnije.¹⁶ Taj je utjecaj bez daljega vidljiv kao i istraživanje pojma subjektivnosti, kojemu se Đinđić posebno posvetio pošto je dovršio disertaciju.¹⁷

Pogled unatrag može, međutim, uočiti neku uzaludnost cijelog pothvata kritike Marxove teorije revolucije, što se, dakako, ne može staviti na

¹⁴ *Isto*, 182-183, 187.

¹⁵ *Isto*, 192.

¹⁶ *Isto*, usp. 31-40.

¹⁷ *Subjektivnost i nasilje*, Beograd 1982.

teret autoru nego je posljedica epohalnih promjena na kraju 20. stoljeća. Ne samo što su komunizam i socijalizam, totalitarni režimi koji su se pozivali na te ideologije, odnosno Marxovo "učenje", nestali sa svjetskopovijesne pozornice nego je jednaku sudbinu doživjelo i samo to učenje, doktrina zvana "marksizam" koja je desetljećima vladala glavama, ne ostavivši traga za sobom.¹⁸ Sâm je Marx u strogo filozofskom pogledu neinteresantan. Tako je Đinđić obavio posao kritike Marxovih filozofskih polazišta, odnosno njihova manjkava utemeljenja, ali je već nekoliko godina potom cijela tematika filozofski postala zastarjelom, a ono što ju je činilo virulentnom – naime, postojanje političkog sustava Istočnoga bloka kao tobožnje alternative kapitalizmu koja se pozivala na Marxa – urušilo se baš onako kako je Marx pogrešno proricao kapitalizmu. I tako se na Zapadu čak ni bivši poklonici Marxa i glasni zagovornici revolucije – što je ipak bila potpuno bezopasna aktivnost, lišena svakog rizika – više ne bave njegovom teorijom, iako ih je bilo dosta koji rušenje Berlinskog zida nisu dočekali kao radostan događaj što je polovicu Europe oslobodio željeznoga zagrljaja totalitarnih režima i okrutne neljudskosti, nego su prilično dugo žalili za nestankom te "alternativne kapitalizmu". Međutim, sve to gotovo nikome nije bilo povodom za otvoreni diskurz u javnosti, a kamoli za dublju analizu Marxove teorije i njezina ozbiljenja u desetljećima realno postojećega socijalizma.¹⁹

Marksizam je nestao sa scene kao šušakavci i hulahup, kao neka prolazna moda, i gotovo su svi zaboravili milijunske žrtve što ih je za sobom ostavio.

IV

Ppropust otvaranja političke kulture dijaloga

Uzaludnost o kojoj govorim stoji, međutim, posebno u vezi s činjenicom da Đinđićeva znanstvena analiza i kritika temelja Marxove teorije nije imala odjeka u zemlji kada je objavljena i kada je učenje derivirano iz te teorije još bilo na snazi. Ono što se iznosi u tome djelu, kao i u ranijim znan-

¹⁸ François Furet: *Das Ende einer Illusion* (njem. izdanje 1995).

¹⁹ Izuzetno ipak ima i ozbiljnih filozofskih razračunavanja s Marxovom teorijom i marksizmom. Takvom se kritikom bavi Volker Gerhardt, motiviran možda time što otprije nekoliko godina ima profesuru na Humboldtovu sveučilištu u istočnom Berlinu. Up. zbirku radova koju je priredio: *Marxismus. Versuch einer Bilanz*, Berlin 2001.

stvenim člancima, trebalo je u tada još mjerodavnim krugovima neomarksi-
sta, i s aurom disidentstva i bez nje, pobuditi neki nemir. A Đinđićeve teze
zapravo uopće nisu bile recipirane, pri čemu je čak čudno što se takva radi-
kalna kritika osnova marksizma mogla uopće objaviti. Možda je razlog i
jednom i drugom bio isti: nespremnost za čitanje tako sofisticirana teksta.
Naravno, posljedice su potpuno suprotne. Đinđićevo istraživanje vezano uz
tematiku marksizma obiluje postavkama koje potiču na raspravu, odgovor,
pobijanje, ukratko, koje provociraju i kao takve su kao stvorene da omogu-
će intenzivan diskurz. Đinđić je polovicom osamdesetih svoje teze zaoštrio
u otvorenu polemiku s neomarksističkim stavovima praxisovske proveni-
jencije, ali svejedno nije bilo spremnih za otvorenu i sadržajnu raspravu.

U tekstu "Marksizam i liberalizam – predlog za polemiku" Đinđić se
na fulminantan način razračunava s nekim pretstavnicima praxis-marksiz-
ma, raščičavajući istodobno neke elementarne pojmove – liberalizam, slo-
bodu, privatno vlasništvo, pravnu državu – koji u marksističkoj retorici po-
sebno pate od konfuzije. U uvodnom dijelu Đinđić upozorava na nužno raz-
likovanje u sebi heterogena pojma liberalizma, koji već na semantičkoj razi-
ni nalikuje "minskom polju": "Neophodno je napraviti jasnu razliku između
teorija i ideologija liberalizma s jedne strane, i institucija i političkih pokre-
ta s druge [...] Jugoslovenski kritičari liberalizma, prečutno oslonjeni na
problematičnu Marksovu pretpostavku o kongruenciji 'načina proizvodnje',
institucija političke moći i načina njenog simbolički posredovanog uteme-
ljenja, nisu posvetili dovoljno pažnje navedenim diferenciranjima".²⁰

Poimenice se navode Lino Veljak, Milorad Belančić i Ljuba Tadić, te
njihovi članci zajedno s citatima, odnosno tezama za koje Đinđić pokazuje
kako su neodržive: "I sami kritičari [sc. liberalizma] stavljaju do znanja da
ono do čega je njima stalo nije analiza neke filozofije ili teorije, nego onog
šta ta teorija otkriva ili prikriva, naime 'građanskog društva'". Zbog toga taj
pojam liberalizma "i njegov kritički pandan, pojam marksizma", valja osta-
viti postrani i posvetiti se konkretnim fenomenima građanskoga društva,
odnosno središnjim temama u priložima trojice autora s kojima Đinđić po-
lemizira, a to su: "sloboda, privatna svojina, pravna država". "Sam pojam
slobode u argumentaciji kritičara liberalizma ostaje potpuno nerasvjetljen",

²⁰ Citiram po rukopisu, odnosno kopiji koju mi je dao autor (ms., str. 4); tekst je izi-
šao u *Theoria*, 29/ 1986, 1-2, str. 233-246, ali mi u toj formi nije dostupan. Ovom se temati-
kom bavi nekolicina rasprava, npr. "Kontinuitet kritike liberalizma od Marksa do 'Frankfurt-
ske škole'", *Theoria* 28 (1985) str. 59-68; "Praxis-marksizam u njegovoj epohi", *Theoria*
31/1-2, 1988, str. 61-67.

što Đinđić – ironično – naziva "neobičnim". Jedan od tih kritičara proglašava građansko društvo "lukavo" organiziranom vladavinom gdje nesloboda "poprima privid slobode", a drugi otkriva "neprimetnu" degradaciju ciljeva.

Kod toliko privida i neprimjetnosti nije, naravno, jasno gdje se može naći oslonac za sistematsku analizu. Posebnu pojmovnu zbrku Đinđić uočava kod Veljaka, koji lako reda začuđujuće banalnosti – recimo, da "dosegnuti stupanj slobode načelno nije identičan sa maksimalno mogućim stupnjem slobode" – uz zaneseno nabranje "neviđenih", možda čudotvornih kvaliteta slobode "svestrano razvijenog čovjeka" koja još nije realizirana. Đinđićev facit: "Pre nego što se sasvim izgubi u ovom kategorijalnom lavirintu, pojam slobode čini ono što mu jedino preostaje, beži u spasonosnu maglu budućnosti, u 'prostore za faktički još nigdje verificirane oblike ljudske slobode'".²¹ Pošto je na još nekoliko primjera demonstrirao nelogičnost argumentacije kritičara liberalizma i pritom dobro zabavio inteligentne čitatelje, Đinđić smiruje loptu i zaključuje da "takav način argumentacije" ne može "napustiti pojmovni svet 18./19. veka". Tako postaje očito da ti kritičari "lošega", građanskoga liberalizma i zagovornici supstancijalne – one 'prave' – slobode filozofsku, sociološku i inu relevantnu literaturu 20. stoljeća, a posebice epohalne pomake u spoznajno-teorijskim sferama, uopće nisu recipirali. Zbog toga o svemu govore na način 19. stoljeća: kada govore o individuumu, ne shvaćaju da "govore o načinu konstitucije tog sveta samog, a ne o nekim 'povijesnim' osobinama ljudskih bića. Sloboda nije realizovanje nekih ljudskih mogućnosti (ili bilo kakvih osobina), nego očuvanje *procedura* u kojima se formira naznačeni pojam individuum".²²

Ovdje prestajem prikazivati teze iz Đinđićeva teksta; on sâm je pak izuzetno važan, među ostalim, i zato što polemizira s tadašnjim marksističkim stajalištima, ali prije svega zbog toga jer - i u tome mu je trajna vrijednost - razotkriva bit intelektualnog i mentalnog sklopa tadašnje elite, koja je uglavnom i sadašnja, a to je usidrenost u pretpotopnom supstancijalnom načinu mišljenja na način 19. stoljeća.²³ Završavam zaključnom rečenicom teksta, jer njezina bitna poruka važi i danas, kada se pojam vezan uz ideologiju "socijalizma" može zamjeniti onom "nacionalizma": "Rasprava o liberalizmu (o 'građanskom društvu' kao njegovoj supstanci) može da napusti začarani svet arhaičnih pojmova koji su zaboravili vlastiti sadržaj samo

²¹ Isto, 6, 8.

²² Isto, 10, 12.

²³ S tim što treba precizirati: onog njegova dijela koji je i sam tada ostao anakron, recimo već time što nije recipirao epohalni pomak koji je napravila Kantova kritička filozofija.

ukoliko postane polemika o *problemima*, a ne o generalnim 'pogledima na svet', u koje se možda može verovati, ali koji se ne mogu racionalno obrazložiti. Tada će se pokazati da 'alternative' socijalizam ili varvarstvo, građanska ili ljudska emancipacija, revolucija (narodni suverenitet) ili pravna država, nisu to bile ni pre jednog veka, a pogotovo to nisu danas".²⁴

Ovaj tekst dojmljivo dokumentira ono oko čega Đinđić intelektualno nastoji u osamdesetima. Kritičkom metodom i pojmovnom analizom – objema čvrsto usidrenima u znanstvena postignuća poslijeratne europske filozofije, sociologije i političke te povijesne znanosti – on pokušava otvoriti prostor za otvoreniji i smisleniji diskurz na intelektualnoj sceni oblikovanoj jednostranom dominacijom marksističkog načina mišljenja. Zatim, polemičkim tonom i debatiranjem s tipičnim ideologemima nastoji provocirati njihove istaknute predstavnike da iziđu iz tromosti dogmatske uhodanosti, da se barem malo začude nad misaonim šablonama koje bez propitivanja perpetuiraju. Time ukazuje na potrebu konstituiranja modernoga znanstvenoga diskurza koji bi trebao doseći metodski suvremene tokove u Zapadnoj Europi, ali i nadoknaditi goleme rupe u znanjima duhovnih znanosti u poratnim desetljećima, odnosno ukazuje na potpun nedostatak upućenosti te intelektualne scene u razvoj i dinamiku modernih diskusija. Iz zaključne je rečenice pogotovo jasno da je perspektiva takva hvatanja koraka sa suvremenim istraživanjima i modernim diskurzom poželjna ne iz neke pomodne hirovitosti, nego zbog toga da omogući odgovarajući pristup konkretnim problemima koji leže u temeljima jedne zaostale "političke i teorijske kulture". Tek tada može "da počne konkretna diskusija o konkretnim problemima, čija kontrolna instanca je *svet u kome živimo*, a ne emfaza prošlih vekova".²⁵

Kako se zna, do toga nije došlo. O približavanju teorijskoga diskurza i intelektualne javnosti modernim tokovima u znanosti nije moglo biti govora. Izostalo je ono što je bilo nužno, za što je zapravo tada bilo krajnje vrijeme: odmak od anakrona supstancijalnog mišljenja kojemu je bila nepoznata samokritička refleksija o metodi znanstvenih spoznaja i konstituciji intersubjektivnog svijeta, odmak od onog što metaforički – u pejorativnom smislu – nazivamo mišljenje u maniri 19. stoljeća, kao i pomak prema modernom intelektualnom razračunavanju sa zatečenim problemima. Izostanak javnih rasprava o istinskim a ne umišljenim problemima ima veći utjecaj na normalan razvitak neke zajednice slobodnih individua i političku konstituci-

²⁴ Isto, 20; kurziv D.M.

²⁵ Isto, 20; kurziv D.M.

ju intersubjektivnog svijeta nego što se to može općenito činiti. Pozitivan primjer za to pruža poslijeratna Njemačka, čiji bi se društveni i politički razvoj mogao opisati nekom kronologijom važnih kontroverzi u kojima bi sudjelovali mnogi među najpoznatijim znanstvenicima, spisateljima, intelektualcima, a koje bi zahvatile gotovo sve medije i forume u javnosti.

Ako se pak prisjetimo intelektualnih doprinosa dvojice "kritičara liberalizma" zadnjega desetljeća prošlog stoljeća – Ljube Tadića i Lina Veljaka – s kojima se Đinđić upustio u polemiku, sve se doima kao svojevrsan tužan epilog razmatranom tekstu. Prvi se zapleo u bornirani i kratkovidni nacionalizam u kome se nacija uzima supstancijalistički kao da je nacionalni identitet nešto zbiljsko i po sebi istinito, neka korjenita "osobina" srpskoga ljudskoga bića, a ne tek konstrukcija kvaliteta koje ovisi o elementima što tvore samorazumjevanje kolektivnog identiteta, a drugi u istom dobu prakticira intelektualni antinacionalizam koji se gubi u labirintima umišljenih problema – lavirajući dijalektikom između "privida i suštine" – a ono što se oko njega zaista zbiva nije u stanju ni realistično percipirati, nekmoli adekvatno analizirati i prikazati. Bitni fenomeni političke stvarnosti – demokracija, nacija – u oba se slučaja tematiziraju zastarjelim pojmovnim aparatom.

V

Neobična geneza Hegelove "sinteze"

Prije nego što je tiskao knjigu o Marxovoj teoriji društva Đinđić je objavio istraživanje o povijesnom mjestu Hegelove filozofije, nastanku sistema i njegove veze s idejom filozofije povijesti - *Subjektivnost i nasilje*. Međutim, taj je rad u objavljenom obliku velikim dijelom nastao poslije njegove disertacije o problemu utemeljenja kritičke teorije društva i zbog toga se ovdje držim kronologije nastanka djela. Već sam naglasila da srpska verzija knjige o Marxu nije identična s njemačkom disertacijom, što je lako objasniti već time što ona nastaje nekoliko godina kasnije, godina u kojima se Đinđić posvetio daljem proučavanju, s jedne strane, filozofije njemačkog idealizma, odnosno nepregledna obilja znanstvenih istraživanja tog predmeta, a s druge studiju Husserlove transcendentalne fenomenologije i prijevođu već spomenutoga kapitalnoga djela. Kronološki slijed koji sam u ovom prilogu odabrala ipak nije nevažan, jer odgovara Đinđićevu misaonom razvitku. Svejedno, ni njega ne treba prenaglašavati, jer se Đinđić običavao pa-

ralelno baviti raznim područjima, s tim što je ionako samo po sebi razumljivo da se nitko ne može ozbiljno upustiti u kritičku analizu Marxova djela a da nije temeljito upoznat s Hegelovom filozofijom.

Istraživanje njemačkog idealizma Đinđić je zapravo počeo prije odlaska u Njemačku, odnosno, sudi li se po napomeni na kraju uvodnoga dijela, na njemu je radio u "okviru jednog projekta Instituta za filozofiju" u godinama 1977-1979, kada je zapravo bio u Konstanzu.²⁶ I inače se Đinđić paralelno s ovakvim studijama bavio proučavanjem historije i teorije anarhizma, kritičkom teorijom, a u okviru te struje naročito intenzivno Walterom Benjaminom. Jedno od centralnih pitanja za njega je bio sklop nastanka i legitimacije moderne – dakle jedno pitanje koje je predmetom filozofije, povijesti, socijalne i kulturne historije, pravnih znanosti, teorija država itd. Kad je o kronologiji riječ onda je bitno za čitatelje i eventualne kasnije istraživače Đinđićeva djela da imaju koordinate kada su nastala neka djela u *svom jezgru*.

Tako su pitanja kojima se bavi u svojoj prvoobjavljenoj knjizi umnogomu zajednička istraživanju koje je bilo provedeno prije izlaska knjige, a u konačnoj je verziji objavljeno poslije nje. Jedna je od središnjih kategorija u oba djela "metafizika subjektivnosti". Taj je podatak važan za svako eventualno buduće istraživanje Đinđićeva djela, jer u objavljenoj verziji studije o *Njemačkom idealizmu, Hegelu i nastanku sistema* nekako prikriva tragove njena konačna dovršetka, pretpostavljam, iz nekih formalnih razloga vezanih za financijsku potporu što ju je za istraživanje dobio od spomenutog filozofskog instituta. Tako je, osim rijetkih izuzetaka, u znanstvenom aparatu navedena literatura iz šezdesetih i sedamdesetih iako je na konačno oblikovanje postavki utjecalo i čitanje istraživanjā s kraja sedamdesetih, pa i početka osamdesetih godina. U svrhu precizna datiranje treba neizostavno proučiti rukopise (ako još postoje) i druge dokumente, a moje sjećanje ne može biti više od miga opterećena nesigurnostima. Izvjesno je ipak da je Đinđić na knjizi koju je objavio kao prvu radio u Frankfurtu (1980-1981), a ne u Konstanzu (1978-79).

No, kako sam već naglasila, središnja je kategorija u oba djela "metafizika subjektivnosti", koju Đinđić razvija u etapama, pri čemu upoznavanje s Husserlovom transcendentalnom fenomenologijom i novim pojmom subjektivnosti (intersubjektivnosti) i njenih konstitutivnih učinkovitosti igra potkraj određenu ulogu. Mora se ipak reći da u strogo filozofskom smislu ta

²⁶ Isto, 18.

kategorija ostaje nedorađena. Time dolazimo i do nečeg čime se Đindić - koliko osobno znam - nije bavio.²⁷ To su ontologija, metafizika, odnosno transcendentna filozofija, geneza spoznaje, pa pitanja koja u Kantovoj *Kritici čistog uma* zauzimaju najviše prostora, a istražuju uvjete mogućnosti spoznaje, ili ona koja Husserl uvijek iznova postavlja u nastojanjima da napravi kompletnu genezu nastanka intersubjektivno izvjesne spoznaje, odnosno konstitucije fenomena, kao i ona koja izrastaju iz Heideggerova egzistencijalno-ontološkog obrata transcendentne fenomenologije.

U vezi s time Đindiću je bilo dovoljno biti primjereno informiran. Jer, tko se posveti pitanjima takva kalibra uglavnom ne iziđe iz njihove sjene; rad na njima pojede cijeli životni vijek, a Đindića sistematska filozofska pitanja nikad nisu toliko zanimala da bi se do kraja udubio u njihove kompleksne strukture. Zapravo, on nikad nije htio biti ekspertom za neka specijalistička filozofska pitanja *à la* transcendentni uvjeti spoznaje kod Kanta i slično. Njegov interes za filozofiju nije bio isključivo teorijske naravi, pa tako ni motivi teksta kojim se upravo bavimo nisu bili isključivo filozofski problemi: "Istraživanje koje sledi nije vođeno interesom za rasvetljavanjem jednog istorijsko-filozofskog konteksta; specifično 'filozofska' pitanja su ovde predmet pažnje [...] zbog onoga što je u njima 'više' nego filozofija [...] Stvarna tema je nastanak novog veka".²⁸

Taj se tekst zapravo može okarakterizirati donekle otkaćenim, ali u dobronamjernu smislu, dakle potpuno nekonvencionalnim, kao filozofsku raspravu u doba *rocka* ili *punka*. Povezivanje s glazbom nije slučajno, jer Đindić je raspravu upravo komponirao i napravio jedan sasvim poseban aranžman uz pomno odabrane ilustracije. Međutim, knjigu jedva da je imao tko čitati. Da je bila objavljena, odnosno napisana na njemačkome, može se zamisliti kako stječe status insajderske kultne knjige, ali u stvarnosti je potpuno nezamislivo da bi neki njemački nakladnik prihvatio objavljivanje takva superoriginalna, neortodoksna teksta koji se ne da svrstati ni u jedan žanr, čiji je autor posve nepoznat, k tome stranac čije prezime zauzla svaki njemački jezik. Svaki njemački nakladnik najprije pita kojoj se publici neki tekst obraća, s kakvim se i kolikim čitateljstvom može računati, a na to pitanje Đindić ne bi bio mogao odgovoriti kao ni na ono o očekivanu broju prodanih primjeraka. Tako i naše hipotetičko razmišljanje treba dopuniti, jer i hipotetika mora imati neke veze sa stvarnošću: trebalo bi, naime, dodatno

²⁷ Naime, o Đindićevu radu u devedesetima nemam izravnih, a ni neizravnih spoznaja, jer srpska literatura iz tog vremena u Frankfurtu uglavnom nije dostupna.

²⁸ *Subjektivnost*, str. 3.

zamisliti nekog *otkačenog* nakladnika koji bi se bio spreman upustiti u avanturu. Mnoge kultne i važne knjige ugledale se svjetlo dana baš na taj način: Srela se jednom dva "luđaka", originalan duh i entuzijastičan nakladnik koji se ne boji rizika...

Tako je, ironično, socijalistički mentalitet kojemu knjiga nije roba ni ti tržište igra ikakvu ulogu bio bitnim faktorom što je ta Đindićeva knjiga uopće izišla. Drugi je čimbenik sigurno bio izdavač, odnosno uredništvo koje je vjerojatno imalo određene slobode u izdavačkoj politici i bilo otvoreno prema tom vrlo smjelom projektu.²⁹ Apsurd je i u tome što za tako smion projekt u toj zemlji nije bilo publike, a zamislivo je da bi se ona našla u, recimo, Njemačkoj.

Đindićeva filozofska skladba zapravo je tekst "za napredne". U svakom slučaju, posrijedi nije neki uvod u, recimo, filozofiju njemačkog idealizma ili Hegela nego tekst pretpostavlja poznavanje te materije, kao i upoznatost s klasičnim i novijim interpretacijama i njihovim kontroverzama, informiranost glede povijesti naročito 17., 18. i 19. stoljeća, te odgovarajuće historiografije, zatim neke predodžbe o krizi moderne, i to kao temi ne samo filozofskih, odnosno kulturno-povijesnih razglabanja (Walter Benjamin) nego i suvremenih umjetnosti (Paul Klee). Čitatelj oboružanih takvim predznanjima u Srbiji sigurno nije bilo mnogo, a danas ih je možda još manje. Osim što ta Đindićeva knjiga obiluje materijalom, u njoj se razvija i jedna "jaka" teza, kako se to običava zvati u anglosaksonskoj filozofskoj tradiciji. Osnovna je postavka da (Hegelova) filozofija sistema nastaje kao odgovor na društvenu krizu, socijalni raskol, prouzročene raspadom tradicionalnog poretka odnosno konstitucijom novovjekovnog građanskog poretka. To dakako nije mišljeno na način neke jednostavne "kauzalne veze". Upravo Đindićev napor da glavnu tezu objasni na diferenciran način vodi do određene nepreglednosti djela. Njegova struktura ima pak razlog u tome što se teza o vezi između krize i filozofije sistema više neizravno potkrepljuje negoli izravno argumentirano dokazuje na način filozofskog traktata – iako poneka poglavlja imaju i takvu strogu strukturu – što u tekst uvodi niz fenomena i dokumenata iz izvanfilozofijskih oblasti.

Formu teksta Đindić ovako obrazlaže: "Napetost u strukturi teksta – između pojedinih poglavlja, unutar poglavlja, između naslovā i teksta – delimično su rezultat namere. Sistem u filozofiji nemačkog idealizma ne nastaje iz harmoničnog razvoja, kako to u udžbenicima za istoriju filozofije

²⁹ To nagađam, odnosno zaključujem s obzirom na tadašnje opće političke okolnosti.

često izgleda. Isto tako, napetosti najčešće nisu 'dijalektičke', kako to sami filozofi pokušavaju da prikažu. Nesistematičnost izlaganja bi trebal[a] signalizirati da je sistematičnost sistema, u kojoj su prevladane sve provokacije, samo privid.³⁰

Osnovne su točke u misaonoj strukturi teksta sljedeće: raspad srednjovjekovnoga kršćanskog univerzuma i izvjesnosti istine, spoznaje i života u religijskoj samorazumljivosti prethodi novovjekovnoj epohi. Ona, međutim, preuzima "zadatak poraženog kontrahenta", odnosno hipoteku ili "imperativ univerzalnog utemeljenja i konačne sinteze".³¹ To znači, novom vijeku nedostaje ona legitimacija (vjera), apsolutno važenje koje je nosilo srednji vijek, a zapravo je on sâm faktički u svom karakteru identičan s razaranjem religijske istine, ali istovremeno oni koji ga intelektualno oblikuju streme utemeljenju istog tipa, streme iznalaženju jednog nenarušiva temelja (*fundamentum inconcussum*) za ovostranu istinu. To prvi put formulira Descartes "zahtevom za apsolutnim utemeljenjem pozicije subjekta", iza kojeg stoji uvjerenje "da će, ako dovoljno 'duboko' bude 'kopao', nepogrešivo dospeti do temelja koga nikakva skepsa neće moći uzdrmati".³²

Đinđić tu govori o "permanentnoj krizi", odnosno "nastanak novog veka" povezuje s njome, određujući taj početak "kao uvod u permanentnu krizu današnjice". "Kad prestane samorazumljivost jednog oblika historijskog života, započinje kriza, dok je, istovremeno, nestanak samorazumljivosti nužan uslov refleksije".³³ Iako ukazuje na bitnu dinamiku i međudonos prestanka samorazumljiva važenja neke istine i otpočinjanja refleksivno-kritičkog odnosa kao zaista duhovno-povijesnoga događaja, Đinđić problematiku zahvaća malo preširokim zamahom, nepotrebno generalizirajući odnos gubitka samorazumljivosti naivnog shvaćanja svijeta i legitimacijske krize u "permanentnu krizu" kao da je riječ o nekoj univerzalnoj zakonitosti, a ne o povijesnom fenomenu konkretnih uvjeta nastanka i formi pojavljivanja.

Na svu sreću, brzo napušta tu razinu argumentacije, pa je sljedeća točka usidrena u konkretnim povijesnim strukturama problema, naime u onome što je "*Hegelova percepcija epohe kao kriznog sklopa*" (kurziv DM), te tu treba tražiti korijene "nastanka" filozofije povijesti, što je u daljem sre-

³⁰ Isto, 17–18.

³¹ Isto, 9, 6.

³² Isto, 8.

³³ Isto, 3

dišnja linija Đinđićeva istraživanja. Pritom je glavna teza da Hegelova "sinteza" prikriva izvore, odnosno porijeklo svog nastanka, te je ustvari to dovođenje "do neprepoznatljivosti [...] događaj čije pretpostavke i dalekosežne konsekvence treba razumeti u njihovoj samosvojnosti" (*ibid*). Za Đinđićevo razumijevanje moderne, a naročito prosvjetiteljstva, važna je bila njegova intenzivna, ali i kritička recepcija interpretacije njemačkog povjesničara Reinhardta Kosellecka.³⁴

Koselleckovo istraživanje *Kritik und Krise* bilo je senzacija i zaista "provokacija", kako i Đinđić piše u predgovoru srpskom izdanju.³⁵ Posrijedi je zapravo Koselleckova doktorska disertacija iz 1954, objavljena prvi put 1959, koja genezu građanskoga društva povezuje s "hipokrizijom" prosvjetiteljstva, ako prosvjetiteljstvo protiv apsolutizma argumentira moralistički, prikrivajući svoje političke namjere, te tim tipom kritike izaziva jednu "idejno-istorijsku peripetiju" (Đinđić) čiji je prvi vrhunac revolucija, a zapravo građanski rat i potom permanentna kriza koja traje do danas.³⁶ Utjecaj Koselleckove perspektive možemo vidjeti, recimo, u Đinđićevu opažanju kako su sudionici u krizi nju skloni interpretirati ne kao krizu nego kao *emancipaciju*, a gubitak tradicije kao *oslobađanje*. Na nekom drugom mjestu o toj bi se tezi moglo detaljnije raspravljati, a ovdje ćemo je uzeti kao korisno heurističko polazište, kako to i sam Đinđić ističe kada kaže da se pojam emancipacije treba misliti vezano uz kategoriju krize.³⁷ Na taj način uspije-

³⁴ Koselleck je u šezdesetima uveo novo polazište u povijesne znanosti. U knjizi *Kritik und Krise*, koja je tada imala velik odjek, analizira epohu prosvjetiteljstva slijedeći svoju osnovnu kritičku tezu po kojoj prosvjetitelji radikaliziraju intelektualno, zapravo retorički ili verbalno svoju kritiku fundamenata društva usidrena u apsolutnoj vlasti, razvijajući uz to radikalne utopijske projekcije, te tako u realno društvo unose jednu krizu koja se – ujedno opterećena iluzorinim zahtjevima – ničim ne može prebroditi. Koliko su značenje Koselleckovo razmišljanje te njegova kritika novovjekovne metafizike povijesti imali za Đinđića vidi se i po tome što je preveo i priredio srpsko izdanje spomenute knjige. Kritičku primjedbu na Koselleckovu tezu vidi na str. 10. Velik pomak za povijesne znanosti su istraživanja povijesti pojmova, odnosno časopis *Archiv für Begriffsgeschichte*, čiji je Koselleck bio supokretač.

³⁵ *Kritika i kriza. Studija o patologiji građanskog sveta*, Beograd 1997, predgovor "Kritika utopijskog uma", str. 5-27.

³⁶ Upravo dok ovo pišem, objavljena je laudacija poznatog njemačkog autora i režisera Ivana Nagela u povodu 50-godišnjice djelovanja Reinhardta Kosellecka kao povjesničara na svečanosti u Heidelbergu, gdje su u to doba obojica studirali i družili se, a pod naslovom "Der Kritiker der Krise", *Neue Zürcher Zeitung*, 8. siječnja 2005. S kakvim bi samo zanimanjem i užitkom Đinđić čitao taj članak!

³⁷ Isto, 7.

va otkriti neke bitne strane u procesu konstitucije moderne, odnosno njenim epohalnim momentima, iako naravno ne i cijelu istinu.

Takav jedan događaj u kojem je autonomni subjekt praktički prvi put u svom golom obliku na djelu kao izvorni princip lišen – u vlastitoj percepciji – svake heteronomije ("izvorni i neuslovljeni princip", 10) Đinđić prepoznaje u jakobinskom teroru. Subjektivnost, odnosno volja/ um kao princip konstitucije svijeta vodi, po njemu, u nasilje. Đinđić rekonstruira povijesni svijet mladih njemačkih filozofa koji se najprije oduševljavaju revolucijom, slobodom građanske individue, odnosno republikom kao poretkom slobode, pa bivaju užasnuti obratom pobjede uma u nasilje. Taj razvoj Đinđić prati, bolje rečeno, konstruira dvjema linijama koje se prepleću: narativnom i diskurzivno-argumentacijskom.

Knjiga, koja se sastoji iz šest dijelova ili cjelina, podijeljena je dalje u glave (1-9) i niz manjih poglavlja ili epizoda, te je strukturirana da oponaša stil romaneskne radnje. Taj narativni karakter apostrofiraju naslovi u stilu avanturističkih romana barokne epohe koji više nalikuju kratku prologu koji uvodi u radnju nego naslovu, pogotovo naslovu znanstvene publikacije. Tako Đinđić meandrira između egzegeze filozofskih sklopova i historijskih fragmenata u stilu onih ranih romana koji su se često zvali *The History of...* Koristeći se brojnim dokumentima – pismima, sjećanjima – te istraživanjima poznatih i manje poznatih autora (Bertaux, Rosenkranz), Đinđić prikazuje druženje i aktivnosti mladih studenata u poznatom tübinškom sjemeništu, poklonika Francuske revolucije udruženih u Jakobinski klub, njihovo oduševljenje revolucijom kao "trijumfom uma" (26), te tako zorno predočuje čitateljima kolik su dojam ti događaji kao, moglo bi se reći, prosvjetiteljstvo u praksi proizveli na njih. U tome kontekstu posebnu dinamiku dobiva čežnja za izmirenjem "uma i slobode", odnosno potreba za "sintezom", koju autor u daljem detektira kao stalnu Hegelovu iritaciju koja određuje način njegovih teorijskih rješenja. Đinđić analizira kontroverzni tzv. najstariji program sistema njemačkog idealizma, tekst koji je tek kratko prije Prvoga svjetskog rata otkrio jedan od prvih velikih egzegeta Hegelova djela Karl Rosenkranz.

Posrijedi je jedan filozofsko-politički program koji se drži zajedničkim djelom Hegela, Hölderlina i Schellinga, a sačuvan je u Hegelovu prijepisu; još odiše revolucionarnim, jakobinskim duhom, a Pierre Bertaux, koji nije bio samo velik poznavatelj nego i poklonik Hölderlina, karakterizira taj

tekst kao sansculottski.³⁸ Glede nastanka, autorstva i filozofskog značenja tog nacrtu među stručnjacima odavna vlada velik prijemor, a Đinđić kompetentno prenosi osnovne linije tih rasprava i podvrgava ih kritičkom preispitivanju.

Jednak je slučaj i s jednim drugim vrlo spornim pitanjem, naime statusom Hegelove *Fenomenologije duha*, odnosno "uvodom u sistem", pitanjem koje sam Hegel otvara protuslovnim definicijama uvoda, odnosno onoga čime sistem počinje. Đinđić suvereno vlada obilatim literaturom o tom kontroverznom pitanju i, raspravljajući o njemu, uvodi i svoju glavnu tezu u raspravu, da je, naime, srž tzv. problema uvoda pitanje veze filozofije i povijesnog života, te da cijeli problemski sklop ima izvanteorijske korijene (64). On argumentira: ideja "uvoda" nikla je iz praktično-teorijskog sklopa prosvjetiteljstva, a kada je Hegel, razvijajući filozofiju kao sistem idealizma, napušta, onda to ne proizlazi iz imanentnih problema nego iz promjene u koncepciji "veze između filozofije i historijske realnosti". Đinđić dokazuje kako kod Hegela dolazi do zaokreta u shvaćanju prosvjetiteljstva, odnosno povijesne situacije prosvjetiteljstva, i to najmarkatnije u trenutku kada Hegel pojmu "razdvojenosti" (*Entzweiung*) pripisuje snagu i status izvora "potrebe za filozofijom". Time se bitno mijenjaju fundamenti prosvjetiteljske koncepcije, te se briše i prvobitna teorija "o krizi epohe i o nužnosti pronalazanja novih oblika historijskog života" (109), a ono što tu nastaje Đinđić naziva teorijom "totalitarnog prosvjetiteljstva" (91).

Podastiranje pregleda nekih ključnih elemenata u Đinđićevim radovima iz osamdesetih ne smjera cjelovitosti niti mu je zadatak kritički preispitati valjanost njegovih interpretacija. Tako Đinđićeva središnja teza da filozofi njemačkog idealizma na realnu krizu subjektivnosti koja se iskazala u postrevolucionarnom teroru odgovaraju filozofskim nacrtima koji streme discipliniranju subjekta, te da dalje, umjesto da se upuste u traganje za korijenima povezanosti subjektivnosti i nasilja, unose taj element nasilja u filozofiju (kao nasilje nad subjektom) i time filozofiju slobode čini upotrebljivom.

³⁸ "Des 'gemeinsamen Geistes Gedanken', wie sie im Systemprogramm dargelegt sind, klingen sehr revolutionär, ja richtig sansculottisch", Pierre Bertaux, *Friedrich Hölderlin*, Frankfurt 1981, str. 482. Bertauxova interpretacija Hölderlina, povijesnoga konteksta revolucije, te odnosa između tadašnjih drugova (središnje je djelo tu: *Hölderlin und die Französische Revolution*, Frankfurt a/M 1969) imala je veći utjecaj na oblikovanje Đinđićevih postavki nego što to sam tekst odaje. To je vidljivo već iz određene očevidne simpatije prema Hölderlinu, njegovu (navodnom) postojanju revolucionarnom radikalizmu s jedne i suzdržanosti spram "nasilnim" intelektualnim sintezama s druge strane u Đinđićevoj raspravi – stav koji je generalno podudaran s Bertauxovim ocjenjivanjem Hölderlina.

vom za totalitarne ideologije (10), nudi sigurno dosta povoda za kontroverznu raspravu. Ali tomu nije ovdje mjesto. Izneseno možemo ovdje čitati kao neku skicu misaonog razvoja nekoga tko još traži: s jedne strane Đinđić nudi iscrpna i kompetentna tumačenja nekih bitnih problemskih sklopova i polazišta istaknutih filozofa novog vijeka, a s druge radikalno propituje njihove pozicije i kategorije. Ali to zapravo znači sljedeće: kada tematizira npr. "krizu" kod Hegela ili Marxa, iza toga se skriva neizrečeno pitanje "kako trebam misliti novovjekovnu krizu". Isto važi za druge pojmove: subjektivnost, sintezu itd. To nije ništa posebno.

Najveći se dio u nekom filozofskom opusu odnosi na tumačenje, raspravu i kritiku prethodnika. Filozofija je neraskidivo u svojoj biti razgovor, dijalog s dotadašnjim koncepcijama, uživljanje u misaoni put nekoga djela ili nadovezivanje na pitanje koje se otkriva otvorenim. Kod akademskih filozofa, dakle onih koji uče, predaju na sveučilištima, stvar je sasvim jasna. Neki se filozof uzme kao predmet predavanja ili seminara, pa na osnovi toga nastane i tiska se rasprava. Primjerice, u Heideggerovu opusu djela vezana uz tumačenje nekog prethodnika čine veliku većinu, što se vidi već po naslovima: *Kant* i problem metafizike, *Nietzsche*, *Schelling* i ljudska sloboda, *Hölderlin* i bit pjesništva itd. Tako se, recimo, iz interpretacije Platonova "učjenja o istini" može naučiti nešto novo o Platonu, ali kako Heidegger istodobno razvija *svoje* shvaćanje istine kao ne-prikrivenosti (*Unverborgenheit*), ondje možemo upoznavati i Heideggerov pojam istine kao onog "pretetog skrivenosti" (*das einer Verborgenheit Abgerungene*).

I kroz Đinđićeve rasprave o problemima Marxove teorije i tumačenja Hegelova uspostavljanja filozofije subjekta kao sistema provlače se njegova pitanja, pitanja koja se mogu naći kao podloga i u drugim tekstovima. Osnovno pitanje za Đinđića je dugo bilo pitanje utemeljenja: kako jedna epoha koja nastaje u opreci sustavu religijske izvjesnosti, usuprot vjerovanoj istini svijeta nastaloga Božjim milosrdem, nalazi temelj za univerzalna važenja iako su skepsa i neizvjesnost jedino što ima? Tako se novovjeka filozofija može shvatiti kao povijest samozavaravanja. Trajno Đinđićevo pitanje jest pitanje slobode. Iza elaborata sklopa između slobode i nasilja skriva se pitanje: kako je moguća slobodna (inter)subjektivnost, autonomni subjekt bez konzekvence nasilja? Ti motivi prožimaju Đinđićev filozofski rad, središnja tema kojega je, naravno, politička filozofija. Ali, on je znao da je sloboda i ontološko pitanje, te - pretpostavljam - naslućivao da se odgovori ne mogu dobiti samo u perspektivi slobode od nečega nego da je nužno izboriti se za horizont na kojem se nazire ono "za što" slobode.

U knjigama kojima smo se ovdje bavili vidljivi su raznovrsni utjecaji suvremenih filozofskih i inih duhovno-znanstvenih istraživanja. Ipak, neke autore Đinđić spominje rjeđe nego što bi odgovaralo njihovu značenju za njegove uvide u problematiku novovjeka filozofije subjekta. Mislim prije svega na Hansa Blumenberga i njegova fundamentalna istraživanja *Legitimität der Neuzeit* koja su Đinđiću, kao i cijeloj plejadi intelektualca, otvorila nov uvid u povijesnu strukturu duhovnog formiranja novog vijeka, posebice glede njenih preduvjetovanja iz autodinamike skolastičkih pitanja (božanska mehanika univerzuma i slično) i zahtjeva za apsolutnim odgovorima. Tema discipliniranja subjekta, odgoja i stege kojom se Đinđić bavi u *Subjektivnosti i nasilju* pripadala je najviše diskutiranim temama u njemačkoj lijevoj, alternativnoj javnosti u sedamdesetima, pa i u početku osamdesetih. Iako bi mi bilo teško reći kakva je utjecaja na to djelo – možda u završnoj fazi – imala Đinđićeva lektira Michela Foucaulta, izvjesno je da je intenzivno recipirao njegove radove koji su u njemačkoj javnosti od kraja sedamdesetih zadobivali sve veću pažnju.³⁹

Čini mi se da postojan utjecaj u tim Đinđićevim djelima dolazi iz perspektive koju otvaraju pesimističke kulturne kritike prosvjetiteljstva, dakle već spomenuti Koselleck, ali naravno i Adorno i Horkheimer svojom *Dijalektikom prosvjetiteljstva*. Pod utjecajem te negativne kritike bilo je tada samorazumljivo apsolutizirati krizu moderne – bilo s desne ili lijeve strane političkog spektra.⁴⁰ Međutim, na prijelomu desetljeća Habermas se u više navrata kritički pozabavio tom isključivom vrstom kritike, "totalitarizirajućom kritikom", kako ju je nazvao, te se posebice razračunao s Heideggerom (i Nietzscheom kao njegovim "prethodnikom"), Adornom, a i praksisovskim tipom kritike "svega postojećeg".⁴¹ Habermasova intelektualna intervencija unijela je novu dimenziju u cijeli sklop kritičkoga diskurza o mo-

³⁹ Naročito je uočljiva podudarnost glede veze prosvjetiteljstva i totalitarizma, te interes za pedagoško discipliniranje individuuma, subjekta, čemu je Foucault posvetio cijelu studiju: *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses* (fr. *Surveiller et punir. La naissance de la prison*, 1975), Frankfurt a/M 1976.

⁴⁰ Usp. kritički osvrt: "Kontinuität der Liberalismuskritik von Marx bis zur Frankfurter Schule", A. Honneth/ A. Wellmer: *Die Frankfurter Schule und die Folgen*, Berlin/ New York 1986, 275-284 (Referate eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung vom 10-15. Dezember 1984 in Ludwigsburg) str. 283. Srpska verzija u: *Theoria* 28, 1985, 3-4, str. 59-68.

⁴¹ *Der philosophische Diskurs der Moderne; Philosophisch-politische Profile*; "Drei Thesen zur Wirkungsgeschichte der Frankfurter Schule" in: Honneth/ Wellmer, nav. dj; usp. Gajo Petrovic, "Die Frankfurter Schule und die Zagreber Philosophie der Praxis", u nav. dj. 59-85.

derni, koju nisu mogli zanemariti ni oni sudionici njemačke, odnosno europske javnosti, koji ne spadaju u bezrezervne Habermasove poklonike niti dijele njegov optimizam u vezi s budućnošću projekta moderne.

Izvan svake je sumnje da je Đinđić bio izvrsno upoznat s tim novim kretanjima; to odaju ne samo dotične recenzije nego i niz drugih radova. Ali, to ne znači da u tom Habermasovu diskurzu treba vidjeti neki isključivi poticaj Đinđićevu pomaku u propitivanju "krize" i njenu diferenciranjem razmatranju. A da to čini, vidi se već iz zaokreta od samorazumljiva govora o "permanentnoj krizi do današnjice" (vidi gore) ka kritici upravo tog aspekta Koselleckove rasprave u uvodu u srpsko izdanje *Kritike i krize*. U svakom slučaju, ovdje možemo vidjeti barem jednu naznaku duhovnog, misaonog razvoja, iako još nemamo sve elemente da bi se rekonstruirao. Ali i to je dovoljno da se Đinđićeve knjige o kojima je ovdje poglavito bilo riječi okarakteriziraju kao autentična filozofska istraživanja u središtu kojih stoje fundamentalna pitanja novovjekove filozofije i kasnije moderne (da ne kažem postmoderne), pitanja koja potiču traganje, ali ne garantiraju konačne odgovore.

VI

Na pragu zrele faze?

Ima naznaka da Đinđić otprilike od kraja osamdesetih ili početka devedestih nalazi neka nova polazišta. Prije nego što pokušam pohvatati konce tih oskudnih naznaka moram napomenuti sljedeće: to je vrijeme prekida moga izravnoga kontakta s njime i, kako je poznato, vrijeme rata. Taj se prekid dogodio otprilike nakon pada Vukovara u studenome u 1991. Drugo, u devedesetima, pa i danas komunikacija sa Srbijom iz inozemstva može se nazvati jedino minimalnom; čak ni kvantni skok internetske komunikacije nije stvorio uvjete da se dobije elementarni pregled znanstvenih publikacija u Srbiji, a o njihovoj dostupnosti da se i ne govori. Ovim hoću objasniti zašto se interpretacija spomenutih naznaka temelji na oskudnu materijalu. Otežavajuća je okolnost i to što je moguće da je Đinđić razrađivao neke probleme, ali u vrijeme kada je egzistirao prije svega kao političar rezultate toga rada nije objavljivao ili je to činio samo u minimalnoj mjeri. Jedan se trag nalazi u njegovu predgovoru Koselleckovoj knjizi, a to je osvrt na škotskog prosvjetitelja, humanista i moralista Adama Fergusona i njegov *Essay on*

the History of Civil Society (1767)⁴² posredstvom kojega naznačuje alternativu Koselleckovoj binarnoj, isključivoj kritici prosvjetiteljsva.

Škotsko prosvjetiteljstvo nudi nešto drugačije odgovore na povijesnu pojavu *homo oeconomicusa* u renesansi, a i politička je filozofija renesanse nalazila drugačije koncepte od onih koje poslije zacrtava prosvjetiteljska tradicija unutar apsolutizma. Tekstovima kontinentalnih prosvjetitelja ("utopijskih kritičara") koji – uz Hobbesa – čine jezgru Koselleckove studije kao pojmovni modeli koje Koselleck u rekonstrukciji prosvjetiteljstva kao novovjekog povijesnog principa razvija sve do podijele svijeta u dva bloka moći iz vremena hladnog rata Đinđić suprotstavlja Fergusonov model kao historijsku alternativu. Za razliku od dijalektike ("dualizma") krize i njene dinamike isključivosti, škotski moralisti, pozivajući se na antičke klasične vrline, definiraju čovjeka kao građanina (*citizen*) koji kao moralno biće obdareno kardinalnim vrlinama može ograničiti, ukrotiti *homo oeconomicusa*. U tome se razvija jedan drugačiji politički jezik koji se ne obraća kontinentalnom *prirodnom pravu*; politička, nacionalna ekonomija Adama Smitha ne polarizira, ne izdvaja ekonomiju iz javno-političke sfere nego shvaća logiku gospodarskoga djelovanja kao konstitutivan dio društvenih odnosa, te je ideja pomirbe ekonomskih individualnih interesa s javnim interesom zajednice inkorporirana u teoriju društva i nacrt jedne teorije morala. Ferguson razvija model društva kao *civil society*, zajednice političkih subjekata, kojima su ono zajedničko upravo univerzalne vrline, a ne gospodarenje i stjecanje, koje je individualno.

Uvođenje Fergusonova modela označava, čini mi se, nešto *novu* u dugogodišnjem Đinđićevu bavljenju počelima novog vijeka i pretresanju političkih perspektiva, odnosno alternativa. On se i prije bavio alternativnim političkim konceptima i teorijama anarhizma. Bio je vrlo dobro upoznat s raspravama iz osamdesetih o temama komunitarizma, npr. onima kanadskog politologa Charlesa Taylora, poznata i po opsežnim izučavanjima Hegelova opusa, koji pojam *civil society* diferencirano razrađuje kako bi omeo njegovo isključivo poistovjećivanje s liberalnom tradicijom. Dobro su mu bile poznate i koncepcije komunitarizma u njegovoj radikalnijoj, anarhističkoj varijanti Amerikanca Murraya Bokchina.⁴³ U to je doba intenzivno pro-

⁴² Njemačko izdanje: *Versuch über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, prir. Zwi Batscha/ Hans Medick, Frankfurt 1986.

⁴³ Tada se na njemačkoj alternativnoj sceni moglo doći do nekolicine Bokchinovih tekstova, no danas nažalost ne mogu naći ni jedan. Jedan noviji naslov je: M. Bokchin: *From Urbanisation to Cities: Towards a New Politics of Citizenship*, Cassel, London 1995.

učavao i Machiavellija i Guicciardinija,⁴⁴ dakle firentinsku renesansnu političku filozofiju, a da se sustavno bavio teorijama liberalizma, posebica onom Ralfa Dahrendorfa, vidi se i iz objavljenih radova na tu temu. Marlji-vo je studirao cijelu plejadu "konzervativnih" povjesničara i teoretičara državnog prava, ne samo Carla Schmitta nego i svu popratnu literaturu o tom kontroverznom i utjecajnom autoru, teoretičaru totalne države i Hitlerovu pokloniku pod čijim je utjecajem i Koselleck razvio svoja polazišta. Veliko je značenje za nj imala lektira Otta Brunnera⁴⁵ i njegove poznate studije *Land und Herrschaft*, koja je doživjela mnoštvo izdanja, a bavi se pitanjem strukture i konstitucije državnosti u srednjem vijeku, odnosno naročito interesantnim pitanjima prijelaza u novovjeku državnost te razlikama između tih formacija. U živom sjećanju mi je njegova recepcija kapitalnih djela Ernsta Forsthoffa⁴⁶ i Ernst-Wolganga Böckenfördea.⁴⁷

I još – *last but not least* – treba spomenuti intenzivnu recepciju sistemske teorije komunikacije Niklasa Luhmanna, koji je u njemačkoj intelektualnoj javnosti važio gotovo za Habermasova kontrahenta, a čiji utjecaj na Đindićevo mišljenje postaje izrazitijim u ovim kasnijim raspravama. Ove nesistematične naznake žele tek ukazati na širok dijapazon Đindićeva promišljanja odnosa države i društva u novom vijeku, te mjesta političkoga naročito u odnosu na ustavnopravna pitanja. Zbog toga, kada kažem da mi se čini kako je spomen Adama Fergusona u navedenom tekstu element nečeg novog, to ne znači da se radi toliko o nekom iznenadnom skoku u drugu dimenziju, koliko o pomaku, promjeni perspektive koja nalazi pozitivnu alternativu naspram percepcije permanentne, bezizlazne krize moderne, kao i prema tradiciji koja se u najširem smislu zasniva na recepciji Marxove teorije sve do Habermasa, promjeni perspektive koja je možda odavna bila pripremljena. U tome pak vidim naznake koje govore o zrelijem pristupu pro-

⁴⁴ Za jedno novo razumijevanje Machiavellija – novo u razlici prema tradicionalnom shvaćanju koje se ogleda u pojmu "makjavelizma" kao izraza za najgoru beskrupuloznost – bilo je važno istraživanje Felixa Gilberta koje se tada mnogo čitalo: *Machiavelli and Guicciardini. Politics and History in the sixteenth Century Florence*, Princeton 1965. Inače, prava mala senzacija u frankfurtskim intelektualnim krugovima bila je (nagrađena) disertacija Herfrieda Münklera o Machiavelliju objavljena pod naslovom *Machiavelli. Die Begründung des politischen Denkens der Neuzeit aus der Krise der Republik Florenz*, Frankfurt 1985.

⁴⁵ Otto Brunner: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. Wien (i dr.)⁵1965.

⁴⁶ Ernst Forsthoff: *Deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit*. Stuttgart (i dr.)⁴1972.

⁴⁷ Ernst-Wolfgang Böckenförde: *Staat, Gesellschaft, Freiheit. Studien zur Staatstheorie und zum Verfassungsrecht*. Frankfurt a/ M 1976.

blematici uopće, te stjecanju novoga, produktivnijeg polazišta u drugom modelu političkoga. Plakativno bi se moglo govoriti o pomaku od kontinentalne, njemačke tradicije prema anglosaksonskoj.

Đindić sada taj drugi model građanskoga društva "bez buržoazije", u kome "upravne funkcije neće imati ni nosioci ekonomske moći [...] a ni specijalizovana državna birokratija kao u apsolutizmu, nego politički građani posredstvom participacije u odlučivanju", suprotstavlja radikalizmu teza u Koselleckovoj studiji.⁴⁸ Međutim, kada kritički primjećuje da "radikalizam *Kritike i krize* ne drži puno do ovakvih 'srednjih rešenja'", i mnoga bi mjesta iz već obrađenih njegovih knjiga zaslužila sličnu kritiku. U tom se i ogleda jedan misaoni put, jer intelektualni razvoj, sazrijevanje, jest proces razračunavanja s vlastitim stavovima, proces njihova odbacivanja, produbljanja ili diferenciranijega razrađivanja.

U ovom kratkom uvodnom tekstu naznačeni su odgovori na neka pitanja koja su, naročito u knjizi o *Subjektivnosti*, bila odveć zaoštrena i ostavljena otvorenima. Tako ondje Đindić ukazuje na to da je odgovor na fatalnu dijalektiku biti i privida, na kojoj počiva politička utopija, već *nađen*, a to je "ustavno-pravna država 19. i 20. veka" koju se ne može tek tako proglasiti "prikrivenim građanskim ratom" (22). Ako to i nije nešto posve novo u njegovim razmišljanjima, kategorija "ustavno-pravne države" ovdje ipak dobiva određenije značenje, zapravo značenje odgovora na krizu bez zadržke. I opažanje da se u "humanističkom moralu" – kao generatoru građanskog rata u *Kritici i krizi* – može tomu nasuprot naći i pretvorbena snaga koja omogućuje da građansko društvo postane političko društvo, te ukazivanje na stabilizirajuću ulogu koju može imati *formaliziranje* morala unesena u politiku (*ibid.*), čine mi se znakovima jednoga staloženijega i zrelijega reflektiranja koje u kompleksnoj problematici biti novovjekovnoga političkoga bitka otkriva dotad zanemarene dimenzije i opcije.

Zanimljivo je primijetiti kako Koselleck zaista ima gotovo pandan na engleskom govornom području – novozelandskog profesora povijesti engleskog projekla Johna G. A. Pococka. Stoga sam, čitajući Đindićev uvod u Koselleckovu studiju, odmah pomislila na nj. Pocock je, naime, napisao niz djela o političkoj povijesti Europe i Sjedinjenih Država u čijem središtu stoji – kao kod Kosellecka – povijest *političkih pojmova*, dakle političke retorike i oblikovanja politike putem pojmova. Ali, u toj povijesti glavnu ulogu ne igraju Rousseau ili Hegel nego Machiavelli, Ferguson i malo poznati en-

⁴⁸ "Kritika utopijskog uma", str. 23.

gleski politički filozof James Harrington (1611-1677), te politički pojmovi koji tvore jednu drugu tradiciju političke moderne. Pocock je povjesničar republikanizma, one ideje političkoga na kojoj počiva djelo Hannah Arendt,⁴⁹ a koja je na europskom kontinentu dosta zanemarena. Tako je na njemačkom tek 1993. izašla jedna zbirka njegovih članaka,⁵⁰ a do danas nije prevedeno njegovo kapitalno djelo *The Machiavellian Moment*.⁵¹

Pocock prati nastanak novovjekih političkih pojmova, a to, naravno, znači koncepcijā politike u određenim povijesno-političkim situacijama. Konkretno, prati liniju republikansko-političkog pojmovnika renesanse što ga je na pregnantan način iskovao Niccolò Machiavelli, ustanovljujući tako tradiciju novovjekoga građanskoga humanizma (*vita civile*, odnosno *civic humanism* u anglosaksonskoj tradiciji) koji se utemeljuje u njegovu republikanskom tumačenju pojma vrline (*virtù*). Machiavelli razvija svoju koncepciju aktivna, za obranu spremna i sposobna građana rekursom na antički *polis*, tj. na ideal jednakih, neovisnih i borbenih građana;⁵² preko te veze s antikom Pocock jednim velikim lukom povezuje renesansne početke republikanskog diskurza s "atlantskim republikanizmom".⁵³

Republikanski politički vokabular, u kome središnju ulogu imaju pojmovi građanske vrline i autonomnosti, odnosno oživljavanje antičkih ideala, Pocock nalazi kod škotskih moralista, poglavito Adama Fergusona (1723-1816), a posebnu važnost pripisuje engleskom utopistu Harringtonu.

⁴⁹ Naročito u *Vita activa* (njemački naslov), odnosno *The Human Condition* (1958).

⁵⁰ *Die andere Bürgergesellschaft. Zur Dialektik von Tugend und Korruption*, Frankfurt/New York 1993. Vrlo je informativan i predgovor: Werner Sewing: "John G.A. Pocock und die Wiederentdeckung der republikanischen Tradition", str. 7-32.

⁵¹ *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton 1975. Drugi radovi: *The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century*. A Reissue with a Retrospect (Reprint), Cambridge [u.a.] 1990; *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, chiefly in the Eighteenth Century*, (Reprint) Cambridge 1995.

⁵² Produktivno otkrivanje antike u renesansnoj je Firenci zadobivalo različite smjere, a počelo je još u predrenesansnom vremenu. Up. Quentin Skinner: "Machiavelli's Discourse and the pre-humanist origins of Republican Ideas", *Machiavelli and Republicanism*, prir. Gisela Bock, Q. Skinner i M. Viroli, Cambridge 1990, str. 121-141. H. Münkler uvjerljivo pokazuje kako je Machiavelli svoju koncepciju aktivna građana i djelatna života razvijao u opreci iskrivljenu shvaćanju antičkog ideala kao *vita contemplativa* svojih suvremenika (npr. neoplatoničara Marsillia Ficina) a naročito nasuprot teološko-moralnim idealima srednjeg vijeka: "Nichts war Machiavelli verhasster als das Lob dieser *vita contemplativa* ..." str. 319.

⁵³ Sewing, 15.

Harrington je, naime, u svom glavnom djelu *The Common-wealth of Oceana* (1656)⁵⁴ izložio viziju idealne države polazeći od Aristotelove teorije ustavne stabilnosti aristokratskog uređenja s ograničenom vlašću. Kao u firentinskoj republici, i u Engleskoj postoji jedna drugačija tradicija od kontinentalne iako iz potpuno drugačijih povijesnih razloga. Na Otoku, naime, nije bilo srednjovjekovne tradicije gradskih sloboda i municipalne autonomije kao na Kontinentu, pa u anglo-američkoj verziji republikanizma gradsko građanstvo nije isključiv nositelj političkih vrlina nego se one nalaze u aktivnu individualnom (građanskom) djelovanju naoružanih, neovisnih i jednakih zemljoposjednika.⁵⁵ U skladu s tom engleskom tradicijom Harringtonova se vizija temelji na *agrarnom commonwealthu*, a Pocock u njegovu političkom jeziku vidi prvi važni "proboj" anglosaksonskoga građanskog humanizma na pozornici političkoga diskurza novovjekovlja.

Pocock u svojim studijama ujedno argumentira protiv marksističkoga diskurza, poglavito kanadskog teoretičara demokracije Crawforda Brougha Macphersona (1911-1987) i "socijalističkih humanista",⁵⁶ te taj polemični motiv čini njegove argumente jasnijima. Izvanredan dobitak za čitatelje jest razgraničenje između političke tradicije koja se temelji na običajnom pravu i one koja vuče korijene iz koncepta "prirodnoga prava". Historijski zaista postoji specifični anglosaksonski kontinuitet političke zajednice od srednjega do novoga vijeka, nerazoren apsolutističkom državom.⁵⁷

Na teorijskoj razini razvija se pak politički model građanskog humanizma (*civic humanism*) u kome je naglasak na funkcijama vlade ograničene i definirane konvencijama, a ne prirodnim pravom.⁵⁸ Tu liniju Pocock razgraničava i od Lockeova shvaćanja, naglašavajući da je, naravno, pravo bitno, ali ne prirodno (Locke) nego *common law*; na toj točki nastaje tradicija koja preuzima i nastavlja običajno pravo (*custom*), te ga povezuje s antičkim principima poretka (*ancient constitution*).

Za republikansku političku teoriju karakteristična je potpuna odsutnost razumijevanja države Hegelova tipa. Kod Hegela je građansko društvo (privatnim) građanskim pravom regulirano gospodarsko društvo (*System*

⁵⁴ James Harrington: *Works. The Oceana and other works*, Reprint of the ed. London 1771, Aalen, 1963

⁵⁵ Usp. *Isto*, 19.

⁵⁶ Naročito protiv teza u Macphersonovu glavnom djelu *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke* (1962); usp. str. 45 i 112

⁵⁷ Sewing, 10.

⁵⁸ *Isto*, 92.

der *Bedürfnisse*). Republikanizam je politički model koji dovodi u pitanje temeljnu pretpostavku rasprave u Njemačkoj koja se orijentira na Hegela i Marxa, naime dualizam između države i društva. Za Harringtona, kao i za Machiavellija, ne postoji tzv. prirodno stanje nego je čovjek uvijek već političko biće (*animale politicum*), dakle u razlici prema Hobbesu, za koga čovjek stupa iz prirodnoga u političko stanje, dakle iz predpolitičkoga (predvlasničkoga, predhumanoga) razvojem u političko stanje.⁵⁹ Ali taj Harringtonov politički individuum nije građanin kao *gradsko biće* nego poglavito mali zemljoposjednik, *yeoman*,⁶⁰ te je stoga njegov utopijski nacrt vizija agrarne idealne države slobodnih građana-zemljoposjednika. Kao što ističe i Đinđić, treba obratiti pažnju na razliku između pojma *citizen* i kontinentalnoga pojma građanina vezana uz grad (u početku utvrdu, dvorac, tvrđavu) u razlici spram onoga koji živi izvan zidina. Kao što *city* (od lat. *civitas, civitatem*) u početku ne znači samo grad nego i državu i komunu, zajednicu, tako ni *citizen* ne označava gradskoga građanina u opreci prema negradskom stanovništvu. Pocock je dosta uvjerljivo pokazao da su Harringtonov politički rječnik i engleska republikanska tradicija,⁶¹ uz otprije poznat utjecaj škotskih prosvjetitelja, imali utjecaja na američku revoluciju. Tezom o transatlantskom kontinuitetu firentinskoga građanskog humanizma Pocock relativizira isključiv utjecaj liberalne tradicije i Lockeovih ideja na legitimacijsku bazu američke demokracije.⁶²

U samo nekoliko rečenica navedenoga predgovora Đinđić pokazuje da je temeljito upoznat s tokovima unutar istraživanja vezanih uz tu tradiciju republikanizma, te recentnom obnovom republikanskoga diskurza: "Ferguson prikazuje '*civil society*' [...] u prvom redu kao moralno-politički ideal [...] kao nacrt inspirisan antičko-humanističkom tradicijom. Ova strategija omogućava [...] univerzalizovanje moralne pretenzije dok na drugoj strani *čitav kontekst* prikazuje kao nepolitički i time skida političku odgovornost

⁵⁹ Isto, 65.

⁶⁰ *Yeoman* je "a man of small estate, an officer of royal household" (Encyclopaedia Britannica).

⁶¹ Tu se, među ostalim, mogao pozvati na rezultate istraživanja koja su pokazala da je u Kolonijama kružila pamfletska literatura sa sadržajima seoske opozicije (*country-opposition*) i zahtjevima za otcjepljenjem vrlin kolonija od matice zemlje koju su iskvarile Kruna i Parlament; (cf. B. Baykin, *The Ideological Origins of the American Revolution*), Sewing, 23.

⁶² Očevi ustava, federalisti Alexander Hamilton i drugi, priznavali su načelo vrline u normativnom pogledu, ali su ga proglasili empirijski neodrživim (*The Federalist Papers*, 1787); Sewing, 26.

sa empirijskih građana" (21; potonji kurziv DM). Uvodeći u diskusiju Fergusonovu kategoriju "političkih građana", Đinđić podastire suverenu skicu osnovnih povijesno-političkih razlika između njemačke i anglosaksonske tradicije, poglavito u odnosu političkoga, mjesta države s obzirom na nj, te odnosa, tj. podijeljenosti države i društva (24-25).

Rezultati toga analitičkog rada na razlikama u konstituiranju zapadnih građanskih društava imaju, naravno, za Đinđića implikacije i po istraživanje društva u kojemu živi. U već spomenutu nacrtu projekta *Demokratija i autoritarni sistem* on piše:

"S obzirom da osnovna prava predstavljaju idealno mesto u kome se društvo i država konstituišu kao 'razdvojene' sfere, projekat će razviti teoriju osnovnih prava i ustavno-pravnog poretka. Teorijska interpretacija osnovnih prava odbacuje figuru o ljudskoj prirodi iz koje se izvode 'ljudska prava'. To drugim rečima znači da će biti izvršena kritika klasične individualističko-liberalne teorije osnovnih prava. Iako ta teorija poseduje privlačnost u post-totalitarnim društvima, u kojima se princip individualnosti čini kao pogodno polazište za društvenu rekonstrukciju, ona nema kapacitete praktično-organizacijskog uputa. Zato će biti kombinovan funkcionalistički pristup koji postavlja pitanje o funkciji osnovnih prava u konstituciji političke i pravne zajednice sa teorijom komunikacije kao procesom višeslojne konstitucije smisla (od sveta života do simboličke ravni u koju se upisuje samorefektivnost društva)."

Multikauzalna konstitucija kompleksnih kapitalističkih društava zahtijeva uvažavanje različitih teorijskih odgovora i političkih koncepcija. I politička tradicija koja, polazeći od škotskih filozofa, vodi do američkih ustavotvoraca i utemeljuje tradiciju američkog republikanizma jest jedna, ali ne i apsolutna alternativa. Važna je afirmacije te drugačije koncepcije političkoga koja individualnim građanskim političkim vrlinama izravnava ekonomske ekstreme i druge slabosti klasičnog liberalizma. Ali i ona ima slabosti koje se brzo daju uočiti. Naime, ta politička koncepcija zaista može funkcionirati jedino postoje li dovoljno velika kritična masa aktivnih građana i *establishmenti* nekorumpiranih političara. A toga nema ni u najrazvijenim društvima. Taj model razvoja ima, naravno, i sam svoje povijesne, odnosno idejnopovijesne, pa stoga i ideološke pretpostavke, a to je kružno (ciklično) poimanje povijesti. Ona fatalni dijalektički *ili-ili* zamjenjuje dinamičkom društvu koja počiva na smjeni dobre vlade – u klasičnom antičkom smislu – i korupcije (*corruption*), dakle pokvarenom vladom koja opet biva smijenjena dobrom... To znači da i taj koncept ima metafizičku pozadinu

iako prioritet individualnih prava stvara privid postmetafizičke emancipiranosti. I to, čini se, Đinđićev projekt uzima u obzir kada teži za kombinacijom pristupa, te sistemsko-komunikativnom polazištu pridaje prioritarnu ulogu.

VII Epilog

Postoji važan razlog što sam se odvažila skicirati tematiku jednog područja kojim se *znanstveno* nisam pobliže bavila, s kojim sam, dakle, tek općenito upoznata. To je želja da čitateljima barem dadem naslutiti Đinđićev filozofski, teorijski i uopće znanstveni potencijal. On je intelektualnim, kreativnim potencijalima, širinom i kvalitetom svojih znanja, bio u nepremostivu raskolu sa svojom okolinom i zapravo ostaje zagonetkom zašto je to ignorirao i upustio se u projekte aktivne politike, *pokušavajući nemoguće*. O tome ovdje ne želim više spekulirati; jednom će se valjda naći netko sposoban i voljan istražiti biografske, psihološke i mentalitetne čimbenike te kompleksne ličnosti vođene olujom protuslovnih motiva i raznorodnih ciljeva. Nadam se da mi je uspjelo koliko-toliko uvjerljivo dati naznake o nastanku jednog novog polazišta Đinđićeve političke misli iako ni sama ne raspolazem ničim sigurnijim od naznaka. No, kada sam se već u to uputila, nema potrebe za nekim skromnim, skrušenim zaključkom.

Umjesto njega, jedna fantazija za kraj priče. Što je intenzivno bavljene anglosaksonskim republikanizmom moglo značiti Đinđiću – ako je točna moja pretpostavka da se tim teorijama poglavito bavio posljednjih godina? Naravno, on će otkriti – kao i toliki koje je posljednjih desetljeća osvojila ta alternativna teorijska opcija moderne, poglavito recepcijom djela Hanne Arendt – kako se republikanskim modelom aktivnoga građanina može suprotstaviti ukrućenu sistemu parlamentarne demokracije kojim dominira planetarni ekonomski i globalni profitterski interes što ne podliježe nikakvoj zbiljskoj društvenoj kontroli. Međutim, republikanski model demokracije svojim je historijskim korijenima za Đinđića *mogao* imati i neko konkretnije značenje, koje on možda iz političkoga i inoga oportunitizma ne bi otvoreno u dato vrijeme tematizirao. Naime, moglo bi se raditi o jednom modelu demokracije koji nije sistemski vezan za historijska počela u strukturi zapadnoeuropske povijesti, srednjem vijeku, feudalizmu, osamostaljenju gradova, renesansi itd., a opet nije čista ahistorijska borba za opstanak

nepolitičkih poslušućih i egoističnih individua kao u nekim ideologijama liberalizma.

S obzirom na historijski fakticitet Srbije – kažem fakticitet u opreci spram samointerpretacije – takvo je polazište samo po sebi intrigantno. Đinđić je iscrpno i dubinski poznao procese nastanka političke moderne, strukturne elemente prijelaza iz feudalnoga u građansko društvo, te je zbog toga, naravno, znao i to da u Srbiji ne postoji, odnosno da nije postojao sličan strukturno-povijesni razvoj. Dok su srpski nacionalisti smišljali i smišljaju kako gradove s tisućljetnom zapadnoeuropskom tradicijom, a u blizini Srbije, proglasiti srpskima ili isti atribut dati nekim epohama i stilovima europske povijesti, makar se radilo - kao u slučaju baroka - o jednoznačnu povijesnom sklopu *katoličke protureformacije*, da bi ojačali srpski nacionalni identitet, dakle dok priznate i važeće elite u zemlji nastoje oko izgradnje kolektivnog identiteta izmišljanjima, pa i čistim lažima, Đinđić se možda pitao kako u tom društvu, u toj zajednici, naći neke druge, alternativne oslonce koji bi omogućili da zemlja konačno "postane moderna država".

Lako je razumjeti i nije potrebno posebno dokazivati da je to pitanje bilo ne samo u središtu njegova političkog nastojanja nego i jedno za koje je tražio teorijske odgovore i onda kada to nije sasvim očito kao u tekstu *Srbija, šta je to?* U njemu, napisanu ujesen 1989., vrlo se jasno kritički razračunava sa srpskim nacionalističkim projektom koji je zajahao Slobodan Milošević, ali koji je kolektivno ideološko djelo gotovo cijele srpske elite: "Političke reforme se u Srbiji od samog početka odvijaju u znaku trijumfa teritorijalnog načela. Od samog početka je 'jedinstvo' bilo važnije od *slobode*. I to, jedinstvo u *predmodernom* smislu, kao jedinstvo teritorije, čiji 'narod' će biti homogenizovan jedinstvenom državnom vlašću. Na taj način su u Srbiju 'vraćeni' Kosovo i Vojvodina. Nije važno što sa autentičnim predstavnicima kosovskog stanovništva nije postignut ni najlabaviji kompromis (niti su takvi predstavnici uopšte priznati kao mogući sagovornici). Važno je da se Kosovo 'vрати' Srbiji! 'Permanentna diferencijacija', kao način održavanja vlasti apsolutne manjine nad apsolutnom većinom predstavlja ekvivalent za 'permanentnu revoluciju', kojem je nekoliko procenata proletarijata trebalo da uspostavi vladavinu nad ostatkom sveta"⁶³ (kurziv D.M.).

Ta se dijagnoza na najgori mogući način potvrdila u godinama koje su slijedile. Zapravo, Srbija je na putu koji joj je utirala nacionalistička ide-

⁶³ Služim se kopijom rukopisa na kojemu je Đinđić rukom napisao "Sept. 1989". Ne mogu provjeriti koliko ta verzija odgovara objavljenom tekstu istoga naslova. Ms. str. 7.

ologija zaglibila još dublje u predmodernu, s tim što je – *by the way* – i ta srpska nacionalna ideologija svjetski jedinstvena bizarnost.⁶⁴ U političkoj praksi Đinđić je znao posegnuti za retorikom iluzijama natopljene srpske megalomanije, što odaju raznorazne izjave i intervjui *à la* "prestići region".⁶⁵

Ali, pred njegovim su teorijskim okom stvari stajale prilično ogoljene u svojoj činjeničnosti: *factum brutum* srpskog stanja. Meni je stoga zamislivo da je on na tragu recepcije, s jedne strane, škotskih prosvjetitelja, a s druge pojmovnih i drugačijih političko-historijskih korijena demokracije i republikanizma anglosaksonskog, odnosno transatlantskoga tipa, razmišljao o jednom drugačijem teorijskom modelu modernizacije i demokracije za Srbiju, modelu koji bi uzeo u obzir da u toj zemlji nema tipične tradicije gradskog građanstva i demokratskih tradicija europskog tipa. (Preciznije, da su one, onoliko koliko ih je bilo, bile: 1. nedostatne; 2. iskrivljene, odnosno pogrešno shvaćene, te 3. da su i ti rudimenti višedesetljetnom totalitarnom vlašću, socijalističkom ideologijom, narodnjačkim populizmom i na kraju agresivnim nacionalizmom bili gotovo kompletno sattri.)⁶⁶

Na nesreću po Srbiju, u njoj se nije razvio ni neki pandan engleske *gentry* niti nešto što bi barem maglovito odgovaralo Harringtonovu pojmu *commercial farminga*, odnosno neki sloj seljaka, malih posjednika, iz kojeg bi se oblikovali politički aktivni građani u republikanskom smislu, zanemarimo li Vojvodinu u kojoj je, kao i u susjednoj Mađarskoj, takve osnove bilo.⁶⁷ No, ako su osnove u realnosti i bile dosta slabe, mislim da bi Đinđić u

⁶⁴ Pseudotradicionalizam bez odnosa prema tradiciji, kako kaže sam Đinđić "Zur Anatomie einer Revolution. Zoran Djindjic im Gespräch mit Paul Lendvai", u *Europäische Rundschau*, 2001/4, str. 3-20, str. 6.

⁶⁵ Usp. NIN, 52, 26. 12. 2002. U to bi spadali i bezobrazni zahtjevi na hrvatsku adresu da njegovoj zemlji (zapravo još neodređena državnog teritorija) daruje dio svojega – jednoznačno i jasno određena i međunarodno priznata – državnog teritorija kod Prevlake. To mu u toj zemlji nitko neće oprostiti ni zaboraviti, pogotovo zbog isto tako drska obrazloženja u pogledu tobožnje kompenzacije za egzodus hrvatskih Srba.

⁶⁶ Usp. Dubravka Stojanović: "Recepcija ideala slobode, jednakosti i bratstva kod srpske elite početkom 20. veka", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Uloga elita*, prir. Latinka Perović, Beograd 2003.

⁶⁷ U jedno ozbiljno tematiziranje društveno-političkog razvoja i stanja u Srbiji svaka bi ulazili i istraživanje agrarne povijesti i kulturno-socijalna analiza seljaštva. Na njemačkom govornom području o toj su temi prije nekog vremena napisane korisne studije: Marie-Janine Calic: *Sozialgeschichte Serbiens 1815-1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, München 1994; Holm Sundhassen, *Historische Statistik Serbiens 1834-1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989, ali i niz drugih istraživanja

doticaju sa skiciranom anglosaksonskom tradicijom političke filozofije, posebice republikanizma, mogao razviti jedno produktivno *teorijsko* polazište ili, bolje rečeno, onome što je teorijski već bio osvojio dodati specifične i konkretne aspekte. U već spomenutu nacrtu projekta dolazi sasvim jasno do izražaja koliko su zrela i ozbiljna njegova teorijsko-politička polazišta u kojima je na produktivan način integrirao poticaje iz Luhmannove systemske teorije komunikacije. Tako on objašnjava kako su u njegovu teorijskom zahvatu mišljene neke temeljne kategorije političke znanosti kao što su sloboda, temeljna ljudska prava – individualna i kolektivna:

"Garantovanje *slobode* je u tom konceptu garantovanje prava da se raspravlja o tome šta je sloboda, odnosno način da se društvo samotematizuje. Teorija o *osnovnim pravima* treba da dokaže su osnovna prava u središtu konstitucije individualno-kolektivnog identiteta. Ona onemogućavaju da se individualna i kolektivna perspektiva poistovete, odnosno da se izbrišu zamišljene linije između društva i države. Iz ovih pretpostavki proizilazi da subjektivna prava formiraju identitet neke zajednice, tj. njen odnos prema vrednostima koje regulišu kolektivno delovanje, njen odnos prema vremenu, njeno samozapažanje i sposobnost da se sukobi *tematizuju* i kompromisno rešavaju."

On time naznačuje i da se neki produktivan početak može ostvariti samo prestane li samozavaravanje i počne li konačno zajednica – suočivši se s realno snimljenim stanjem stvari – sebe uopće upoznavati:

"Društvo sebe ne poznaje, ono ne zna šta su njegovi problemi i šta su njegove mogućnosti u pogledu mobilisanja resursa za rešavanje problema".

I zbog toga na adekvatan način formulira zadatak kritičke političke analize s obzirom na bit i problem demokracije:

"Demokratija konstituiše kolektivni identitet na pretpostavkama otvorene socijalne komunikacije čije su uporišne tačke dinamika građanskog društva (delovanje autonomnih društvenih grupa), subjektivna prava i sistem institucija koji stabilizuje procese proizvodnje identiteta. Društveno proizvođenje komunikacije je samo druga strana društvenog proizvođenja smisla, a celina tog procesa se u društvenoj teoriji naziva identitetom. Sa našeg stanovišta, ova polazna pretpostavka znači da se poremećaji društve-

toga berlinskog povjesničara. Usp. Dunja Melčić: "Serbische Gesellschaft im Lichte der verpassten Modernisierung", *Kommune* 11/1999.

nog identiteta mogu strukturno analizirati kao poremećaji u procesu društvenog proizvođenja komunikacije."

To znači misliti demokraciju, društvo i nacionalnu zajednicu na svjetskoj razini i sukladno suvremenim standardima. Takvim načinom mišljenja Đinđić je od svoje sredine bio i ostao udaljen mnoge svjetlosne godine.

Čini se da je postojanje *svijetlih iznimaka* pravilo novije srpske povijesti. Drugo pravilo nalazimo u neopisivu neprijateljstvu srpske sredine prema takvim izuzetnim sunarodnjacima, što je Đinđića stajalo života. U posljednjih stotinjak godina bilo je nekoliko takvih likova koji su Srbiju otvarali prema Zapadu iako se čini da postaju sve rjeđi.⁶⁸ Treća je konstanta vojna elita kao tajni i stvaran centar moći⁶⁹ zajedno s - a to je četvrto - kompleksom tajnih službi koji, čini se, nitko ne istražuje. Pojedinci, kako god bili sposobni, ne mogu oblikovati društvo, a pogotovo su osuđeni na propast kada im se suprotstavljaju centri institucionalizirane mržnje sa stoljetnom tradicijom.

Ipak, mučki ubijeni Đinđić sve će to povijesno nadživjeti, i to trima stvarima: prvo, svojim filozofskim, znanstvenim djelom (bez obzira na nasilan prekid) koje je bez premca u Srbiji, drugo, time što je prvi put u srpskoj povijesti organizirao smjenu diktatorske vlasti bez prolijevanja krvi i, treće, time što je omogućio izručenje samodržca i glavnoga odgovornoga za ratove na ruševinama jugoslavenske države u raspadu, što je zapravo pokoravanje međunarodnom pravu i afirmacija vladavine prava; oboje je jedinstveno u srpskoj historiji.

Summary

The essay focuses Đinđić's philosophical career and his achievements as a scientific and politically engaged author. In his theoretical period – actually longer political engagement - Đinđić's approach to problems was, if not more, than at least as authentic, productive and bold as his actions as a politician. The overview of his philosophical writings begins with summarized theses of his Konstanz dissertation (published in Serbian under the title *Autumn of Dialectics*,

⁶⁸ Latinka Perović je na uzoran način historijski istražila takvu jednu iznimku u 19. stoljeću: "Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji 19. veka", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Uloga elita*, prir. Latinka Perović, Beograd 2003, str. 11-72.

⁶⁹ Usp. Olga Popović-Obradović, "Vojna elita i civilna vlast u Srbiji 1903–1914. godine", *Isto*, str. 191-215.

1987). The gist of that theoretical work is his philosophical analysis critical of ideology and its roots. Such open-ended issues prompted Đinđić to critically reexamine the scientific justification of Marx's theory. According to his findings, the theory was not supported by scientific methods but guided by "desire for originality," i.e. pre-modern directness to be used as a theoretical basis for "legitimizing any rebellious subjectivity, starting with the semi-feudal Russia." What makes a constant in his philosophical work is his study and reconsideration of the new era's legitimacy. Along with the aforementioned criticism of Marx's theoretical construction, he also subjected Hegel's solutions to a critical analysis (*Subjectivity and Violence*, 1982), guided by a rather bold thesis about the transformation of the German philosophy of idealism into the philosophy of a system, i.e. a synthesis violence against a subject and metaphysics of subjectivity as a response to "a permanent crisis" of the new era. And yet, such radical breakthroughs in the sum and substance of the subject matter are nothing but sections of Đinđić's open-ended way exposed to new influences and impetuses. Husserl's phenomenology, critical history, Luhmann's theory of social systems and a series of works by other contemporary authors gradually led Đinđić – if the word "gradually" can at all be applied in his case - from the phase marked by the restless quest to the mid-80's, a more mature phase of re-appraisal of legitimization, essence and structure of the origins of the modern epoch and pertinent opportunities for a political system to grow into a life in freedom. Despite his intense engagement as a professional politician, Đinđić has never closed the door to his study of philosophy. There are hints that he continued to radically question a number of issues from philosophical angle, and remained open to new quests and stimuli, theories and ideas, notably those from the Anglo-Saxon philosophical tradition, i.e. political theory. This is how he produced a philosophical and scientific body of work, unprecedented in Serbia regardless of the fact that his assassination destroyed more spiritual-creative future than generations to come would be able to collect.

Vladimir Gligorov

RATNICI I TRGOVCI, PRAGMATIZAM I LEGALIZAM

Uvod

Ubistvo Zorana Đinđića je nesumnjivo ključan događaj srpske post-komunističke tranzicije. Njime je ona dobila drugačiji tok. Ovde će najviše biti reči o političkom značaju poraza Đinđićeve politike. Prvo ću ukazati na izvesne elemente političke emancipacije samog Zorana Đinđića. Potom ću analizirati njegovu političku strategiju kao predsednika vlade. Na kraju ću ukazati na političke posledice njegovog ubistva. Napis se završava sa nekoliko opštijih zapažanja o srpskoj politici u poslednjih dvadesetak godina.

Filozofija i politika

Ključna činjenica Đinđićeve političke biografije jeste da je on pripadao, posle komunista, svakako najuspešnijoj grupi u srpskoj politici. Reč je o komunističkim disidentima, jedno vreme identifikovanim sa časopisom *Praxis*, i njihovim saputnicima, koji su se profesionalno bavili filozofijom, društvenim naukama ili književnošću, a neki i svime time zajedno, ali su imali pre svega političke ciljeve. Njihove veze sa komunističkom partijom nešto je o čemu će pisati istoričari. Ovde je samo važno naznačiti njihov neverovatan uspeh u osvajanju političkih i ustanova obrazovanja i kulture i u očuvanju kontrole nad njima. Ovo je zapanjujuće zbog toga što je reč o grupi koja je bila neverovatno neuspešna upravo u onome što bi trebalo da je osnovna delatnost njenih članova: u filozofiji, društvenim naukama i knji-

ževnosti. Mislim da je već sada jasno da sva njihova intelektualna proizvodnja neće baš često biti izvlačena iz zaborava. Što se tiče njihovog političkog doprinosa, teško je naći generaciju u srpskoj istoriji koja je bila manje uspešna – njihov politički učinak je bukvalno katastrofalan. Srbija nije dala ni Kolakovskog (u filozofiji) ni Kornaja (u ekonomiji) ni Havela (u književnosti i politici). Nije imala ni političara poput Klause koji je razumeo da je važnije napustiti komunizam nego sačuvati jedinstvenu Čehoslovačku. A izgubila je nekoliko nepotrebnih ratova i zaostala za svima na Balkanu praktično u svemu.

To je, dakle, taj veliki kontrast: izuzetan lični, politički i društveni uspeh i potpuni intelektualni i opšti politički neuspeh. Jasno je, dakle, da je za individualni uspeh bilo korisno biti podržan od tog kruga ljudi. To objašnjava uspon Đinđića. U času kada je počeo aktivnije da se bavi politikom, njegov je politički kapital bio mali. Do njegove odluke da se pridruži Demokratskoj stranci u nastajanju, 1989, došlo je relativno kasno. Nije sasvim jasno ni šta ga je na taj korak motivisalo. Ovo se može videti po tome što je on imao trajne probleme sa odgovorima na dva ključna ideološka i politička pitanja. Ove nedoumice posledica su kako shvatanja filozofije među srpskim sledbenicima marksizma ili postmarksizma, tako i shvatanja politike u komunističkoj i uopšte u Jugoslaviji.

Prva nedoumica je bila o odnosu između liberalizma i socijalizma, a u okviru toga o ulozi privatne sopstvenosti i političkog poziva u postkomunističkim društvima. Kada je pristupao Demokratskoj stranci, imao je primedbe na njenu, uglavnom, liberalnu usmerenost. Pre svega na shvatanje o značaju i ulozi privatne svojine. I tada, a i kasnije, bio je bliži socijaldemokratiji, što je konačno i dovelo do odluke da se Demokratska stranka, kada je već on bio predsednik, prikloni Socijalističkoj internacionali. Teško je, doduše, reći koliko je u tome bilo oportunitizma, a koliko ideološke konfuzije. Pretpostavljam da je prvo bilo bar delimično posledica ovoga drugoga, ali to je tema za neki drugi napis. U svakom slučaju, neke njegove političke odluke, a i odluke njegove vlade, nije lako razumeti ako se ne uzme u obzir da se on kolebao oko značaja liberalizma.

Drugo je bilo pitanje odnosa prema nacionalizmu. Neki od njegovih prvih nastupa u Demokratskoj stranci su bili antinacionalistički. Veoma je brzo, međutim, odlučio da se tim putem ne može postići politički uspeh i postao je zagovornik srpskih nacionalnih interesa. On je, još dok nije bio predsednik, već negde 1990, na sebe uzeo da napiše predlog nacionalnog programa Demokratske stranke i došao je do zaključka da je srpski nacio-

nalni interes da "svi Srbi žive u jednoj državi". Ovo se, naravno, moglo shvatiti i kao zagovaranje unitarne Jugoslavije, ali i kao zagovaranje unitarne srpske države posle raspada Jugoslavije. Ovo drugo tumačenje je svakako bliže stanju stvari na početku devedesetih godina prošloga veka. Po tom pitanju on je evoluirao od internacionaliste do zastupnika ideja Memoranduma Srpske akademije nauka. Kasnije, kada je bio predsednik vlade, kod njega je nacionalizma bilo znatno manje, ali je ipak u nekim izjavama ostavljao utisak kao da nije sasvim načisto sa tim šta je tačno taj srpski nacionalni interes: je li reč o slobodama ili o teritorijama?

Nedovoljno dosledan stav prema liberalizmu imao je za posledicu da je strategija reforme i tranzicije za koju se kao predsednik vlade opredelio bila necelovita i često oportunistička. Prihvatanje nacionalizma, doduše uslovno i nedosledno, imalo je za posledicu potcenjivanje značaja demokratije, čemu je on bio sklon i iz drugih razloga, jer je uz nacionalizam išlo i shvatanje da demokratija nije sredstvo izgradnje države i nacije, već se to mora postići drugim sredstvima.

O političkim posledicama ovih Đinđićevih nedoslednosti biće reći kasnije. Ovde je važno videti da je po tome on bio predstavnik grupe kojoj je pripadao. Kasnije se videlo da se on od njih razlikovao po tome što se bar dvoumio oko ovih ideoloških pitanja. Problem nije bio u tome što je on težio da se ideološki emancipira, već pre u tome što je težio političkoj emancipaciji. *Modus operandi* grupe bio je da se osvoji uticaj u postojećim ustanovama i potom koristi za odgovarajuće ciljeve i interese. Đinđić je želeo da to preraste. Nema sumnje da ga je opila mogućnost da zaista preokrene politički život u Srbiji. To će ga koštati popularnosti i dovesti ga u sukob sa intelektualnim i političkim krugom iz kojeg je potekao. Ovde je važno samo da se ustanovi njegovo političko poreklo i problemi sa kojima se zbog toga suočavao u svojoj ideološkoj i političkoj transformaciji.

Ratnici i trgovci

Kako je došlo do odluke da je vreme da se Milošević povuče, jer je počeo da predstavlja političku smetnju, ostaje istorijskoj nauci da utvrdi. Posle kraha na Kosovu, to je bilo neminovno, ali nije bilo jednostavno, jer je bilo potrebno da se stvari promene, ali da mnogi interesi ne budu pogođeni. Milošević je bio prepreka međunarodnim odnosima, ali su njegovi politički ciljevi za najveći deo političke javnosti bili nesporni. On je morao da

ode kako bi se potražila međunarodna podrška za njegove političke ciljeve koji su bili, i velikim delom jesu još uvek, identifikovani sa nacionalnim interesima i sa interesima političke javnosti: trebalo je da se sve promeni da bi sve ostalo isto.

U tome je ključnu ulogu morala da odigra Demokratska stranka, to je bilo jasno. Druge političke snage nije bilo. Problemi su nastali posle preuzimanja vlasti. Ovde je možda najbolje ukazati na dve ključne greške Zorana Đinđića, koje ga nisu morale koštati života, ali koje jesu dovele do toga da njegova politika doživi neuspeh. Ove greške neposredno proizlaze iz njegovih ideoloških nedoumica, koje sam već naznačio. Njih bih možda mogao da stavim u kontekst koji je dosta dobro određen jednim Đinđićevim napisom: "Trgovci i ratnici". Ovaj kontrast definiše, od vremena ranog liberalizma, ulogu politike u eri modernih sloboda, kako ih je, na primer, video Benžamen Konstan. U sistemu gde je trgovina sve, a rat ništa, politika upravo ima za cilj da umanjí opasnosti od ratnika i zaštiti interese trgovaca. U ovome drugome, ona ne bi trebalo da bude aktivistička, da se tako izrazim, već konzervativna, čak i kada je reč o reformi institucija. Politika ne bi trebalo niti da ratuje sa društvom, niti da se bavi trgovinom, a svakako ne bi trebalo da bude u službi trgovaca. Potrebno je da uklanja prepreke individualnim slobodama i da obezbedi funkcionisanje ustanova koje su od javnog interesa ili su u skladu sa demokratskim interesima. Đinđićeve političke greške jesu najviše posledica nedovoljno jasnog odnosa kako prema ratnicima, tako i prema trgovcima, pogotovo što je bilo dosta trgovaca ratom i ratnih trgovaca. Pored toga, on je verovao u politički aktivizam, što je delimično posledica prihvatanja filozofske i političke kritike liberalizma, o čemu je već bilo reči.

Verovatno ključni događaj posle preuzimanja vlasti 2000. godine jesu demonstracije, krajem 2001, specijalne jedinice službe bezbednosti poznate pod nazivom "Crvene beretke". Sama činjenica da su te demonstracije bile moguće govori o tome da službe bezbednosti nisu bile stavljene pod kontrolu. To se ne mora smatrati greškom Đinđićeve vlade, jer je moguće da ona zaista nije ni bila sposobna da uspostavi kontrolu nad tim službama. Pogrešan je bio način na koji je taj sukob razrešen.

Šta je politički značaj tih demonstracija? Reč je o pretnji državnim udarom. Adekvatan odgovor bio bi da se jedinica rasformira i da se svi odgovorni izvedu pred lice pravde. Takođe, da se izvrši kompletna i temeljna reforma čitavog sektora bezbednosti. Ukoliko se to ne uradi, najviše što se može postići jeste deoba vlasti sa službama bezbednosti. Ne bi trebalo sum-

njati da je Đinđiću sve to bilo jasno. Svejedno, on se odlučio na sporazum sa demonstrantima i odustao, bez sumnje privremeno, od reforme tog centra moći. Razlog je bio što se verovalo da vlada nema dovoljno snage da se obračuna sa službama bezbednosti. Jer vojska je, govorilo se, bila izvan njene kontrole.¹

Da li je to bila tačna procena? Ovo bismo znali da je Đinđićeva vlada posegla za demokratijom kao metodom odmeravanja odnosa snaga, umesto što je okončala pobunu sporazumom u Kuli, gde je bilo sedište pobunjene jedinice. Vlada je mogla da donese odluku o raspuštanju jedinice i mogla je da prenese raspravu o čitavom slučaju u Skupštinu Srbije, ukoliko njena odluka ne bi mogla da se sprovede. A ako ne bi bilo većine u Skupštini, što je malo verovatno, mogla je da čitavu stvar iznese pred javnost i da postavi pitanje o poverenju vladi i njenoj politici na vanrednim izborima, ako bi to bilo potrebno. Drugim rečima, Đinđićeva vlada je trebalo da se osloni na demokratiju kao na način rešavanja spora o odnosu snaga u državi. Pa ako je neko spreman na državni udar, onda bi taj neko morao i da ga sprovede. Izbor bi bio demokratija ili policijska vlast.

Ova konfrontacija bila bi od višestruke koristi. Jedna od grešaka autoritarnih, totalitarnih i policijskih režima, koji su na odlasku, jeste da izaberu pogrešnu temu kao poslednju liniju odbrane. Pored toga, neminovno, posežu za silom. Tako je bilo, recimo, sa sovjetskim režimom 1991, a tako je bilo i sa otporom promenama u Hrvatskoj posle izbora 2000. Poseže se za nelegitimnim sredstvima i za demonstracijom moći i redovno se gubi u sukobu sa demokratskim snagama, ako se one odluče da se oslone na demokratska sredstva. Tako je bilo i 5. oktobra 2000. u Srbiji.

Tačno je, takođe, da povlačenje demokratskih snaga pred pretnjom državnim udarom može da ima dalekosežne posledice po legitimnost vlasti i po sam karakter države. Primer gde se ustuknulo pred silom i nije se poseglo za demokratskim rešenjem, pa su posledice bile veoma rđave, jeste, naravno, nespремnost vlade Anta Markovića da se sukobi sa Slobodanom Miloševićem. Tek kada je već bila na odlasku, tadašnja reformistička vlada pokušala je da pridobije glasače na svoju stranu.

¹ Zanimljivo je pitanje uloge vojske u čitavoj toj aferi. Zvanično, ona se držala po strani. Pitanje je, međutim, da li bi do demonstracija došlo da demonstrantima nije bilo jasno da se neće sukobiti sa vojskom? Ukoliko su oni očekivali da će vojska ostati neutralna, valjalo bi znati na čemu su se zasnivala ta očekivanja? To, međutim, nije političko pitanje u Srbiji, već pitanje za istorijsku nauku. To već samo po sebi dosta govori o karakteru srpskog političkog sistema.

Sličnih grešaka, da se ne pruži demokratski odgovor onima koji prete silom, puna je istorija demokratizacija. Te greške dovode do delegitimizacije vlasti i čak režima. Obično se zanemaruje činjenica da je veoma teško povratiti legitimnost kada se ona jednom izgubi. Đinđićeva se vlada nije nikada oporavila od ovog poraza. Što je još gore, izgubila je mogućnost da se osloni na demokratiju, tako da je bila primorana da se služi nedemokratskim metodama, pa čak i da razvije čitavu teoriju o reformama i o politici koja je u tim okolnostima opravdana, ali koje nemaju podršku većine stanovništva, odnosno, nemaju demokratsku legitimnost.

U to se uklapa druga ključna greška. Reč je o oduzimanju mandata najvećem konkurentu, Demokratskoj stranci Srbije. Kasnije je to dovelo do bojkota izbora za predsednika Srbije, pri čemu je izgubljena i podrška G17 plus, stranke u nastajanju. Nije bilo više ni međunarodne podrške toj politici za koju je postajalo sve jasnije da neće moći da obezbedi demokratsku podršku i legitimnost. Ovo nepoverenje u demokratiju teško je razumeti kada se uzme u obzir da je većina sve vreme bila spremna da podrži reforme, mada ne i način na koji ih je vlada sprovođila.

Otkuda to nepoverenje u demokratiju? Đinđić je svakako, kao učenik ako ne i sledbenik marksista i levičara "Frankfurtske škole", smatrao da demokratija, posebno liberalna demokratija, ima mnoge nedostatke. Jedna od prednosti srednjoevropskih zemalja u tranziciji bila je i naivnost sa kojom su gledali na tržište i na demokratiju. U Srbiji, među novim marksistima i starim nacionalistima, tržišna privreda nije nikako bila popularna,² a isto tako ni demokratija. Zapravo, demokratija je bila korisna protiv tuđeg autoritarizma, ali je sopstveni autoritarizam već bio prihvatljiv. Za razliku od navne vere u demokratiju u mnogim intelektualnim krugovima u Srednjoj i Istočnoj Evropi, u Srbiji je preovladavalo lenjinističko shvatanje, koje je bilo veoma dobro sažeto u nazivu "narodna demokratija": dobra je, ako je naša. To nije bilo Đinđićevo shvatanje, ali izvesna filozofska skepsa prema efikasnosti demokratije išla je zajedno sa saznanjem da ni on sam niti njegova politika nemaju podršku većine.

Zanimljivo je spekulirati koliko je na njegov stav prema demokratiji uticalo iskustvo iz demonstracija 1996–1997.³ Tada je demokratska kon-

² Ovo je posebna tema koja zaslužuje detaljnu analizu jer zadire u srž kolektivizma i glorifikacije državnog interesa u Srbiji.

³ Bilo bi zanimljivo ustanoviti koliko je na njegovo shvatanje političkog delanja uticalo iskustvo studentskih demonstracija 1968. godine. Uopšte, njegova je generacija mnogo toga naučila u tim demonstracijama, ne samo iz onoga što se događalo u Beogradu, već i u

frontacija dovela do političke pobede, koja je veoma brzo pretvorena u poraz upravo zato što se demokratska podrška nije mogla održati. Tadašnji koalicioni partner, Srpski pokret obnove, pokazao se kao nepouzdan, a istu takvu sklonost odmah je posle pobede na izborima u septembru i oktobru 2000. pokazala i Demokratska stranka Srbije. Tako da je moglo da izgleda da je kompromis sa "Crvenim beretkama" bio bolje rešenje od eventualnih prevremenih izbora.

Đinđić je, uz to, morao računati da ima male izgleda da ostane predsednik vlade posle eventualnih prevremenih izbora. To je verovatno bila tačna procena, posle, mada ne i pre, kompromisa sa "Crvenim beretkama" i pogotovo posle oduzimanja mandata Demokratskoj stranci Srbije, od čega je čak, pod pritiskom, morao da odustane. Kako se videlo na predsedničkim izborima 2002. godine, on je posle svega verovatno mogao da stavi veto na ishod izbora, ali nije mogao da dobije mandat. Ponekad se kaže da bi isto bilo i da su parlamentarni izbori održani krajem 2001. ili početkom 2002. To sada, naravno, ne možemo znati. No, sasvim je moguće da bi Demokratska stranka, čak i ako bi tada izgubila mesto predsednika vlade, došla na vlast na sledećim izborima. Jedna od grešaka kod ocene demokratskog načina odlučivanja jeste to političko nestrpljenje: veruje se da je šansa dobijena sada i nikada više. Jasno je, međutim, da bi eventualni gubitak vlasti početkom 2002. vodio tome da bi se mandat dobio na sledećim izborima, do kojih je moglo da dođe relativno brzo. I koji bi za osnovnu temu imali upravo to da li se želi demokratska ili policijska država. To nije izbor koji neko može da učini u ime društva, to mora da odluči samo društvo.

To je normalno političko razmišljanje ukoliko se teži izgradnji demokratije: ozbiljni sukobi, posebno sa zatečenim snagama represije, rešavaju se na izborima na kojima su glasači suočeni sa jasnom alternativom. Ukoliko se u demokratiju ne veruje, međutim, sve je znatno složenije. Pogotovo ukoliko se istovremeno žele reforme. Tada to znači da je potrebno iz temelja reformisati društvo i pri tome nemati za to mandat i delovati kao manjinska vlada. Izgledi za uspeh jesu mali, ma kakve da su okolnosti, a pogotovo ukoliko je reč o postautoritarnoj vladi koja je u sukobu sa službama bezbednosti ili je primorana da sa njima deli vlast. Jer, kao što sam rekao, u tim

Evropi i u Sjedinjenim Državama. Zanimljivo je, recimo, da je 1968, zbog okupacije Čehoslovačke, označila na Istoku Evrope početak konačnog kraja uticaja marksizma i komunizma, dok je u Beogradu, a i u nekim intelektualnim krugovima na Zapadu, to bio početak obnavljanja njihovog uticaja.

okolnostima, jedino demokratska legitimnost stvara šanse za uspešnu reformu i transformaciju društva, vlasti i privrede.

Ovo je politički kontekst. Kako stoji stvar sa institucionalnim i privrednim reformama? Kada se one razmotre, vidi se da je ovaj politički kontekst bio od odlučujućeg značaja. Možda je moguće strategiju reforme Đinđićeve vlade videti pre svega kao strategiju osvajanja ili očuvanja vlasti (u osnovi, on se nosio i sa jednim i sa drugim neprestano), koja se zasnivala na dvema pretpostavkama:

Prvo, privredne reforme su pretpostavka političkih reformi.

Drugo, socijalna održivost je važnija od privredne efikasnosti.

Kada je reč o uverenju da se privrednim reformama stvaraju uslovi za političke promene, to je strategija koja je više puta isprobana u Jugoslaviji, uglavnom zato što su reformatori cenili da bi neposredni zahtevi za političkim promenama bili unapred osuđeni na neuspeh. Ideja je uvek bila da će privredne reforme dovesti do stvaranja društvene podrške političkim promenama, koje će onda, uz spoljnu pomoć, postati izvodljive. Valja uočiti da je pretpostavka na kojoj su se zasnivale takve reforme u socijalizmu bila da će od reformi svi ili velika većina imati koristi; drukčije rečeno, da će reforme biti popularne. Te su reforme zaista i uspevale u meri u kojoj su bile popularne i propadale su u meri u kojoj je bilo i onih koji gube, a ne samo onih koji dobijaju.

Nije nelogično da se predsednik vlade ili ministar finansija u autoritarnom režimu, koji bi da promeni odnos snaga, oslanja na ono nad čime ima kakvu-takvu kontrolu, to jest na promene u privrednim ustanovama i politici. To, međutim, nije bio ključni problem Đinđićeve vlade. Privredne reforme trebalo je sprovesti ne samo u uslovima nedovoljno demokratizovanog društva, već i u uslovima ustavnog provizorijuma. Ovde nije na odmet podsetiti na Karla Šmita, autora na koga se sam Đinđić dosta oslanjao kada je pisao članke koji su kasnije sakupljeni u knjizi *Jugoslavija kao nedovršena država*. Kao što je poznato, Šmit je smatrao da "pojam politike prethodi pojmu države". To znači da je potrebno da nestanu unutrašnje podele na prijatelje i neprijatelje kako bi postojala država. Srbija nije bila, a nije ni sada, država upravo zbog toga što je još uvek nedefinisana sfera političkog: gde su njene granice i dokle dopire i na čemu se zasnivaju njena pravna i politička vlast? Nije jasno, kao što sam već rekao, do koje mere je Đinđić delio ciljeve srpskih nacionalista i da li je smatrao da ključna ustavna pitanja nije ni potrebno rešavati sve dok se najpre ne razreši političko pitanje u Šmito-

vom smislu, što je za srpske nacionaliste značilo sve dok se ne razreši nacionalno pitanje i srpska država ne okupi čitav srpski narod.

Strateški stav srpskih nacionalista može se odrediti na sledeći način: "manje suverenosti je više nacionalnog interesa". Srbiji nije potrebna puna suverenost, jer je ona "nedovršena država", država srpskog naroda u nastajanju. Tako da nije potrebno razrešiti odnose sa Crnom Gorom, Kosovom i Republikom Srpskom u Bosni i Hercegovini; rezešiti u tom smislu da se sa njima uspostave međudržavni odnosi, do čega bi moralo da dođe ukoliko bi Srbija postala suverena država. A nije poželjno ni otvoriti pitanje lokalne autonomije u Srbiji, jer se time uspostavljaju prava i obaveze koji mogu da budu u suprotnosti sa nacionalnim interesom, a koji je, kao što je i Đinđić utvrdio, da "svi Srbi žive u istoj državi" i koji se najbolje može ostvariti u unitarnoj državi.

Nije jasno da li je Đinđić delio to shvatanje ili je samo smatrao da nema snage da ta ključna politička pitanja reši kako bi Srbija mogla da se posveti institucionalnoj izgradnji na ustavnim osnovama. Nije, uostalom, izvesno ni koliko je bilo, ili jeste moguće u Srbiji doći do ustava u modernom, liberalnom smislu te reči, čak i kada bi se politička sfera valjano odredila i državna teritorija bila nesporna. S obzirom na nejasnoće oko Đinđićevog odnosa prema liberalizmu, i kod pitanja o ustavnom preuređenju Srbije nije sasvim jasno koliko je reč o njegovoj oceni o političkoj neizvodljivosti, a koliko o njegovoj ideološkoj nespremnosti. U svakom slučaju, Đinđićeva vlada je rešila da reforme sprovedi u političkom provizoriju i da se usredredi na privrednu a ne na političku transformaciju. Implicitna pretpostavka je bila da će uspešne privredne reforme obezbediti da dođe do demokratizacije a da će one zajedno omogućiti rešavanje ustavnog, državnog i nacionalnog pitanja.

Najvažnije privredne reforme, opet, zasnivale su se na pretpostavci da je reč o manjinskoj vladi, to jest o vladi koja ima podršku manjine u društvu i koja mora neprestano da kupuje podršku nepoverljive većine za sve što želi da postigne. Ovo je vidljivo manje-više kod svih mera koje su bile preduzete. Recimo, kada je reč o fiskalnoj politici, monetarnoj politici i politici privatizacije. Pre nego što kažem nešto o tome, možda ima smisla ukratko okarakterisati ključni problem zemalja u tranziciji iz socijalističkog u tržišni sistem privređivanja.

Sa ekonomske tačke gledišta, ključni problem je velika relokacija resursa do koje mora da dođe. U Srbiji je privreda bila prilagođena sankcijama, postojala je kombinacija mafijaške i socijalističke kontrole preduzeća i

značajan neformalni i kriminalizovani sektor. Pored toga, nasleđen je samoupravni i sistem društvene svojine, koji je donekle izmenjen u pravcu državnog socijalizma u vreme Miloševića. Jasno je da otvaranje tržišta, povlačenje države iz privrede i uspostavljanje vladavine prava moraju da dovedu do značajnih promena kako u korišćenju kapitala tako i u zaposlenosti. Neki će u tome proći bolje, a neki gore. Ko će proći kako i koji će biti ukupni efekti, to naravno nije nezavisno od toga kakva će se ekonomska politika voditi i koje će se privredne ustanove i kako promeniti.

Pretpostavimo da će, u početnom periodu, biti više onih koji će biti na gubitku. Tada će se manjinska vlada naći u veoma teškom položaju. I vlada koja bi došla uz podršku većine suočila bi se sa problemima legitimnosti, dok će se manjinska vlada praktično naći u nemogućoj situaciji. Jedino što može da učini jeste da gleda da nadoknadi onima koji će se u tranziciji naći na gubitku kako ne bi sasvim izgubila podršku. Znači, mora da poveća budžetske izdatke kako bi smanjila socijalni pritisak tranzicije. Drugim rečima, mora da kupuje podršku. Kolika će biti cena, zavisi od procene troškova prestrukturiranja privrede, od izabranih mera ekonomske politike i od stepena političke podrške. Đinđićeva je vlada procenila da će socijalni troškovi tranzicije u Srbiji biti izuzetno visoki, da bi tranzicija trebalo da bude postepena i da se politička podrška mora obezbediti brzim povećanjem standarda i odlaganjem najtežih reformi.

Ako se stvari tako posmatraju, postaje jasno zašto su javni rashodi značajno povećani već 2001, a potom još više u sledeće dve godine. Takođe, postaje jasna monetarna politika, koncentrisana na fiksni kurs dinara, čime je omogućen značajan rast uvoza, i postaje jasno zašto se u privatizaciji išlo na prodaju dobrih preduzeća pre nego što dođe na red prestrukturiranje ključnih državnih preduzeća. Odlaganje reforme javnog sektora značilo je i da će se nastaviti sa njihovim subvencionisanjem. Pored toga, otpuštanje zaposlenih bilo je podsticano značajnim otpremninama, a podsticano je i prevremeno penzionisanje, što naravno vodi bankrotstvu penzijskih fondova.

Ovu strategiju, ako se to može tako nazvati, reforme podržale su međunarodne finansijske institucije, a i drugi međunarodni činioci. Evropska Unija je sebi stavila u zadatak da obnovi elektroprivredu Srbije, kako bi bilo struje i grejanja u zimu 2001. Poverioci su pokazali spremnost da otpišu dve trećine stranog duga, a organizovana je i donatorska konferencija gde su obećane velike pare. Svi su smatrali da je ključno da građani Srbije praktično odmah posle smene Miloševića sa vlasti osete poboljšanje. Je li to očeki-

vao ili zahtevao prosečni građanin Srbije? Ili li je možda bilo bolje da su najveće promene izvršene upravo u prvoj godini?

Strategija pridobijanja podrške imala bi smisla da je dovela do rasta podrške vladi i reformama uopšte. Povećana javna potrošnja i poboljšanje standarda građana imali bi smisla da su održani izbori krajem 2001, kada je popularnost vlade bila na vrhuncu i kada je opozicija organizovala demonstracije "Crvenih beretki". U tom času, takođe, polarizacija izazvana izručanjem Slobodana Miloševića Haškom tribunalu verovatno je još uvek bila takva da je većina bila saglasna s tim. Pored toga, stranke koje su bile identifikovane sa bivšim režimom, Socijalistička partija i Srpska radikalna stranka, nisu imale onako snažnu podršku kakvu će imati ova druga samo godinu dana kasnije.

Umesto toga, razvijena je teorija kako su izbori luksuz i kako će samo usporiti reforme. Nije samo Đinđić bio toga mišljenja. Istog su stanovišta bili i drugi članovi vlade, iz malih partija ili iz ekspertskih grupa. To se dobro videlo i u odnosu prema predsedničkim izborima, jer se bojkotom sugerisalo da je podela vlasti nepotrebna i nesvršishodna. Odlučivši da te izbore ospori, vlada je implicitno krenula putem učvršćivanja vlasti, a ne putem demokratizacije i povećanja svoje legitimnosti. Izbori za predsednika bili su neuspešni i činilo se da će Đinđićeva strategija uspeti. Uspeti u tom smislu što će se vlada, sa njim na čelu, zaista učvrstiti.

Ključno pitanje jeste – zašto su vlada i posebno Đinđić bili toliko nepopularni? Na ovo se daju svakovrsni odgovori. Komentatori i analitičari pominjali su avangardizam, misionarstvo, makijavelizam, a korišćene su i teže, a ne samo strane reči. Sam Đinđić je smatrao da je to posledica nespremnosti srpskog društva da se reformiše. Uopšte, dosta su se koristila kulturološka objašnjenja, na obe strane. Koliko su ona tačna, teško je reći. No, lako je uočiti razloge zasnovane na interesu, dakle racionalne razloge za otpor vladi i za nepopularnost Đinđića.

Prvi razlog je u vezi sa saradnjom sa Haškim tribunalom. U času kada je Slobodan Milošević prebačen u Hag, moralo je svima biti jasno da će se preispitati celokupna skorašnja istorija i da će biti ugroženi mnogi interesi. To bi dovelo u pitanje čitav smisao promene režima. Jer, ideja je bila da se samo ukloni Milošević i da se obezbedi međunarodna legitimnost, a ne i da se revidira nacionalni interes i da se dovedu u pitanje sve one privatne dobiti koje su stečene na tom interesu. Jer to bi već bila revolucija: intelektualna, finansijska i elita u službama bezbednosti trebalo bi da odu na du-

brište istorije. Jedno je da se skloni Milošević, drugo je da odu svi oko njega.

Drugi razlog je u vezi sa promenom odnosa snaga. Sve dok je reč o manjinskoj vladi, koja mora da kupuje podršku da bi opstala na vlasti, to je prihvatljivo. Ukoliko, pri tom, vlada obezbeđuje značajan priliv sredstava, utoliko bolje. Od Đinđićeve se vlade upravo to i očekivalo: da obezbedi međunarodnu političku i finansijsku podršku. Vlada koja je popularna u inostranstvu, ali ne i kod kuće, gotovo da je najbolje rešenje. No, Đinđić je pokazao nameru da promeni odnos snaga, da promeni srpsku privredu i društvo, da se zaista posveti cilju modernizacije Srbije. To bi, međutim, značilo da svi oni koji su imali velike koristi za vreme prethodnog režima, mogli imati nemale gubitke. Mogla bi, pre svega, na videlo da izade istina. Potom bi mogla biti izgubljena vitalna veza sa državom. Konačno, izgubili bi se i moć i novac – dakle sve.

Treći razlog je što bi kad-tad morala da se ukloni policijska država, odnosno da se službe bezbednosti stave pod civilnu kontrolu. To bi značilo gubitak moći i potpunu promenu karaktera države i vlasti. U Srbiji se vojska i policija gotovo izjednačavaju sa državom. Eventualni uspon trgovaca na račun ratnika predstavljao bi pravu revoluciju. Štaviše, konačni ishod bio bi takav da bi se morala odbaciti upotreba sile u rešavanju unutrašnjih i spoljašnjih problema i sukoba. Jasno je da to podrazumeva veliku preraspodelu moći, privilegija i imovine.

Konačni razlog je nešto specifičniji. Kao što sam rekao na samom početku, značajnu ulogu u politici koja je vođena od dolaska Miloševića na vlast pa sve do danas imaju kreatori intelektualne javnosti čiji bi pogled na svet i pre svega shvatanje nacionalizma i politike nacionalnih interesa bilo osporeno ukoliko bi se prihvatio, čak i na uzdržan način, nekakav neoliberalizam. To bi značilo da su svi, i Akademija nauka i Dobrica Ćosić i Matija Bečković i Srpska pravoslavna crkva i najveći deo Pravnog fakulteta, da su svi oni jednostavno pogrešili. Ne bi to bio samo poraz u ratu i u politici, već bi to bio moralni i intelektualni poraz. Krivica ne bi bila u konspiraciji svet-skih sila, već u gluposti srpske inteligencije.

To su, po mom mišljenju, bili racionalni razlozi Đinđićeve nepopularnosti. S obzirom na to odakle je potekao, intelektualno, društveno i politički, on nije bio doživljavao kao protivnik, već kao otpadnik i izdajnik. Da je on samo hteo novac i moć, to bi bilo nešto što bi bilo lako razumeti. On je, čini se, hteo više. Hteo je ulogu u istoriji, a to bi poremetilo mnoge odnose i uspostavljene vrednosti. Kako nije bilo lako suprotstaviti mu se, jer

je uvek nalazio načine da sprovede ono što je naumio, bio je utoliko nepopularniji koliko su mu više zavideli. No, kao što sam rekao, ta je nepopularnost bila racionalna, jer su sve promene i svi neminovni gubici koje bi one donele bili vezani za njega, a i on sam nije bio nesklon da sebi pripiše sve i stvarne i potencijalne zasluge.

Pragmatizam i legalizam

Možda je najzanimljiva bila optužba da je Đinđić pragmatičan do te mere da je spreman da krši zakone kako bi postigao svoje ciljeve. Šta uopšte legalizam znači u Srbiji vidi se sada kada su na vlast došli oni koji su se upravo pozivali na legalizam. Recimo, Ustavni sud, čije se prisustvo dođuše ne oseća baš previše, donosi presude mada je jasno da postojeći Ustav nema nikakve veze sa stvarnošću, a nije bio u skladu sa idejom ustavnosti ni kada je usvojen. O dvosmislenostima, pravnim prazninama i protivrečnostima da se i ne govori. Jasno je da bi bio potreban novi ustav, kako bi se uopšte mogla uspostaviti vladavina prava, a tek potom bi moglo da se govori o sukobu pragmatizma i legalizma.

Sukob se u stvari svodio na dve verzije političkog voluntarizma: jednog, kojeg je predstavljao Đinđić, koji se pozivao na reformu i modernizaciju kao politički osnov za tumačenje pravnih propisa; i drugog, koji sada sprovodi vlada Vojislava Koštunice, koji se svodi na politička načela na kojima se zasniva pravni nauk nacionalista. Tako se, recimo, Đinđić nije naročito obazirao na pravna ograničenja sistema kojeg je nasledio, dok ga Koštuničina vlada tumači u skladu sa trenutnim interesima, koji se identifikuju sa nacionalnim interesima. Ustav se u Srbiji piše i tumači u skladu sa političkim ciljevima, tako da je sve što se govori o legalizmu i o vladavini prava uopšte, puka retorika kada nije demagogija.

Đinđiću se zaista može prigovoriti što nije mnogo polagao na vladavinu prava u pravom smislu te reči, uostalom kao što nije previše polagao ni na demokratiju. I kada je o vladavini prava reč, pitanje je dokle dopiru filozofske i ideološke primedbe na ideju vladavine prava, koje je on zasigurno imao, a gde počinje politički pragmatizam. Reforme, posebno one sistemske, mogu zaista da se uspore, ili čak da se ne sprovedu, upravo zato što su u sukobu sa nekim zatečenim pravnim normama i procedurama. Međutim, suviše veliko oslanjanje na diskrecionu vlast može da ugrozi ne samo brzinu kojom se reforme sprovedu, već same reforme u celini. Drugim rečima,

neutemeljenost u pravu, zajedno sa problemima sa legitimnošću, mogu da dovedu do neuspeha reformi i do obnove ili učvršćivanja sistema koji se želeo reformisati.

Ima tu možda jedna dublja zakonomernost koja se često previda. Zamenjena jednog sistema ustanova drugim, kada se vrši legalno, deluje stabilizirajuće po ponašanje ljudi, zato što se jedan skup pravila zamenjuje drugim koji se na isti način odnosi na sve. Ukoliko se, međutim, koristi diskreciona moć, tada sprovodivost i održivost promena zavise od odnosa snaga. Individualna ponašanja uvek se rukovode nekim načelima, usled čega se upotreba autoriteta ili diskrecione moći bilo koje vrste vidi kao uvođenje načela da je odnos snaga konačno opravdanje ponašanja. Da tako ne bi bilo, legalnost i legitimnost veoma su važni kod značajnih reformi.

Zbog svog pragmatizma, Đinđić je kritikovan za makijavelizam. On je, čini se, negde izjavio da je Makijaveli jedan značajan politički mislilac i da ne može da se poistoveti sa makijavelizmom. Zanimljivo je i inače šta se sve pisalo o Makijaveliju i o makijavelizmu u Srbiji u poslednjih dvadesetak godina, ali to je posebna tema. U svakom slučaju, ideja da cilj opravdava sredstva nije strana politici uopšte, posebno kada je reč o značajnim reformama. Ukoliko je to pragmatizam, on je neizbežan. Problemi nastaju kada se nedosledni ciljevi opravdavaju silom. Recimo, pred početak raspada Jugoslavije moglo se čuti pitanje: "Zašto može Kosovo da ima autonomiju, a ne mogu Srbi u Hrvatskoj?" Ovo nije retoričko pitanje, jer nije jasno da li je poželjnije da niko nema autonomiju ili da svi koji žele imaju autonomiju? Ukoliko se na to pitanje odgovori, makijavelizam, u klasičnom smislu te reči, jeste da je najbolje da Kosovo nema autonomiju, a da Srbi u Hrvatskoj imaju. Pogotovo ako se ostvarenje tih političkih ciljeva osloni na prinudu ili na golu silu. Naravno, kao što se na kraju i videlo, silom se mogu postići razni ishodi.

Legalizam se ne razlikuje od pragmatizma po tome što se smatra da ciljevi ne opravdavaju sredstva, već po tome što se i sami ciljevi moraju opravdati, a to dovodi do ograničavanja sredstava koja se mogu koristiti. Pre svega kada je reč o proceduri odlučivanja i o oslanjanju na opšta načela. Možda je zanimljivo uporediti Đinđićevo hapšenje Miloševića, što mu je veoma zamereno, sa politikom dobrovoljnih predaja koju sprovodi Koštuničina vlada. Koja je politika više u skladu sa makijavelizmom? Nema sumnje da je prvobitna kritika, da je potreban zakon o saradnji sa Haškim tribunalom da bi se mogao bilo ko uhapsiti, bila na mestu. Ako pretpostavimo da je takav zakon postojao, tada prigovor na hapšenje više ne bi stajao. Uzmi-

mo sada politiku dobrovoljnih predaja. Nema sumnje da se ta dobrovoljnost na različite načine stimuliše. Je li to makijavelizam? Nema sumnje da cilj opravdava sredstvo, ali nema sumnje ni da sredstvo nije baš u skladu sa idejom vladavine prava. Jer se nečija sloboda može samo legalnom i legitimnom prinudom ograničiti, a ne može se zahtevati da se to čini dobrovoljno.

Sloboda i teritorije

Za razumevanje nesporazuma srpske političke inteligencije i postkomunističke istorije možda je najbolji izvor razgovor Dobrice Čosića sa Radovanom Karadžićem, koji je objavljen u skorašnjem filmu o karijeri ovoga drugoga. Tu oni predviđaju nestanak svih malih nacija u Evropi, a posebno se kritikuju Čehoslovačka i Havel koji je prihvatio mirno odvajanje Slovačke od Češke. Odluka Čeha da se ne protive želji Slovaka za samostalnost, po ovoj dvojici predsednika takvih država kakve su u tom času bile Savezna Republika Jugoslavija i Republika Srpska, a i dvojice velikih književnika, vezuje se i za njihovu, i uopšte srednjoevropsku, književnost i filozofiju.

U tom razgovoru pominju se i filozofi koji govore o kraju istorije, što je aluzija na Frensisu Fukujamu. Središnja teza onih koji govore o kraju istorije, bilo da je reč o Kantu, Hegelu ili o Marksu, jeste da je sloboda, a ne kontrola teritorija, postala osnovna politička vrednost. O zagubljenosti u istoriji ove dvojice najvažnijih predstavnika srpske političke inteligencije ne govori ništa više od upravo te užasne neobaveštenosti i palanačke arogantnosti. Dovoljno je zamisliti nekoga kao što je bio Đinđić kako pokušava da nešto postigne uhvaćen između ovakvih ratnika i filozofa.

Srbija posle Đinđića tamo je gde je bila i pre njega. Političkoj su javnosti puna usta državnog interesa i strateških ciljeva. Možda ima smisla izvršiti ovaj napis sa nekoliko komentara o trajnijim dilemama srpske politike onako kako su one nastale u vreme komunističke Jugoslavije, a obeležile su poslednjih dvadesetak godina.

Đinđićeve nedoumice, ako se to može tako nazvati, oko liberalizma i nacionalizma, o kojima je bilo reči na početku ovoga napisa, u vezi su sa shvatanjima koja su prevladavala u beogradskoj javnosti u vreme Titove vladavine. Kao što je lako utvrditi, gotovo svi marksistički disidenti i njihovi saputnici u Srbiji imali su negativan stav prema privrednim slobodama. Često je to dovodilo neupućene u zabludu da je reč o kritičarima nedosled-

nih tržišnih reformi u socijalističkoj Jugoslaviji, kada se u stvari radilo o zastupnicima državnog socijalizma.

Da je tako, vidi se i danas kada se neprestano ističe državni interes u privredi i strateški značaj državne svojine. Jedni se na državne i strateške interese pozivaju zato što veruju da je državna svojina bolja od privatne jer se država rukovodi interesima građana, a ne samo privatnim interesom. Štaviše, čuju se i argumenti da je bolje da država stiče profit, a ne da samo oporezuje privatni profit, što je bilo u osnovi sovjetskog sistema. Drugi su za državnu svojinu zato što ne veruju u to da se tržištu može prepustiti snabdevanje potrošača. Razlozi za to jesu oni isti koji su se čuli i protiv tržišnog socijalizma.

Konačno, neki brane potrebu da država vodi brigu o strateškim sektorima. Ideja o tome da strani investitori mogu da delaju protivno strateškom interesu zemlje potiče iz verovanja o strateškim sukobima i o gotovo ratnom stanju u kojem se države nalaze. Ovo je, takođe, nasleđe državnog socijalizma. U vreme socijalističke Jugoslavije, među marksističkim disidentima vladalo je uverenje da je tadašnje komunističko rukovodstvo u stvari skup američkih i britanskih agenata, čiji je zadatak da obezbede privredne interese kapitalističkih sila i da služe kao sredstvo u sukobu sa Sovjetskim Savezom.

Dok se neprihvatanje liberalizma najviše zasniva na privrženosti državnom socijalizmu, nacionalistička politika je neposredna posledica nesnelaženja u okolnostima raspada socijalističkog sistema. Očekivalo se da će Josip Broz umreti pre svetskog socijalističkog sistema. U tim okolnostima, institucionalizovani nacionalizam u socijalističkoj Jugoslaviji i međunarodni značaj Beograda obezbedili bi konačno ostvarenje srpskih nacionalnih interesa u centralizovanoj Jugoslaviji.

Usled ove poslednje zablude, Srbija je zakasnila sa demokratizacijom. Štaviše, oslonila se na nasleđene komunističke institucije, kao što su Savez komunista i Jugoslavenska narodna armija. Na kraju su došli ratovi, koji su svi izgubljeni. Đinđićev pokušaj reformi može se videti i kao konačno razumevanje da je potrebno raskrstiti sa tim zabludama, kako na ličnom tako i na političkom planu.

Zaključak

Ubistvo Đinđića govori mnogo o srpskoj javnosti i o čitavom srpskom društvu. Ovde nije bilo reči neposredno o tome, ali se podrazumeva. Nije reč o ubistvu popularnog političara, što se ponekad događa. Đinđić je bio nepopularan, jer je personifikovao samokritiku srpske političke javnosti. S vremenom će se težina tog ubistva sve više osećati. Rekao sam na početku da Srbija nije imala ličnosti, kao što je to bio slučaj u praktično svim zemljama Srednje Evrope i na Baltiku, u filozofiji, književnosti, društvenim naukama i u politici, koji bi razumeli probleme pred kojima se zemlja nalazi i videli kuda bi trebalo da ide. Mnogi društveni i istorijski razlozi govore u prilog tome. Đinđić je posle 2000. bio možda jedini koji se približio toj ulozi. Način na koji ga je odbacilo srpsko društvo, politička javnost i čak intelektualni krug iz kojeg je potekao, jasno govori da sva ta lutanja, kojima ni sam Đinđić nije bio nesklon, imaju uzrok u političkoj nemoći Srbije.

Summary

The contribution deals with Zoran Đinđić's political stands, discusses his political activities and analyses the political impact of his assassination. It also indicates the ideological compromises he was apt to making, underscores his cabinet's missed opportunity to fully rely on its democratic legitimacy, and analyzes the conflict between political transformation and entrenched interests that eventually led to Đinđić's assassination and partial restoration of the previous regime.

Nenad Dimitrijević

USTAVNA DEMOKRATIJA SHVAĆENA KONSTEKSTUALNO

Uvod: Zašto čitati Đinđića

Teoretičar Zoran Đinđić naš je savremenik. Bez namere da potcenim sve ono vredno što je u polju društvenih nauka napisano i objavljeno u bivšoj Jugoslaviji, Đinđićevu knjigu *Jugoslavija kao nedovršena država* vidim kao do danas najznačajnije delo koje smo dobili u oblasti političke i ustavne teorije.¹ Ovakvu ocenu zasnivam na dva uvida. Prvo, u tekstovima sakupljenim u ovoj knjizi prvi put su sistematskoj kritici izložene tada vladajuće teorijsko-ideološke paradigme "socijalističke misli o politici" i "socijalističkog konstitucionalizma"². Upravo, reč je o knjizi o kojoj je prvi put u Jugoslaviji na teorijski relevantan način afirmisana liberalna misao o pojedincu, društvu i politici. Drugo, Đinđić ne kritikuje socijalističku stvarnost tadašnje Jugoslavije sa pozicija idealnog teorijskog modela. Njemu je važno da čitalac ni u jednom trenutku ne izgubi iz vida kako ustavna demokratija ne postoji "kao takva". Za nas koji preferiramo ustavnu demokratiju, a koji živimo izvan njenih granica, ovaj aranžman postaje teorijski zanimljiv samo u meri u kojoj je praktično relevantan.

---

¹ Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad. 1988.

² Sam Đinđić ove tekstove naziva esejima, odričući im time na implicitan način akademsku strogost. Ipak, ponuđene analize, izvedene na fonu dubokog poznavanja prevashodno nemačke literature, odlikuju se čvrstom strukturom, metodičkom strogošću i preciznom argumentacijom, koje prevazilaze unekoliko neobavezujuću formu političkog eseja.

Šta čini ustavnu demokratiju praktično relevantnom u autoritarnom kontekstu? Đinđić upozorava da naša eventualna normativna preferenca za liberalizam i na njoj zasnovana analiza ustavne demokratije nisu dostatni: nije dovoljno na teorijski ubedljiv način demonstrirati kako su temeljne vrednosti, institucionalni aranžmani i prakse ovog režima po njihovim inherentnim svojstvima takvi da obećavaju ili obezbeđuju sve ono dobro i ispravno što nam je blisko. Pogled koji upućujemo ka ustavnoj demokratiji ne treba da dolazi (samo) iz knjiga, već pre svega iz konteksta našeg života. I pored toga što njegova lektira dolazi iz nekih drugih izvora, Đinđić je, kad je reč o odnosu "teorije i prakse", blizak metodičkim uputstvima frankfurtske kritičke teorije: socijalna i politička datost ispostavlja zadatak sa kojim se ozbiljna socijalna misao ima suočiti. Puko suprotstavljanje ovakve datosti idealno-tipskom modelu ustavne demokratije može nas tek obavestiti kako je prvi tip režima inferioran drugom, što nije ništa drugo do samozadovoljna akademska arogancija:

Radikalni ustavno-pravni pristup se u svojoj kritici utopija mora dobro čuvati toga da i sam ne postane utopija, jer tada će u odnosu na lošu stvarnost bez sumnje biti sve više u pravu, i, direktno proporcionalno, sve manje biti istinit.³

Na frankfurtskom tragu, Đinđić insistira na kritičkoj analizi koja neće biti svedena na kritiku drugih scenarija sa pozicija sopstvenog scenarija, već će se konsekventno razvijati kao kritika postojećeg stanja.⁴ On zato razmišlja iz perspektive jugoslovenskog socijalizma osamdesetih godina, da bi postavio odlučno važno pitanje: da li "tip jugoslovenskih problema *funkcionalno iziskuje* ustavno-pravnu državnu formu"?⁵

U tekstu koji sledi pokušaću da pokažem da je ovo pitanje aktuelno i za današnju Srbiju, u petoj godini nakon njenog oslobođenja od Miloševićevog režima i dve godine nakon ubistva njenog premijera. Tvrdnja da je savremeni kontekst različit kako od vremena jugoslovenskog socijalizma, tako i od vremena Miloševićevog nacionalističkog režima, upućuje tek na uvid da je današnja Srbija na različit način udaljena od ustavne demokratije nego režimi koji su joj prethodili: oblik jaza koji nas deli od demokratije ipak je manje značajan od okolnosti da taj jaz i dalje postoji. Verujem da nam pažljivo praćenje Đinđićevih analiza i metodičkih uputstava može pomoći

³ Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 39.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

da prepoznamo značajne elemente kontinuiteta nedržavnog i neustavnog stanja u ova tri režima. Analizirajući ideološki, institucionalni i kulturni amalgam komunizma i nacionalizma u Jugoslaviji, Đinđić precizno pokazuje kako se ovaj brak iz računa osamdesetih godina ubrzano raspadao. On demonstrira neminovnost skore ostavinske rasprave, upozoravajući da će nacionalizam izići kao pobednik, i da će posledice biti dalekosežne. Mi danas znamo da je Đinđić bio u pravu u njegovim dijagnozama, te da je pobjeda nacionalizma doista proizvela katastrofalne posledice. Znamo i da ideološko, strukturno i kulturno nasleđe Miloševićevog režima nisu savladani činom promene režima u oktobru 2000, niti kasnijim nastojanjima da se afirmiše demokratija. Današnja Srbija ne živi u ustavnoj demokratiji, nego u lošoj prošlosti, nevešto prikrivenoj ruinama Miloševićevog fasadnog ustava.

Dakle, pokušaću da pokažem kako su Đinđićeva razmišljanja o krizi jugoslovenskog socijalizma aktuelna kako zbog kvaliteta njegovih analiza, tako i zbog karaktera realnosti u kojoj živimo. U prvom odeljku objasnitiću zašto smatram da današnja Srbija nije ustavna demokratija, niti država u tranziciji ka ustavnoj demokratiji. Pažnja će biti koncentrisana na kontinuitet onog što Đinđić naziva nedovršenom državnošću. U drugom i trećem odeljku obrazložiću da srpski put ka ustavnoj demokratiji vodi kroz suočavanje sa prošlošću. U drugom odeljku objašnjava se stav da je Srbija politički, pravno, moralno i kulturno zarobljenik svoje nedavne prošlosti. Treći odeljak ukratko sumira jedno moguće razumevanje srpskog puta ka ustavnoj demokratiji. Ovde će se obrazlagati stav da tranzicija ka demokratiji kod nas ne može da se zasniva samo na uspostavljanju odgovarajućih pravnih, političkih i ekonomskih aranžmana, te na zalaganju za njihovo efektivno prihvatanje kao "jedine igre u gradu". Oslanjajući se na zaključke drugog odeljka, tvrdiću da je demokratska tranzicija, kao pogled unapred, u Srbiji *realno-politički* moguća samo ako bude kombinovana sa pogledom unatrag. Loša prošlost nije samo moralni problem za zajednicu u čije ime su zločini činjeni – ovakva prošlost je strukturna prepreka demokratskim reformama.

1. Srbija pre i nakon oktobra 2000. godine: kontinuitet nedržavnog stanja

Današnja Srbija je mnogim lancima vezana kako za komunističko vreme, tako i za period Miloševićeve vladavine. U institucionalnom pogledu, centralni element ovog kontinuiteta može se sažeti Đinđićevom sintag-

mom nedovršene državnosti. Nedovršena državnost je stanje u kome se ne može nedvosmisleno identifikovati javna vlast. Ovaj deficit javlja se u različitim oblicima: kao dualitet između "oficijelne" javne vlasti i vaninstitucionalnog suverena; kao privatizacija, odnosno uzurpacija javne vlasti od strane grupa koje koriste državni aparat za promociju svojih parcijalnih interesa; kao kompeticija javne vlasti i privatnih centara moći, koja se u najtežem obliku ispoljava kao pluralizam instrumenata i oblika prinude; kao nepostojanje jasno određenih državnih granica, što onemogućava odgovore na pitanja dokle se prostire državna suverenost, te koji ljudi uopšte imaju status državljanina. Svi ovi drastični oblici nedržavnog stanja smenjivali su se, preraštajući jedan u drugi, u tri pomenuta režima. Zato analizu savremenog stanja nedovršene državnosti u Srbiji treba početi sumarnim pogledom na ovaj fenomen u socijalizmu i u Miloševićevom režimu.⁶

1.1. Suprotstavljajući se prevladajućim tumačenjima socijalizma kao bitno etastičkog poretka, Đinđić je tvrdio da je reč o režimu u kome država predstavlja tek fasadu:

Osnovna strukturna osobina socijalističkog poretka jeste ukidanje načelno merljive suverenosti državne vlasti. Ne radi se samo o tome da socijalistička država nesputano interveniše u društvo, nego o generalnom nepostojanju ograničenja državne intervencije. Ništa ne bi bilo pogrešnije nego u ovoj osobini videti potenciranje državnosti u socijalizmu. Ne radi se o tome da je država dobila višak suverenosti, nego, naprotiv, o tome da u socijalizmu država uopšte nije suverena. Ona je samo *sredstvo* u rukama istinskog suverena, koji nema status javno-pravne osobe, nego metafizičko-političkog subjekta.⁷

Poruka je jasna. Oficijelna, ustavom definisana socijalistička država, bila je samo jedan od instrumenata komunističke partije kao pravno neograničenog, nadinstitucionalnog suverena. Autolegitimacijska formula ovakve metafizičke suverenosti bila je jednostavna: politička moć partije ima biti proporcionalna kvalitetu njene ideološke svesti. Sadržaj ove svesti čini znanje o objektivnim tokovima istorijskog razvitka. Pošto je, u skladu sa obavezujućom proklamacijom same partije, ova organizacija ekskluzivni posednik istorijskog znanja, praktična izvedba formule ideološke suverenosti izgleda ovako: (samododeljeno) transcendentno znaje mora biti prevedeno u

⁶ U ovom odeljku delimično se oslanjam na jedan svoj raniji tekst posvećen Zoranu Đinđiću: "Srbija kao nedovršena država", *Reč*, 69/2003.

⁷ Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 171.

(apsolutnu) političku moć. U ovakvom kontekstu ustav je samo jedna od transmisija suverene moći, kao repozitorij mera koje "nosiocima političke vlasti olakšavaju delovanje (jer ih ne vezuju, kao što to čine ustav i zakoni u ustavno-pravnim državama)".⁸

Ova klasična matrica socijalističkog poretka u jugoslovenskom slučaju dodatno je iskomplikovana kada je partija iskoristila Ustav od 1974. godine da promovira nacionalizam na nivo sistemskog osnova države. Po oficijelnom tumačenju, ideologija nacionalne ravnopravnosti trebalo je da bude komplementarna ideologiji socijalističkog samoupravljanja. Nacionalna ravnopravnost konceptualizirana je na isti način kao i samoupravljanje: kao ideja koja se uspostavlja i reprodukuje sa principijelnim ciljem da propisuje i proizvodi poželjnu (jedinu dozvoljenu) stvarnost. Međutim, ideološki račun se pokazao pogrešnim, pa je "samoupravljanju primerena nacionalna ravnopravnost" prerasla u skup agresivnih nacionalizama. Ovim je proizvedena konačna faza jugoslovenskog socijalističkog bezdržavlja.⁹ Definitivno potkopavši saveznu državnost, odnosno lišivši Jugoslaviju kao politički entitet svakog smisla, Ustav od 1974. godine postao je svojevrstan testament druge Jugoslavije, u kome su jugoslovenski nacionalizmi proglašeni za legitimne naslednike jugoslovenskog socijalizma.

Okrećući se budućnosti, Đinđić primećuje da se tadašnja Jugoslavija nalazi u nekoj vrsti slobodnog pada u "prirodno stanje", odnosno u situaciju u kojoj bi već stabilizovani ne-politički karakter odnosa između "subjekata federacije" mogao prerasti u hobsovski konflikt u kome će sva sredstva biti dozvoljena. Postojeća država nije u stanju da upravlja krizom, budući svedena na virtuelnu tvorevinu, čije se konture ubrzano rastaču:

Ni trezveniji posmatrači neće moći oteti se utisku da su ovde zaista osnovne stvari dovedene u pitanje... U vakuumu koji se širi iza komunističkog pojma (ili tačnije: ne-pojma) državnosti izraslo je raznovrsno bilje koje je nedostatak pretpostavki za život pretvorilo u vlastitu pretpostavku za život.¹⁰

Ova zloslutna metafora upućuje na barem tri važna uvida, koji će na dalekosežan način obeležiti budućnost. Prvo, država se raspada tempom ko-

⁸ Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 89.

⁹ "Stanje koje nazivamo Jugoslavijom postoji... Stav 'ja sam Jugosloven' ne može biti ni istinit ni lažan... Ovo lebdjenje između istine i laži nije prosta gnoseološka osobina, nego proizlazi iz stanja predmeta na koje se stav odnosi. Iz toga što je sama Jugoslavija jedno lebdeće stanje." – Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 5.

¹⁰ Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 19, 21.

ji odgovara urušavanju autoriteta formalno vladajuće komunističke ideologije. Drugo, ova država više ne kontroliše instrumente fizičke prinude. Treće, na sceni se već nalaze akteri spremni ne samo da rasparčaju državu, već i da u tom procesu uzurpiraju i upotrebe instrumente prinude koje je ona do juče kontrolisala. Usledio je rat, odlučujuće inspirisan i usmeravan od strane srpskog režima.

1.2. Kontinuitet nedovršene državnosti u Srbiji sačuvan je i nakon nasilnog raspada zajedničke države. Srbija u vreme Miloševića bila je entitet koji je podsećao na državu, kojim je upravljao režim sa obrisima institucionalizovanog političkog poretka. Ipak, u ovom režimu arbitrnost je zauzimala ono sistemsko mesto koje u demokratskim društvima pripada konstitucionalizmu i valja je čitati kao temeljno svojstvo režima u njegovom "institucionalnom" aspektu. "Ustavni sistem", sa svojim institucijama, normama i procedurama, bio je tek instrument koji su vladajući arbitrarno koristili za svoje posebne ciljeve. Sistem dominacije nije bio samo principijelno neograničen, već i visoko personalizovan. Mesto koje u demokratiji pripada javnoj dimenziji institucionalizovane politike zauzeo je kompleksan netransparentni sistem privatizovane vladavine. Srbijom je vladao paradržavni kartel koji su tvorili "zvanične" političke institucije, vladajuća partija sa njenim "koalicionim" satelitima, vojska, raznovrsne policijske formacije, mafija, dvorski intelektualci, sa Predsednikom Republike kao centrom paukove mreže i personifikacijom sistema.

Za razumevanje našeg današnjeg stanja važno je uočiti razlike između dva gore skicirana oblika nedovršene državnosti. Prvo, dok je u socijalizmu na delu bila partijska upotreba države koja je počivala na nametnutom interesnom monolitizmu, u okvirima Miloševićevog kartela možemo zapaziti značajnu interesnu diversifikaciju. Kartelu je ideologija tribalnog nacionalizma bila neophodna tek kao manipulacijski instrument upravljanja podanicima, odnosno kao pokriće za nesmetano privatizovanje državnog aparata i njegovo stavljanje u službu ostvarivanja posebnih interesa navedenih "podistema". Drugo, u socijalizmu su instrumenti prinude bili pod kontrolom partije-države, pa je barem na pervertiran način bio ispunjen zahtev moderne državnosti za monopolom fizičke prinude. Miloševićeva privatizovana država promovisala je pluralizam izvora i oblika institucionalizovanog fizičkog nasilja.

Treće, rastakanje komunističkog ideološkog monolita i raspad organizacije koja ga je otelotvoravala zakonomerno rezultirali su nestankom so-

cijalističke nedovršene države. Sudbina nacionalističke privatizovane države bila je drugačija. Promena režima od oktobra 2000. godine nije dovela do otvaranja nekih procesa koji se mogu smatrati neophodnim elementima demokratske tranzicije. Reč je o procesima razgradnje institucionalnih aranžmana, interesne strukture i ideologije starog režima. Rudimentarna fasadna državnost nasleđena iz prethodnog perioda zadržana je sve do danas, a akteri starog režima uspeli su da sačuvaju svoju interesnu mrežu gotovo netaknutom. U drugom odeljku pokušaću da pokažem kako je ovo bilo moguće zato što promena režima nije bila praćena odbacivanjem nacionalističke ideologije i sistematskim suočavanjem sa nasleđem prošlosti. Ali, pre toga, želim da ukažem na osnovna obeležja nedovršene državnosti u postoktobarskoj Srbiji.

1.3. Pogled iz komparativne perspektive kazuje nam da je Srbija jedina država u tranziciji koja je nakon rušenja starog režima zadržala njegovu ustavnu institucionalnu strukturu. Odnos novog režima prema zatečenim institucijama inicijalno je bio određen prihvatanjem načela ustavnog kontinuiteta. Radi se o strategiji koja je poznata iz komparativnog iskustva prelaza od autoritarnog ka demokratskom režimu. Načelo ustavnog kontinuiteta izražava intenciju da se radikalna demokratska transformacija, kako iz normativnih, tako i iz strateških razloga, sprovede u obliku pravne i političke reforme, odnosno u skladu sa pravnim procedurama režima koji se osporava. Promena starog ustavno-pravnog i političkog okvira pretpostavlja se, ali se traži da se ona izvede bez kršenja revizionih procedura definisanih starim pravnim sistemom. Zahtevi kontinuiteta izrazito su dinamični: sve pravne i političke elemente starog režima treba ispitati i veoma brzo nakon osvajanja vlasti neophodno ukloniti sve ono što ne odgovara kriterijumima ustavne demokratske državnosti, te sve ono što je predstavljalo legitimacijski osnov starog režima. Iako se *način* promene može odrediti kao reformski ili evolutivan, intencija je da *domet* promene bude revolucionaran, kao delegitimiranje i dekonstrukcija starog režima, što treba da bude neposredno praćeno kreiranjem pravnih i političkih osnova jednog kvalitetno drugačijeg društva i zajednice.

Ako sada pogledamo na Srbiju, videćemo da se ovde ustavni kontinuitet praktično stabilizovao kao očuvanje starog pravnog sistema i institucionalnih aranžmana. Ovakva "strategija nečinjenja" proizvela je teške posledice. Prvo, njom je sačuvan pravno-politički okvir koji je svojevremeno svesno bio kreiran da služi kao fasada autoritarnom režimu i njegovim prak-

sama. Za vreme Miloševićevog režima pravni propisi obrazovali su u najboljem slučaju tek akcesorni konglomerat naređenja i zabrana, čija principijelna funkcija nije bila regulisanje društvenih odnosa i ograničavanje vlasti, nego dodatno stabilizovanje režima. Preciznije, ovaj sistem naređenja i zabrana, koji je i danas na snazi, omogućio je pluralizaciju centara moći i nasilja. U drugom odeljku ću tvrditi da ova "demokratija nasilja" do danas nije prevaziđena.

Drugo, nasleđeni ustavni sistem Srbije od početka je bio u otvorenom neskladu sa formalno nadređenim ustavnim sistemom savezne države obrazovane 1992. godine, što je bilo praćeno neusaglašenosti republičkih i saveznih zakonskih propisa, i što je u krajnjem izvodu rezultiralo stanjem pravne nesigurnosti u kome nije bilo moguće prepoznati granicu koja odvaja pravo od neprava. Ovaj ustavno-pravni haos skriven iza imena ustavnog kontinuiteta samo je potvrđen Ustavnom poveljom Zajednice Srbija i Crna Gora od 2003. godine. Srbija sa njenim nasleđenim fasadnim Ustavom deo je loše pravno definisanog, loše uređenog, nefunkcionalnog šireg entiteta čiji legitimitet kao da svi osporavaju, te koji se, konsekvantno, ne može odrediti ni kao država niti kao zajednica. Danas bi bilo teško naći pravni propis koji nedvosmisleno obavezuje na celoj teritoriji Zajednice, ili političko telo koje bi na toj teritoriji imalo nesporni autoritet.

Treće, ni Srbija ni Zajednica nemaju jasno određene državne granice. Kosovo pravno i politički više nije deo Srbije. Kosovski organi vlasti su uspostavljeni i kosovski važeći propisi doneti su uz odlučujuće učešće "međunarodne zajednice", isključujući nadležnost srpskih organa i suspendujući primenu srpskih propisa na ovoj teritoriji. Država koja ne kontroliše teritoriju koju smatra svojom nema svojstvo suverene vlasti. Isto tako, država koja pretenduje da joj pripada teritorija koju ona više ne kontroliše ne može da zna ni ko su joj državljani.

2. Život u okovima loše prošlosti

2.1. Opis sa kojim je zaključen prethodni odeljak obaveštava nas da je protodemokratska Srbija, kao i državni oblici koji su joj prethodili, nevezana ustavnim formom, institucionalnim okvirima i proceduralnim pravilima igre koji bi definisali državu, te koji bi formalnopravno situirali identitete pojedinaca, grupa, političkih i društvenih aktera. Zato se treba vratiti već postavljenom pitanju: zašto je nakon oktobra 2000. godine izostala temeljita

reforma pravnih i političkih institucija? Očekivanje da bi nasleđeni sistem mogao da bude "upotrebljen" za prelaz ka demokratiji opire se razumevanju – njegova svojstva i njegova inherentna ograničenja takvi su da je bilo za očekivati da će protodemokratski akteri odmah pristupiti promenama. U prethodnom odeljku sam naznačio da odgovor na zagonetku nečinjenja treba tražiti u odnosu prema nacionalističkoj ideologiji i prema nasleđu prošlosti. Dakle, teza koju treba objasniti glasi da je u današnjoj Srbiji i Crnoj Gori neprevladana prošlost aktivan činilac uobličavanja političkih i socijalnih procesa. Verujem da je ovo na tragičan način postalo očigledno sa ubistvom premijera Đinđića u martu 2003, kad se pokazalo da su pojedini delovi Miloševićevog aparata nasilja u novom režimu sačuvali veliku moć, ali i da je politika odnosa prema prošlosti – prema ideološkom utemeljenju, institucijama, akterima i političkoj kulturi starog režima – principijelna tačka razlikovanja između novih političkih elita. Okolnost da odnos prema prošlosti nikad nije eksplicitno politički tematizovan, već da se stalno iznova pojavljuje u pervertiranim oblicima, među kojima su najistaknutiji zalaganje za "odbranu nacionalne časti" i za "legalizam", odlučujuće je doprinela vrednosnoj i političkoj konfuziji u postoktobarskoj Srbiji, što je uključilo i zadržavanje starih pravnih i institucionalnih struktura.

Na ovom mestu nakratko ću zastati da bih sumirao neke od opštih aspekata odnosa prema prošlosti koji su relevantni za razumevanje srpske situacije.

2.2. Pogledajmo sledeći stav:

Način na koji neka politička zajednica raspolaže svojom prošlošću određuje formu njenog identiteta.¹¹

Đinđić je još jednom jasan i aktuelan. Nekome može izledati trivijalno očigledno da određenje nekog vremena kao prošlosti, praćeno ukazivanjem da se neki događaji koji su se u tom vremenu odigravali više ne odigravaju, upućuje istovremeno i na irelevantnost tog vremena za sadašnjost. No, ovo je jednostavno pogrešno. Doista, postoje događaji i procesi iz prošlosti koji nisu relevantni za naš današnji život. Ali, prošlost je kompleksna kategorija. Đinđić nam kaže da postoje segmenti prošlosti koji predstavljaju socijalni, politički i kulturni temelj života u zajednici, kao okvir individualnih, grupnih i komunalnog identiteta. Ovo nikako nije konzervativna teza.

¹¹ Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 177.

Reč je pre svega o uvidu da se između prošlosti i sadašnjosti ne može povući mehanička linija razdvajanja.

Ali, citirana kratka rečenica nudi još jedan uvid. Zastanimo kod figure "raspolaganja". Kad govori o načinu na koji "politička zajednica raspolaže svojom prošlošću", Đinđić nam kaže da prošlost ne postoji "kao takva", odnosno da prošlost nije skup objektivnih činjenica. Prošlost nam se nikad ne nameće kao objektivna datost. Ona za nas danas postoji uvek i samo kao interpretativna rekonstrukcija. Tvrdnju da je moguće identifikovati način na koji zajednica raspolaže svojom prošlošću treba čitati kao kapacitet političke zajednice da, u okviru određenih ograničenja, izabere način tumačenja i prezentacije prošlosti. Jednostavno rečeno, ono što se računa nije nikad sama prošlost, nego *socijalno relevantno znanje o prošlosti*. Đinđić nas upozorava da u javnom prostoru uvek egzistira više od jednog tumačenja prošlosti, te da su ova tumačenja i njihovi nosioci u kompeticiji. Predmet kompeticije je odgovor na pitanje koja verzija, odnosno koji tip prezentacije znanja o prošlosti treba da bude socijalno (i kulturno i politički) relevantan.

Problem nije naivan. Reč je o onome što Mišel Fuko naziva "režimom istine", odnosno o konstruktivnom odnosu prema prošlosti koji će u javnom diskursu pretendovati ne samo da bude prihvaćen kao ispravan i istinit, nego će dobiti i autoritativni karakter, postajući neka vrsta "oficijelne istine o prošlosti". Ovako shvaćen "režim istine" lako ćemo identifikovati u svakom društvu. On se pojavljuje u oblicima javno prihvaćenog i podržavanog kulturnog nasleđa, u obliku političke kulture, sve do načina na koji su individualni, grupni i zajednički identiteti ustavno-pravno definisani.

U "normalnim" vremenima, kada je demokratija stabilna i kada društvo nije suočeno sa problemom prekida kontinuiteta sa neposrednom prošlošću, "režim istine" uglavnom nije sporan. Ali, situacija je mnogo ambivalentnija nakon promene režima, posebno ako je prošlost bila obeležena masovnim zločinima i drugim teškim oblicima kršenja ljudskih prava. U ovakvim situacijama odnos prema prošlosti postaje predmet političke odluke – čini se kao da je "režim istine" stvar izbora.

Koje opcije stoje na raspolaganju? Problem prošlosti nakon promene režima možemo svesti na pitanja praktične politike i ograničiti se na pronalaženje adekvatnih mera za uklanjanje političkih i ekonomskih posledica koje doživljavamo kao prepreku tranziciji. Opet, možemo uvideti i da čitav problem nije ograničen samo na izbor ka budućnosti orijentisanih praktičnih koraka, već da on otvara i pitanje moralnih posledica, pitanja pravde, sećanja i odgovornosti. Možemo pokušati da pamtimo i da razmišljamo, kao što

možemo pokušati i da zaboravimo i poreknemo. Možemo nastojati i da preokrojimo sliku prošlosti, u skladu s našim aktuelnim političkim, društvenim ili kulturnim interesima. Možemo da se zalažemo za zvanično sećanje, zasnovano na zvaničnoj istini, kao što možemo da odobrimo i zvaničnu politiku zaboravljanja, koja najčešće ide pod ruku s ideologijom novog početka. Možemo se zalagati za najkompletnije moguće pravno ovladavanje prošlošću: ova strategija bi počivala na sistematskom i obuhvatnom identifikovanju pojedinaca koji su učestvovali u zločinima, na sudskim procesima i presudama. Ili se možemo ograničiti na to da krivično gonimo samo počiniocima najdrastičnijih zločina, dok ćemo, istovremeno, probleme političke i moralne odgovornosti prebaciti na komisije za utvrđivanje istine. Ili se pak možemo odlučiti za potpunu ili delimičnu amnestiju neposrednih izvršilaca, njihovih naredbodavaca i političkih elita starog režima. Možemo tugovati, graditi memorijalne centre i spomenike, isplaćivati odštetu, otpočeti proces pomirenja sa zajednicom žrtava. Možemo, pripadajući zajednici u čije ime su činjeni zločini, sebe predstavljati kao žrtve, istovremeno prebacujući krivicu i odgovornost na istinske žrtve i njihovu zajednicu. Konačno, možemo se sporiti oko svih ovih pitanja.

2.3. Ipak, izbor nije neograničen. Za koji god pristup prošlosti da se opredelimo, moramo od samog početka računati s tim da je nasleđe prošlosti već prisutno: ono je kontekstualni okvir koji određuje domet mogućih opcija. Vraćajući se Srbiji, želim da ukažem na dve opcije netematizovanja prošlosti.

Važno je uočiti razliku između kod nas prisutnog *odbijanja* da se prošlost tematizuje, s jedne strane, i političke *odluke* da se knjiga prošlosti zatvori, s druge strane. Ova druga strategija nije nepoznata u praksi zemalja koje su stupile na put demokratije nakon loše prošlosti. Reč je o pokušaju da se aktom političke volje sadašnjost jasno razgraniči od prošlosti, u nadi da će na taj način zalaganje za poželjnu demokratsku budućnost biti oslobođeno od hipoteke koju je ostavio prethodni režim. Iako su dometi ovakve odluke često sporni, bitno je uočiti da se ovde karakter prošlosti ne dovodi u pitanje. Cilj nije da se relativizira ili negira ono loše što se događalo u starom režimu, već da se izbegne ono što se vidi kao opasnost po novu demokratiju, naročito u pluralnim društvima u kojima je prošlost bila obeležena sukobom između grupa, ili dominacijom jedne grupe nad drugom: ovde se smatra da je otvaranje bolnih pitanja opasno po demokratiju, jer može da produbi ionako teške socijalne, političke i ideološke podele, ili da čak vodi

obnovi sukoba. Zagovornici ove strategije ukazuju na kompleksnost tranzicionog konteksta, koji zahteva suočavanje sa uvek novim, često međusobno protivrečnim, političkim, ekonomskim i socijalnim imperativima. Oni tvrde da je u situaciji kada je poželjna demokratska budućnost još uvek mnogo udaljenija od načelno odbačene autoritarne prošlosti neophodan jedan minimalni konsenzus o vrednostima i ciljevima koji se žele ostvariti u tranziciji, kao i o sredstvima i dinamici ovih procesa, a da bavljenje prošlošću direktno podrija mogućnost ostvarenja ovakvog konsenzusa.

S ovim su povezana dva argumenta kojima se obrazlaže da su demokratske institucionalne promene dovoljne za prevazilaženje prošlosti. Prvo, samim prihvatanjem novog institucionalnog (pravnog, političkog, ekonomskog) okvira, mi demontiramo one strukturne prepreke demokratiji koje su nam ostale kao nasleđe prošlosti. Drugo, usvajanjem osnovnih postulata demokratije refleksija o vrednosnom nasleđu loše prošlosti postaje izlišna, budući da sâm život u demokratskim okvirima vodi interiorizovanju novih demokratskih vrednosti. Jedna praktična konsekvencija glasi da smo mi u prošlosti možda mogli biti čak i moralno i politički saodgovorni "lojalni podanici" bivšeg režima, ali da samim praktikovanjem demokratije stara ideologija i sistem vrednosti za nas postaju irelevantni.

Ponoviću da verujem kako ovaj tip argumentacije i na njemu zasnovane prakse pate od mnogih slabosti. Ali razlog njihovog pominjanja ovde nije njihova kritička analiza, nego okolnost da se odnos prema prošlosti u današnjoj Srbiji često pokušava predstaviti kao izvod ovakve argumentacije i oblik ovakve prakse. To je pogrešno. Odnos prema prošlosti u savremenoj Srbiji bitno je drugačiji. Srbija koju ću kolokvijalno nazvati "postđinđićevskom"¹² doima se kao država u kojoj je doneta odluka da se ostane u prošlosti. Naravno, malo ko će eksplicitno prizivati Miloševićovu vladavinu kao vreme koje je vredno očuvanja ili restauracije, ali analiza preovlađujućih vrednosnih orijentacija, ideoloških matrica i delovanja vodećih političkih aktera, razotkriva praktični angažman na očuvanju i daljoj reprodukciji u biti istih ideoloških tema i vladavinskih tehnika. Naša sadašnjost zasniva se na retrogradnim, anticivilizacijskim opcijama odnosa prema prošlosti. Ove

¹² Označavanje jednog vremenskog perioda (oktobar 2000 – mart 2003) imenom Zorana Đinđića ne treba shvatiti kao implicitno priznanje kontinuiteta sa prethodnim režimima koji su takođe bili prepoznatljiviji po imenima političkih lidera: sa Titovom Jugoslavijom i Miloševićevom Srbijom. Jednostavno, u naznačenom periodu na delu je bila borba između nastojanja da se afirmišu procesi demokratske tranzicije, s jedne strane, i nastojanja da se očuva autoritarno jezgro Miloševićevog režima, s druge strane. Okolnost da je demokratsku opciju simbolizovao jedan čovek govori o karakteru stanja u kome se Srbija nalazila.

opcije mogu se prethodno sažeti kao odbijanje da se građani, nacija, društvo i država suoče sa onim što se nedavno događalo na prostoru koji se zvao Jugoslavijom. Ovo se odbijanje najčešće ispoljava kao negiranje odgovornosti za zločine počinjene u ime Nacije. Svaka se moralna odgovornost veherentno, premda nepropitano odbacuje. Pitanje političke odgovornosti gotovo uopšte nije pokrenuto, dok je odbacivanje krivične odgovornosti osumnjičenih za zločine, barem u aspektu odnosa prema Haškom tribunalu, pretvoreno u merilo patriotizma. U javnom govoru vlada totalitarna ideološka matrica prijatelj–neprijatelj, pri čemu se kao neprijatelji, kao i u Miloševićovo vreme nakon završetka ratova, rutinski prepoznaju pojedinci i organizacije koji smatraju da se na prošlost ne može i ne sme staviti tačka, odnosno da srpski put u demokratiju vodi preko eksplicitnog odricanja od nasleđa tribalnog nacionalizma i eksplicitne osude zločina počinjenih u naše ime.

Sve se ovo materijalizuje u politički i društveni govor, političko i društveno delanje, u kojima centralno mesto zauzimaju, skladno se dopunjujući, izdaja i nacionalna čast, opsednutost slavnom prošlošću i veličanje jednako slavni poraza u rasponu od Kosova 1389. do Kosova 1999, žalba da nas svet ne uvažava i ne razume, mržnja prema manjinama, od Mađara i Roma, do homoseksualaca i masona, veličanje ubica kao heroja, i još mnogo toga. Moglo bi se reći da ovom zemljom danas divljaju razularene desničarske opcije, od specifično srpske verzije liberalnog nacionalizma, do specifično srpske verzije uličnog fašizma.

U ovakvom stanju osnovne poluge Miloševićevog privatizovanog kartela-države – kriminalne strukture unutar vojske i policije, te takozvani organizovani kriminal povezan mnogostrukim vezama sa političkim, vojnim i policijskim strukturama starog režima – ostale su efikasno zaštićene visoko zapaljivom smešom patriotske ideološke retorike i neodgovorno pogrešnog tumačenja zakonitosti. Ovim je ujedno sačuvan jedan od najpogubnijih elemenata bezdržavlja iz prethodnog perioda: pluralizam izvora i oblika fizičkog nasilja.

2.4. Kako smo nakon oktobra 2000. godine došli do ovakvog stanja? U jednom tekstu¹³ nakon Đinđićevog ubistva pokušao sam da pokažem da tačka sukoba koji je ubrzo nakon oktobra doveo do raspada DOS nije bila jednostavno odnos prema budućnosti, već pre svega *politika odnosa prema prošlosti*. Miloševićev režim ostavio je izuzetno mučno nasleđe, uobličeno

¹³ Vid. fusnotu 6.

u institucije, aktere i političku kulturu, a novi demokratski akteri nisu uspeali da postignu minimum neophodnog konsenzusa o odnosu prema bilo kom od ovih elemenata prošlosti. Donekle shematski, možemo identifikovati tri osnovna tipa odnosa prema prošlosti uobličena nakon promene režima.

Prvi pristup određujem kao *oportunističko pacifikovanje prošlosti, ili strategiju kontinuiteta sa nacionalizmom*. Ideološko jezgro ove strategije formirali su pozivanje na odbranu nacionalnog identiteta i dostojanstva, konkretizovano kroz minimiziranje ili potpuno negiranje ratnih zločina počinjenih od strane Miloševićevog režima, kroz insistiranje na ravnoteži "naše eventualne ratne krivice" i "ratne krivice druge strane", te kroz dalju afirmaciju resantimanskog stereotipa o srpskoj naciji kao žrtvi. Politički oblik ove strategije bilo je zalaganje za tzv. legalizam, konkretizovano kroz uspešne otpore smenjivanju notornih funkcionera starog režima, opstrukciju reformskih zakonskih projekata u skupštinama, kao i kroz efektivnu zaštitu optuženih za ratne zločine, uvijenu u plašt legalističkih sumnji u međunarodnopravnu validnost Haškog tribunala.

Prividno suprotstavljen pristup prošlosti ponudila je orijentacija koju označavam kao *kvazipragmatsku okrenutost budućnosti*, ili kao strategiju zaborava. Ova strategija uobličena je još u poslednjim mesecima Miloševićeve vladavine, od strane dela aktera u civilnom društvu koji su se dosledno borili protiv režimskog nacionalizma. Osnovna teza je glasila da su uklanjanje starog režima, zaustavljanje govora mržnje, uspostavljanje proceduralnih demokratskih pravila igre i tržišne ekonomije dovoljni za prelazak Srbije iz belicističkog režima u stanje civilnog mira. Pitanje odnosa prema prošlosti, posebno ono koje je tematizovano kroz problem moralne odgovornosti za rat i počinjene zločine, ova strategija odbacuje kao moralističku opsesiju koja ometa racionalne napore usmerene ka doseganju demokratske normalnosti.

Treća strategija može se nazvati *suočavanjem sa prošlošću kroz moralnu refleksiju*. Ovde se tvrdi da novi početak nije moguć bez reflektivnog odnosa prema nasleđu koje su nam ostavile prakse i ideologije starog režima. Jedan od osnovnih rezultata ovog procesa mora biti nedvosmisleno definisanje vrednosnog diskontinuiteta sa prošlošću. U Srbiji, izgradnja demokratije kao sistema koji počiva na ljudskoj slobodi i javnoj odgovornosti ne može biti samo institucionalno-političko pitanje. Demokratija nije moguća bez novog vrednosnog utemeljenja politike, koje zahteva nefunkcionalističko suočavanje sa prošlošću, usmereno na prevazilaženje moralno i politički kompromitovanih elemenata te prošlosti. U trećem odeljku pokušaću da de-

taljnije objasnim zašto ovu strategiju smatram kako jedinom moralno ispravnim, tako i praktično-politički nužnim pristupom prošlosti.

Najzad, moguće bi bilo tvrditi da se politička opcija koju je oličavao premijer Đinđić, a koja je kolokvijalno nazivana "reformističkom", našla negde između druge i treće strategije. Pragmatiski orijentisani ka implementaciji realno mogućih ekonomskih i političkih modernizacijskih promena u prostoru koji je bio značajno sužen blokadama "legalista", umerenih i manje umerenih nacionalista i kriptofašista, "reformisti" su se odlučnom politikom saradnje sa Haškim tribunalom približili zahtevima strategije suočavanja sa prošlošću. Nedostatnost ove strategije ogledala se u redukovanoj percepciji saradnje sa Hagom, odnosno u njenom razumevanju kao tehničkog uslova demokratskih reformi.

Vera u emancipatorsku snagu ekonomskih i socijalnih reformi, odnosno uverenje da se tranzicija kao "pogled unapred" sastoji u procesu institucionalizacije demokratskog okvira, pokazala se tragično naivnom u kontekstu odlučujuće obeleženom koordinatama političke kulture nasledene iz autoritarne prošlosti. Reformisti su bili konfrontirani sa teško premostivim legitimacijskim deficitom. Njihov pokušaj da, krećući se unutar ruiniranog ustavnog i političkog sistema, legitimiraju nužnost teških tranzicijskih reformi insistiranjem na viziji "demokratske i moderne Srbije", nije imao mnogo izgleda na uspeh.

Optužbe protiv reformi vlade polazile su od verbalnog prihvatanja nužnosti promena, i bile su predstavljene kao neslaganje sa načinom, brzinom i smerom promena. Ipak, pažljiviji posmatrač mogao je uočiti da se ovaj otpor nije zasnivao na artikuliranoj alternativnoj strategiji demokratske tranzicije, već na populističkoj ideologiji "brige za narod", usmerenoj na osvajanje i mobilizaciju vaninstitucionalne podrške.

U demokratskoj ustavnoj državi polje dozvoljenih legitimacijskih borbi omeđeno je koordinatama koje postavlja načelno neupitni ustavni okvir. Lišena legitimnog ustavnog sistema, postoktobarska Srbija bila je poprište nepravne i nepolitičke borbe za difuznu podršku "naroda". U takvoj hobsovske borbi za legitimitet, a u kontekstu određenom dominacijom kolektivističke političke kulture, pokušaj opravdanja reformi kroz liberalni komunikacijski diskurs pretrpeo je poraz od legitimacijske matrice koja se oslanjala na bitne koordinate tribalnog nacionalizma ustanovljene u prethodnom periodu.

3. Pogled unapred kombinovan sa pogledom unatrag, ili zašto Srbiji treba ustavna demokratija

3.1. Zalažući se za ustavnu demokratiju, izražavamo preferencu za stanje koje u Srbiji još nije dosegnuto. Zato osnovna pitanja treba da glase – "zašto ići tamo" i "kako stići odavde do tamo". Ovim su implicirane barem tri grupe problema. Prvo, kako odrediti političku i ustavnu stvarnost današnje Srbije? Drugo, polazeći od uvida da Srbija nikad nije bila ustavna demokratija, čime se može opravdati stav da ovaj politički aranžman treba da ima prednost u odnosu na alternative? Ovo je pitanje o legitimacijskim kapacitetima konstitucionalizma u datom kontekstu. Treće, kako konceptualizirati ustavnu demokratiju za Srbiju, odnosno kako treba da izgleda odnos između univerzalnog jezgra konstitucionalizma, s jedne strane, i kontekstualno određenih (socijalnih, kulturnih, istorijskih) posebnosti Jugoslavije, s druge strane?

Naša normativna preferenca za ustavnu demokratiju biće legitimna samo ako izdrži analitički sud, gde ćemo ponovo pitati da li tip naših problema "funkcionalno iziskuje ustavno-pravnu državnu formu"¹⁴? Opis prezentiran u prethodnim odeljcima mogao bi biti dovoljan za zaključak o neprekinutom moralnom, kulturnom i političkom kontinuitetu između tri režima. To naravno ne znači da je sve ostalo isto. Ipak, menjali su se samo *oblici ispoljavanja* bitno nedemokratskih svojstava ovih režima. Kao njihovo najvažnije nedemokratsko svojstvo odredio sam nedovršenu državnost. Uzrok ovog fenomena treba tražiti u sistemskom mestu ideologije. Socijalistički i nacionalistički režimi bili su zasnovani na vladavini reči, kao tipovi političkog poretka u kojima je vladajuća i jedina dozvoljena ideja, prevedena u političku direktivu, određivala karakter stvarnosti.

Srbija u vremenu nakon Đinđića preživljava na ruševinama ovih režima. Oni koji danas vladaju ponašaju se kao da se demokratska zgrada može graditi od polomljenih cigala i crepova. Ovakva imitacija demokratske tranzicije moguća je samo zato što se vladajući u svom političkom delovanju rukovode loše promišljenom ili tek dopola osvešćenom odlukom da zemlju zadrže u prošlosti. Ovo nije u neskladu sa prethodno izrečenom tvrdnjom da današnja Srbija odbija da se suoči sa prošlošću. Prošlost koju današnje vladajuće elite brane nikad nije postojala: reč je tek o himeri kojom se na ne-

vešt način nastoji uobličiti i afirmisati nova verzija ideologije mitskog tradicionalizma. Ozbiljno pitanje glasi: u čemu se sastoji praktični smisao, odnosno šta je cilj ovog inženjeringa u kome se radi na konstrukciji prošlosti koje nikad nije bilo? Čini mi se da je odgovor jednoznačan: vladajući su uzurpirali pravo na kreiranje nepostojeće prošlosti kako bi reinterpretirali i relativizovali nedavnu stvarnu prošlost. Njihov politički program zato se može čitati kao revizija onoga što se dogodilo, rukovođena ciljem njegovog prevrednovanja. Nemojmo zaboraviti: predmet revizije jesu zločini počinjeni u ime srpske nacije. Dok kriptofašistički deo današnje velike koalicije nema teškoća čak ni sa pohvalom zločinu, oni koji sebe u ovoj koaliciji doživljavaju kao liberalne nacionaliste preferiraju da zločin relativizuju kako bi ga što je pre moguće prekrili velom tišine. Njihov cilj je stvaranje i stabilizacija političke kulture ćutanja. O čemu je reč?

Ovde je na delu pokušaj da se očuva kontinuitet sa političkom kulturom Miloševićevog vremena. Neću se upuštati u sistematsku analizu autoritarne političke kulture pod nacionalističkim režimom. Želim samo da ukazem na jedan njen bitan aspekt: prethodni period odlučujuće je bio obeležen kulturom tolerisanja naprave. Režim nije očekivao od podanika da npr. podržavaju zločinački poduhvat. Od njih se očekivala specifična moralna lojalnost, koja se imala interiorizovati i ispoljavati kroz stav da je ono što režim čini, i što podanici podržavaju, politički opravdano i moralno ispravno. Jedan veliki broj ljudi je ispunio ovakva očekivanja. Drugim rečima, za vreme trajanja ovog režima njegovi nosioci i većina njegovih podanika ponašali su se kao da pitanje odgovornosti za zločin uopšte ne postoji.

Međutim, danas ljudi više ne mogu da se pretvaraju da ne znaju. Preciznije, danas u Srbiji svi znaju da su u prethodnom periodu počinjene nepravde velikih razmera: masovna ubistva, zlostavljanja, proterivanja, uništavanja imovine. Postoji takođe znanje da je reč bila o zločinima nad srpskim stanovništvom počinjenim upravo na osnovi njihovog nepripadanja srpskoj etničkoj grupi. Postoji znanje o činjenicama, ali iz ovog znanja ne sledi razumevanje o njihovom karakteru i posledicama. Zato je ovo znanje i dalje difuzno i potisnuto. Politička elita se ovde nalazi pred jednostavnim izborom. Predmet izbora je način vrednovanja nasleđa starog režima, uključujući i zločine učinjene za vreme njegovog trajanja. Opcije su aktivna podrška kulturi ćutanja, s jedne strane, i kultura sistematskog suočavanja sa prošlošću, s druge strane. Prva opcija vodi afirmaciji loše prošlosti, dok druga afirmiše mogućnost demokratske normalnosti.

¹⁴ Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 39.

Naša politička elita izabrala je prvu opciju. Odbivši da povuče jasnu granicu između "nacionalne časti" i zločina počinjenog u nacionalno ime, ona je ponudila građanima zaštitu od svesti o zločinima, verovatno se nadajući da će sećanje na zločin spontano izbledeti, i da neće ostaviti traga. Ali, ako uopšte postoji nešto "spontano" u statusu autoritarnih vrednosnih orijentacija nakon promene režima, to je njihovo prerastanje u aktivnu alternativnu (liberalnu) političku kulturu. Ovo što se danas razvija kao masovna kultura ćutanja pred licem zločina, nije naprosto izbor zaborava. Radi se o ideološkoj racionalizaciji koja poništava mogućnost razlikovanja prava i neprava, ispravnog i pogrešnog, pravednog i nepravednog, dobra i zla. Odatle sledi važan izvod za našu sadašnjost i budućnost: zamagljivanje granice između istine i laži o prošlosti omogućava da se laž nesmetano prevede u manipulativni politički diskurs. U konačnom izvodu, Srbija je zemlja u kojoj je nasilno ukinuta prošlost, a na njeno mesto je postavljen ideološki surrogat tradicije, koji se u praksi iskazuje kao "eminentni potrošač integrativne energije".¹⁵

3.2. Ovim kao da smo zatvorili krug loše beskonačnosti. Ideologija u čijem je jezgri kreiranje lažne prošlosti osnov je današnjeg političkog poretka. Ovako ideološki utemeljen poredak opire se ustavno-pravnoj državnoj formi, pa Srbija i dalje egzistira kao nedovršena država. Ipak, ponoviću da nije sve isto kao što je bilo. Možemo posuditi još jedno Đinđićevo pitanje: ko je suveren u Srbiji? Đinđić piše da se u socijalizmu nosilac najviše vlasiti nalazio u metaustavnom, dakle u nadpolitičkom prostoru.¹⁶ Ovaj uvid može se primeniti i na Miloševićev režim, čiji je metafizički suveren bila Nacija, koju je "realno homogenizovala jedna ličnost",¹⁷ dok je oficijelni ustavno-pravni sistem bio sveden na instrument "regulisanja trivijalnih odnosa".¹⁸ Kakvu situaciju imamo danas? Da li je nosilac najviše političke vlasti sveden u okvire ustavnih procedura? U svetlu ponuđenih analiza, ovo pitanje je gotovo retoričko, jer je odgovor na njega očigledno negativan. Metafizičke suverenosti Partije i Nacije urušile su se jedna za drugom na najtragičniji mogući način. Ali, propast Miloševićevog nacionalističkog projekta donela je nov značajan element u naš pojam i praksu suverenosti. Metodičko mesto suverena u Srbiji je prazno: mi nismo dobili ustavno-

¹⁵ Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 191.

¹⁶ *Isto*, str. 81 i dalje; str. 40.

¹⁷ *Isto*, str. 40.

¹⁸ *Isto*.

pravno određivu najvišu vlast, a na upražnjeno metapolitičko mesto Partije i Nacije nije došao novi metafizički suveren. Politička Srbija je tako obezglavljen, ostavljena da živi među ruinama fasadnog ustava, bez metafizičke instance posredovanja koja bi ovom entitetu barem darovala privid državnosti. Vladajuća elita drži se najgorih elemenata fragmentarnog nasleđa nacionalističke ideologije, nesposobna međutim da Naciju vrati na ono mesto koje je ova zauzimala u Miloševićevom režimu. U prethodna dva režima politička reprodukcija zajednice nije počivala na delovanju oficijelnih pravnih i političkih institucija, već na moći "nevidljive države". Reč je bila o složnom odnosu, koji se u teoriji ponekad označava kao stanje "dvostruke državnosti": prividna država bila je fasada za nosioca stvarne (ne)političke moći. Danas ovog dualiteta više nema i Srbija je prepuštena haosu.

3.3. Uzeti zajedno, mučno nasleđe prošlosti koje se brani "kulturom ćutanja", te razorenost gotovo svih relevantnih elemenata državnosti, pružaju ubedljiv odgovor na početno pitanje: da li Srbija funkcionalno iziskuje ustavno-pravnu državnu formu? Pozitivan odgovor ne zasniva se na apstraktnoj normativnoj preferenci za vrednosti, principe i aranžmane koji tvore jezgro konstitucionalizma. Srbija je u takvom stanju da opredeljenje za ustavnu demokratiju predstavlja funkcionalni imperativ, kao jedini put za uspostavljanje civilne normalnosti i za prekidanje kontinuteta vladavine autoritarnih ideokratija, sa njihovim stalno obnavljajućim ciklusima nasilja.

Srbija odbija da se na otvoren i neinstrumentalan način bavi prošlošću, ali se zato, kao u nekoj otrcanoj frazi, prošlost bavi Srbijom. Nasilno ideološko ukidanje i prekrajanje prošlosti, u uzaludnoj potrazi za starom figurom nadpolitičkog suverena, razaraju i poslednje relevantne ostake zajednice u ovom entitetu. Srbija je potrošila sve kapacitete autoritarnog autolegitimiranja. I ne samo to. Tvrdiće da je Srbija sebi zatvorila i put tradicionalnog ustavno-demokratskog legitimiranja državne suverenosti. U Srbiji se ne sme dozvoliti da princip narodne suverenosti bude posredovan predustavnim i predpolitičkim mitom o naciji kao ultimativnom izvoru vlasti. Narod ne sme biti konceptualiziran kao subjektivitet čija je "volja" konačni i principijelno neograničeni izvor političke zajednice.

Kao alternativu nudim sledeću jednostavnu propoziciju: nastojanje na slobodi i demokratiji, budući da mu je kontekstualno-specifični zadatak prevazilaženje loše prošlosti i uklanjanje lažnih tradicija, mora biti rukovođeno vernošću principima primata ljudske slobode i vladavine prava. Ovo bi se formalizovalo kroz koncept samoreferentnog ustava. Samoreferentni ustav

ne opravdava se kao epifenomen naroda, nacije ili države. Pošto nije izveden iz odredivog eksternog izvora, ovakav najviši akt ne može biti ni delegitimiran aktiviranjem takvog izvora. Ipak, radi se o demokratskom aktu, čiji se poseban karakter načelno izvodi iz prirode očekivanja koja se pred njega postavljaju: reč je o zahtevu za uspostavljanje demokratske normalnosti nakon loše prošlosti. Ovaj ustav mora da sadrži sve demokratske principe i aranžmane: katalog osnovnih prava, mehanizme ograničene vlade, uključujući i mehanizme kontrole vlasti od strane građana (kroz izbore, delovanjem javnog mnjenja, itd.). U ovom pogledu, razlika u odnosu na "standardne" demokratske ustave sastoji se jednostavno u tome što ovakav akt ne izvodi demokratske principe pozivom na spoljnu utemeljujuću instancu – ustav se legitimira pozivom na sopstvenu moralnost. Unutrašnja moralnost ustava je komponovana od liberalnih principa jednake slobode i vladavine prava. Od građana se očekuje da interiorizuju ovaj vrednosni poredak kao jezgro sopstvenog identiteta, te da političke aranžmane razumeju i prihvate kao nužnu institucionalizaciju i proceduralizaciju ovog vrednosnog poretka. Jednom rečju, mi ne uspostavljamo svoj individualni identitet i lojalnost političkoj zajednici kao nereflektirane izvode puke činjenice ukorenjenosti u predpolitičku grupu, niti kao izvode istorijske kontingencije – naši identiteti otelotvoruju moralne principe zapisane u ustavu.

Naravno, svestan sam moguće višestruke ranjivosti ovog koncepta. Na primer, može se tvrditi sledeće: ako je uopšte tačno da je samoreferentni ustav univerzalistički koncept, onda je cena ovog univerzalizma jednostavno previsoka, budući da se i od vlasti i od nas kao građana zahteva da politički identitet i zajednicu u celini odvojimo od naših autentičnih identiteta (nacionalna pripadnost) i familijarnih političkih ideala (narodna suverenost). Odavde se izvodi i prigovor o nedovoljnosti identifikacionih i motivacijskih kapaciteta artificijelnih ustavnih principa. Prigovor kaže da je radikalno univerzalistička baza samoreferentnog ustava nesposobna da ponudi alternativne identitete pojedinaca i zajednice – jednostavna je empirijska i istorijska činjenica da se ovi identiteti nikad ne zasnivaju isključivo ili prvenstveno na moralnim vrednostima. Nacionalni, kulturni, društveni, istorijski određeni okviri naših individualnih, grupnih i komunalnih identiteta, predstavljaju datosti koje nema mnogo smisla opovrgavati artificijelnim konstruktima. Zato sistem zasnovan na ponuđenom tipu ustava ne bi bio u dodiru sa socijalnim i političkim realnostima, koje u demokratskim društvima uvek treba da budu korespondentne postojećim identitetima. Konsekvantno, ovakav ustav bi se verovatno sveo na bezvredno parče papira, ne-

sposoban da uokviri pravne, političke i socijalne procese i, u krajnjem izvodu, da zaštiti ljudsku slobodu.

Ali, podsetimo se da demokratija nije, niti je ikada bila, "prirodno" svojstvo političke zajednice. Demokratija ne počiva na emocijama i samorazumljivim kolektivnim vezama, nego na racionalnom sporazumu o načinu zajedničkog života. Jedan element racionalnosti ovog sporazuma jeste izbor između kontekstualno određenih opcija. Današnja Srbija se jednostavno ne može više rekonstruisati kao nacionalna država, čak i ako radi jednostavnosti argumenta zanemarimo – inače nezanemarivu – okolnost da je Srbija višenacionalna država. Univerzalnost aspraktno shvaćenih slobode, jednakosti i vladavine prava jedini je koncept koji, ma koliko to paradoksalno izgledalo, predstavlja realnu alternativu svim isprobanim i tragično neuspehim totalizirajućim formativnim principima zajednice.

Summary

The contribution is an attempt at close reading of Zoran Đinđić's writings on constitutional democracy. The author tries to demonstrate that main inferences of Đinđić's analysis of socialism are relevant for today's Serbia as well. The paper comprises three parts. The first explains the view that contemporary Serbia is neither a constitutional democracy nor a country in transition to democracy. The analysis is focused on the continuity of the unfinished statehood. In the second part the author argues that Serbia is politically, legally, morally and culturally the prisoner of its recent evil past. Third part summarizes a possible understanding of Serbia's transition to democracy. The argument is that, given the nature of the recent past and the presence of its legacies, transition cannot be based only upon the establishment and implementation of democratic institutional arrangements – democracy in Serbia presupposes processes of reflective mastering of the past.

Vladimir Goati

OD POLITIČARA DO DRŽAVNIKA

Đinđićevo shvatanje partije

Zoran Đinđić je već sredinom sedamdesetih godina skrenuo na sebe pažnju naučne javnosti "Druge Jugoslavije" briljantnim filozofskim tekstovima, a nešto kasnije i jednom od najboljih knjiga o SFRJ čiji je naslov *Jugoslavija nedovršena država* (1988). Ali, umesto uspešne univerzitetske karijere, Đinđić je izabrao – slično mnogim intelektualcima u Centralnoj i Istočnoj Evropi u razdoblju "biblijskih promena" 1989/1990 – drugi i teži put; napustio je "tišinu kabineta" i otisnuo se u neizvesni svet politike. Krajem 1989. on je jedan od osnivača Demokratske stranke i član najužeg rukovodstva, a u septembru 1990. izabran je za predsednika Izvršnog odbora. Za razliku, međutim, od većine intelektualaca u zemljama Centralne i Jugoslovenske Evrope, koji su posle nekoliko godina prestali da aktivno učestvuju u političkim zbivanjima i vratili se ranijim aktivnostima – verovatno zato što je u tim zemljama "epoha podviga" 1989/1990. nepovratno prošla, a politikom su zagospodarili uobičajeno sivilo i rutina – Đinđić je nastavio politički angažman do svoje smrti 12. marta 2003.

U svojoj blistavoj ali, nažalost, kratkoj političkoj karijeri Đinđić se stalno nalazio u središtu političkih borbi, najpre kao visoki partijski funkcioner, pa zatim kao predsednik DS (od početka 1994) i, najzad, od 25. januara 2000. pa do smrti, istovremeno i kao premijer republičke vlade. Da bismo objasnili brzi politički uspon Đinđića treba, svakako, uzeti u obzir da je on posedovao osobine koje u jednom od retkih psiholoških potreta partijskih liderâ navodi Rasmunsen: druželjubivost, sposobnost verbalnog izražavanja, sigurnost u sebe, samodisciplinu i duboku lična involviranost u politička zbivanja (1969, 157–158). Povrh toga, Đinđić je posedovao raskošan intelektualni talent što, istini za volju, kod političara nije uvek prednost ne-

go nedostatak jer ih čini sklonim jalovim doktrinarnim raspravama i nespremnim da brzo politički reaguju i da donose važne odluke. Ali, kod, Đinđića to nije bio slučaj, jer je u magnovenju donosio dalekosežne i često rizične odluke od kojih ćemo, kao ilustraciju, navesti sledeće dve. Prva je odluka o izručenju Miloševića što Đinđić ovako opisuje:

... 28. juna, sud je doneo odluku kojom se zabranjuje svaka saradnja sa Haškim tribunalom, dok se ne promeni Ustav, za šta treba bar godina-dve. Bio sam besan. Dve sekunde sam razmišljao o tome da pošaljem u Hag svu petnaesticu optuženih Jugoslovena zajedno. Ali, bilo je teško pronaći ih. Stoga sam poslao Miloševića (*Srbija u Evropi*, 2003, 274).

Druga munjevita Đinđićeva reakcija registrovana je 9. oktobra 2001. kad je, odmah po povrtaka iz SAD, otišao u Kulu, sedište pobunjene Jedinice za specijalne operacije ("Crvene beretke") bez ikakve zaštite i uspeo da kompromisom okonča pobunu.

Političar ili državnik?

Gornji primeri snažno sugerišu ocenu da je Đinđić nadasve redak spoj između ličnosti obdarene, sa jedne strane, sposobnošću za filozofsku refleksiju i, sa druge, za brzo donošenje važnih odluka i za trenutno reagovanje na dnevno-politička događanja. To, je međutim, samo jedno, ne i jedino obeležje koje Đinđića čini osobenom figurom, pravim "strancem" na aktuelnoj političkoj sceni Srbije. Drugo, mnogo važnije obeležje je to što je Đinđić, delujući dve i po godine kao premijer Srbije, izrastao od političara u državnika. Potonju ocenu zasnivamo na tome što je Đinđić bitno, verujemo čak presudno i ireverzibilno, uticao na tok istorijskih zbivanja, a upravo je to *differentia specifica* između državnika i političara. Đinđić je dva puta, na istorijskim raskrscima, pred kojima se našla Srbija, odvažno učinio sudbonosan izbor i promenio tok dotadašnjih zbivanja. Presudan značaj nekih odluka za budućnost metaforično naglašava Konfučijev sledbenik Hunecu:

Jang Ču je, jadajući se, na raskrsnici rekao: "Nije li ovo mesto na kojem češ se, ako napraviš pogrešno pola koraka, probuditi 1000 milja daleko" (prema: Horowitz, 1991, 124).

Đinđić je u obe prilike napravio "pola koraka", iz citirane metafore, u dobrom pravcu i, umesto izolacionizma, usmerio Srbiju ka integraciji u međunarodnu zajednicu.

Prvi put je to bilo u pripremi i realizaciji "mirne revolucije" kojom je 5. oktobra 2000. srušen autoritarni režim Slobodana Miloševića. Đinđić je kao šef Izbornog štaba opozicione koalicije Demokratska opozicija Srbije (DOS) i lider najuticajnije Demokratske stranke (DS) u toj koaliciji, predložio Vojislava Koštunicu, predsednika male Demokratske stranke Srbije (DSS), kao zajedničkog kandidata čitave koalicije na izborima 24. septembra 2000. za predsednika Savezne Republike Jugoslavije (SRJ). On je tada ispravno procenio da Koštunica ima najbolje šanse da pobedi Miloševića, premda je bio svestan i Koštuničinih ozbiljnih nedostataka (o tome: *Srbija u Evropi*, 2003, 99–100). Koštunica je odista ostvario uverljivu izbornu pobjedu, kao i koalicija DOS na istovremeno održanim izborima za skupštinu SRJ. Ali ta pobjeda nije označila kraj, nego početak višednevnog dramatičnog sukoba između vladajućeg režima i koalicije DOS. Jer, kao što se moglo očekivati, režim nije priznao rezultate septemabarskih izbora, zbog čega je DOS – predvođen Đinđićem – pozvao 29. septembra 2000. na građansku neposlušnost i javne proteste sve do priznanja izborne pobjede. U tim odlučujućim događajima koji su kulminirali okupljanjem od 600 do 700 hiljada demonstranata iz čitave Srbije u Beogradu 5. oktobra 2000, Đinđić nije bio samo *spiritus movens*, nego i organizator koji usmerava i "vuče konce" u napetoj i do kraja neizvesnoj borbi sa *ancien régime*. Nema nikakve sumnje da je on besprekorno obavio nimalo lak zadatak usaglašavanja akcija 18 partija i jednog sindikata uključenih u DOS, kao i nevladinih organizacija i drugih aktera koji su sudelovali u protestu. Povrh toga, u odlučnom trenutku 5. oktobra, kada su se kod dela demonstranta u centru Beograda javili znaci panike i povlačenja – zbog suzavca koji je upotrebila policija – Đinđić je, na čelu grupe članova i simpatizera DS uspeo da zaustavi povlačenje i da pobjede demonstrante ponovo pred zgradu Savezne skupštine.

Oktobarska pobjeda opozicije predstavlja istinski podvig, jer Miloševićev režim nije 5. oktobra 2000. bio "tigar od papira"; u tom trenutku su u Srbiji dobro funkcionisali moćni "državno-ideološki aparati" čiji su vrhovi bili zaposednuti tvrdokornim "kadrovima" bezgranično odanim vodi. Uz to, Milošević je – kao personifikacija režima – uživao respektabilnu podršku među građanima. U prilog toj oceni govori podatak da je on na predsedničkim izborima 24. septembra, premda je pretrpeo poraz, dobio 1.826.799 glasova (37,1 odsto). Tezu da stari režim u Srbiji nije 2000. iscrpeo sve resurse, niti se srušio kao "kula od karata", posredno potkrepljuje brzina sa kojom je konsolidovao svoje redove blok partija (Socijalistička partija Srbije – SPS; Srpska radikalna stranka – SRS; Stranka srpskog jedinstva – SSSJ) koje se zalažu za restauraciju Miloševićevog režima. Taj blok doživeo je,

doduše, težak poraz na decembarskim izborima za parlament Srbije 2000, kad je zajedno osvojio samo 74 mandata (ili 29,6 odsto), ali je na izborima za republičku skupštinu, održanim u decembru 2003, ostvario ekspanziju i zadobio 104 mandata (ili 40,4 odsto).

Drugi put Đinđić je kao premijer (25. januar 2001–12. mart 2003) svojim angažovanjem bitno promenio političku "putanju Srbije". Njegov uspeh je tim veći što se u tom poduhvatu sudarao ne samo sa otporom vladajućih stranaka u dooktobarskom razdoblju (SPS, SRS, SSJ), nego i sa opstrukcijom dojučerašnjeg saveznika, DSS. Štaviše, pretpostavljamo, sudeći na osnovu rezultata više empirijskih istraživanja (videti: Goati, 2004, 201–202), da Đinđić i vlada na čijem je čelu bio, nisu uživali podršku većine građana Srbije. Upravo u tom razdoblju, u kojem je republička vlada plivala "protiv struje", Srbija se ubrzano približavala Evropi. O tome, između ostalog, govore sledeći podaci: na predlog vlade usvojen je 2001. Zakon o privatizaciji i preduzeti su energični koraci u njegovom sprovođenju; nizom nužnih ali nepopularnih mera temeljno je promenjen bankarski sistem (pri tome je više hiljada zaposlenih izgubilo posao); usvojen je Zakon o vraćanju dela autonomije pokrajini Vojvodini ("omnibus zakon") i počela je ekstradicija optuženih za ratne zločine Međunarodnom krivičnom sudu u Hagu.

Dve političke filozofije

U funkciji republičkog premijera Đinđić se, kao što je već pomenuto, nije sukobio samo sa žilavim kadrovskim "sedimentima" Miloševićevog režima, nego i sa delom svojih saveznika u oktobarskom političkom preokretu, koji su se protivili odlučnom i brzom raskidu sa prošlošću i, umesto toga, davali prednost postepenim promenama. Takvu koncepciju zastupao je predsednik SRJ, Vojislav Koštunica, lider DSS koja je posle oktobarske pobe zadobila širok oslonac među građanima Srbije. Kritikujući Đinđića, Koštunica je neprestalno naglašavao neophodnost poštovanja normi starog režima. Taj političar je načelno podržavao pristupanje Srbije EU, ali se istrajno borio protiv ekstradicije građana Srbije Međunarodnom krivičnom sudu u Hagu, iako je to EU istakla kao *conditio sine qua non* uključivanja Srbije u EU. "Tihi sukob" između republičke vlade i predsednika SRJ, Koštunice, eskalirao je u otvoren konflikt 28. juna 2001. kada je bivši predsednik SRJ, Milošević, isporučen Haškom sudu, što je Koštunica nazvao "dr-

žavnim udarom". Novo ulje na vatru sukoba "dolila" je afera oko ubistva jednog policijskog funkcionera (3. avgusta 2001), posle čega je DSS istupila iz republičke vlade i prešla u opoziciju.

Budući da su Đinđić i Koštunica imali potpuno distinktno percepcije postoktobarskih prilika u Srbiji i nepodudarne planove demokratske transformacije, a da su stajali na čelu dve najjače stranke (DS i DSS) i zauzimali dva ključna položaja u političkom sistemu (Đinđić – premijer vlade Srbije; Koštunica – predsednik SRJ), njihov sukob utisnuo je neizbrisiv pečat na politička zbivanja u postoktobarskom razdoblju. Đinđićeve koncepcije podržavala je, po prirodi stvari, republička vlada i većina u republičkom parlamentu, a savezne institucije, prvenstveno savezna vlada, svrstale su se iza Koštunice. Na taj način, DS koja je (kao najvažnija partija vladajuće koalicije) imala dominantan uticaj na republičkom nivou, delovala je kao opoziciona stranka na saveznom nivou, dok je sa DSS bio obrnut slučaj. Ovo je školski primer "inkongruencije političkog statusa" koja je podsticala i DS i DSS da teže izjednačavanju statusa, odnosno, preuzimanju vlasti i na nivou na kojem je nemaju, što je bilo moguće ostvariti samo nauštrb druge strane; reč je, zapravo, o *zero-sum game* u kojoj dobitak jednog učesnika znači istovremeno gubitak drugog. Na taj način, međupartijski sukob u postoktobarskoj Srbiji eskalirao je u drugoj polovini 2001. u "institucionalni konflikt" između saveznog i republičkog nivoa vlasti koji je ozbiljno ugrožavao stabilnost uspostavljenog političkog poretka.

U toku konflikta trajali su bespoštedni napadi i optužbe Koštunice na republičku vladu i premijera Đinđića, na šta su vlada i premijer energično uzvraćali. (šire o tome :Goati, 2004, 197–200). Taj sukob je u izvesnoj meri ublažen prestankom funkcionisanja SRJ i njenih organa (februar 2003) koji su bili "bastion moći" DSS, kao jedne od konfliktnih strana. Transformacijom SRJ u Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora (SCG), prestala je *via facti* prethodno opisana inkongruencija statusa kao stalni izvor napetosti, a DSS je izgubila svojstvo "paralelne" vladajuće stranke i postala deo opozicije. Time, naravno, konflikt nije prestao, ali je nestankom "institucionalne dimenzije" izgubio raniju silinu i eksplozivnost i nastavio da traje kao interpartijski sukob.

Politički konflikt koji je obeležio politička zbivanja u Srbiji od sredine 2001. do ubistva premijera Đinđića u martu 2003, zadobio je, pored programske i institucionalne dimenzije, i ličnu "boju", jer su njegovi nosioci bitno razlikuju po temperamentu i karakteru. Đinđić je izrazito pragmatična i aktivistički usmerena ličnost koja teži da menja vlastitim angažovanjem

nepovoljne okolnosti, ličnost koja pokušava da što brže, ponekad "prečicama", ostvari krupne demokratske promene u Srbiji, koja je od početka devedesetih godina dvadesetog stoleća nezadrživo "gubila korak" u odnosu na susedne zemlje. Kod Đinđića je lako identifikovati "prometejski aktivizam" kao sindrom crta ličnosti koji se ispoljava, prema Dragomiru Pantiću, "...kroz težnju da se aktivno utiče na vlastitu sudbinu, da se kontrolišu zbivanja u socijalnoj okolini i u društvu uopšte, da se menja zatečeno, da se u tome istrajava uprkos preprekama aktivnosti, da se preuzimaju rizik i odgovornost, da se angažovanje shvata kao terminalna vrednost, da se teži vođstvu (ovu težnju kao karakteristiku ličnosti treba razlikovati od pežorativnih "liderskih težnji" i "karijerističkih težnji", ispoljava ambicioznost, izražava uverenost u mogućnost menjanja sveta i sl." (1985, 210). Koštunica deluje, u velikoj meri, kao antipod vođi DS; kod lidera DSS, umesto aktivizma, preovlađuje kontemplativan odnos prema stvarnosti i, time uslovljena, sklonost da se isključivo angažuje oko načelnih, programskih pitanja, a ne oko tekućih poslova. Umesto na učinku, on insistira na proceduri, odnosno na skrupuloznom poštovanju pravnih normi, čak i kad je reč o normama Miloševićevog režima koje su pravne samo po formi, dok su po suštini – koristeći jezik prirodnog prava – "nepodnošljivo nepravedne".

Dva ovlaš ocrtana tipa ličnosti inklinirala su, takoreći prirodno, dva oprečnim pristupima rešavanju sudbinskih pitanja Srbije u postoktobarskom razdoblju. Đinđić je bio bliži legitimističkom pristupu, što, između ostalog, znači korenitim promenama "starog režima" ne vodeći uvek računa o poštovanju pravnih normi koje je oktobrisao taj režim. To uverenje Đinđić je ovako izrazio:

Stavljanje komunističkih ili socijalističkih ustanova van zakona, u stvari, predstavlja ispunjavanje elementarnog uslova za bilo kakve promene. Ovo važi za sve države pravljene po meri ideologije. (*Srbija u Evropi*, 2003, 19).

U skladu sa tim, Đinđić je sebe smatrao premijerom "vlade diskontinuiteta" (*Ibidem*, 145). Nasuprot Đinđiću, Koštunica se beskompromisno zalagao za legalistički pristup, odnosno, za poštovanje propisa i za politički kontinuitet, kao da se u Srbiji 5. oktobra 2000. dogodila rutinska smena na vlasti u nekoj zemlji stabilne demokratije, a ne rušenje autoritarnog poretka ogrezlog u kriminal i nasilje. Suštinu tog pristupa Nenad Dimitrijević je ovako ocenio:

Legalizam u postmiloševićevskoj eri predstavlja praktičnopolitičku poziciju koja insistira na neophodnosti poštovanja pravnih normi i

procedura. Legalisti su oni koji sebe identifikuju kao branioce prava u jednom političkom kontekstu u kome je pravo ugroženo praksama protivpravnog ponašanja, odnosno kršenjem važećih propisa. Posle ovog sledi važan autolegitimacijski korak: pozicija legalizma samoprepoznaje se prema drugoj strani, odnosno prema onim političkim snagama koje ne poštuju pravo... Prepoznavanje druge strane delo je samih legalista... Legalizam nije sadržajno prazna politička pozicija. Ali, ponavljam da njegov identitet nije određen insistiranjem na poštovanju prava. Ovu poziciju ne identifikuje pozitivan odnos prema pravu u obliku pravnog kontinuiteta i kritike bezakonja, već pre svega odnos prema ideologiji. Okrenuti prema prošlosti na način devetnaestovekovnog romantičarskog idealizma, legalisti su – verovatno protivno sopstvenim iskrenim intencijama – završili na pozicijama odbrane institucionalnog, pravnog i ideološkog nasleđa Miloševićevog resantimanskog nacionalizma (2004, 73).

Premda je većina partija u DOS bila bliža legitimističkom stanovištu, ona je ipak prihvatila posle 5 oktobra 2000 – verovatno zbog "mira u kući" – legalistički *credo* Koštunice što je, usporilo demokratske reforme, jer se odvijale u Prokrustovoj postelji važećih normativnih rešenja dooktobarskog režima.

Shvatanje partije

Nema nikakve sumnje da je Zoran Đinđić od početka bio svestan odlučujuće važnosti partijâ kao političkih aktera. Uostalom, on je upravo zahvaljujući čelnoj poziciji u DS dobio priliku da utiče, na prethodno opisani način, na smer i tempo istorijskih zbivanja. Izrazom "dobio priliku" naglašavamo da mu je položaj u partiji samo obezbedio neku vrstu "ulaznice" u uski prostor u kojem se u prelomnim istorijskim trenucima donose sudbinske, često ireverzibilne, odluke. *Ali tu se uloga partije završava i pojedinac, u ovom slučaju Đinđić, sam donosi odluke vršeći izbor između više otvorenih mogućnosti.*

Pošto je o ulozi partija pisao i govorio uglavnom sporadično i uzgred, ovlašnu rekonstrukciju Đinđićevog shvatanja partije možemo ostvariti samo ako uzmemo u obzir i njegovo praktično delovanje kao lidera DS.

U Đinđićevom viđenju partije može se sa sigurnošću govoriti o nekoliko "čvrstih tačaka". Prvo, kao ličnost koja grozničavo teži da menja zatečene okolnosti, Đinđić sagledava partiju kao nužan instrument promena, a članove partije poima kao aktivističko jezgro, ljudski supstrat promena. Za

njega je presudna šansa da se pomoću partije otpočnu ili ubrzaju društvene promene, a ne partijski angažman *per se*. Zato Đinđić eksplicitno naglašava:

Ne zanima me partija koja će uvek ostati mala... Ne volim politiku kao profesiju. Ne volim da vladam (*Srbija u Evropi*, 2003, 203).

Đinđić, koji je lično izgarao u misiji modernizacije Srbije, očekivao je potunu predanost u tome i od članova partije. U drugoj polovini 2002, u kritičkom osvrtu na vlastitu partiju, on naglašava:

Ima dosta naših funkcionera koji upravljaju a nisu deo promena, i smatraju da su oni svoje osomočasovno radno vreme odradili time što su na svom poslu radili, a ne shvataju da ovo nije običan posao, već da se ovde radi o istorijskim promenama... Mislim da tu imamo mali pad energije. Možda je to normalno, ali ja to ne mogu da prihvatim... Takođe, nemam utisak ni da aktivisti rade koliko bi morali da rade, ako žele da budu nosioci reformi (*Srbija u Evropi*, 2003, 378–379).

U stvari, Đinđić je shvatao partiju kao, kako bi rekli Weiner i LaPalombara, "...nezavisnu varijable koja ima važne efekte na proces političkih, društvenih i ekonomskih promena" (1966, 42). Alternativni pristup, pišu Weiner i LaPalombara, smatra partije efektom delovanja (zavisnom varijablom) različitih činilaca iz okruženja.

Drugo, Đinđić je smatrao da bez stabilnih partija sa razvijenom infrastrukturom nema demokratije (*Srbija u Evropi*, 2003, 139). U više javnih nastupa on posmatra partiju kao "preduzeće" koje konkuriše sa drugim "preduzećima" na (političkom) tržištu; otuda partija mora da bude uspešna. Ovakav ugao posmatranja blizak je stanovištu Angela Panebianca (1988) koji piše o profesionalno-izornoj partiji kao organizaciju "političkih preduzetnika" koja, u zamenu za izbornu podršku konkretnih i privremenih skupina, zastupa interese tih skupina u najvišem predstavničkom telu. Pretpostavljamo da je Đinđić u govorima i intervjuima čestim ponavljanjem analogije između partije i preduzeća – koja je neretko izazivala kritičke ocene u političkoj javnosti Srbije – nastojao da partiju i obavljanje partijskih poslova liši mističnog oreola čiji duboki i razgranati i koreni sežu u razdoblje "samoupravnog socijalizma" u kojem je oficijelno važio stav o predestiniranoj avangardnoj ulozi "partije proletarijata".

Povrh toga, analogijom sa preduzećem, Đinđić je naglašavao važnost uspešnosti delovanja partije o čemu građani donose sud na periodičnim izborima Na taj način Đinđić je aktuelizovao pitanje izbornog učinka koji su

rukovodstva opozicionih partija Srbije sve do 2000. svesno marginalizovala. Važno je naglasiti da je kriterijum izborne uspešnosti Đinđić primenio i na sebe, jer je kao predsednik Izbornog štaba DS na republičkim parlamentarnim izborima u decembru 1993, vezao svoje kandidovanje za predsednika stranke osvajanjem najmanje 20 mandata, umesto 6 mandata koliko je DS zadobila na izborima 1992. Postavljeni uslov je daleko premašen, jer je DS na izborima 1993. izvojevala 29 mandata, pa je početkom 1994. Đinđić izabran za predsednika DS, pošto je dotadašnji predsednik, Dragoljub Mićunović povukao svoju kandidaturu. Ostvarena smena na čelu DS posledica je, naravno, ne samo dobrog rada Izbornog štaba i zavidnog rezultata DS, nego i demokratske klime unutar stranke i sa tim povezane spremnosti delegata Izborne konferencije da, rukovodeći se principom političke uspešnosti, glasaju za novu ličnost na vrhu partijske piramide.

Zalažući se za princip učinka Đinđić je uveo 2002. ocenjivanje rada funkcionera DS u državnim organima. Nosioc funkcija na lokalnom nivou ocenjivali su svi članovi opštinskog odbora DS ocenama od 1–5, a isti princip je primenjen na nosioce javnih funkcija na drugim nivoima političkog sistema (grad, pokrajina, republika). Tako je rad svakog javnog funkcionera iz redova DS dobijao prosečnu ocenu članova "nadležnog" partijskog organa. Interni rezultati ocenjivanja u DS "procurili" su, međutim, u javnost i korišćeni su u ličnim razmiricama, što je povećalo otpor prema takvoj praksi koju su funkcioneri DS, inače, nevoljno prihvatili. Zato nije čudno što je, posle ubistva Đinđića, prestalo interno ocenjivanje funkcionera DS.

Treće, Đinđić je i posle izbora za partijskog prvaka (1994), istrajno zastupao stav – u čemu u vrhu DS nije bio usamljen – da najvažnije funkcije u partiji, uključujući predsednika DS, treba da vrše pojedinci koji pobeđu na ravnopravnom unutarpartijskom nadmetanju. To je razlog što je izborna procedura u DS do u tačine regulisana Poslovnikom Izborne skupštine. U skladu sa tom procedurom, "izbornom riziku" je izložen i Đinđićev predsednički položaj na Izornoj skupštini DS održanoj 27. marta 2000. Na toj skupštini, za Đinđića je glasalo 605 delegata (54,6 odsto), a za njegovog oponenta i potpredsednika DS, Slobodana Vuksanovića 485 delegata (43,7 odsto), dok su 18 (1,7 odsto) listića bili nevažeći. Posle smrti Đinđića održana je Izborna skupština DS (22. februara 2004) na kojoj se 1.851 delegat opredeljavao, tajnim glasanjem, između Borisa Tadića i Zorana Živkovića, kao i između više kandidata (9) za četiri potpredsednika stranke, a na isti način je izvršen izbor članova predsedništva, članova stalnog sastava Glavnog odbora, Statutarne i Nadzorne komisije. U nadmetanju za mesto predsednika pobedio je Tadić za kojeg je glasalo 1.538 (83 odsto), Živkovića je

podržalo 296 (16 odsto), dok je bilo 17 (1 odsto) nevažećih glasova. *U stvarima, princip slobodnih i ravnopravnih izbora za lidera DS i za potpredsednike, sadržan u članovima 27–31. važećeg Statuta DS (2004), nadživeo je Đinđića i postao trajna tekovina zagarantovana u "partijskom demosu" DS.*

To naglašavamo, jer se demokratski izbori za ključne pozicije od ukupno šest relevantnih partija Srbije (u koje ubrajamo one koje su bar jednom samostalno osvojile 5 odsto glasova na dosadašnjim izborima za republički parlament) održavaju samo u DS, dok je u ostalim partijama (izuzimajući G17 plus obrazovanu u decembru 2002) "put ka vrhu" zatvoren nepremostivim statutarnim i drugim preprekama među kojima treba, naročito, navesti atmosferu divinizacije vođe u kojoj se svaka aspiracija da se na ravnopravnim izborima ospori njegov položaj doživljava kao akt partijske izdaje i svetogrđa. Kao rezultat takvih okolnosti nastali su "nepokretni lideri" što dobro ilustruju podaci da, početkom 2005, vrhove preostale četiri relevantne partije Srbije (SRS, SPO, DSS, SPS) još uvek zaposedaju pojedinci izabrani na osnivačkim kongresima tih partija održanim od 1990. do 1992, iako su one u međuvremenu trpele mnoge izborne neuspehe (neke od njih dvocifren broj) na parlamentarnim (saveznim i republičkim) i predsedničkim izborima (videti: Goati 2001, 212–215 i 269–271; Goati 2004, 249–261). *Opstanak istih ličnosti na vrhovima relevantnih partija (izuzev DS) od uspostavljanja višepartizma do danas, omogućio je zadržavanje "mreže" njihovih kadrova na svim važnim političkim položajima i tako bitno ubrzao osifikaciju političkog sistema Srbije.*

Summary

Đinđić was a rare combination of someone gifted in philosophical reflection, and with acumen for swiftly making major decisions and responding to daily political events. *But that is not the only trait which made Đinđić a specific figure at Serbia's political arena or rather "a foreigner."* What is even more important and noteworthy is his quick transformation from a politician into a statesman, in 2.5 years while in the office of Serbia's Premier. The latter assessment is based on the fact that he had crucially and irreversibly influenced the course of historical developments, and that is precisely *differentia specifica* between a statesman and a politician. We think that Đinđić, twice faced with historical junctures at which Serbia had found herself, twice made bold choices and changed the course of events. His first decision is related to his decisive contribution to the ouster of an authoritarian regime on 5 October 2000 and the

second to his commitment to the establishment of democratic institutions in the period October 2000–March 2003.

As regards Djindjić's views on party structure, one may discuss several "firm points." Firstly, as a figure feverishly striving to change the status quo, Đinđić viewed a political party as a necessary vehicle of changes, and party members as an active nucleus, human substrate of changes. He takes that partisan engagement serves to jump-start or accelerate social engagement, rather than vice versa. Secondly, Đinđić is of opinion that without stable political parties with developed infrastructure democracy is not viable. In several public speeches he espoused his view of a party as a "company" competing with other parties in the party market, hence as a "company" it must demonstrate its successful combat and nature. And thirdly, Đinđić advocates that the most important positions in a party, including the one of the leader of the Democratic Party, should be entrusted to individuals who have already won such positions over earlier intra-party competitions.

LITERATURA

- Dimitrijević, Nenad. 2004. "Srbija kao nedovršena država", U: *Između autoritarizma i demokratije, Civilno društvo i politička kultura*, (knjiga II) Red. Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati i Veselin Pavićević, Beograd: CEDET, CEDEM (Podgorica) i CTCSSR (Zagreb).
- Đinđić, Zoran. 1988. *Jugoslavija kao nedovršena država*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Goati, Vladimir. 2001. *Izbori u SRJ od 1990 do 1998, Volja građana ili izborna manipulacija, Dodatak: Izbori 2000*, (drugo dopunjeno izdanje), Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Goati, Vladimir. 2004. *Partije i partijski sistem Srbije*, Niš: Organizacija građanskih inicijativa.
- Horowitz, Donald. 1991. *A Democratic South Africa, Constitutional Engineering in a Divided Society*, Berkeley, Los Angeles: Oxford University Press.
- LaPalombara, Joseph and Weiner Myron. 1966. "The Origin and Development of Political Parties", In: *Political Parties and Political Development*, Eds. Joseph LaPalombara and Myron Weiner, Princeton: Princeton University Press.
- Panbianco, Angelo. 1988. *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge: Cambridge University Press.

Pantić, Dragomir. 1985. "Uticaj crta ličnosti na diferenciranje društveno-političkog angažovanja", U: Vladimir Goati i ost. *Političko angažovanje u jugoslovenskom društvu*, Beograd: Mladost.

Rasmussen, Jorgen. 1969. *The Process of Politics, A Comparative Approach*, New York: Atherton Press.

Srbija u Evropi. 2003. Redatori: Nebojša Popović i Života Ivanović, Beograd: Tanjug.

Obrad Savić

DVA LICA ODGOVORNOSTI: SRBIJA POSLE ĐINĐIĆA*

Dragi prijatelji, dopustite mi da se pre svega zahvalim organizatoru koji me je pozvao da pod okriljem ugledne institucije *Međunarodni forum Bosna* govorim o atentatu na premijera Zorana Đinđića. Potpuno sam svestan da preuzimam određeni rizik da upravo usred Sarajeva analiziram nesagledive posledice ovog, po Srbiju, odlučujućeg događaja. Naravno, nemam nameru da se pozivam na nekakvo izvorno pravo, da neodgovorno prisvajam, možda i uzurpiram, ovaj razgovor o Srbiji i Zoranu Đinđiću. Jednostavno, nisam spreman da govorim iz povlašćenog mesta, dakle, Beograda, kako bih navodno iz prve ruke, dakle, autentično, posvedoči o dramatičnim prilikama u Srbiji. Nisam spreman da se usred Sarajeva pozivam na navodno autentično svedočanstvo, da govorim iz sredine, i u njeno ime, koja se osvetnički solidarisala s političkim zločincima u Srbiji. Stoga vas pozivam da se u ovim dramatičnim trenucima odvažno suočimo sa svim pitanjima, sa ogromnim nespokoјstvom koje nas opседа pred licem tragične smrti premijera Zorana Đinđića.

Urgentno i ništa manje dramatično pitanje o poražavajućem stanju Srbije posle ubistva Zorana Đinđića moramo da artikulišemo u skladu sa obavezujućim nalogom *etike odgovornosti*, one odgovornosti u čijem se središtu nalazi bezuslovni zahtev za moralnom (*samo*)odgovornošću. Verovatno se danas možemo složiti da je osmišljavanje zajedničke budućnosti neraskidivo povezano sa samoodgovornim tumačenjem zajedničke prošlo-

---

* Tekst "Dva lica odgovornosti: Srbija posle Đinđića" predstavlja redigovanu verziju izlaganja koje sam održao na tribini Međunarodnog foruma Bosne, Sarajevo, 21. mart 2003. godine.

sti. To znači da se pred licem smrti Zorana Đinđića više ne možemo upuštati u cenkanje oko zahteva za apsolutnom i безусловnom odgovornošću shvaćenom kao samoodgovornost. Štaviše, ubistvo Đinđića nas obavezuje da se ponovo vratimo skrivenoj prošlosti, koja još uvek nije postala sadašnjost, dakle, onoj odsutnoj, zločinačkoj prošlosti sa kojom se još uvek nismo najodlučnije suočili. U osnovi kolektivnog poricanja i uvredljivog uproščavanja katastrofalnih posledica prošlosti stoji strah, panika od suočavanja sa licem drugog kao licem žrtve.

Još uvek živimo u neodgovornim političkim zajednicama koje su razapete između osećanja kolektivne krivice, sramote i lojalnosti. Politička inertnost i moralna tupost simptomi su neuspelog oslobađanja od sramne prošlosti koja je oštetila samopoštovanje brojnih generacija. Sveprisutno osporavanje zločinačke prošlosti produžava međunarodno izgnanstvo i unutrašnju agoniju u svim delovima bivše Jugoslavije, naročito u Srbiji. Pri tom, uzajamne optužbe za zločine i samodbrambeno kalkulisanje sa žrtavama izravno vodi ka jednostranim pričama koje ne izobličavaju samo "nacionalnu istinu prošlosti", već i istinu prošlosti uopšte. Stoga je od presudne važnosti za sve delove bivše Jugoslavije, a posebno za Srbiju posle Đinđića, da pokuša da vlastitim snagama oslobodi pravno-politički prostor, da iznutra proizvede *samokorigujući* obračun s vlastitom zločinačkom prošlašću. U suprotnom, nećemo biti u stanju da pokajnički steknemo onu *moralnu suverenost* koja stoji u osnovi novog početka, "ponovo stečenoj normalnosti nacije" (Helmut Dubil). Obnova nacionalnog ponosa, ukoliko je tako nešto danas uopšte moguće, proističe iz spremnosti zaraćenih naroda da se oslobode onoga što je bilo, svega što ih je vezivalo, obavezivalo, kako bi uprkos i, ako hoćete, protiv svojih klaustrofobičnih nacionalnih interesa, zakoračili u međunarodni politički prostor, u svetsku, globalizovanu zajednicu.

Naravno, ovim pozivanjem na kosmopolitski ideal ne želim da tvrdim da je "profetski futur" naročito podesan za istraživanje političkog zla koje stoji u osnovi *nastanka nacije iz duha zločina*. Da je nacija relikat jednog *varvarskog vida društvenosti*, nedavno je skrenuo paznju ugledni nemački filozof Helmut Dubil. Dozvolite mi da navedem centralnu tvrdnju iz Dubilove knjige *Niko nije oslobođen istorije*: "Suprotno onome što tvrdi tradicionalna sociologija, nacija ne nastaje iz nekakvog zajedničkog sistema vrednosti, zajedničkih osnivačkih iskustava ili nejasnog osećanja kolektivnog identiteta. Pre se može reći da leševi u podrumima njihove istorije stvaraju kod ljudi egzistencijalni osećaj zajedništva uslovljen potisnutim osećanjem kolektivne krivice. Negativna i nesvesna vezivna snaga takvih nacionalnih zajednica time je izraženija što su se one više održavale eksploata-

njem i uništavanjem tuđih života. Tajna njihovog jedinstva ne zasniva se na slobodi koju njeni članovi imaju prilikom izbora, nego na *prećutnom saučesništvu* (u kolektivnom zločinu – O. S.)." Upravo ova napomena otvara prostor da se odvažno suočimo sa onim okolnostima pod kojima je premijer Đinđić postao tragična žrtva političkog režima zasnovanog na zločinu.

Pre nego što se upustim u analizu zajednice koja nudi *zagrljaj zločincima*, moram da se osvrnem na sramnu tvrdnju koju je, povodom ubistva premijera Đinđića, lansirao *antihaški lobi* Srbije. Dakle, pod pritiskom ratobornih patriotskih snaga Srbije, javnosti je poturena osvetoljubiva tvrdnja prema kojoj je ubistvo Zorana Đinđića neumitan ishod mafijaškog obračuna sa premijerom Srbije. Ova čudovišna kriminalizacija političkog ubistva premijera Đinđića sračunato je stavljena u javni i medijski opticaj na sâm dan atentata. Neupućeni posmatrač dramatičnih zbivanja u Srbiji mogao bi da poveruje da je u pitanju direktan obračun dva mafijaška klana, a ne očigledan atentat na premijera Srbije. Strategija uvlačenja premijera Đinđića u mafijašku priču upućuje na izopačen politički režim koji se još uvek nalazi pod tutorstvom sveprisutne podržavljene mafije. Pod kontrolom nasleđenog zločinačkog režima srpska politička scena još uvek se nalazi *s one strane* bilo kakvog režima sramote, *izvan* svake kulture izvinjenja i etike oprosta.

Ubistvo premijera Đinđića pripremljeno je u sredini koja se još uvek nalazi pod kontrolom Miloševićevog "prestupničkog režima", one zločinačke vlasti čije krvave tragove možemo pratiti sve do ratišta u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Da vas podsetim, u sveopštem metežu tokom "Petog oktobra" zbačena je Miloševićeva harizmatička vlast, ali ne i njegov destruktivni režim, koji još uvek opседа srpski nacionalni identitet. Ova činjenica upućuje na zaključak da demokratske vrline još uvek nisu uspele da popune onaj vakuum u kolektivnom identitetu srpske nacije koji je (samo)destruktivni nacionalizam poptuno opustošio. Krhka i ranjiva demokratska vlast nije imala političku snagu da se posle "Petog oktobra" odlučno suprotstavi svemoćnim legionarima odevenim u amoralno ruho patriotizma. Ovaj strateški deficit oktobarskog obrta još uvek opterećuje našu sposobnost racionalnog političkog rasuđivanja i onemogućava da precizno odmerimo razmere zločina i veličinu katastrofe koja se desila na prostorima bivše Jugoslavije. Zoran Đinđić je ubijen upravo zato što nije bio spreman da poriče ogromnu krivicu koju je jedan zločinački sistem svalio na pleća sluđene nacije. Mada je bio svestan nesamerljivosti Miloševićeve krivice i kazne, Đinđić je sve učinio da srpsko društvo rastereti nametnutog osećanja kolektivne odgovornosti, da konačno raščisti sa nasleđem individualne krivice nad kojom se još uvek nadvija senka kolektivne neodgovornosti.

Šta je uopšte kosmopolitski orijentisani premijer Đinđić mogao da uradi sa agoniziranim etnijom, naoružanom osvetničkom mržnjom! Kako je trebalo da se postavi prema paklenoj volji za osvetom, pred bujicom kleveta i besa koja se sručila na njegovu vladu! Možda nije razumeo, dopustite mi da posumnjam, da se upravljanje urušenom nacionalnom državom ne može svesti na menadžersko društvo za uvećanje građanskog blagostanja. Kako inače razumeti činjenicu da je srpska vlada pod Zoranom Đinđićem sve vreme funkcionisala poput reformske gerile koja dejstvuje na neprijateljskoj teritoriji!

Kako uopšte da izađemo na kraj sa izopačenim nacionalističkim zločincima koji su nasilno prisvojili smrt Zorana Đinđića? Kako se posle ubistva premijera Đinđića možemo nadati novom početku, "ponovo stečenoj normalnosti srpske nacije"? Uprkos svoj ranjivosti i svim iskušenjima, Srbija može da izađe iz urušene i sramne prošlosti samo pod jednim uslovom: ukoliko se konačno i neopozivo politički-pravno obračuna sa protagonistima kolektivnog zločinačkog poduhvata. Srpska država i društvo moraju politički da odrastu kako bi shvatili da izvršioc, nalogodavci i inspiratori zločinačkih nedela nisu politički "partneri" već neprijatelji državnog i međunarodnog poretka. Sa njima se ne vode političke debate, moralni sporovi, već pravni, sudski procesi. Umesto zapanjujuće mere političkog uvažavanja ("slavski" Beograd kriminalce i ratne zločince oslovljava sa – gospodo!), odgovorne za ulančane zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije treba privesti međunarodnoj, "tranzicionoj pravdi". Milost i oprost ne mogu da imaju prednost u odnosu na nacionalno pravo i međunarodnu pravdu. Nećemo da ostanemo trajno zarobljeni moralnom dramom koja se parazitski hrani tabuiziranjem naše krivice i insistiranjem na tuđoj odgovornosti. *Novi moralni poredak* u Srbiji ne može da nastane iz uigranih rituala blaćenja drugih: upravo obrnuto, on jedino može da nastane iz bespoštednog preispitivanja vlastite odgovornosti koje nam daje pravo da ukazujemo na prestupe i krivice drugih.

Posle ubistva premijera Đinđića, demokratski blok bi konačno morao da postane svestan da samo odlučan obračun sa ulančanom spregom kriminala i zločina može da stvori povoljan politički ambijent koji će obeshrabrenim građanima uliti novu nadu. Nažalost, razmetljivo ponavljanje nacionalističke mitologije i javna zloupotreba patriotske retorike ukazuju na tesnu vezu između nesposobnosti političke elite da preuzme političku odgovornost i deficita demokratske kulture. Naivno je verovati da se spretnim prećutkivanjem krivice možemo krišom izvuci iz kontinuiteta odgovornosti za ulančanu logiku *podržavljenog zla*. Dobro je poznato da potencijali demo-

kratske kulture, između ostalog, uključuju žalost i kajanje zbog nepravdi počinjenih u prošlosti. Priznanje, a ne poricanje, žalost a ne prkos, oprost a ne revanšizam, predstavljaju neophodan pred-politički korak na dugom putu stvarnog prevazilaženja zastrašujuće prošlosti.

Stoga je najhitniji zadatak da se precizno utvrdi dokle dosežu koreni političkog zločina počinjenog u ime srpske države i društva, u kojoj meri ratni zločinci i politički kriminalci stoje iza organizovanog atentata na premijera Đinđića. Svima je sada jasno da su zaveru protiv Zorana Đinđića organizovale tzv. patriotske snage, ogrezle u bratskom zločinu, gordoju muževnosti dragocenijoj od samog života. Upravo je ovom fraternalističkom formacijom Srpska pravoslavna crkva ponudila neovlašćen oprost: "Premijera je ubila bratska ruka!" Dakle, na sam dan sahrane, "hrišćanski" prestupnici su se drznuli da neobuzdan nacionalistički bes – bizarnu mešavinu pokajanja, samoodbrane i pomame za osvetom – iznesu pred vlastitim bogom. Ova "*pravoslavna zajednica grešnika*" (zločin uvećava božiju ljubav!) nije uspela da prikrije istinu o poreklu i ciljevima političkog zločina izvršenog nad premijerom Đinđićem. Nudeći oprostajni zagrljaj zločincima, Srpska pravoslavna crkva ("ta grobnica, taj nadgrobni spomenik Bogu") nije uspela da neutrališe snažan građanski revolt, pobunu emancipovane javnosti koja više nije spremna da živi pod okriljem zločinačkog samoiskupljenja. Dodao bih da je uvredljiva trivijalizacija Đinđićeve smrti dodatno osnažila međunarodni prezir koji se ponovo sručio na opustošenu Srbiju.

Uprkos paternalističkom pohodu Srpske pravoslavne crkve, meni se čini da dalekosežne posledice Đinđićeve smrti prevazilaze uske nacionalne okvire i poprimaju prvorazredan evropski značaj. Zahvaljujući (ne)očekivanoj nesreći koju je Srbija nanela samoj sebi, Beograd je ponovo postao "centar sveta", a lokalna tragedija pokrenula je novi talas korigujuće politike na Balkanu. Dozvolite mi da se pred licem smrti prijatelja, filozofa i državnika, Zorana Đinđića, osvrnem na neke od najznačajnijih međunarodnih reakcija. U pitanju su prvorazredni, obavezujući komentari koji ukazuju na evropski značaj i svetsku reputaciju premijera Đinđića. Povodom tragičnog ubistva Zorana Đinđića, među prvima se oglosio vodeći nemački filozof, profesor Jirgen Habermas: "Politički dar Zorana Đinđića sastojao se u tome što je u izuzetno teškim situacijama uspevao da održi ravnotežu između neophodne prilagodljivosti i jasne normativne usmerenosti ka ostvarenju demokratskog cilja" (*Danas*, vanredno izdanje, 16. mart 2003). Ova jezgrova procena ukazuje na premijerovo spretno manevrisanje između parališujuće sadašnjosti i normativne budućnosti, između parohijalizma i kosmopolitizma, i konačno – između dobra i zla. U nenormalnim uslovima, premijer

je nastojao da vodi široku, često difuznu politiku koja se kretala u rasponu od "prikovanosti za nacionalno tlo" do "normativnog kosmopolitizma", od Legije do Bila Gejtsa!

Ovom prilikom želim javno da posvedočim da sam pripadao marginalnim grupama koje su bile obuzete moralnim savladavanjem prošlosti; drugim rečima, dolazim iz onih alternativnih krugova Beograda koji nisu uvažavali pragmatičku viziju demokratske budućnosti. Odbijali smo da prihvatimo Đinđićevu stratešku ideju da prvorazredni državni poduhvat, dakle, *reforme*, moraju da imaju prioritarno uporište u instrumentalnoj racionalnosti koja se ubrzo izvitoperila u slepi pragmatizam. Posebno smo bili rezervisani, ponekad opravdano, često sasvim neprimereno, prema Đinđićevim taktičkim potezima koji su bili okovani dnevnim politikom. Opsednuti moralnim preispitivanjima prošlosti, prioritet smo stavili na političku i etičku dimenziju prevladavanja sramnog nasleđa, tvrdeći da bez razgraničenja sa zločinačkom prošlošću ne možemo da računamo na demokratsku budućnost. Rigidno smo se držali nemačke formule prema kojoj izgradnja demokratije posle Hitlera mora da stoji u najdubljoj vezi s javnom refleksijom o nemačkoj krivici. Obavezan sam da u ovim dramatičnim danima javno posvedočim, i to u prvom licu jednine, da sam prema filozofskom prijatelju Zoranu Đinđiću ispoljavao određene moralne rezerve koje nisu bile lišene negativnih političkih tonova. Radikalna sumnja u pragmatičku neutralizaciju, normalizaciju teške prošlosti sputavala nas je da razumemo unutrašnju dramatiku reformističke koncepcije budućnosti. Naša nespremnost, možda i nesposobnost, da prihvatimo reformski kurs premijera Đinđića, dramatično je opisana u tekstu Nenada Prokića, *Raskomadano srce*: "Već dugo sam se pitao šta je to još potrebno da bi Srbija konačno zavolela Zorana Đinđića. Sada znam: bilo je potrebno, posle svega, da joj na dlanu ponudi i svoje raskomadano srce. Nisu uspeali, u procentu većem od četiri ili sedam i po posto, da ga podržavaju kada je promovisao mišljenje u krupnijim dimenzijama, kada se hrabrije i pametnije od svih borio protiv poslednje diktature usred Evrope, kada ih je spasao od gladi, inflacije i terora, epidemije i emigracije, kada je zatvorio katalog svih katastrofa što se mogu zamisliti, kada ih je mirio sa susedima i vraćao civilizovanom svetu: nisu ga podržavali čak ni kada je na svoja pleća preuzimao teret izručenja krvoločnih i umno poremećenih srpskih lidera, nisu ga voleli kada im je vraćao banke, valutu i podzemne garaže. Pa ni onda kada je očigledno postao svetski omiljen premijer, koji je imponovao obrazovanjem, znanjem, izgledom i ponašanjem. Bilo je potrebno još nešto, sasvim u duhu srpskog mraka: bio je potreban taj jezivi gest mučeništva i žrtve. Srbi se nikada nisu ustezali da ga traže od

svojih najplemenitijih glava. [...] Njegovo već raskomadano srce moralo je da podnese još nešto: ceremoniju koja ne ide uz njega, kao što ni smrt nekako ne ide uz njegov osmeħ. [...] Od mnogih pitanja koja sada iskrsavaju, ključno je možda baš ovo: da li će Zoran Đinđić biti jači od sopstvenog mita koji će Srbi o njemu stvoriti i da li, eventualno, taj mit neće postati nužno nekrofilski? Jer, nije on nikakav mučenik i žrtva kakvim bi ga Srbi najradije videli. On je spejs-šatl za Srbiju, koji možda ponekad eksplodira u svojoj ludoj hrabrosti i brzini, ali i dalje ostaje blistava i munjevita misao budućnosti" (NIN, 20. mart 2003, br.2725). Ove otrežnjujuće rečenice deluju zastrašujuće; hvata me užas od pomisli da građani Srbije jednostavno politički nisu dorasli Đinđićevoj smrti, onoj smrti koja bi mogla testamentarno da potvrdi činjenicu da demokratska samosvest i samopoštovanje srpske nacije nisu bespovratno uništeni. Teško je u ovom času jasno prognozirati u kom pravcu će se voditi borba za Đinđićevo nasleđe; Latinka Perović je s pravom primetila da su Ivan Stambolić i Zoran Đinđić bili prvi politički vesnici odvažnog oslobađanja Srbije od straha, bede i stida.

Povodom atentata na premijera Đinđića oglasio se i nemački filozof Albrecht Velmer: "Jedinstvena mešavina intelektualnosti, usmerenosti ka cilju, harizme, pragmatizma i svesti o vlasti, koja je oblikovala čoveka i političara Đinđića, bila je, verujem, srećan slučaj za srpsko društvo u istorijskom trenutku, u kojem je reč o tome da se sruši jedan korumpirani režim i da se pronade izlaz iz amalgama retrogradnih nacionalističkih strujanja i mafijaških struktura vlasti. To ne znači da treba idealizovati čoveka i političara Đinđića: neko ko je bio spreman, kako je navodno govorio, da se poveže sa nebom i paklom da bi dostigao svoje ciljeve ne može sasvim biti duhovno čist, niti nedužno političko jagnje – ni sâm mu politički nisam uvek verovao" (*Danas*, vanredno izdanje, 16. mart 2003). Ovaj prijateljski prekor Đinđićevog filozofskog mentora ponovo nas vraća pitanju oštrog suprostavljanja moralnog asketizma i političkog pragmatizma, pitanju načelnog pobijanja onog političkog konformizma koji je dokinuo etičko jezgro društvenog i političkog života Srbije. U izvesnom smislu mogu da potvrdim da sam pripadao ekstremnoj grupi onih "etičkih fundamentalista" koji nisu hteli da kooperativno učestvuju u prljavoj političkoj borbi protiv Miloševićevog nasleđa. Samopoštovanje sam čuvao na bezbednoj distanci od svih vidova nacionalnog zla i kolektivne bestijalnosti: po cenu udvostručene izolacije, oprezno sam odbacivao bilo kakav kontakt sa kompromitovanim elementima iz Miloševićevog tabora. Štaviše, bio sam spreman da nekontrolisano osuđujem upravo one predstavnike "Druge Srbije" koji su u ime demokratske budućnosti pokušali da minimalizuju sav teret nacionalističke prošlosti.

Nisam verovao da demokratska transformacija i stabilizacija srpske države i društva mogu u sebe da integrišu "kompromitovane elemente" starog režima. Za razliku od legalista, nisam smatrao da Miloševićevi ljudi, ma šta to značilo, mogu da budu lojalni novoj demokratiji! Samo radikalna obračuna sa ulančanom spregom kriminala i ratnih zločinaca može da izgradi regularne pretpostavke na osnovu kojih bi se nova demokratska vlada mogla izvući iz kontinuiteta kolektivne odgovornosti za "srpsku stranu rata".

Mada smo se beskompromisno borili protiv tendencije da srpska država i društvo budu talac Miloševićevog režima, nismo bili u stanju da do kraja sagledamo svu dubinu nasleđenih problema. Mada nam je bilo jasno u kojoj meri je Srbija bila gurnuta u bezdan, nismo ni slutili da se iz njega možemo izvući spretnim preplitanjem "noćnog i dnevnog pojma politike". Bili smo opsednuti jedino *noćnom formom politike*, onim užasima, zaverama, zločinima, ubistvima i etničkim čišćenjima, koji su, s jedne strane, bili posledica političkog instrumentalizovanja manje ili više latentnog ksenofobičnog resantimana, dok su, s druge strane, bili rezultat militarističke ambicije da se od jedne male i zakasnele nacije u krvi napravi velika nacija. Po cenu samonametnute "*krivice življenja*" nastojali smo da otkrijemo kakve su prave dimenzije nacionalističkog užasa. Nismo umeli da izađemo na kraj sa poražavajućom činjenicom da pripadamo "zločinačkoj sredini", da je stravično zlo počinjeno u naše vlastito ime, i da smo ga sami počinili. Pri tom, potpuno smo zanemarili *dnevni pojam politike* (obnovu državnih institucija, demokratski preporod parlamenta i vlade, uspostavljanje međunarodnih odnosa, povratak diplomatskim pregovorima, obnovu političkih, privrednih i kulturnih veza), strahujući da bi reformistička vlada mogla da nam podastre nekakav utešan, demokratski alibi. Zanemarili smo činjenicu da stabilne demokratije uglavnom nastaju na ruševinama građanskih ili međunarodnih ratova. Paradoksalno, kao da se demokratija privremeno mora hraniti nacionalističkim užasom koji joj je prethodio! U rigidnom zahtevu za odlučnim raskidom s militarističkim nacionalizmom, nismo samo pozdravili potpuni vojni poraz, već smo zahtevali da se srpska strana pravno kazni i moralno osudi. U pitanju je bila kardinalna moralna greška: naivno smo verovali da se sramna nacionalistička prošlost jednostavno može *etički apsolvirati*. U ime *moralne suverenosti* često smo neopravdano kritikovali Đinđićevo pragmatično balansiranje između iznuđene prilagodljivosti i normativne usmerenosti. Sporni momenat bio je u tome što nismo verovali da iz ambijenta nacionalističkog zla može da nastane bilo kakvo demokratsko dobro, drugim rečima, što nismo verovali u mogućnost novog početka. Upravo se Đinđić potrudio da nam pokaže da se, uprkos hipotekama nacionalističke

prošlosti, možemo nadati civilizacijskom izbavljenju. Izgleda da se, nasuprot našem rigidnom uverenju, mukotrпно osvajanje demokratske budućnosti može odvijati u stalnom balansiranju s nasleđenom prošlošću.

Mada demokratske forme političkog legitimisanja još uvek nisu ovladale srpskom državom i društvom, čini mi se da smo posle premijerove smrti spremni da prekinemo naviku razmetljivog ponavljanja nacionalne mitologije koja je prepuna krivice i nepravde. Dobro je poznato da normativni potencijali demokratske kulture, između ostalog, uključuju i delovanje žalosti i legitimno kajanje zbog nepravdi počinjenih u prošlosti. Kajanje, žalost i oprost, predstavljaju neophodan *pred-politički korak* na dugom putu demokratskog prevazilaženja traumatske prošlosti. Već je u slučaju Savezne Republike Nemačke pokazana tesna veza između nesposobnosti Nemaca da preuzmu kolektivnu odgovornost i deficita demokratskih vrlina. Verujem u one institucionalne okvire koji će žrtvama nepravdi omogućiti da se javno oglase, a počinicima zločina obezbediti regularne pravne mehanizme unutar kojih mogu da priznaju svoju krivicu. Ovde se zapravo radi o mogućnostima utvrđivanja pravnog prevazilaženja prošlosti koja neće suspendovati pitanje političkog, moralnog, i svakog drugog savladavanje prošlosti.

Pre nego što se osvrnem na deo teksta koji sam objavio povodom premijerove smrti, želeo bih da vas upoznam sa mojim kontaktima sa Zoranom Đinđićem. Ne bih želeo da padne bilo kakva senka političke sumnje na moj javni nastup. Prijateljstvo sa Zoranom Đinđićem datira iz studentskog perioda: tokom studija filozofije povremeno smo se sretali u Beogradu i, nešto kasnije, u Frankfurtu. Od početka smo uspostavili jedan vid političkog i filozofskog prijateljstva koje je bilo lišeno bilo kakve familijarnosti. Zoranova teorijska kultura je bila obeležena, usmerena na političku filozofiju, dok sam ja u tom periodu bio naklonjen filozofiji psihoanalize. Stoga ne čudi da se tokom boravaka u Frankfurtu Đinđić povezao sa filozofskim krugom okupljenim oko Jirgena Habermasa i Albrehta Velmera. Ja sam gravitirao Aleksandru Mičerlihu i njegovoj psihoanalitičkoj grupi okupljenoj oko uglednog časopisa *Psyche*. U svojstvu urednika filozofske biblioteke *Tekst* ("Dečije novine", Gornji Milanovac), angažovao sam Zorana Đinđića da sa nemačkog jezika prevede kapitalno delo moderne filozofije, knjigu Edmunda Huserla *Kriza evropske nauke*. Tu obavezu je realizovao veoma profesionalno i, što je najvažnije, pre ugovorenog roka. Saradnju smo nastavili tako što smo se dogovorili da Zoran Đinđić i kolega Miroslav Milović zajedno prevedu knjigu Jirgena Habermasa *Teorija komunikativnog delovanja*. Taj izdavački projekt nije realizovan jer je u međuvremenu ugašena teorijska biblioteka *Tekst*. Naravno, izdaleka sam pratio Đinđićevu impresivnu fi-

lozofsku produkciju koja u akademskim krugovima Srbije nije naišla na odgovarajuće priznanje. Nakon Đinđićevog eruptivnog ulaska u politički prostor Srbije, naši lični susreti i kontakti su se sasvim proredili. Poslednji put smo se videli u Centru za kulturnu dekontaminaciju, gde sam govorio u pomen preminulom prijatelju Slobodanu Iniću.

U ime studentskog prijateljstva i političke solidarnosti sa Zoranom Đinđićem, doneo sam odluku da se nakon atentata javno oglašim. U *Danasu* sam objavio tekst u kojem je, između ostalog, stajalo: "Potresla me je vest o smrti filozofskog prijatelja Zorana Đinđića. Šokiran sam ovim terorističkim činom koji nije ništa drugo do čisti akt političkog nasilja uperen protiv čoveka koji je simbolizovao demokratsku budućnost Srbije. Njegova smrt će biti egzemplarni politički testament koji potvrđuje, a možda i osporava, činjenicu da demokratska samosvest i samopoštovanje srpske nacije nije bespovratno uništeno." Uprkos prvobitnom šoku i poražavajućoj nameri da nakon atentata konačno napustim Beograd, javna reakcija u *Danasu* ipak je bila prožeta duhom nade da je, uprkos svemu, pristojan život u Srbiji još uvek moguć. U tekstu se takođe nalazi formulacija prema kojoj je zajednička budućnost na prostorima bivše Jugoslavije neraskidivo povezana sa samodogovornim tumačenjem zajedničke prošlosti. To nije bio poziv na restauraciju nekakve nove Jugoslavije, a još manje apel za obnovu čudesne formule "bratstva i jedinstva" koja je, kao što vidimo, okončana u etničkom krvoproliću.

Upravo obrnuto, smatrao sam da nas preteći prizor nasilne rekonstrukcije Balkana obavezuje da, uprkos svemu, pokušamo da promislimo našu zajedničku regionalnu budućnost. Narcizmi malih etničkih i nacionalnih razlika po pravilu vode frustrirajućem samoizolacionizmu ili nasilnom ekspanzionizmu. Ponižavajući položaj "otpadničkih država", i u vezi s njim problematičan status "društava visokog rizika", možemo da izbegnemo samo ako razvijemo nove forme regionalne saradnje i uzorne kooperativnosti. Ukoliko smo unutar regije spremni na uzajamno priznanje, na novi početak, na drugačije aranžmane sa evropskom i svetskom zajednicom, morali bismo da se najhitnije oslobodimo *suverenističke frustracije*. Dobro je poznato da male nacionalne države Balkana funkcionišu pod uslovima otvorene ili preuštene forme međunarodnog protektorata. Moramo da prihvatimo standarde međunordnih odnosa i da shvatimo da je ograničeni suverenitet uslov regionalnog, a možda i svetskog mira. Dalekosežni proces reformi našeg institucionalnog, javnog i političkog života podrazumeva radikalni raskid s načelom suvereniteta shvaćenim kao načelo moći. Uostalom, malim državama je jedino preostalo da pokušaju da žive u slobodnom okruženju lišenom uza-

jamne pretnje. Današnji procesi razlaganja nacionalnih suvereniteta zahtevaju najhitniju transformaciju regionalnih država Jugoistočne Evrope. Ukoliko je traganje za zajedničkom budućnošću neodvojivo isprepletano sa samodogovornim preispitivanjem nepravedne prošlosti, ne bi trebalo da se bavimo uzajamnim optužbama koji ne doprinose boljem uvidu u pravi način na koji treba da se odnosimo prema dramatičnoj prošlosti. Svako nadmetanje u vezi sa statusom realne ili fiktivne žrtve na prostorima bivše Jugoslavije smatram moralno nedostojnim, budući da je figura etničke žrtve po pravilu "lišena svakog političkog identiteta: naprosto je svedena na golo stradanje".

Najhitnije bismo morali da pokrenemo bolno pitanje o *politici sećanja*, i dakako zaboravljanja, pitanje nad kojim lebdi senka zločina protiv čovečanstva! Upravo na ovom mestu, dakle, povodom razmatranja glavnih tokova politike sećanja, spreman sam da dotaknem jednu izuzetno tabuiziranu temu: spreman sam da se sukobim sa očekivanjima već odavno ritualizovanog sećanja, prema kome su žrtve rata na prostoru bivše Jugoslavije pripadale samo jednoj, a zločinci samo drugoj ili trećoj etničkoj strani. Ne pristajem na moralnu ucenu kojom se presuđuje samo u korist latentnog poistovećivanja sa žrtvama "druge strane", posebno kada su *etnički stilizovane*. Da li je doista Haški tribunal jedina merodavna instanca koja bi mogla da posvedoči da je zločina bilo na svim stranama, mada ne u podjednako meri niti u isto vreme? Takođe mi je strana kako simbolika državnčkog tugovanja, tako i humanističko prenemaganje nevladinih misionara. Meni se čini da navino deluje zdravorazumska tvrdnja da je takozvana *prošlost* objektivni inventar događaja. Advokati ritualizovanog pamćenja zanemaruju okolnost da se *i samo sećanje konstruiše* – kako u privatnom, tako i u javnom životu. Sadržaj, način i intezitet pamćenja, u značajnoj meri su određeni prilikama u sadašnjosti, kao i očekivanjima od budućnosti. Podsetio bih vas na ekstremni slučaj instrumentalizacije prošlosti za potrebe neke buduće sadašnjosti. Reč je o primeru koji sam pronašao u poučnoj knjizi Helmuta Dubila, *Niko nije oslobođen istorije*: "Navodno je u prvih nekoliko meseci rata između Srba i Hrvata postojao tajni sporazum između zaraćenih strana da se poginuli sahranjuju nagi i bez znakova raspoznavanja. Kreatori ove anonimizacije imali su u vidu buduću komisiju istoričara, koja će, po nalogu posebnog suda Ujedinjenih nacija za kršenje ljudskih prava, svoditi bilans o ratnim zločinima počinjenim na obe strane. U ovakvu sliku kolektivnog pamćenja, koje sećanje u potpunosti potčinjava navodnim imperativima sadašnjosti, uklapa se i posleratno iskustvo u Nemačkoj, iskustvo doslednog prećutkivanja, prikrivanja i relativizovanja nezamislivih strahota počinjenih

u periodu između 1933. i 1945. godine." Doista, posebno traumatski događaji mogu da poremete naše individualno ili kolektivno pamćenje, da deformišu našu spremnost da što tačnije rekonstruišemo prošlost, i to bez velikog dodavanja ili oduzimanja. Možda bi trebalo slediti Lakaprino razlikovanje (objavljeno u dramatičnoj knjizi, *Istorija i sećanje posle Aušvica*, 1998) *rigidnog pamćenja* (kontrolisanog doziranja informacija u svrhu neutralizacije prošlosti; selektivnog iznošenja samo onih podataka koji ne mogu da ugroze stabilizovan intelektualni i emotivni odnos prema prošlosti) i *ruiniranog sećanja* (potrebe Nemaca da sebe stilizuju u žrtve, ili melanholičnog svedočenja Francuza o "dobrom starom vremenu" saradnje sa nacističkim okupatorima – višijevski sindrom). Pozvao sam se na Lakaprinu razliku samo da bih vam skrenuo pažnju na alarmantnu ideju o preplitanju sećanja i zaboravljanja, o mozaičkom sklapanju fragmentirane prošlosti. Niče je sa ushićenjem govorio o "ambivalentnom daru zaborava i sećanja". Dramatični dani koji nam predstoje posebno nas obavezuju da najodlučnije preispitamo neodgovornu politiku nacionalnog sećanja i zaboravljanja. Nije reč o neodmerenom prizivanju "kolektivne odgovornosti naroda", već o razložnom preispitivanju podržavljene zločina i, istovremeno, moralne odgovornosti srpske države i društva. Još uvek su nepoznate, i samo se mogu naslutiti, sve razmere pustoši koje je Miloševićev režim ostavio iza sebe. Premijer Đinđić je prećutno preuzeo taj moralni teret i pokušao da izađe na kraj sa nacionalnom sramotom. Stoga bismo morali da pogledamo kakvi su rezultati neprijatnog ali neizbežnog preispitivanja neposredne prošlosti. Da li se posle iznuđenog preispitivanja dramatične prošlosti uopšte može povući istorijska crta? Možda je još važnije da se upitamo da li je uopšte vreme da se napravi *bilans zločinačke prošlosti*, da li nam preči opasnost da živo nasleđe prebrzo istorizujemo i muzealizujemo? Predlažem da u skraćenoj verziji, dakle, u formi plakatskih teza, navedem neke od mogućih odgovora. U njima se može naslutiti zagonetna slika Srbije posle Đinđića.

Prva teza: Izgradnja demokratije nakon Miloševića u Srbiji mora da stoji u direktnoj vezi sa javnom refleksijom o odgovornosti za srpsku stranu rata. Demokratska kultura može da se izgradi samo u onoj meri u kojoj je zagarantovan institucionalni prostor za pravno, političko i moralno prevaziženje kompromitovane prošlosti.

Komentar: Budući da Miloševićeva krivica višestruko nadilazi sudski pojam pravde, može se tvrditi da sudska procedura u Hagu predstavlja međunarodnu pozornicu *jurističkog neutralisanja* političke i moralne odgo-

vornosti. Kao što je primetila Hana Arendt, "predmet sudskog procesa u Jerusalimu bila su Ajhmanova dela, a ne patnje miliona žrtava". Kakav god bio ishod Miloševićevom suđenju u Hagu, trajno će ostati političko-moralni ponor kojim se poništava skrivena veza između individualne krivice, komandne odgovornosti i kolektivne (ne)odgovornosti. Naivno je verovati da se u pravnom okviru može u potpunosti i bez ostatka izravnati sveopšta nepravda nanescena nedužnim žrtvama. Normativni koncept tranzicije i istorijske pravde ne treba svoditi na krivični okvir pravde, čak i pod uslovom kada pravno pozitivističke procedure računaju na maksimum pravednosti. Iz ove pravne i političke lekcije demokratsko društvo može da nauči šta *treba* da čini i šta *ne sme* da čini.

Druga teza: Ukoliko se nacionalistička prošlost izoluje zidom ćutanja, i ukoliko je tačna tvrdnja da je postignut prećutni konsenzus da se pitanje suočavanja sa prošlošću ne otvara, da se prošlost jednostavno prikrije, retušira i zaboravi, možemo da očekujemo da ćemo biti svedoci "osvete potisnute prošlosti".

Komentar: Naravno, ukoliko smo prinuđeni da biramo između ekstremnih zahteva za *tabuiziranjem prošlosti* (ignorantsko odbacivanje tereta vlastite odgovornosti) i *osvetničkog revanšizma* (odmazda obnavlja nepravdu u obrnutom smeru), sasvim je razumno izabrati garancije pravne procedure koje podjednako važe i za žrtve i za zločince. Kad oprostaj uopšte nije moguć – ili je moguć ali nije dovoljan – jedina prihvatljiva alternativa odmazdi ostaje kazna. Pri tom treba biti realističan i uzdati se u minimalni bilans pravde, jer se ekskluzivnim kažnjavanjem samo pojedinih zločinaca nikada neće poravnati politički balans među nacijama i moralna ravnoteža među grupama i pojedincima. U sudskoj dvorani i unutar pravnog diskursa, praktično se mogu zastupati i braniti samo individualna ali ne i kolektivna prava. Javna refleksija o nemačkoj krivici za Holokaust, ili srpskoj krivici za "etničko čišćenje", ne može se prevladati pukim *apsolviranjem sudske pravde*.

Treća teza: U strogo krivičnopravnom smislu krivica je vinovnost pojedinca za određeni zločin. U zapadnoj pravnoj tradiciji pojam krivične odgovornosti jasno je određen: on se odnosi na pojedinačni prestup koji se, prema zakonima države, definiše kao zločin. Sud je jedina merodavna institucija koja utvrđuje krivicu.

Komentar: Utvrđivanje pravne istine o autoritarnoj prošlosti nipošto se ne iscrpljuje utvrđivanjem činjenične krivice. Sudska istina je uvek ograničena na individualni slučaj i nije dovoljna za celinu sagledavanja autoritarne prošlosti. Ovom prilikom ne mogu da se upustim u sporne slučajave u kojima pravni nalog pravde nije podmiren, gde je izostalo pravno prevladavanje prošlosti. Politike "oproštaja i izmirenja", "generalne abolicije" i "zastarevanja zločina", mogu biti prihvatljive samo pod uslovom da ne ugrožavaju osnovni politički i moralni konsenzus jedne političke zajednice. Naravno, ostaje otvoreno pitanje zašto evropska pravna tradicija nije dugo uspela da predvidi mogućnost da sama država, koja treba da bude čuvar zakona, može da postane institucionalni akter monstruoznih zločina. Recimo, zločinima etničkog čišćenja i genocida, koje je naredila *otpadnička država*, više nije primereno nikakvo konvencionalno krivično pravo. Ovaj deficit klasičnog krivičnog prava može da se nadoknadi međunarodnim institucijama ljudskih prava, dakle, onim univerzalnim pravima koja nadilaze granice suverenih nacionalnih država. Kriminalizovanje kolektivne političke (ne)odgovornosti nastalo je iz praktičnog zahteva da prevladamo destruktivnu prošlost kako bismo izbegli da ona ovlada našom budućnošću.

Četvrta teza: Politička odgovornost je ona vrsta odgovornosti koju svaka vlada može da preuzima za nedela svojih prethodnika. Politička odgovornost se striktno mora razlikovati od lične i građanske (ne)odgovornosti.

Komentar: Nasleđena terminološka, pa i moralna konfuzija oko upotrebe i zloupotrebe pojma odgovornosti još uvek nas opterećuje. Prvi korak u razjašnjenju semantičke i performativne zbrke oko upotrebe pojma odgovornosti odnosi se na sledeće pitanje: zašto dolazi do sistematske eksproprijacije diskursa odgovornosti? Svima je poznata činjenica u kojoj su meri intelektualci bili spremni da elitistički prisvoje diskurs političke, moralne, pravne, medijske, pa i kulturne odgovornosti. Uzurpacijom figure odgovornosti neželjeno se proizvodi neodgovorno ponašanje većine građana. Motivacijski potencijali za lojalnu građansku odgovornost prema susedima, državi ili društvu rapidno se umanjuju u slučajevima povećane *reprezentativne odgovornosti*. U normalnim političkim uslovima pretpostavlja se da je građanska samoodgovornost ravnomerno raspoređena na sve stanovnike. Naravno, čitava priča se komplikuje kada govorimo o ličnoj i kolektivnoj odgovornosti pod diktaturom. Nerealno je očekivati da u otpadničkoj i neodgovornoj državi pretežno žive odgovorni i savesni građani. Možda nam

prijateljska rasprava između Karla Jaspersa i Hane Arent može pomoći da razumemo različita lica odgovornosti. Svako u ovoj sali može da se prepozna u jednoj od ponuđenih figura (ne)odgovornosti: svi smo manje-više moralno ranjivi i često padamo u iskušenja da sebe proglasimo nevinima.

Pravna figura odgovornosti za počinjena nedela najmanje je sporna. Reč je o krivičnoj odgovornosti, sankcionisanju krivičnog akta zločina. Tu nema nikakvih sporova: postoje precizne pravne procedure, istraživanja, empirijske identifikacije zločinačkih radnji protiv čovečnosti. Razume se, ne postoji pravna krivica za počinjena nedela u kojima nismo učestvovali: za razliku od odgovornosti, krivica je strogo lična i odnosi se na *čin* a ne na nameru ili mogućnost.

Politička figura odgovornosti je, međutim, mnogo složenija i tiče se klizavog terena komandne, odnosno institucionalne odgovornosti koju vlada može da preuzima za nedela svojih prethodnika. Govorimo o masovnim zločinima počinjenim u ime države. Jaspers i Arentova su insistirali na "kolektivnoj odgovornosti" čak i za događaje u kojima nismo učestvovali! Oni pozivaju na odgovornost za nepravdu počinjenu u ime kolektiva kojem pripadamo. Moramo biti spremni da trezveno pogledamo političku klimu koja je omogućila da se bez posebnih opterećenja i sankcija počine brojni zločini. Nesvesno osećanje krivice može na duži rok da omete izgradnju novog, "kolektivnog identiteta", posebno u slučajevima u kojima je stari nacionalni identitet demoliran. Tvrdnja kako niko nije oslobođen nasleđa istorije upravo se odnosi na spornu figuru kolektivne, nacionalne odgovornosti.

U mnogim slučajevima je naročito teško razgraničiti pravni i politički pojam odgovornosti. U zborniku *Zatočenici zla: zaveštanje Hane Arent* (2002), objavljenom povodom međunarodne konferencije o Hani Arent, objavio sam tekst "Ajhman u Hagu". Pokušao sam da ukažem na granice pravnog obračuna sa Ajhmanom u Jerusalimu i Miloševićem u Hagu. Gledajući na ove procese očima unesrećenih žrtava, zaključujemo da počinioци nikada ne mogu da budu kažnjeni na odgovarajući način. Uprkos najtežoj kazni, egzemplarni zločinac i "državni terorist" (*Staatsterrorist*), Adolf Ajhman, zauvek ostaje simbolička prepreka očekivanom namirenju ljudske i istorijske pravde. Preživela je naročito frustrirala i trajno obespekijala Ajhmanova izjava da uopšte nije kriv, to jest, da je objektivno nevin. Tokom višemesečnog suđenja on je u više navrata nedvosmisleno tvrdio: "Ne osećam se krivim u smislu optužnice." A neposredno pre početka suđenja, rekao je: "Spreman sam da se suočim sa sudom, i celom svetu ću doka-

zati da sam se jedino pokoravao naredbama i da nikada nisam izvršio nijedan zločin."

Premda je pravda bila izvršena, jer je Ajhman bio tužen, branjen i osuđen na smrtnu kaznu koja je izvršena 1. juna 1962. godine, ostala je senka sumnje u vezi sa jednom nepravdom počinjenom u okviru istražnog postupka! Naime, nacistički masovni ubica, *Schreibtischmörder* (doslovno, "ubica za stolom", odnosno osoba koja izdaje naređenja a da sama ne prlja ruke), nije osuđen za ono što je učinio, već zato što je revnosno učestvovao u kolektivnom zločinačkom poduhvatu. Hana Arent je na sledeći način komentarisala paradoksalni manjak proceduralne pravde: "Jer ako Ajhmana optužimo i za zločine prema ne-Jevrejima, to neće biti zbog toga što ih je on počinio, već, iznenađujuće, zbog toga što mi ne pravimo etničke razlike. Tu nesumnjivo značajnu rečenicu tužilac je izgovorio u uvodnoj reči, a pokazaoće se da je to ključna rečenica optužbe. Jer, optužnica je zasnovana na patnjama koje su doživeli Jevreji, a ne na onome što je učinio sam Ajhman!"

Arentova je podigla glas protiv pristrasne tužiočeve namere da na sudu izloži samo jevrejsku stranu priče: ta jednostrana priča nije izobličila samo jevrejsku istinu već istinu o prošlosti uopšte. Arentova je dopustila načelnu mogućnost da bi za Ajhmana bilo mnogo bolje da se "pojavi na međunarodnom sudu koji ima odgovarajući autoritet", ali, nažalost, takav sud nije postojao. U svakom slučaju, Hana Arent se odlučno usprotivila sudskom isterivanju "istorijske pravde", koja po svojoj prirodi nije u nadležnosti pravnog prevladavanja nacističke prošlosti. Ajhman može da bude osuđen samo za ono što je *sâm učinio*, a ne zbog toga što je *naterao druge da pate*. U *Izveštaju o banalnosti zla* (1963) s ogorčenjem je primetila: "Otuda skoro opšta odbojnost u Izraelu i na samo pominjanje nekog međunarodnog suda koji bi sudio Ajhmanu, ne za zločine 'protiv jevrejskog naroda', već za zločine protiv čovečnosti počinjene nad Jevrejima." U svojstvu izveštača sa Ajhmanovog procesa, Arentova je u više navrata potvrdila kako je sudija Landau dao sve od sebe kako bi sprečio da se ovaj proces ne pretvori u pravnu predstavu pod uticajem tužiočeve teatralnosti. Višemesečno suđenje imalo je dramatičan ton: počelo je i završilo se sa zločinima, a ne sa žrtvama! U stvari, ceo pravni proces je bio izložen snažnom pritisku i nametljivom zahtevu za namirenjem izostale istorijske pravde. Naime, u Nirnberškom procesu, na kojem su optuženi bili osuđeni za zločine protiv čovečnosti, zaobideno je jevrejsko pitanje. U trideset osam tomova materijala sa Nirnberškog procesa nigde se ne pominje ime Adolfa Ajhmana! U pozadini frustrirajuće nepravde koja je ponovo naneta Jevrejima, suđenje je moralo da preraste u *istorijsku lekciju* za nejevrejski svet. Činjenica da je Ajhman

osuđen i pogubljen nije proizvela osobito značajan pravnički efekt. Međutim, sekundarni, politički učinci procesa poprimili su prvorazredni značaj. Lekcija je bila upućena celom svetu koji treba da zna i, naravno, da se stidi činjenice da nacistička Nemačka nije jedina odgovorna za uništenje šest miliona evropskih Jevreja. Suđenje je doprinelo da se antisemitizam "možda ne zauvek, ali sugurno za neko vreme" potpuno diskredituje. Proces je obznanio sramni kolaboracionizam mnogih država koje su bile u otvorenom ili prikrivenom dosluhu s nemačkim nacizmom. Uzgred da pomenem, novija istraživanja su ukazala na strukturnu vezu između međunarodnog kapitala i nacističke ekonomije. U knjizi Edvina Bleka, *IBM and the Holocaust* (2001), obelodanjen je strateški savez između nacističke ekonomije i najmoćnije američke korporacije IBM. Konačno, proces protiv Ajhmana ubrzao je procesuiranje legitimnog jevrejskog prava na vlastitu državu, na bezbedan, i po mogućstvu, častan život u Izraelu. Suđenje je uticalo na pojavu drugog talasa denacifikacije u Nemačkoj; posle šezdesetih, osnažena je sudska spremnost da se konačno nešto učini s ubicama među Nemcima. Ranija nespornost lokalnih nemačkih sudova da gone vlastite zločine dobro je poznata. Spora sudska reforma i trapavo instalisanje pravne države po pravilu nanosi štetu očekivanoj pravdi. Kako primećuje Hana Arent, "nespremnost lokalnih sudova da gone teške zločince pakazala se tek u fantastično blagim kaznama koje su izricane optuženima. Tako je dr Oto Bradfriš, pripadnik Ajnzac grupe, esesovskih mobilnih jedinica za egzekuciju na istoku, osuđen na deset godina robije za ubistvo petnaest hiljada Jevreja". Obimna lista sramnih presuda izražava nesumnjiv resantiman spram pravnog rigorizma i, istovremeno, upućuje na politički i moralni deficit u nemačkom obraćanju fašističkoj prošlosti. Mada su se posledice Ajhmanovog suđenja posebno osetile u Nemačkoj, zabrinjava činjenica da se Nemci nisu preterano uzbuđivali, "niti im je posebno smetalo što se u njihovoj zemlji slobodno šetaju ubice". Ova je tvrdnja uverljivo dokazana na primeru debate o "zastarivosti ubistva": "Ova suva pravnička formula prikriva eksplozivno pitanje da li izvršioци genocida počinjenog u ime Nemaca mogu da uživaju koristi od pravnog instituta zastarelosti. Po tada važećem zakonu, ovaj rok je bio dosta kratak – 15 godina. Sama mogućnost da masovne ubice već početkom šezdesetih mogu javno da priznaju zločine a da ne budu pozvane na odgovornost [...] bila je upravo nesnosna." Da ironije bude veća, pojedine forme zastarevanja zločina u Nemačkoj stupile su na snagu upravo kada je u Izraelu otpočeo proces protiv Adolfa Ajhmana. Najzad, svi rokovi za privremeno zastarevanje ubistava ukinuti su u Nemačkoj 1979. godine. To znači da je

skupštinska debata o pravnim, političkim i moralnim dimenzijama ophođenja prema nacističkoj prošlosti u Nemačkoj trajala skoro dve decenije.

Grčevit napor da se celokupna problematika u vezi sa sramnom prošlošću svede na nekoliko formalnih finesa, na sitničavu pravničku pedantnost, upućuje na rasprostranjenu sklonost da se nacionalsocijalistička prošlost *juristički* izoluje, da se povuče pravnička crta u odnosu na poražavajuću istoriju Trećeg Rajha. Potpuno je jasno, "pravnim sredstvima se samo delimično mogu otkloniti nagomilani problemi (post)totalitarne prošlosti: reč je jedino o onim pravno regulisanim postupcima i obavezujućim odlukama zakonodavne, izvršne i pravosudne vlasti kojima se rešavaju krivičnopravni, građanskopravni, radnopravni, socijalnopravni, državnopravni, upravno-pravni i međunarodnopravni problemi, nastali u vreme (post)totalitarnog režima". U poučnoj knjizi *Niko nije oslobođen istorije* Dubil je sažeo osnovnu teškoću posthtlerovske denacifikacije: "Koliko su se zbog prošlosti, koja baš pravno nije bila 'savladana', dramatično nagomilavali politički i moralni problemi, i to ne samo u pravosuđu nego i u svesti šire političke publike, došlo je do izražaja u debatama održanim tokom 1965. I publika i novinari doživeli su ove debate kao 'zvezdane časove parlamenta' zato što su se skupštinski poslanici donekle distancirali od pravničke pozadine ovog problema i načelno razmatrali pitanje zastarivosti sa stanovišta njegovog značaja za moralnu samospoznavu nove demokratije." Drugim rečima, Dubil sugerise tezu prema kojoj izgradnja demokratije posle Hitlera mora da stoji u neposrednoj vezi sa "javnom refleksijom o nemačkoj krivici" i, treba dodati, međunarodnom odgovornošću.

U najboljem slučaju, *jurističko* ovladavanje totalitarnom prošlošću predstavlja samo prvi korak u dugom procesu političkog i moralnog obračuna sa masovnim zločinima. Da li je uopšte potrebno napomenuti da je čitav lanac zločina u totalitarizmu uslovljen *političkim sistemom* (komandna odgovornost državno-partijske birokratije često je bila mnogo veća od neposrednih egzekutora) i motivisan *kulturnom klimom* (ogromna većina građana gajila je latentnu mržnju prema Jevrejima u Nemačkoj, odnosno prema Albancima u bivšoj Jugoslaviji). Stoga, pravničko *administriranje krivice* u (post)totalitarizmu mora biti dopunjeno *političkom osudom zla*.

Neposredna kriminalizacija počinitelja zločina protiv čovečnosti nužno proizvodi sekundarni efekat *depolitizacije* masovnih ubistava. Pravničko utvrđivanje lične krivice na "pojedinačnom slučaju" po pravilu sputava prošireno istraživanje kolektivne (ne)odgovornosti i otežava jasan uvid u političku i moralnu dimenziju problema. Goldhagenova teza da se nemačka kultura odlikovala duboko ukorenjenim "eliminacionističkim" oblikom anti-

semitizma, koji je vrlo lako mogao biti kanalisani u nacistički istrebljivački projekat, nije bez osnova.

Iz Goldhagenove napomene ne može se izvesti zaključak da su svi Nemci bili potencijalni nacisti. Izvrnutu sliku o narodnom saučesništvu u nacističkom poduhvatu pogrešno je pripisati pravničkom tumačenju istorije. Upravo obrnuto, moralna rigidnost koja reaguje na prestupe koje sud ne progoni dodatno je unela zabunu u objašnjenje dinamike nacističkog istrebljenja evropskih Jevreja. Proširena priča o *kolektivnoj odgovornosti* (Karl Jaspers i Hana Arent) omogućuje zaključak da veliki nacistički zločini ne pripadaju grupi političkih ekstremista ("zloba, patologija i ideološko uverenje nisu nužni uslovi koji pojedincu pomažu da počinii beskrajno zlo"), već su u pitanju obični građani – birokrate bez lica, administrativne ubice koje nastoje da zaštite svoju porodicu! Da li to znači da je svaki građanin u državi potencijalno odgovoran za nepravdu koja je počinjena u ime nacije ili kolektiva kojem pripada? Iz pravne činjenice državljanstva (Jaspers) i iz etničke činjenice pripadnosti nacionalnom kolektivu (Arent) teško se može izvesti dokaz o direktnoj kolektivnoj krivici. Razložno je dokazivati krivičnu odgovornost režima, možda i celog političkog sistema, ali ne i nemačke narodne zajednice. Pravničko utvrđivanje lične krivice na "pojedinačnom slučaju" po pravilu sputava prošireno istraživanje političke (ne)odgovornosti i otežava jasan uvid u širinu dobrovoljnog "narodnog saučesništva" u zločinačkim režimima. Hana Arent je potpuno bila svesna paradoksa pravnog prevladavanja prošlosti: "Striktno govoreći, radikalno zlo nije ni kažnjivo niti zaboravljivo, jer kazna i zaborav upravo pretpostavljaju ono što radikalno zlo iskorenjuje, a to je *ljudsko* delovanje." Satanska veličina Ajhmanovog zločinačkog poduhvata ne izmiče samo pravničkom diskursu i *jurističkom umu*, ona nadilazi i samu sposobnost političkog i moralnog suđenja, ona je, kako zaključuje Hana Arent, *thoughtless* – nemisliva.

Nesretno preplitanje pravne i političke figure odgovornosti, između ostalog, vodi poreklo iz činjenice da su "obični Nemci" dobrovoljno, pa čak i oduševljeno, učestvovali u genocidnom projektu nacista. Da li je uopšte potrebno da vas podsećam na plebiscitarnu podršku Miloševićevom projektu Velike Srbije? Iz činjenice masovne nepravde koja je počinjena u ime kolektiva kojem pripadamo, Hana Arent i Karl Jaspers su izveli zaključak o postojanju "kolektivne odgovornosti". Razlika je nastala u određivanju načina na koji pripadamo jednoj zajednici: za Jaspersa i sama pravna činjenica državljanstva, dakle, posedovanje pasoša, dovoljna je za učestvovanje u kolektivnoj odgovornosti. Za Hanu Arent već i sama pripadnost određenom nacionalnom i etničkom poreklu dovoljan je razlog za participiranje u ko-

lektivnoj odgovornosti. Sklon sam da se složim sa Dubilovim prigovorima Jaspersu i Arentovoj i predlažem da se o kolektivnoj odgovornosti govori jedino u društvima sa visokim stepenom etničke, nacionalne i kulturne homogenizacije.

Moralna figura odgovornosti je veoma rigidna; ona stupa na scenu i reaguje na postupke koje sud ne progoni. Prema Jaspersu, moralnu odgovornost snosim za postupke koje počinim kao pojedinac, ali i za one za koje mi moja savest nalaže da su neprimereni ljudskim vrednostima. Kod preispitivanja moralne odgovornosti ne možemo da se pozivamo na alibi "delanja pod prisilnom naredbom": zločini ostaju zločini i onda kada su izvršeni pod naredbom. Moralna figura odgovornosti se uglavnom svaljuje na pleća etički lomljive subjektivnosti, na psihološku organizaciju savesti koja je često spremna da uzmakne pred pritiscima potiskivanja i zaboravljanja. Na jednom mestu u Frojdovim spisima stoji kako je zapravo Niče uspeo da na sažet, iscrpan i efektan način formuliše psihološku ideju potiskivanja prošlosti i griže savesti: "Učinio sam to, veli moje pamćenje. To ja nisam mogao učiniti, kaže moj ponos i ostade neumoljiv. Najzad pamćenje popusti." U svakom slučaju, praksu rigidnog uterivanja u moralnu krivicu, kao i grube nasrtaje na ljudsku savest i dostojanstvo oduvek sam smatrao vrhuncem moralne bede.

Metafizička figura odgovornosti je, prema Jaspersu, najviša forma odgovornosti. Često sam bio sklon da religijski pojam odgovornosti vežem za asketsko samoispovedanje pred Bogom. Ne postoji nikakva druga heteronomna instanca koje me osim Boga može privesti krivici i ispaštanju. Međutim, metafizička odgovornost cilja na solidarnost sa ljudskim rodom: ona potiče iz povrede one apstraktne obaveze na solidarnost koju u načelu dugujemo svakom ljudskom biću. Kako kaže Jaspers, "kriv sam i nužno kriv ukoliko ne učinim sve što je u mojoj moći da sprečim ili makar ublažim svu nepravdu na ovom svetu". Moram priznati da me ova vrsta odgovornosti plaši, jer krivicu može da utvrdi tek Strašni sud, odnosno sâm Bog. Mada Jaspersova koncepcija metafizičke krivice u suštini ima religiozan ton, ona je na dramatičan način obnovila ideju kosmopolitske odgovornosti.

Naravno, ova proširena napomena ima za cilj da ukaže na određene teškoće, pa samim tim i na izazove u vezi sa pitanjima političkog, pravnog i moralnog suočavanja sa prošlošću. Posebno mi je stalo da vas podstaknem da se odvažite da preuzmete građansku odgovornost koja je nabolji put za prevladavanje kolektivne, nacionalne neodgovornosti.

I na kraju, da se vratim izvornom pitanju o Srbiji posle Đinđića. Verujem da će smrt Zorana Đinđića dovesti do toga da nacionalna polemika o

srpskoj krivici bude mnogo odgovornija, sa manje gneva, mržnje, prezira, i pre svega, bez revanšističkog zahteva za moralnom odmazdom. Premijer Đinđić je pokušao da dokine diktaturu prostakluka i osionosti; uprkos patriotskoj panici "antihaškog lobija", koji je zapravo pripremio i izveo premijerovo ubistvo, verujem da će posle Đinđića biti zaustavljeno arogantno razmetanje srpskim nacionalizmom. Pored nagomilanih nedaća, Zoran nam je bar na trenutak povratio uzdrmano dostojanstvo, oslobodio nas je nacionalnog (samo)poniženja koje nas je sprečavalo da se najodlučnije obračunamo sa zločinačkom prošlošću. I najzad, uprkos očajničkom pokušaju srpske nacionalističke bratije da spreče otvaranje i demokratizaciju Srbije, da zaustave istoriju i ukinu budućnost, Đinđić nas je na uzoran način izmirio sa susedima, otvorio nam vrata u Evropu i svetsku zajednicu.

U tom pogledu, premijer Đinđić je postao uzorna politička figura koja nam upravo sada nalaže da se najodgovornije suočimo sa Srbijom koja umesto demokratskog preobražaja, bojim se, ponovo može da posrne u sramnu nacionalističku prošlost. Nakon kratkotrajnog poleta i nade koje nam je Zoran Đinđić podario, ne bi bilo dobro da se suočimo sa poražavajućom činjenicom da Srbija jednostavno nema snage, da nije sposobna da sebe sagleda i izgradi iz obrnute, tuđe, evropske, svetske, kosmopolitske perspektive. Upravo danas, kada se nazire da se Srbija suočava sa brojnim preprekama koje nije uspela da savlada, moramo se vratiti obećavajućoj filozofskoj i političkoj viziji Zorana Đinđića. Ukoliko Srbija, pa i celokupan Balkan, želi da postane ravnopravan deo evropskog javnog prostora, ukoliko ima ambiciju da merodavno učestvuje u izgradnji Evrope kao nove političke zajednice, ona bi morala, prema Đinđiću, da najodlučnije odbaci staru, uveliko fiktivnu ideju prkosnog nacionalnog suvereniteta koji je lišen bilo kakvog realnog uporišta. Da li uopšte treba da vas podsećam da se čitav Balkan nalazi u brutalnim ili prurušenim formamama protektorata. Ukoliko na vreme prepoznamo da se ideja zajedničke Evrope ne odnosi na konglomerat nacionalnih država već na veliku porodicu evropskog građanstva, s pravom možemo očekivati neophodnu podršku i pomoć. Ukoliko unutar vlastitih političkih prostora počnemo da radimo na ostvarenju demokratske Evrope, možemo se nadati da će evropska i svetska zajednica pokazati višak darežljivosti. Jer upravo Evropa najviše treba onim državama na Balkanu koje za nju nisu sasvim spremne. Đinđić je probudio ogromnu nadu da bi preporođena Srbija mogla da postane jedno od trajnih gradilišta evropskog građanstva.

* *
*

Nerzuk Ćurak: Zahvaljujem se gospodinu Saviću na podsticajnom izlaganju. Pretpostavljam da među publikom ima i onih koji nemaju preteranog sluha za sve Vaše riječi, što držim sasvim legitimnim. Ulogu modera-tora ću iskoristiti za nekoliko preliminarnih pitanja.

Prije svega, uvažavajući sentimentalni odnos koji ste iskazali prema ubijenom srpskom premijeru Đinđiću, ipak bih htio da Vas pitam o političkoj pozadini vanrednog stanja koje je uvedeno u Srbiji. Zar upravo mjere vanrednog stanja ne potvrđuju činjenicu da je premijer Srbije Zoran Đinđić trebao mnogo ranije da ga uvede? Zar Vam se ne čini da su te mere mogle nastati u demokratskoj proceduri mimo vanrednog stanja? Ja doista uživam u otporu iznuđenoj prilagodljivosti, posebno kad dolazi od strane moralnih fundamentalista. Cela priča o iznuđenoj prilagodljivosti čini mi se krajnje diskutabilnom upravo imajući u vidu početne rezultate i kranji ishod vanrednog stanja. Mislim da bi bilo zanimljivo čuti Vaša razmišljanja u vezi sa ovim problemom: i u vezi s tim, voleo bih da nam kažete šta mislite da li je u Srbiji posle Đinđića moguće da se desne rasističke snage, koje inače sasvim uredno na izborima dobijaju do 30% glasova, ponovno probude, i da na neki način Srbiju i ceo region ponovo vrata u carstvo nekrofilije i smrti?

Molim Vas da nam za početak date odgovore na ovo prošireno pitanje, a onda ćemo u razgovor uključiti publiku.

Obrad Savić: Hvala na polemički formulisanom pitanju koje smatram izuzetno značajnim. To pitanje me stalno muči i još uvek nisam uspeo da nađem zadovoljavajući odgovor. U ogoljenoj formi Vaše pitanje glasi: zašto veliko spremanje Srbije nije preduzeto blagovremeno, u regularnim pravnim okvirima, već s velikim zakašnjenjem, i u vojnopolicijskim, vanrednim okolnostima? To je Vaše pitanje, zar ne?

Svima je jasno da je "6. oktobar" predugo odlagan i da je dragoceno vreme izgubljeno u praznom hodu. Sada je najlakše optužiti reformističku Vladu Srbije i reći kako nije znala, mogla, ili smela, da pokrene institucionalni proces odlučnog obračuna sa ostacima korumpiranog režima. Ne želim da zvučim poput patriotskih kibicera koji sede sa strane i ništa ne rade, osim što podrivaju reformističke inicijative: poznato je njihovo retoričko pitanje upućeno demokratama DOS – koji su, da vas podsetim, u vlastitoj državi bili primorani da dejstvuju gerilski – a to je jedno krajnje cinično pita-

nje: "Zašto sve što možete danas niste mogli juče, kad ste juče znali sve sto znate danas?" Potpuno je jasno da je odnos prestrukturisanog polja vlasti i moći u Srbiji nakon 5. oktobra bio nepovoljan po demokratsku opoziciju. Svima je poznata činjenica da su demokrate samo delimično kontrolisale državne institucije, i da su posedovale vlast koja je u potpunosti bila lišena bilo kakve faktičke moći.

Postoji nekoliko razloga za ovaj, po demokrate nepovoljan odnos političkih snaga u Srbiji. S jedne strane imamo nasleđene probleme deficita demokratske kulture, odliv mozgova i nedostatak kvalitetnih kadrova. Na drugoj strani imamo moćnu alijansu "srpske bratije" (korumpirane elemente policije, vojske, i sudstva, nacionaliste i desne patriote, ratne profiteri i uspešne "biznismene", mafijaške klanove i organizovane zločince, intelektualne, akademske, verske, kulturne i medijske elite, itd.), koja je činila glavne stubove Miloševićeve vlasti i koja se ujedinila u zajedničkom pokušaju da sruši nov i vrati stari režim. Demokratija u Srbiji je bila – i još uvek jeste – u permanentnoj opasnosti, budući da je militarizovani nacionalizam još uvek duboko upleten u post-miloševićevsku Srbiju. Uostalom, žilava sprega mafije i ratnih zločinaca ne može se ukloniti liberalnom retorikom: dokle bi trajala politička agonija da je dopušteno da paralelna struktura zla i dalje bude deo državnog sistema?

Nacionalistički patriotizam se hranio nasiljem i ljudskim mesom. U poslednjem i najdramatičnijem trenutku preduzeti su koraci u *demontiranju starog sistema*. Konačno, pod Miloševićevom vladavinom gotovo trinaest godina živeli smo u neobjavljenom *vanrednom stanju* pod kojim je nastradala gotovo cela bivša Jugoslavija.

Stoga sam u potpunosti *za* vanredne mere, posebno ukoliko će one osloboditi Srbiju od zločinaca, straha i stida. Ničeova zlokobna izreka – "Onome ko živi da porazi neprijatelja u interesu je da neprijatelj ostane živ" – važi samo za političke oponente ali ne i za ratne zločine, mafiju i kriminalce.

Nerzuk Ćurak: Pošto ste Vi, zaista, stručnjak za sve što nosi atribuciju "post ", želim da Vas pitam: da li je u postđinđićevskoj Srbiji moguća emancipacija desnice?

Obrad Savić: U simboličkom smislu Đinđićevu smrt razumem kao dalekosežnu najavu jedne radikalno drugačije budućnosti, kao šansu zakašnelog političkog samootrežnjenja, kao potvrdu da samosvest i samodostojanstvo jedne nacije nije u potpunosti uništeno. Uprkos svim zastojima i lutanjima, demokratske reforme nezaustavljivo napreduju. Globalistička de-

kompozicija Balkana je okončana: postojanje države u rukama zločinaca sada predstavlja opasnost za celu regiju, ali i za Evropu. Sazrela je svest da svaki lokalni defekt može da proizvede globalne posledice. U potpuno novim okolnostima ne vidim nikakve realne izgleda za budućnost nacionalističke desnice u Srbiji. Konfuzno preplitanje brutalne osionosti i paničnog straha (od demokratske transformacije i konsolidacije srpske države i društva) jedinstven je znak kraja etabliranom nacionalizmu i patriotizmu.

Nerzuk Ćurak: Hvala gospodine Saviću! Sad idemo s pitanjima i komentarima iz publike. Molim vas samo budite konstruktivni, kratki i jasni.

Pitanje iz publike: Zašto filozofska misao kasni za zločinom? Ja znam zašto pravna misao kasni i znam, jako dobro, suđenje Eichmanu i znam šta je prethodilo, da su Jevreji morali donijeti specijalni zakon, i znam Rusellov sud, Haški sud i tako dalje. Postoji jedna knjiga na Beogradskom univerzitetu, doktorska disertacija objavljena 1939. godine, autora dr Ljubiša Kraljevića, on je filozof i pravnik, u kojoj se kaže: "Zašto pravo kasni?". Ali ja Vas pitam: zašto filozofija kasni, i ukoliko i dalje bude kasnila – ima li šanse za nadu i budućnost?

Obrad Savić: Postavili ste pitanje zašto filozofija kasni za zločinom, odnosno da uopštim, zašto teorijska refleksija dolazi prekasno? Mada ne volim da se pozivam na spekulativnu filozofsku tradiciju, čini mi se da je Hegelova alegorijska priča o sovi još uvek prihvatljiva. Dakle, sova poleće u ponoć, po završetku velikog istorijskog scenarija: njena mudrost se ogleda u odmerenom tumačenju prošlosti, a ne u silovitom iskoraku u budućnost. Tako izgleda skraćena i veoma pojednostavljena priča o teorijskom pozicioniranju. Moram da priznam da odavno sumnjam u vrline akademskog filozofskog diskursa, o nametljivom teorijskom žanru: strast za istinom po pravilu vodi teorijskoj tiraniji, i akademskom terorizmu. Možda bi trebalo okrenuti priču i poput Liotara zalagati se za nenasilnu "apatiju u teoriji". Uostalom, čini se da smo ušli u *performativnu epohu* u kojoj su, spram pisanog teksta, mnogo važnije simboličke inscenacije i političke dramatisacije. Setimo se da je upravo Mišel Fuko insistirao na priči o *theatricum philosophicum*, a Žil Delez na učenju o *la methode de dramatisation*. Svakome je poznata Hajdegerova poruka da više ne možemo odvojiti princip filozofskog razloga od same ideje tehnike u carstvu njene modernosti. Danas je tehničkoj i tehnološkoj akcelerizaciji pripao primat u osvajanju nepoznatih svetova. Dozvolite mi da navedem junjaku knjige *Alisa u zemlji čuda*: "U ovoj zemlji moraš da trčiš dva puta brže da bismo zajedno stigli na cilj."

Potpuno se slazem sa Alisinim iskustvom: na Balkanu moramo da trčimo mnogo brže, da ubrzavamo svaki dan kako bismo eventuelno zajednički stigli na novo evropsko odredište. Stoga se ne treba čuditi regenerativnoj vedrini tehnologije koja još jedina može da osveži naš kosmopolitski entuzijazam.

Galib Muminović: Ja sam ovde bio tri meseca na predavanjima. Ja ću samo citirati šta je profesor Mahmutćehajić rekao: "Smatram se odgovornim za nacističke zločine koje su moji sunarodnjaci počinili i onda kada ja čak nisam bio ni rođen!" Znači, on se smatra odgovornim i to javno priznaje. Ta odgovornost ga tereti. Ali kaže, između ostalog: "Ja se ne osjećam krivim, ali se smatram odgovornim!" Moje pitanje glasi: da li se Vi kao naučnik iz Srbije, iz Beograda, smatrate odgovornim za teška zlodjela, za strašujuće zločine koje su Vaši, da kažem, sunarodnjaci počinili prema Sarajevu? I još nesto: kada govorite o zlu, slično mnogim Beograđanima, kako sam primetio, govorite o zlu koje nastaje negde vani, koje nastaje i dolazi negde sa nebesa. Da li smatrate da je to zlo u samim ljudima?

Obrad Savić: Ukoliko se slažete ja bih želeo da Vam prvo odgovorim na drugi deo pitanja u vezi sa prirodom i poreklom zla. Pripadam onoj tradiciji promišljanja zla koju je do krajnjih konsekvenci razvila Hana Arent. To znači da ne verujem u supstancijalističku teoriju zla, i da mi je strana teoloska demarkacija Dobra i Zla. Drugim rečima, svaka binarna priča o dobru i zlu je skandal za političku teoriju zla. Zlo se ne može tumačiti u transcendentnim i kvazireligijskim kategorijama, a još manje u neakvim psihološkim, biološkim, antropološkim ili etnološkim odrednicama. Po mom sudu, zlo je politička kategorija *par excellence* ili, ako hoćete, povesni pojam. Samo ukoliko budemo uspeli da nove vidove zla – i naravno dobra – sačuvamo od teorijskih mistifikacija, bićemo u stanju da im se efikasno suprotstavimo. *Sa zlom se treba suočiti bez poricanja i bez poniznog trpljenja*. Ova formulacija na izvestan način najavljuje odgovor na prvi deo Vašeg pitanja: u moralnom i političkom smislu osećam se višestruko odgovornim za zločine koje je počinila srpska strana.

Ivo Ćupić: Slušajući izlaganje gospodina Savića, razmišljam nešto i dolazim do jedne konstatacije. Iz svega izloženog proizlazi da bi demokratija kojoj se masovno aplaudira morala da se temelji na rigoroznim, apriorno postojećim pretpostavkama, a kao primarna među tim pretpostavka trebalo bi da bude vrhovna civilizacijska zrelost sredine gdje se ta demokratizacija uvodi. Ovo je kao pitanje, da li sam u pravu sa ovom konstatacijom. Toliko, hvala!

Nerzuk Ćurak: Ovo je više konstatacija nego pitanje. Idemo dalje. Izvolite!

Mile Babić: Zašto filozofi kasne blagovremeno? Ja kažem: zašto filozofi nisu na razini svog vremena? Odgovor: filozofi i intelektualci su kod nas dosad bili nosioci ideologije, a ne slobodne misli. Prepreka slobodne misli je bila država, ona komunistička i nacionalna vlast, koja je intelektualcima plaćala da budu nosioci ideologije. Jednostavno, akademski intelektualci su plaćeni da ne misle. Znači, oni potiru slobodu misli. Čemu onda individualna odgovornost: svatko od nas mora imati moralne kuraži da svjedoči slobodu svoje savjesti, svoje misli. Eto toliko, hvala!

Gajo Sekulić: Ne bih se javio da gospodin Babić nije malo pretjerao sa filozofima kao ideolozima. Vjerovatno su filozofi u načelu nekako i negde ideolozi, ali u pogledu filozofske personalne odgovornosti za izbijanje rata i pripremu agresija i zločina na tlu bivše Jugoslavije filozofi su se veoma izdeferencirali. Recimo, tokom opsade Sarajeva, tačno sam znao da u Beogradu ipak postoji jedan krug praksisovaca koje sam simpatizirao, koji su ostali na nogama, koji nisu fantazmagoriju nacionalističkog ludila preuzeli kao svoj identitet, da postoji jedan Nebojša Popov, da od mlađih postoji jedan Obrad Savić, da postoji još niz ljudi, da postoji uz sav, kako bih rekao moj, u problematskome smislu, izdiferenciran teorijski odnos prema Zagorki Golubović, da postoji jedna stamena Zagorka Golubović, ali da postoji i jedna druga struja u Beogradu kao i u Hrvatskoj. U Hrvatskoj je pobijedila nacionalna filozofska opcija, ali su neki od vodećih filozofa ostali na nogama, nisu progutani etnonacionalizmom. To je Milan Kalverga, moj mentor inače, Žarko Puhovski, od mlađih, Gvozden Flego, Rudi Supek, Gajo Petrović koji umire '93. godine, tako da je ta jezgra ostala na nogama u jednom smislu moralne vertikale. Ja mislim da Habermasova procijena ne pogađa samo političku već i filozofsku prirodu Zorana Đinđića: da je to jedna kombinacija iznuđene prilagodljivosti, akomodacije i jedne normativne nastrojivosti ili usmjerenosti, da je ona, faktički, pogodila onu bit Đinđićevu. Ja ga se sjećam iz jednog skupa na Komizi, iz sesija onih ljevičarskih i liberalno-demokratskih na interuniverzitetskom studiju u Dubrovniku '80-ih godina. Vazda je bilo nešto preveselo u njemu. Nije to bilo ono dionizijsko ničeovsko, ali je bilo nešto preveselo, jedna osoba koja je imala suvišak radosti u sebi i volje za životom. Kada sam prvi put izašao na jednu seriju skupova o Bosni, koja je imala i filozofsku konotaciju, u Milanu, Torinu, Strazburu i Frankfurtu, imao sam prilike da se u Frankfurtu, 1994. godine, sretnem i razgovaram sa profesorom Jirgenom Habermasom. Habermas me je pitao: "Šta to bi da Mihailo Marković od velikoga ljevičara, ponosa američkoga sa

ljevičarskim demokratskim filozofom, postane nacionalist?" Rekoh: "Ne znam." Onda sam dao istovremeno intervju za *Frankfurter Rundschau* i onda sam na isto pitanje – "Kako je evoluirao Marković?" – kazao: "Ne znam." Musolini je također počeo kao socijalista ali je završio kao fašista. Habermas me je pitao i za Zorana Đinđića. Ja sam znao kako se drže moji prijatelji u Beogradu, i to ponajpre na osnovu ranije višedecenijske borbe za demokraciju i ljudska prava, ali nisam znao šta je sa Đinđićem. Bio sam zatečen pitanjem. Rekao sam: "Znam da je pod čudnim okolnostima postao predsjednik Demokratske stranke upravo u trenutku kada je naš zajednički poznanik i prijatelj, dakle profesor Dragoljub Mićunović, prestao biti predsjednik te iste partije. Kako se to dogodilo, ja to tačno ne znam, ali nemam nijedne informacije o njegovom negativnom ili pozitivnom držanju." To je ono što sam mogao tada ja da kažem 1994. godine. Hvala lijepo!

Nerzuk Ćurak: Hvala profesoru Sekuliću za interesantan komentar.

Obrad Savić: Samo kratak komentar. Čini mi se da nije dobro da se licitiraju imena intelektualnih heroja, onih moralnih veličina koje su rođene u odvažnoj i istrajnoj borbi protiv etnonacionalističke tiranije. Hteo bih da posvedočim o dramatičnom iskustvu tokom višegodišnjeg delovanja u Beogradskom krugu, dejstvovanja koje je bilo prožeto prkosnim otporom protiv zločinačke prirode Miloševićevog režima. Tih mračnih godina najhrabriji ljudi zapravo su bili one desetine i stotine anonimnih simpatizera i prijatelja Beogradskog kruga. Tokom dve dramatične godine redovno su dolazili na naše subotnje sesije: darovali su nam svoju političku odvažnost prikrivajući egzistencijalni i ljudski strah. Zajedno smo bili nekako sigurniji, a samopouzdanje je bilo mnogo snažnije. Nije sramota priznati da mnogi od nas na-prosto nisu umeli da žive gospodsku formu usamljeničkog izopštenja! Upravo ovi anonimni ljudi, koji su sebe uvlačili u dvostruko iskušenje – kao politički neprijatelji Miloševićeve vlasti i, istovremeno, kao ne-etnički Srbi! – bili su autentični heroji Druge Srbije.

Nerzuk Ćurak: Hvala. Da li ima još pitanja za gospodina Savića. Gospodin Hadžidedić!

Hadžidedić: Ja bih želio da postavim pitanje koje se tiče Haškog tribunala. Mislim da ste Vi, zaista, odgovarajući sagovornik u ovom slučaju, pa zato to pitanje i postavljam. Da li mislite, vrlo kratko i jasno, da Haški tribunal ovakav kakav jeste, a možemo ga najbolje sagledati kroz suđenje Miloševiću, zapravo služi relativiziranju zločina, kada morate, jednostavno, svaki zločin dokazati, a zločin je dokazan time što imate jednog svjedoka koji dođe da potvrdi da se zaista nešto dogodilo, dok, recimo, 200 hiljada,

300 hiljada mrtvih ljudi ne predstavljaju nikakav dokaz? Dakle, da li mislite da Haški tribunal ovakav kakav je, zapravo, predstavlja instrument za relativiziranje zločina?

Obrad Savić: Pokušaću da Vam odgovorim veoma kratko i sažeto. Tokom kratkotrajnog boravka u Hagu stekao sam utisak da je u pitanju logika jedne međunarodne pravne institucije koja nam je veoma strana. Budući da ta glomazna mašinerija (tužilaštvo, odbrana i sudsko veće) kombinovano koristi anglosaksonsko i kontinentalno pravno nasleđe, ispada da celokupna pravna logika ide u prilog optuženima, recimo Miloševiću, da razvodnjava i relativizuje očiglednu i zastrašujuću odgovornost. Sklon sam da tvrdim da Haški tribunal ne relativizuje pravni pojam krivice (treba sačekati kraj suđenja Slobodanu Miloševiću), ali da neutralizuje i razvodnjava politički i moralni pojam odgovornosti. Samo u tom smislu se može tvrditi da Haški tribunal relativizuje zločin. Konačno, svi imamo manje-više sličnu moralnu vizuru da Miloševićeva krivica višestruko premašuje pravnički pojam pravde.

Bezdrob Osman: Nisam filozof, obični sam građanin, postaviću jedno praktično pitanje. Šta mislite, da li je i kako razmišljao Mladić u Srebrenici kad je gladio dječaka i dijelio čokolade i izgovorio one čuvene riječi: "Predajemo, vraćamo Srbima Srebrenicu posle onih dahija." Znae već na koga se odnosi. Nakon nekoliko godina gledamo u Beogradu transparentne sa likovima Karadžića i Mladića koji predstavljaju neko oličenje junaštva, možda i stremljenja srpskog naroda. Ti prizori dovode ljude, pogotovo u Bosni – u kojoj su izvršeni zločini velikih razmjera – u jednu tešku nedoumicu. Molim Vas, ja ne želim razgovarati filozofski, ja želim biti praktičan čovjek, kao građanin, a ovakva diskusija može biti prikladna za neki seminar ili simpozij. Toliko!

Obrad Savić: Vaša intervencija je dragocena jer dovodi u pitanje prirodu, pa ako hoćete, i smisao mog javnog nastupa. Prvo, nije postojao unapred pripremljen scenario mog nastupa koji bi ciljao na nekakvu smišljeniju zaveru protiv bezazlene i naivne publike. Ta zavera bi, dakle, trebalo da se odnosi na određenu simulacionu strategiju koja koristi sladunjav akademski diskurs u nameri da prikrije zastrašujuće činjenice. Upravo obrnuto, svoje javne, akademske i političke nastupe uopšte ne stilizujem prema sredini u kojoj gostujem, a još manje prema pretpostavljenim očekivanjima publike. Ne vidim nijedan razlog zašto bih jednu istu priču, recimo onu o političkoj odgovornosti, imao u tri različite verzije: jednu koju bih namenio američkim studentima, drugu turskim pacifistima, i treću sarajevskim gra-

đanima. Osim toga, u elementarno intelektualno poštenje spada i to da se kvalitet javnog izlaganja ne odmerava mestom javnog nastupa, što bi u ovom slučaju značilo da bih pretencioznije izlagao i suptilnije govorio na Univerzitetu u Londonu nego na Univerzitetu u Mostaru. Ne pada mi na pamet da bilo kome povlađujem a još manje da nekoga potcenjujem. Nadam se da Vas je ovo objašnjenje zadovoljilo.

Što se tiče Vašeg moralnog i političkog zgražavanja u vezi sa simboličkim statusom Mladića i Karadžića u Srbiji, čini mi se da ste gotovo sasvim u pravu. Ta dva zločinca su doista postala nove ikone patriotskog bloka Srbije. Tu nije reč samo o transparentima, nego i o slikama, majicama, bedževima, kapama, posterima i knjigama u kojima se oni veličaju kao autentični borci za "srpsku stvar". Kako razumeti tu poplavu nacionalističkih znakova i simbola? Jedna mogućnost je moralni prezir koji u potpunosti delim s Vama: ali to nije dovoljno. Sva ta bujica nacionalističke ikonografije simptom je političkog poraza parohijalne Srbije, one stare, prevaziđene, nacionalističke Srbije koja se umorila od svojih godina i svoje istorije. Panična proizvodnja znakova o Mladiću i Karadžiću semiološki je dokument osvetničkog kraja njihove realne moći i stvarnog uticaja. Kao što se dramatična priča o istrebljenju evropskih Jevreja pretvorila u tekstualni kliše, u ono što Nemci nazivaju "holokaust kao žanr", tako su se i Karadžić i Mladić pretvorili u omiljenu vizuelnu retoriku. U Beogradu se odavno prodaju satovi sa ugraviranom slikom Slobodana Miloševića, uostalom kao i Sadama Huseina ili Če Gevare. O čemu je zapravo reč u kanibalističkoj prirodi ovih političkih znakova koji oživljavaju i, istovremeno, proždiru vlastitu sliku realnosti? Reč je o utvari one uzaludne nacionalističke volje koja ne vidi da politička realnost Karadžića i Mladića jednostavno isparava u iluziji njihove potrošačke reciklaže. U najboljem slučaju, srpski rodoljubi bi mogli da profitiraju na likovima Karadžića i Mladića koji se širom Srbije vrte po buvljamicama.

Nerzuk Ćurak: Zahvaljujem se gospodinu Saviću na predavanju. Naš gost večeras bio je jedan od predstavnika postnebeske Srbije. Ja se nadam da će ih biti sve više. Hvala publici!

Summary

In the ensuing text "Two Faces of Responsibility: Serbia after Djindjic" I tried to show how devastating state of affairs in Serbia before and after the assassination of Prime Minister Djindjic can be understood only in accordance with the principles of ethics of responsibility, understood as self-responsibility. In the text I invited the Serbian state and society to face this double responsibility – the responsibility towards nationalistic past, and that towards democratic future. Here I defended my basic stand and conviction that envisaging a mutual future in the Balkans is inseparably linked with self-responsible interpretation of mutual past.

I also defended my stand that Prime Minister Djindjic was killed by the Serbian state, which still lingers under the tutorship of state-made mafia, under the control of inherited *criminal regime*. For, how else is one to understand the fact that Serbian government, led by Zoran Djindjic, almost entirely operated as reformativ guerrilla on a hostile, enemy territory! In the name of unconditional request for *self-corrective* settling of accounts with the criminal past, I especially criticized the Serbian state and society for their having welcomed and embraced a number of war criminals. As long as it continues to provide "services" to agonistic nationalistic ethnicity, obsessed with vengeful rage, Serbian state will not be able to acquire the *moral sovereignty*, which has always been at the very core of each and every new political and statehood project.

Sonja Biserko

ZORAN ĐINĐIĆ I HAŠKI TRIBUNAL

Odnos Zorana Đinđića prema ratnim zločinima i Haškom tribunalu, kao i prema svim ključnim pitanjima, evoluirali su s vremenom da bi se definitivno kristalizirali kada je stupio na funkciju premijera Srbije. U tom procesu sazrevanja Đinđića kao političara i državnika, on se pokazao kao jedinstvena ličnost na srbijanskoj političkoj sceni na koju je stupio krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. Njegov intelektualni i kosmopolitski *background* bitno su odredili njegov odnos prema sudbonosnim pitanjima za budućnost Srbije. Njegova tragična lična sudbina, kao i politička pozadina njegovog ubistva, pokazuje da su srpski nacionalisti u njemu prepoznali opasnost za "srpske preteznije", i to uprkos činjenici što je nekim radikalnijim stavovima o nacionalnom programu povremeno i sam pokušavao da zamaskira svoju proevropsku orijentaciju, praveći time ustupke patrijarhalnoj, domaćinskoj Srbiji. Sankcionisanje zločina nikada nije bilo sporno za Zorana Đinđića, kako u njegovim izjavama, tako i u njegovoj praktičnoj politici.

U javnim istupima Đinđićev odnos prema Hagu je varirao u skladu sa potrebama političkog trenutka. Neformalno i dalje od javnosti, posebno dok je bio premijer, on je veoma jasno definisao svoj odnos prema Haškom tribunalu. Takođe svojim aktivnim delovanjem proizašlim iz shvatanja da bez preuzimanja odgovornosti za zločine i bez suočavanja Srbija nema budućnost, tokom veoma kratkog perioda, kada je o tome mogao da odlučuje, prokrčio je put ka uvažavanju vrednosti koje Srbiju približavaju evropskim integracijama.

Dve su važne stvari kada je u pitanju Đinđićev odnos prema Hagu. Jedna je odredila njegovu sudbinu, a druga političku dvojnost. Đinđić je jedini političar na srbijanskoj političkoj sceni u poslednjih 20 godina koji je

imao autentično evropsku viziju Srbije, ali je istovremeno bio i pragmatičar, što je često unosilo konfuziju u pogledu njegovih stavova. S druge strane, upravo su njegova saradnja sa Haškim tribunalom i, posebno, izručenje Slobodana Miloševića u Hag, obeležili njegovu političku misiju i zapečatili životnu sudbinu. Iz današnje perspektive jasno je da je Đinđić artikulisao evropsku viziju i trasirao put transformacije Srbije, koja je u suštini nezaobilazna. To je ujedno i ostavština koju čak i Vojislav Koštunica uvažava, bez obzira da li je na to prisiljen ili to čini dobrovoljno. Na petogodišnjicu 5. oktobra pred radnicima rudnika "Kolubara" rekao je da "da treba završiti ono što su započeli oni koji više nisu sa nama".¹

Zoran Đinđić je bio "potpuno svestan smrtno opasnosti" zbog pripremane "veoma osetljive i opasne reforme vojnih i policijskih struktura". U jednom od svojih poslednjih razgovora sa Karlom del Ponte, objašnjavajući detaljno program reformi u zemlji, iznenada je rekao: "Oni će me ubiti."²

Odnos prema zločinima pre petog oktobra 2000. godine

Zoran Đinđić je do oktobra 2000. godine svoj odnos prema Hagu prilagođavao dominantnom, odnosno tzv. patriotskom bloku, koji je Haški tribunal od samog osnivanja negirao i smatrao ga nelegalnim i antisrpskim. Svoju političku promociju stoga je bazirao na veštom meandriranju kroz populističku matricu, zbog čega je u svom javnom delovanju često bio protivrečan. Kasnije će mu mnogi to zamerati i pamtili kao flertovanje sa nacionalistima. Oni koji su ga podržavali na to su gledali kao na njegov pragmatizam, bez kojeg ne bi ništa mogao uraditi.

Tokom rata u Bosni Demokratska stranka nije se značajno razlikovala po svojim stavovima o ratu u odnosu na politiku režima i, shodno tome, o ratnim zločinima. Zoran Đinđić je preuzeo Demokratsku stranku 1994. i u narednih nekoliko godina uglavnom je bio angažovan na preoblikovanju te stranke. Njegov angažman rezultirao je izbornim uspesima, a tokom demonstracija 1996/97. Zoran Đinđić je postao i neformalni lider srpske opozicije, mesto koje je godinama pripadalo Vuku Draškoviću. Od tada Zoran Đinđić je i glavni inicijator i organizator svih opozicionih akcija koje su

¹ "Da završimo ono što su započeli oni koji više nisu sa nama", *Danas*, 6.10.2005.

² "Đinđić bio svestan opasnosti", *Danas*, 19.3. 2003.

2000. dovele do pobede opozicione koalicije. Zoran Đinđić već tada plete mrežu odnosa sa Miloševićevim strukturama, koje će mu kasnije omogućiti da svoju strategiju reformi Srbije postavi na noge. Stvaranje slike o sposobnom organizatoru isključilo je njegovo pozicioniranje u odnosu na moralna pitanja vezana za rat i ratne zločine. Štaviše, Đinđić u to vreme u svojim izjavama zastupa tvrdi srpski interes³. Njegov izlet na Pale, kada zajedno sa Karadžićem, okreće vola na ražnju ostaviće trajnu sumnju u njegove namere u liberalnim krugovima kako kod kuće, tako i u svetu. Posle je često morao da objašnjava i stranim i domaćim novinarima zašto je 1994. godine bio na Palama. On se pravdao time da je tada pokušao da pokrene mirovni proces s mrtve tačke, odnosno da je želeo da ubedi Karadžića da preuzme inicijativu od Miloševića u vezi sa mirovnim pregovorima u BiH. Time bismo, govorio je, postigli dvostruki cilj: prvo, do mira bi došlo ranije, drugo, "oslobodili bismo se Miloševića" koji je godinu dana kasnije odigrao važnu ulogu u Dejtonu.⁴

Dok je bio u opoziciji, Zoran Đinđić se nije često oglašavao o Haškom tribunalu i njegovim aktivnostima. Međutim, nekoliko njegovih reakcija ukazuju na to da je veoma vodio računa da se ne zameri tzv. patriotskom bloku, a i sam je u to vreme negovao *image* "nacionalnog radnika". Tako je za podizanje prvih optužnica, među kojima je bila i ona protiv tri oficira JNA, Radića, Mrkšića i Šljivančanina, kazao: "Oni koji žele da se sporazum u Dejtonu što pre postigne, ne bi trebalo da u ovom trenutku dolivaju ulje na vatru, pominjanjem odgovornosti za ratne zločine."⁵

³ Zoran Đinđić je tako, na primer, bio potpisnik Deklaracije protiv genocida nad srpskim narodom, Beograd, 1997. Deklaraciju je blagoslovio i potpisao patrijarh Pavle.

⁴ "Nova izručenja u martu", *Danas*, 01.03. 2002.

⁵ Nije propustio priliku da postavi pitanje da li postoji neki sistem ili je možda slučajno to što se na početku pregovora u Ohaju postavilo pitanje smene Karadžića i Mladića, a sada na samom kraju pregovora, pitanje odgovornosti za ratne zločine Mrkšića, Šljivančanina i Radića. Treba li, naglašavao je Đinđić, potezanje odgovornosti samo jedne strane možda da posluži da omekša srpske pregovarače, da na kraju budu sretni što bilo šta mogu da potpišu, ili je i to možda slučajno. Prava je šteta što u Srbiji i Jugoslaviji ne postoji sud za ratne zločine, što ne postoji volja da se prikupe dokazi o zločinima koje su naši ljudi počinili. Činjenica da takvog suda nema, po njegovom mišljenju otvara prostor za manipulacije, za kolektivnu osudu celog jednog naroda i protiv je nacionalnih interesa. Sami mirovni pregovori se očigledno privode kraju i DS smatra da su nagovešteni uslovi za srpsku stranu relativno prihvatljivi, odnosno da oni predstavljaju logičnu posledicu krize jugoslovenske države. Ocenjujući da, po svemu sudeći, Bosna i Hercegovina ostaje okvir, predsednik DS je izrazio zadovoljstvo zbog toga što je ipak postignut napredak u stvaranju dve administrativne

U svojim komentarima Đinđić je išao i dalje, ističući da se optužnicom *vukovarskoj trojci* evropske zemlje inate i žele da pokvare plan Amerikancima. Zbog toga je i optužnica tempirana za kraj pregovora u Dejtonu, a njome se, kako je govorio, vrši dodatni pritisak na srpsku stranu. Ukazivao je na to da stalnim dodavanjem novih kandidata, Hag stvara nervozu u srpskoj pregovaračkoj delegaciji i time slabi njenu poziciju.⁶ Izbegavao je konkretan odgovor u vezi s njihovim hapšenjima. Međutim, odgovori koje je davao pokazivali su da je svestan koliko je pitanje vojske u srbijanskom društvu još uvek nedodirljivo i da je to pitanje "vezano za realnu situaciju".⁷ Hapšenje Slavka Dokmanovića komentarisao je kao svojevrsnu prevaru koja sve one koji žele da se vrate u Hrvatsku stavlja pred dilemu da li su na nekom spisku i šta će im se desiti kada pređu hrvatsku granicu. Smatrao je da sud u Hagu treba da objavi spisak ljudi koji se traže i da pruži valjane dokaze za sumnju. Međutim, s druge strane, i pored kritika upućenih sudu, Đinđić je davao na znanje da prihvata sve što je potpisano Dejtonskim sporazumom. Lično bi, kako je govorio, podržao hapšenje bilo koga čija je optužnica javna, jer je tako regulisano Dejtonskim sporazumom.

Odnos prema Hagu nakon 5. oktobra 2000. godine

Odnos Zorana Đinđića prema Hagu bitno se promenio nakon 5. oktobra 2000. godine, kada se pitanje ratnih zločina i njihovo sankcionisanje postavlja kao glavna prepreka promenama u Srbiji. Kako je njegova pozicija u okviru udružene opozicije bila nejasana sve do formiranja nove srbijanske vlade (postojala je opstrukcija da on postane premijer) Zoran Đinđić, neposredno nakon promena, izjavljuje da će "Zapad pogrešiti ako bude vršio pritisak na novu demokratsku vlast u SRJ za izručenje bivšeg šefa države Slobodana Miloševića, jer će joj to biti smetnja da se pozabavi drugim, mnogo prećim problemima. Sada je najvažnije iz temelja promeniti poredak u ze-

jedinice. Nadamo se da će RS stati na noge, a šta će sa celom tom državom biti, odlučiće vreme. "Dolivanje ulja na vatru", *Naša Borba*, 11–12. 11. 1995.

⁶ "Tempirana (ne)pristrasnost", *Naša Borba*, 13. 11. 1995.

⁷ "Hapšenje Dokmanovića – pogrešan korak", *Naša Borba*, 30. 06. 1997.

mlji, uspostaviti demokratske institucije i rešiti vitalne probleme građana kojima nedostaju struja, gorivo za toplane, lekovi, životne namirnice."⁸

U brojnim kontaktima sa predstavnicima međunarodne zajednice Đinđić je veoma brzo shvatio šta su prioriteti sveta kada je u pitanju nova vlast u SRJ i išao je u susret tim zahtevima. Praktično, po prvi put našao se u prilici da iskaže svoja državnička uverenja. Nažalost, njegovo okruženje ne samo da nije bilo doraslo toj jedinjoj mogućoj politici za Srbiju, već je živelo u uverenju da će politika odugovlačenja i "dogledna" promena međunarodne konstelacije omogućiti ostvarivanje srpskih nacionalnih ciljeva – diplomatskim putem.

Đinđićev odnos prema Hagu prelomio se na slučaju Slobodana Miloševića. Njegova odluka da uhapsi i isporuči Miloševića Hagu bila je dalekosežna i strateška. To je bila prelomna tačka za Srbiju, može se reći, više i od samog 5. oktobra, jer se tek Miloševićem hapšenjem kristalizirala suština oktobarskih promena. Đinđić je upravo na tom slučaju pokazao da "za ratne zločine nema amnestije".⁹ Bio je svestan da hapšenje Miloševića ima daleko dublje značenje, da taj čin profilise novu vladu i određuje je prema demokratskom svetu, odnosno potvrđuje njenu spremnost da "plati ulaznicu za taj demokratski svet"¹⁰. Uprkos euforiji u svetu kojom je svet pozdravio hapšenje Miloševića, Đinđić je bio obazriv u proceni dometa. Naime, smatrao je da je "opasno misliti da je on (Milošević) jedini krivac", jer bi to bilo "suviše pojednostavljeno gledanje na situaciju". Negov uvid u kompleksnost situacije u Srbiji, njenog društva i mentaliteta bio je mnogo dublji. Govorio je: "Da mi nismo bili takvi kakvi smo bili, ne bi bilo Miloševića. On je posledica društva. Kao Hitler u Nemačkoj, poledica slabog društva. A društvo smo mi, i opozicija, i Crkva i intelektualci."¹¹

Đinđić je u potpunosti bio svestan svoje uloge i istorijskog trenutka, koji je prepoznao i za koji se pripremao dugi niz godina. Fascinirala su ga "ova revolucionarna vremena", kada se prvi put u srpskoj istoriji "uspostavlja građanska, moderna država". Još pre 5. oktobra rekao je: "Treba nam pravda kao svest o tome da su krivci identifikovani i kažnjeni. Bez toga ne-

⁸ "O Hagu – potom", *Večernje novosti*, 21. 10. 2000.

⁹ "U toku je prevazilaženje prošlosti", *Sueddeutsche Zeitung*, 27.12.2000, u: *Srbija u Evropi*, TANJUG, Beograd, 2003, str. 146.

¹⁰ "Zoran Đinđić, premijer Srbije, odgovara na 50 pitanja o prvih 100 dana svoje vlade", *Nedeljni telegraf*, 9. 5.2001, u: *Srbija u Evropi...*, str. 172.

¹¹ "Da mi nismo bili takvi, ne bi bilo Miloševića", *Gazeta Wyborcza*, 16.06.2001, u: *Srbija u Evropi...*, str. 218.

ma budućnosti. Ili će se oni ponovo dočepati vlasti i zatvoriti taj proces, ili će taj proces njih da odnese."¹² U tom smislu je razumevao i značaj prevladavanja prošlosti i posebno uklanjanja centralne ličnosti – Slobodana Miloševića. Imao je punu svest o tome da je detroniranje Miloševića, upravo zbog sposobnosti koje je ovaj imao, ključna peretpostavka za promene u Srbiji. Miloševića je, po vlastitoj tvrdnji, sreo nekoliko puta 1993. i kasnije 1997. Smatrao ga je sposobnim i inteligentnim čovekom, ali, po strategiji koju je sprovodio, paranoikom. Sve je "bazirao samo na ličnoj inteligenciji, nikakve činjenice ni informacije nije primao, ništa nije čitao i ništa nije znao. Bio je vrlo sposoban da logički dokaže da je sve što mu se kaže besmisleno". U vrednosnom smislu, smatrao ga je "nihilistom".¹³

Bilo je jasno da Đinđić sud u Hagu tretira kao legitimnu instituciju suprotno dominantnom stavu srpske političke elite. I pre nego što je zvanično postao premijer izjavljivao je da će se sastati sa glavnim tužiocem Karlom del Ponte ako ona bude izrazila želju za takav razgovor. Isticao je već tada da je sud u Hagu osnovao Savet bezbednosti UN, što već samo po sebi podrazumeva određene obaveze države. Smatrao je da je dužnost političara da se sastaje sa predstavnicima svih međunarodnih organizacija i, sudeći po svemu, uveliko se pripremao za saradnju sa Tribunalom.¹⁴

Kontradiktorne izjave

Čim je postao mandatar Vlade Srbije, Zoran Đinđić je počeo psihološke pripreme za Miloševićovo hapšenje. Prvo je izjavio da Milošević treba da bude uhapšen, jer nova Vlada Srbije ima kompromitujuću dokumentaciju o zločinima na Kosovu.¹⁵ Sudeći po nekim njegovim najavama, činilo se da se sprema proces u samoj Srbiji. Istovremeno je pokrenuo i pitanje Miloševićevih finansijskih malverezacija, jer je javnost bila osetljivija na to nego na ratne zločine. Izjavljivao je da treba krenuti od onoga što je očigledno i da se protivi suđenju bez valjanih dokaza. Zbog raskola do kojeg je došlo u DOS u vezi sa saradnjom sa Hagom, Đinđićeve izjave postale su veoma kontradiktorne. Otuda i javne sumnje oko Miloševićeve odgovorno-

¹² "Nove tehnologije umesto šljivovice", *NIN*, 20.12.2000, u: *Srbija u Evropi...*

¹³ *Ibid.*, str. 215.

¹⁴ "Đinđić: Sastaću se sa Karlom del Ponte ako to bude želela", *Politika*, 17. 01. 2001.

¹⁵ Prva optužnica protiv Miloševića podignuta je za Kosovo da bi kasnije bila kompletirana za Hrvatsku i Bosnu.

sti za ratne zločine na Kosovu, jer, kako je tada govorio, ta optužnica je "gomila špekulacija, novinskih članaka i rekla-kazala priča". Govorio je da će svet više uvažavati Srbiju ukoliko "raščistimo sa sobom, a potom sa pojedincima zbog kojih smo, kao nacija, na lošem glasu", te da "ukoliko naši sudovi kredibilno započnu suđenja svima kojima je mesto u sudnicama, možda možemo da dobijemo od međunarodne zajednice probni period kako bi se Miloševiću sudilo u Beogradu". Pribojavao se da će Milošević, ako bude izručen, "odneti ironičnu pobjedu i ponovo nas pretvoriti u svoje taoce".

Prvu posetu Karle del Ponte Beogradu tretirao je kao "test za iskrenost oko čišćenja mrlja iz prošlosti". Odbijao je svaki kompromis, jer je smatrao da je u tome suština promena u Srbiji. "Evropa je naša kuća i nijedna cena nije previsoka", isticao je, mada je bio svestan da će Srbija u odnosu na Hag ponovo doći u situaciju da bira – "da li idemo svojim putem u pustinju ili u Evropu". "Ja sam za Evropu", rekao je.¹⁶ Prilikom prvog susreta sa Del Ponteovom izjavio je "da kao zemlja imamo prioritete u stabilizovanju političke i ekonomske situacije, a naročito u poboljšanju standarda stanovništva", a i da pitanje saradnje sa Haškim tribunalom "u svesti građana nije stvar od prioritenog značaja". Čvrsto je obećao da će nova vlast saradivati sa Tribunalom, insistirajući ipak da se pitanje ratnih zločina konkretizuje, da "ne bismo kao nacija bili odgovorni za zločine koje su počinili pojedinci".¹⁷ Karla del Ponte je tom prilikom zatražila da neko sa liste optuženih bude izručen Hagu kao znak dobre volje. Đinđić je to okarakterisao kao "nerealno očekivanje".¹⁸ Očigledno iz opreza, njenu posetu i zahteve pred javnošću protumačio je kao dolazak sa "naivnom idejom da će nam dati neke spiskove i da ćemo joj mi iz neke fioke izvaditi nekoga kako bi njena misija bila uspešna". Ta poseta nije pripremljena i u priličnoj meri to je bilo loše organizovano, s tim što je medijska priprema bila najveća. "Od same suštine njene posete bilo je vrlo malo, a od medijskog spektakla vrlo mnogo i sve to je bilo štetno za našu zemlju."¹⁹

I pre nego što je postao premijer Srbije, Đinđić je bio pod pritiskom medija oko hapšenja Miloševića i mogućnosti novih sankcija ukoliko do toga ne dođe. Već tada je najavljivao da će se pronaći neki način saradnje sa Tribunalom i da "narod apsolutno neće više trpeti zbog Miloševića". Očeki-

¹⁶ "Neka Hag pokaže dokaze!", *Večernje novosti*, 25. 1. 2001

¹⁷ "Stabilizovanje političke i ekonomske situacije", *Borba*, 25. 1. 2001.

¹⁸ "Izručenje kao gest dobre volje", *Blic*, 25. 1. 2001.

¹⁹ "Đinđić: DPS mora da promeni stav o SRJ", *Blic*, 26. 1. 2001.

vao je da će pronaći kompromis sa međunarodnim institucijama "tako da se pitanje Haga potpuno odvoji od pitanja našeg povratka u Evropu".²⁰ Međutim, vrlo brzo je postalo jasno će međunarodna zajednica u odnosu na saradnju sa Hagom biti neumoljiva. Svestan da je u interesu zemlje da saraduje sa Haškim tribunalom, najavio je podnošenje zahteva saveznom parlamentu za donošenje zakona o saradnji sa ovom međunarodnom institucijom. Taj zahtev je odmah postavio suštinski, a ne kao pitanje suvereniteta Haga: "Da li ćemo mi dopustiti da ljudi koji su počinili zločine slobodno šetaju?". Nakon što je postao premijer, jedna od njegovih prvih izjava odnosila se na to da su predstavnici savezne i republičke vlasti postigli dogovor da svim građanima koji nisu naši državljani, a nalaze se na poternici Haškog tribunala, bude otkazano gostoprimstvo u SRJ ili da budu izručeni. Istovremeno, najavio je da će i srbijasna vlast nakon konstituisanja pravosudnih organa početi sa prikupljanjem dokaza o zločinima koji su počinili državljani Jugoslavije i da će zatražiti od haških istražitelja dokaze i optužnice koje poseduju.²¹

Slučaj Miloševića i njegove sudbine odmah je postavljeno kao "pitanje svih pitanja" u brojnim susretima koje je imao sa međunarodnim predstavnicima. Prilikom prve posete SAD, u susretu sa američkim državnim sekretarom Kolinom Pauleom u Vašingtonu, Đinđić je shvatio da je Hag jedina tema koja ih interesuje, pa i preduslov američke pomoći SRJ. Tom prilikom je najavio da bi "Milošević mogao biti izručen Haškom tribunalu za nekoliko meseci, pošto mu u Srbiji bude suđeno za krivična dela počinjena u toj zemlji".²²

Za domaće medije je, međutim, tada izjavio da Vašington i Beograd imaju zajednički zadatak da do 31. marta nađu kompromisnu definiciju saradnje sa Haškim sudom, koja će uvažavati poziciju vlade Srbije i Jugoslavije. Ponavlja floskulu o mogućnosti suđenja pred nacionalnim sudovima, jer "želimo da damo šansu našim institucijama da pokažu da su u stanju da taj problem rešavaju. Ne želimo da se stekne utisak da će neka druga institucija preuzeti taj posao, čime bi se na indirektan način stekao utisak da naše institucije nisu u stanju da to rade. Treba nam izvesno vreme da stabilizujemo demokratske institucije, pre svega sudstvo".

²⁰ "Narod neće više trpeti zbog Miloševića", *Danas*, 26. 1. 2001.

²¹ "Izručenje svih koji nisu državljani SRJ", *Glas javnosti*, 16. 2. 2001.

²² "Milošević na sudu za dve nedelje", *Glas javnosti*, 3. 2. 2001.

Kupovanje vremena

Svest da je saradnja sa Haškim tribunalom ključ za povratak Srbije u međunarodnu zajednicu, Đinđić nije bio u stanju da odmah prevede u konkretnu akciju. Cena bi bila isuviše visoka. Zato je prvo počeo aktivno da saraduje sa Karlom del Ponte, i da se tajno sa njom sastaje prilikom svojih putovanja.²³ S druge strane, njeno stalno insistiranje na izručenju Miloševića prilikom svake posete Beogradu, javno je ocenjivao kao uznemirujuće ne samo za Srbiju, već i za međunarodnu zajednicu, te da će "jednim otvorenim pristupom uspeti da ponovo vrati poverenje demokratskog sveta".²⁴ Zbog raznih spekulacija oko hapšenja Miloševića i reakcija u zemlji, još uvek je, uoči samog hapšenja, tvrdio da "ne postoji mogućnost da Slobodan Milošević do 31. marta bude izručen Haškom tribunalu. Nije realno, to bi bilo pravno nasilje. Niko u DOS nije za primenu pravnog nasilja, bez obzira kako to kao cena izgledalo preskupo ili neprihvatljivo".²⁵

Izložen permanentnom, organizovanom medijskom pritisku, Đinđić je bio primoran da se brani: "Hapšenje Miloševića nema nikakve veze sa haškom poternicom i izvedeno je isključivo zbog optužbe naših sudskih organa." Politička poruka bila je da "niko ne može biti oslobođen odgovornosti za zloupotrebu položaja; neko može da ima u jednom trenutku neograničenu vlast, da radi šta hoće, da uzima i daje pare, ali pravda dolazi na kraju".²⁶

Đinđić je svojim javnim istupima u to vreme želeo da u srbijanskoj javnosti otkloni svaku sumnju da Miloševiću neće biti suđeno u Srbiji. Isticao je uverenje da postoji prećutna saglasnost relevantnih međunarodnih organizacija da bivšem predsedniku SRJ, Slobodanu Miloševiću bude suđeno najpre u Jugoslaviji. Govorio je da se "kroz Miloševićevu političku funkciju prelama čitava tragedija Srbije u poslednjih 10 do 12 godina. Mislim da naša javnost zaslužuje da se kroz taj postupak tih deset godina rekonstruiše".²⁷

Đinđićev plan je bio da prvo hapsi građane BiH kako bi dobio na vreme za slučajeve kod kojih se logično mogao očekivati veći otpor antihaš-

²³ Iz razgovora sa Vladimirom Bebom Popovićem.

²⁴ "Američki ultimatum Srbiji – kompromis do 31. marta", *Blic*, 5.2.2001

²⁵ "Pritisak odlaže saradnju", *Večernje novosti*, 19. 3. 2001

²⁶ "Hapšenje Miloševića nema veze sa Hagom", *Blic*, 2. 4. 2001.

²⁷ "Miloševiću možemo da sudimo ovde", *Glas javnosti*, 26. 3. 2001.

kog lobija. Međutim, i tu su ga sačekala spoticanja Vojislava Koštunice. Koštunica je pokušao osporiti već prvo hapšenje bosanskog državljanina Milomira Stakića, tvrdeći da je "problematičan pravni osnov hapšenja i izručenja bivšeg gradonačelnika Prijedora". Đinđić se pozivao na to da je BiH priznata od strane SRJ, zbog čega su za njega državljani BiH strani državljani, što je "regulisano i domaćim krivičnim zakonodavstvom". Koštunica je tada do kraja ogolio svoj stav prema Hagu. "Mi možemo da donesemo političku odluku da to kao izuzetak ne činimo, ali to ima svoje posledice", upozorio je Đinđića.²⁸

Suočen sa ekonomskim haosom u zemlji, Đinđić je činio sve što je bilo u njegovoj moći da dobije međunarodnu podršku za svoj reformski projekat. Podrška jeste bila obilata, ali je on očekivao i više – očekivao je da popusti pritisak na Beograd, pogotovo SAD, u vezi sa izručivanjem bivšeg jugoslovenskog predsednika.²⁹ Kupovao je vreme tako što je preporučavao domaće sudove. Govorio je: "...sarađujemo sa Haškim tribunalom i pripremamo odgovarajuće zakone. I u Beogradu ćemo imati procese za ratne zločine i pozvati na njih sudije iz Haga... Jednostavno, izručivanje Miloševića polarizovalo bi Srbe i postavilo pitanje našeg suvereniteta. Milošević će se naći pred sudom. Mesto nije važno, glavna stvar je da pojave u prošlosti budu objašnjene i da ljudi saznaju šta se dogodilo".³⁰

Svestan da Milošević mora završiti u Hagu, počeo je polako suočavati javnost sa njegovom odgovornošću za ratne zločine (a ne samo za finansijske malverzacije).³¹ Zato najavljuje da bi Jugoslavija mogla da optuži i Slobodana Miloševića za ratne zločine, ali da je potrebna godina ili dve da pokaže da je sposobna da izvede takvo suđenje. U suprotnom, kaže, "Milošević bi bio viđen kao pobednik ukoliko bi Beograd bio primoran da ga isporuči Haškom tribunalu". Zato će "Beograd od Haškog tribunala zatražiti dokaze koji bi mogli biti iskorišćeni protiv Miloševića".³² Dajući prednost domaćim sudovima, Đinđić kaže: "Sve elemente koje nam Karla del Ponte da iskoristimo na isti način kao što bi to ona učinila u Hagu. Svi ljudi u Srbiji žele da mu se (Miloševiću) sudi u okviru internog procesa." On ide

²⁸ "Đinđić: Izručenje stranaca – obaveza", *Blic*, 28. 3.2001.

²⁹ "Pritisak SAD će popustiti", *Blic*, 06. 4. 2001.

³⁰ "Đinđić: Nije vreme za sentimentalnosti", *Danas*, 10. 4.2001.

³¹ Vlada u to vreme "otkriva" masovnu grobnicu sa telima prenetih Albanaca sa Kosova u Batajnicu, što je izazvalo svojevrsni šok u društvu. To je poslužilo da se javnost pripremi za slanje Miloševića u Hag.

³² "I u SRJ suđenje za ratne zločine", *Blic*, 3. 5.2001.

čak i dalje od toga i kaže da "optužbe imputirane Miloševiću ciljaju srpsku nacionalnu politiku. To bi smetalo mnogima. Ako bi mu se sudilo u Beogradu, bilo bi jasnije da to radimo sami, a ne pod pritiskom spolja. Po meni, bilo bi veoma žalosno podeliti naciju na osnovu jedne tako malo potrebne dileme. Pravo pitanje je: da li je on ratni zločinac i da li za to imamo dokaz".³³

U suštini, Zoran Đinđić je dobro znao da bi Milošević na slobodi ponovo gazdovao u Srbiji, te da bi temeljno ugrozio ionako krhki DOS. Istovremeno, hapšenjem Miloševića po prvi put je zadobio stvarne simpatije i podršku Zapada. Ugled Vojislava Koštunice, koji je do tada slovio kao vodeći demokratski lider Srbije, počeo je da se krnji. Medijska kampanja koja je pratila Đinđićevu inauguraciju kao premijera najavila je beskompromisnu borbu između dva suštinski suprotstavljena koncepta. Kako su mediji manje-više bili pod kontrolom patriotskog bloka, već tada se stvara slika o Đinđiću kao kriminalcu i čoveku povezanom sa mafijom. U toj kampanji učestvuju i neki hrvatski mediji, na primer, *Nacional*, koji se uključuje u tzv. duvansku aferu u kojoj je, navodno, Đinđić, zajedno sa Đukanovićem, imao veliki udeo. Svi Đinđićevi pokušaji da udovolji patriotskom bloku – uključujući i uvođenje veronauke u državne institucije – nije zavarao antireformske oponente.

Transfer Miloševića u Hag

Činjenica da je Miloševićovo hapšenje prošlo bez ikakvih unutrašnjih turbulencija povećalo je pritisak na srbijansku vladu da ubrza isporuku i drugih opuštenika, posebno Ratka Mladića. Međutim, samo je Zoran Đinđić bio svestan prave cene svog hrabrog, i gotovo desperatnog poduhvata koji će kao glavno nasleđe ostaviti svim političarima, pa i Vojislavu Koštunici, sadašnjem premijeru Srbije. U tim prvim mesecima nakon hapšenja Miloševića, Đinđić javno isključuje mogućnost da Milan Milutinović, tadašnji predsednik Srbije, bude izručen Haškom tribunalu zbog imuniteta koji uživa kao predsednik. Izložen pritisku iz zemlje i van nje ističe potrebu da se sa ljudima koji su na haškoj listi "mora razgovarati i objasniti im da je odlazak u Hag neminovnost, jer oni su imali izuzetan položaj i odgovornost i treba da učine nešto za narod koji su zastupali". Takođe, najavljuje da će

³³ "Hapšenje Miloševića nema veze sa Hagom", *Blic*, 2. 4. 2001.

"razgovarati sa sudom u Hagu o tome da lista bude zaključena na ovih 15 optuženih i da pitanje Haga više ne bude dežurna tema".³⁴

Nakon Miloševićevog hapšenja, Đinđić je insistirao na ubrzanju izradi zakona o saradnji sa Haškim tribunalom, čemu se Koštunica opirao. Koristeći legalistički pristup saradnji sa Hagom, Koštunica je u suštini bio protiv bilo kakvog izručenja Haškom tribunalu. Zakon je, prema Đinđićevim rečima, trebalo da bude mera koalicije bez pritiska na bilo koga, kao i odraz želje DOS da saraduje sa Hagom.³⁵ On je naglašavao da "smo protiv uslova koje nam postavlja međunarodna zajednica povodom pitanja saradnje s Haškim tribunalom i sve to nam nije prijatno, ali moramo doneti zakone o saradnji, koje su donele BIH i Hrvatska", dodajući da je "na Saveznoj skupštini da odluči da li će da glasa za taj zakon ili će da glasa za izlazak SRJ iz UN".³⁶

Đinđić je upozoravao da će, ukoliko zakon o saradnji sa Haškim tribunalom u Saveznoj skupštini ne bude donesen, "DOS morati da preuzme odgovornost, jer političari ne mogu da se skrivaju iza problema, već da rešavaju probleme".³⁷ Kako nije bio siguran u to, Đinđić je najavio da je u tom slučaju "moguća i primena Statuta samog Tribunala, Dejtonskog ili Rimskog sporazuma".³⁸ Ukazivao je na mogućnost i drugih varijanti saradnje sa Tribunalom: direktno sprovođenje Statuta Haškog suda, zatim donošenje određene uredbe kojom se konstatuje da je nacionalno zakonodavstvo nižeg ranga nego zakonodavstvo Haškog suda, ili, pak, donošenje zakona kojim se definiše procedura koja ne znači promenu obaveza o saradnji, nego da postoji još nekoliko stepenica koje nacionalno zakonodavstvo unosi pre nego što se takva saradnja ostvari.³⁹

Pošto je Savezna vlada odložila donošenje zakona o saradnji sa Hagom, Vlada Srbije donela je Odluku o saradnji na osnovu člana 90 tačka 2, i člana 135 stav 2 Ustava RS i u vezi sa članom 16 stav 2 Ustava SRJ. Odlučeno je da se izvršavaju obaveze u gonjenju osoba osumnjičenih za teško kršenje međunarodnog humanitarnog prava počinjeno na području bivše Jugoslavije od 1991. godine, i da će organi Republike Srbije postupati po pro-

³⁴ "Lista zaključena", *Večernje novosti*, 5. 8. 2001.

³⁵ "Zakon do kraja maja", *Večernje novosti*, 12. 5. 2001.

³⁶ "Ili saradnja ili izlazak iz UN", *Blic*, 17. 6. 2001

³⁷ "DOS preuzima odgovornost", *Borba*, 18. 6. 2001.

³⁸ "Saradnje sa Hagom će biti", *Danas*, 22. 6. 2001.

³⁹ "Ostale još dve varijante", *Večernje novosti*, 23. 6. 2001.

ceduri koja je uređena Statutom i pravilnikom u postupku procesa u Hagu. Đinđić se opredelio za primenu odredbe iz člana 135. Ustava Srbije, u kome se kaže da u slučaju da savezni organi ne mogu da donesu odluke koje su od interesa za obe federalne jedinice, organi RS privremeno i u pojedinačnim slučajevima mogu da preuzmu te nadležnosti. Tim povodom je rekao: "Mi smatramo da Ustavni sud, koji je sastavljen od istih onih ljudi koji su zapravo uzrok za 5. oktobar, predstavlja jedan organ koji očigledno ne funkcioniše u skaldu sa interesima Srbije i smatramo da su se time stekle okolnosti da vlada donese ovu odluku."⁴⁰

Ukazujući na činjenicu da je odluka vlade prevashodno u funkciji zaštite interesa Srbije, Đinđić je izjavio da bi "prekidanje saradnje sa Haškim tribunalom i odlaganje te saradnje imalo nesagledive posledice za sadašnjost i budućnost naše zemlje...Pre ravno 12 godina, na Vidovdan, Slobodan Milošević pozvao je narod da ostvaruje ono što je on nazvao idealima nebeske Srbije, što je dovelo do katastrofe i propadanja zemlje". Milošević nije Karadorđe koji je podigao srpski narod na ustanak za slobodu, već čovek koji je upropastio živote milione ljudi. Tumačiti to /28. juni/ kao da je on žrtvovan i da je nekom sultanu poslata njegova glava, potpuno je pogrešno. Bio je u zatvoru ovde, sada je u zatvoru tamo,⁴¹ rekao je obraćajući se javnosti. Vlada Srbije se stoga opredelila, rekao je, da sprovodi "ideale zemaljske Srbije, ne toliko zbog nas i naših roditelja, već zbog naše dece". Isticao je da je Srbiji mesto u međunarodnoj zajednici, ali da to mesto podrazumeva "ispunjavanje naših obaveza, kao i ostvarenje naših prava".⁴² Pokazaće se kasnije da je upravo činjenica da je Milošević poslat u Hag na Vidovdan u patriotskom bloku protumačena kao prekretnica koja je dovela u pitanje srpski mit o Kosovu. Patriotski blok nikada Đinđiću nije oprostio "skrnavljenje" tog mita. Mitropolit Amfilohije je i nad Đinđićevim odrom aludirao na to da je "Karadorđeva glava takođe posečena kumovskom i bratskom rukom i okapala, napunjena slamom u Stambolu pre dvesta godina".⁴³

Đinđić je bio svestan da od saradnje sa Hagom zavisi međunarodna finansijska podrška, pre svega Donatorska konferencija koja je bila zakazana u Briselu za juni 2001. Na neuspeh te konferencije uticala je i činjenica

⁴⁰ "Interes zemlje važniji od odluka Ustavnog suda koji ne radi u interesu Srbije", *Ekspres politika*, 29. 06. 2001.

⁴¹ "Nisam najmoćniji čovek u Srbiji", *Vreme*, 26. 07. 2001, u: *Srbija u Evropi...*, str. 234.

⁴² "Sprovodimo ideale zemaljske, a ne nebeske Srbije", *Politika*, 29. 06. 2001.

⁴³ "Rana posred srca naroda", *Večernje novosti*, 17. 03. 2003.

da tada još uvek nije bio donet Zakon o saradnji sa Hagom. Pored moralne komponente, on je izručenje Miloševića shvatao i kao cenu za sprečavanje sankcija. Smatrao je da Milošević ne bi bio u Hagu da je u zemlji počelo neko suđenje za ratne zločine. Ali, zbog neadekvatnog odgovora Srbija je došla u situaciju da je "njen kredibilitet bio generalno doveden u pitanje". Nije to bila nikakva trgovina "Milošević za pare", nego "Milošević za kredibilitet".⁴⁴

Vojislav Koštunica nije dao saglasnost za odluku Vlade Srbije da isporuči Miloševića. U javnosti je tvrdio da o tome uopšte nije ni bio obavješten. Kasnije su mnogi članovi DOS potvrdili da je odluku da se Slobodan Milošević isporuči Haškom tribunalu načelno doneo DOS jednoglasnim stavom da treba doneti zakon ili uredbu koji će omogućiti potpunu saradnju sa sudom u Hagu, uključujući i isporučivanje bez izuzetka. Što se tiče konkretnih priprema za izručenje Miloševića, Đinđić je rekao: "Niko, osim ljudi u Vladi, nije znao kog sata će se to desiti." O tome nije bio obavješten ni sud u Hagu. Tvrdio je da je "predsednik Koštunica to mogao da zna da je Obren Joksimović to hteo da mu kaže". Milošević je isporučen, ističe Đinđić, zato što je "DOS obećao konkretnu saradnju sa sudom u Hagu", i dodaje: "To smo učinili svi, uključujući predsednika Koštunicu, mene, Labusa i sve ljude iz DOS koji su imale kontakte sa međunarodnim organizacijama. Konkretna saradnja znači transfer ljudi koji se nalaze na listi optuženih. U ovom slučaju prvi put je Vlada Srbije u poslednjih deset godina uradila nešto što nije prekasno i što nije odgovor na neposredni pritisak sa strane, nego je posledica političke procene šta je razumno i korisno za zemlju da bude urađeno i oko čega je postignuta potpuna saglasnost svih članova koalicije koja vodi zemlju. Ulaskom u UN, naša zemlja preuzela je obavezu da će međunarodno zakonodavstvo biti iznad nacionalnog, kao i da će saradivati sa sudom u Hagu. Milošević je potpisao obavezu saradnje sa tim sudom, a on je isporučio prve Srbe tom sudu. Trebalo je samo da on bude izuzet iz te obaveze, kako neki misle, ali da zbog toga cela zemlja bude njegov talac. Naša odluka je samo posledica odluka koje su ranije donete."⁴⁵

Transfer Miloševića Hagu, izveden u potpunoj konspiraciji, doveo je do konačnog razlaza unutar DOS i izlaska Koštuničine stranke iz parlamenta. To je Đinđićevu vladu dovelo u veoma nepovoljan položaj. U novonastaloj konstelaciji bila je prinuđena da za svaki zakon traži parlamentarnu većinu pod gotovo nemogućim okolnostima. Uprkos svemu, Đinđić kaže:

⁴⁴ "Nisam najmoćniji čovek u Srbiji", *Vreme*, 26. 07. 2001, u: *Srbija u Evropi...*

⁴⁵ "Svima bilo poznato da Milošević mora u Hag", *Politika*, 7. 7. 2001.

"Za nas je slučaj Milošević završen i mi se bavimo drugim stvarima. On se sada nalazi pod ingerencijom međunarodnog pravosuđa. Na njemu je da odluči kako će se ponašati."⁴⁶

U svetu niko nije očekivao ovakav potez premijera Zorana Đinđića. Najviše čemu su se mogli nadati u tom trenutku bilo je donošenje Zakona o saradnji sa Haskim tribunalom. U to vreme je predsednik SRJ Vojislav Koštunica formirao državnu Komisiju za istinu i pomirenje, koja je svetu trebalo da ponudi sasvim novu interpretaciju događaja 1991–1999. Smeštanjem u širi istorijski kontekst, Komisija bi rat 1991–1999. relativizovala u nastojanju da izjednači odgovornosti svih strana u jugoslovenskom sukobu, što je i sada zvanični stav tzv. patriotskog bloka i državnih institucija. Ta inicijativa dobila je i izvesnu podršku u međunarodnoj zajednici, pa je u tom svojstvu Aleks Boren⁴⁷ nekoliko puta dolazio u Beograd, kako bi ponudio svoje usluge. Vojislav Koštunica je u to vreme bio na vrhuncu svoje svetske slave. U toku je bila akcija da mu se dodeli prestižna nagrada Instituta East-West u Njujorku za predsednika godine (2001). Uprkos svemu, on je Miloševićev odlazak u Hag nazvao "gangsterskim i protivustavnim činom, svojevrsnim udarom".⁴⁸ Licemerje, ne samo Vojislava Kostunice, nego i dela međunarodne zajednice, bilo je u potpunosti ogoljeno.

Dok je svet pozdravljao ekstradiciju Miloševića, predsednik države, Vojislav Koštunica, tvrdio je da je to državni udar. DSS je nakon toga napustila koaliciju uz obrazloženje da je ono što se zbilo 28. juna ozbiljno kršenje Ustava. Tada dolazi i do smene jednog broja oficira, kao na primer, komandanta ratnog vazduhoplovstva, jer nije srušio helikopter DB. Smenjen je i šef tajne službe na čije je mesto doveden Aco Tomić, jedan od najbližih saradnika Vojislava Koštunice i zaštitnik Ratka Mladića.

Posledice Miloševićevog transfera u Hag

Transfer Miloševića u Hag obeležilo je prvu fazu saradnje Đinđićeve vlade sa Tribunalom. Pod stalnim pritiskom nezadovoljnih zbog toga čina, Đinđić je imao dosta problema da započne novu fazu koju je najavio za po-

⁴⁶ "Završen slučaj", *Večernje novosti*, 4. 7. 2001.

⁴⁷ Predsednik Međunarodnog centra za pravdu u New Yorku i arhitekta južnoafričke komisije za istinu.

⁴⁸ Izjava Vojislava Koštunice 28. juna 2005. na RTS.

četak 2002. godine.⁴⁹ Ponašanje Vojislava Koštunice i tzv. antihaškog bloka, koji su hapšenje i slanje Miloševića tretirali, i još uvek tretiraju kao *kidnapovanje*, dodatno je otežavalo i opterećivalo saradnju sa Haškim tribunalom. Đinđić je očajnički pokušavao da objasni da odluku o saradnji treba raščistiti u zemlji, da je reč o odluci koja "mora biti doneta iz glave, a ne iz stomaka". U suprotnom, Hag će ostati "kamen spoticanja i aktuelizovaće se od datuma do datuma". Izjave Vojislava Koštunice, da u slučaju novih izručenja može doći do destabilizacije u zemlji, Đinđić je komentarisao kao pretnju: "Ne vidim šta bi moglo da se desi osim mitinga radikala i socijalista, a novi kvalitet nestabilnosti može da donese samo neko ko do sada nije učestvovao na mitinzima i nije pokušao da destabilizuje sistem. Tu jedino vidim Koštunicu, znači on govori u svoje ime i hoće da kaže da ako nešto budete uradili u smislu saradnje, ja ću možda sredstvima kojima raspolazem da destabilizujem sistem i time vas opominjem."⁵⁰

Medijsko interesovanje za Miloševića nije prestajalo ni nakon njegovog odlaska u Hag, posebno kad je reč o medijima koji su se identifikovali sa tzv. patriotskim blokom. Đinđić je na sve provokacije odgovarao da je to "bila neophodna, neprijatna akcija, ali je morala da se dogodi". "Ta odluka jasno pokazuje suštinu moje politike, nisam to uradio zato što sam hteo, već zato što je to bilo neophodno."⁵¹ Stalno je ponavljao da je "članstvom u UN Srbija preuzela obavezu saradnje sa Haškim tribunalom", i da je "dužna da ispunjava obaveze koje iz tih prava proističu".⁵² Bio je svestan rizika koji je preuzeo. Znao je da je to "najznačajnija odluka" koju je doneo, i "od ključnog značaja, podjednako važna kao 5. oktobar, i veoma rizična". Ustavni sud je u junu 2001. odbio da pomogne Đinđićevoj vladi. Predsednica Vrhovnog suda Leposava Karamarković i predsednica Okružnog suda u Beogradu Vida Petrović Škero tvrdile su da nisu nadležne. Sud je 28. juna doneo odluku kojom se zabranjuje saradnja sa Haškim tribunalom dok se ne promeni Ustav, što bi krizu u Srbiji produžilo za još godinu-dve. Đinđić je njihovo ponašanje doživeo kao sprečavanje saradnje sa Tribunalom, i kao veoma negativnu poruku donatorskoj konferenciji u Briselu. Rekao je povo-

⁴⁹ "Svi optuženi pred sudom", *Večernje novosti*, 3. 3. 2002.

⁵⁰ "Neko će u Hag, ali ne i Mladić", *Danas*, 30–31. 03. 2002.

⁵¹ "Izručenje Miloševića bilo je neprijatno, ali nužno", *Borba*, 3. 9. 2001.

⁵² "Cilj: članstvo u EU", *Politika*, oktobar 2001, u: *Srbija u Evropi...*, str. 271.

dom toga, da kao da su "želele da pokažu celom svetu da se Srbija nije promenila."⁵³

Sudstvo je sebe odmah nakon 5. oktobra proglasilo "nezavisnim", mada su u sudstvu i dalje dominirali Miloševićevi kadrovi, koji su se u promenjenim okolnostima vezali za Vojislava Koštunicu, kao garanta kontinuiteta i vlastite bezbednosti. Sudstvo je odigralo ključnu ulogu u svim Miloševićevim pravnim malverzacijama, jer ih je verifikovalo. Đinđić je smatrao da sudije nemaju legitimitet da blokiraju izručenje Miloševića. "U normalnoj demokratiji svi bi oni bili u zatvoru... Oni su dvaput učestvovali u izbornoj krađi na izborima 1996, i ponovo 2000", govorio je.⁵⁴

Kako je Koštuničin blok nastavio sa kampanjom protiv Haga, odnosno protiv Đinđića, on je, braneći se od napada govorio da se "nada da će Koštunica i njegove pristalice s vremenom shvatiti da za reforme moraju da plate i određenu cenu".⁵⁵ Bio je duboko svestan da je 5. oktobar samo početak koji može da se vrati kao bumerang ukoliko se odmah ne napravi pravi iskorak. Znao je da su se najvažniji politički sukobi u Srbiji uvek prelamali na pitanju gde je Srbiji mesto: na Istoku ili na Zapadu. Ili, još preciznije: "Kojem sistemu vrednosti upšte i pripadamo?" Zato je smatrao da rušenje Miloševićevog režima mora ići kroz promociju evropske politike nasuprot njegovoj.⁵⁶ Pribojavao se euforije koja je zahvatila Srbiju nakon petooktobarskih promena, i proširila se na svet. "Ja se ni tada nisam naročito rado vao. Razmišljao sam šta će biti kad se svi otrezne"⁵⁷, rekao je. Bio je svestan opasnosti da se klatno vrati i da, na kraju, "ostanemo neke nevine žrtve koje je proždrla sopstvena nedovršena revolucija". "Dok su svi bili u zanosu, ja sam bio veoma zabrinut. Pet dana nisam spavao"⁵⁸, priznao je.

U svakoj prilici Đinđić je pokušavao da objasni zašto je saradnja sa Hagom toliko važna. "U saradnji sa Sudom u Hagu dosta toga zavisi od nas i tu treba da budemo jasni, da narodu jasno kažemo da je to stvar koja mora da se uradi, da se ona ne može zaobilaziti, da tu nije nikakv lični odnos, da

⁵³ "Politika znači preuzimanje odgovornosti", *Le Mond*, 5.10.2001, u: *Srbija u Evropi...*, str. 274.

⁵⁴ "Jugoslavija nije u krizi", *Time*, 03.07.2001, u: *Srbija u Evropi...*

⁵⁵ "Brži razvoj u pravcu Evrope", *Berliner Zeitung*, 26. 11.2001, u: *Srbija u Evropi...*, str. 287.

⁵⁶ "Put sa Istoka na Zapad", *Profil*, br. 33/2001, Beograd, u: *Srbija u Evropi...*, str.299.

⁵⁷ Ibid., str. 300.

⁵⁸ Ibid., str. 302.

tu nema nikakve ucene koje su proizvoljne, nego da je to naprosto jedan uslov koji nam postavljaju sve zemlje, demokratske, i da ako želimo da se približimo njima i da budemo u njihovom društvu, taj uslov treba da ispunimo."⁵⁹ Istovremeno, bio je svestan da Srbiji "nedostaju kondicija za ozbiljnu strategiju i ljudi sa jakim karakterom u javnom životu".⁶⁰ Objašnjavao je da je Miloševićovo izručenje "Gordijev čvor koji treba preseći". "Da to nije urađeno, društvo bi se bavilo samo tim problemom i ničim više, a na kraju bi ipak bilo odlučeno da on bude izručen. To bi ličilo na postupke samog Miloševića, koji je samo odlagao donošenje nekih odluka, da bi se na kraju ipak saglašavao, ali tada već kao pobeđena strana"⁶¹, podsećao je.

Svestan da Srbija mora da izruči neke od 15 optuženih, očekivao je ipak da će Del Ponteova i međunarodna zajednica nakon Miloševićevog transfera u Hag imati više razumevanja za njegov položaj, jer bi "drugačiji stav bio veoma čudan i politički neprihvatljiv". Za slučaj *vukovarske trojke*, koja je takođe bila na top listi potraživanja Haga, Đinđić je odgovornost za njihovo hapšenje prebacivao na predsednika SRJ Vojislava Koštunicu. Smatrao je da je on taj koji treba da interveniše kod vojske. "Veselin Šljivančanin je u nadležnosti Vojske, a ona je u nadležnosti predsednika Jugoslavije, koji je više puta rekao da je saradnja sa Sudom u Hagu neophodna. Ta saradnja, hteli mi ili ne, podrazumeva da oni koji se nalaze na listi optuženih treba da budu u Hagu. Na sreću, Vlada Srbije za to nema nadležnost."⁶²

Njegova glavna komunikacija sa Haškim tribunalom odvijala se, u stvari, mimo javnosti. U javnosti je pokušavao da prikrije stvarnu opredeljenost za obračun sa ratnim zločinima. Upozoravao je, međutim, da bi nesaradnja sa Sudom značila ponovnu izolaciju zemlje i da on nije spreman da preuzme odgovornost za to. Kako je i Milošević već bio prekrupan zalogaj, Đinđić se nije usudio da postupi isto i sa Ratkom Mladićem. Pobuna Jedinice za specijalne operacije Državne bezbednosti (u javnosti poznate kao "Crvene beretke"), u novembru 2001. godine, pod izgovorom da su "užasnuti" slanjem u Hag *braće Banovića iz Bosne*, bila je ključna u ponašanju Zorana Đinđića u pogledu dalje saradnje sa Hagom. Jedinica za specijalne operacije čak je nakratko blokirala autoput kod Centra "Sava", što je bio jasan čin in-

⁵⁹ "Promocija reformskog kursa", *BBC*, 4. 2. 2002, u: *Srbija u Evropi...*, str. 333.

⁶⁰ "Na putu ka sebi", *NIN*, 25.06.2002, u: *Srbija u Evropi...*, str. 347.

⁶¹ "Srbija na pravom putu", *Nezavisnaja Gazeta*, 4.12. 2002, u: *Srbija u Evropi...*, str. 416.

⁶² "Još smo dužni Hagu", *Borba*, 30. 8. 2001.

subordinacije i oružane pobune. Pobunu su smirili Zoran Đinđić, Čedomir Jovanović i Duško Mihajlović; postignut je kompromis. Smenjeni su načelnik i zamenik načelnika Državne bezbednosti, a vreme je pokazalo da je partija Vojislava Koštunice (DSS) bila iza pobune. Ostaće zapamćena izjava Vojislava Koštunice tim povodom: "Ne vidim da je ta vrsta protesta mogla da dovede u pitanje bezbednost zemlje. Radi se o ljudima koji nisu, sem možda u funkcionisanju saobraćaja, ugrozili bezbednost zemlje", te da to "nije bio politički protest naoružanih ljudi u uniformama", jer su "uniforme radna odeća specijalaca, kao beli mantili lekarima, oružje je simbol njihove uniforme".⁶³

Ta pobuna je bila jasan signal Đinđićevoj vladi da nema podršku ni policije, ni vojske, a ni predesdnika SRJ Vojislava Koštunice. Nakon izbegnutog puča, koji je stalno bio u vazduhu, Zoran Đinđić je bio svestan da ne može isporučiti Ratka Mladića, jer za to nije imao podršku čak ni u svojoj vladi, koja nije bila zainteresovana za tu vrstu rizika. Imao je podršku od samo nekoliko svojih najbližih saradnika.

Pritisak Haga je rastao, a njegov položaj po tom pitanju bivao sve teži. Posle svake posete Karle del Ponte javno je izjavljivao da predstavnici srpske vlasti ne znaju gde je Mladić, da on nije jugoslovenski državljanin i da vlada Srbije nije nadležna za taj slučaj. Pokušavao je da relativizuje ozbiljnost pritiska međunarodne zajednice tako što je, između ostalog, govorio da Del Ponteova "možda ima neku svoju taktiku za Mladića".⁶⁴ Naknadno su mnogi iz DOS priznali da je Vlada znala gde je Mladić, ali da je odnos snaga bio takav da se nisu usuđivali da ga uhapsu.

Zahtevi Haškog tribunala nisu se smanjivali. Osim Mladića, Tribunal je potraživao i neke aktuelne visoke funkcionere, na primer, Nebojšu Pavkovića i Sretenu Lukića. Đinđić je pokušavao da izbegne njihovu isporuku pod izgovorom da su oni optuženi samo zato što su bili deo komandnog lanca i da im se ne pripisuje nijedan konkretni zločin. Iako je u međuvremenu razvio bliske lične odnose sa Karlom del Ponte, u javnosti nije propuštao priliku da istakne da je u tom pravcu nikada neće slediti. Osim toga, često se koristio i kontraargumentom, da Haški tribunal nije optužio nijednog albanskog lidera iz bivše OVK, što je, po njemu, bila nepravda. Njegova poruka srbijanskoj javnosti ipak je bila nedvosmislena – da je Haški tribunal

⁶³ *Politika*, 16. 11. 2001. str. 7.

⁶⁴ "Vlasti obećale saradnju u izručenju Ratka Mladića", *Blic*, 5. 9. 2001

kao vremenska prognoza: pošto ne možete da je promenite, ostaje vam samo da se prilagodite.⁶⁵

U pokušaju da relativizira značaj svojih krupnih i dalekosežnih poteza u saradnji sa Hagom, Đinđić je u javnosti pokušavao da ostavi utisak čoveka koji želi da "Srbija pokaže da je odlučna da raskrsti sa svima koji su počinili ratne zločine", i da je "Beograd svestan da brzina uključivanja u Evropu zavisi od spremnosti da odlučno raskrsti sa zločincima". On je Srbiji nastojao da objasni da je skidanje kolektivne krivice moguće jedino kroz zadovoljavanje pravde i kažnjavanje krivaca za zločine. Uvek je insistirao i na kažnjavanju zločina počinjenim nad Srbima na Kosovu i odgovornosti predstavnika albanske zajednice.⁶⁶

Uveravao je javnost da će Vlada Srbije pružiti garancije za sve Srbe optužene za ratne zločine. Prvi takav primer bio je slučaj Biljane Plavšić. To je poseban oblik saradnje, jer, kako je govorio, "želimo da se saradnja odvija na takav način da se što više ljudi koji su optuženi brani sa slobode, da se ne stvara neke tenzija da je Hag neki strašni sud, gde ljudi odlaze, a nikad se ne vrate, nego da je to jedan normalan sud gde, ako ne postoji dovoljno dokaza, optuženi može da bude oslobođen, ako nema razloga da se sumnja da će on negde da ode, da može da se brani sa slobode".⁶⁷

Zalagao se za razne opcije saradnje, posebno u pogledu mogućnosti da sudovi u Srbiji počnu procese protiv lica optuženih za ratne zločine. Smatrao je da treba iskoristiti sve forme saradnje, jer "ako ne iskoristimo šansu za mesec, dva ili tri, pritisak će se opet vratiti". Insistirao je da Srbija preuzme inicijativu kako bi "pokazala da je zemlja koja, ne pod pritiskom, nego iz svojih namera, želi da sankcioniše teška krivična dela kakvi su ratni zločini". Sve zagrejaniju atmosferu u zemlji u vezi sa Hagom, pokušao je kanalisati kroz podršku domaćim sudovima, jer "sve ono što je nadležnost Haga vrlo brzo može da postane nadležnost našeg pravosuđa, ako naše sudstvo bude radilo na odgovarajući način".⁶⁸

⁶⁵ *Blic*, "Kritike Hagu zbog Pavkovića i Lukića", 11.12. 2001.

⁶⁶ *Danas*, "Uskoro optužnice protiv Albanaca", 5. 9. 2001

⁶⁷ *Glas javnosti*, "Đinđić garantuje za Miloševića", 7. 9. 2001.

⁶⁸ *Ibid.*

Reforme i Hag

Pritiske zbog slanja optuženih u Hag Đinđić je pokušavao amortizirati i kroz javno obraćanje svim optuženima, pozivajući ih da se dobrovoljno predaju Tribunalu. Njegova poruka bila je: "Umesto što se kriju iza nacije, ti koji su bili najviši funkcioneri ove države, a nalaze se na listi optuženih – zašto ne odu i ne skinu taj teret sa nacije." Isticao je da Vlada Srbije "ne može dozvoliti da pod velom navodne odbrane države i nacije brani i osobe sa liste optuženih Haškog suda. Zašto oni sada teraju ovu vladu, da brani navodno državu i naciju, brani i njih. Mislim da treba preokrenuti čitavu stvar. Znači, neka učine nešto dobro za svoj narod, ako nisu krivi, ja sam siguran, ako dobrovoljno odu, da će posle dva ili tri meseca da dobiju pravo da se brane sa slobode, i ne vidim neku veliku tragediju u tome. Ako nisu spremni da to urade, onda se postavlja pitanje da li mi uopšte treba da vodimo računa o njihovom interesu. Ako ti ljudi zaista jesu časne ličnosti, oni će da odu sami, a ako nisu, zašto bismo se mi baš mnogo brinuli oko toga da li će da završe u Hagu ili neće."⁶⁹

Obuzet reformama u Srbiji svakodnevno se sudarao sa problemom Haškog tribunala, kao uslova svih uslova. Zato je često izjavljivao da će Vlada Srbije učiniti sve radi integracije zemlje u Evropu, što podrazumeva i punu saradnju sa Haškim tribunalom. Isticao je da je "sasvim sigurno da za saradnju sa Hagom neće biti ozbiljnih prepreka" i da sudbina države i naroda neće biti podređeni sudbini nekolicine bivših državnih funkcionera. "Da li će do realizacije, odnosno nastavka saradnje s Hagom doći u narednih nekoliko dana ili meseci zavisi od političke situacije u Evropi. Sigurno da posle godinu dana ulaganja u budućnost nećemo dozvoliti da lična sudbina jednog ili dva bivša funkcionera bude sudbina celog naroda."⁷⁰

Đinđić je bio svestan da će zahtevi Haškog tribunala samo rasti. Početak suđenja Slobodanu Miloševiću bio je tek uvod u nove zahteve: izručenje predsednika Srbije Milana Milutinovića, Nikole Šainovića, Vljajka Stojiljkovića i Dragoljuba Ojdanića. Za njega lično isporuka Milana Milutinovića, koji je uživao i predsednički imunitet, predstavljala je dodatni problem, jer bi to otvorilo pitanje izbora novog predsednika. To mu u tom trenutku nije odgovaralo. Zato je često isticao da Milutinović i nije naročito zanimljiv Tribunalu i da bi se Milutinović mogao relativno lako izvući.

⁶⁹ *Danas*, "Poziv optuženima da se predaju Hagu", 24. 1. 2001.

⁷⁰ *Politika*, "Sa Hagom bez prepreke", 29. 1. 2002.

Đinđićevi stavovi o saradnji sa Haškim tribunalom bili su mnogo jačiji i precizniji u stranim medijima. Kao takvi, često su prenošeni i to uglavnom denuncijantski. Morao je, po pravilu, da se pravda ili relativizuje ono što je rekao stranim novinarima. Sve je to činio samo da bi mogao da sledi svoj reformski kurs, jer bez saradnje sa Hagom Srbija nije mogla računati na potrebnu finansijsku podršku sveta za značajniji reformski iskorak. Ipak, njegova najveća mòra bio je Ratko Mladić. Pod pritiskom domaćih medija, koji mu nisu bili naklonjeni, izjavljivao da Mladića Jugoslavija neće izručiti Haškom tribunalu. Upozoravo je da bi izručenje bivšeg ratnog komandanta RS moglo da izazove građanski rat u Jugoslaviji, jer u Srbiji ima još oko 200.000 bosanskih izbeglica od kojih su mnogi naoružani: "Cena bi bila suviše visoka."⁷¹

Mediji su suđenje Slobodanu Miloševiću prezentirali domaćoj javnosti kao fijasko međunarodnog prava, najavljujući skori kolaps Tribunala. Stvarana je navijačka atmosfera – mi protiv sveta – u kojoj su se knjižili pomeni Miloševiću. Tzv. patriotski blok je listom stao na stranu Miloševića, jer je time branio vlastiti projekat. Čitav državni aparat uključio se u pripremu njegove odbrane. U vojsci je delovala posebna Komisija, koja mu je dostavljala precizne podatke o svedocima Tužilaštva kako bi ih mogao diskreditovati. (Komisija je ukinuta za vreme vanrednog stanja.) Na taj način, Đinđićev napor da saradnju sa Haškim tribunalom postavi i kao moralno pitanje potpuno je miniran. Čak je i on morao izjavljivati da se početak suđenja bivšem jugoslovenskom predsedniku izvodi na amaterski način, da Haški tribunal podseća na srednjovekovni sud koji iziskuje priznanje, umesto da bude savremeni organ koji prosuđuje o navodima optužnice.

Kako je saradnja nailazila na sve ozbiljnije prepreke, Đinđiću nije preostalo ništa drugo nego da otvoreno denuncira Koštunicu. Ukazivao je da je odgovornost za budućnost zemlje u tom pogledu podeljena, da nju snosi predsednik Jugoslavije, kao najodgovorniji za međunarodni položaj zemlje koju predstavlja u svetu, da je druga instanca savezna vlada, a tek treća, republička vlada. Koštunica se, govorio je Đinđić, odriče svog dela odgovornosti, ali zadržava pravo da one koji preuzimaju njegovu odgovornost bezobzirno kritikuje i huška javno mnjenje protiv njih, da ih naziva pučistima i kršiteljima zakona i Ustava. Smatrao ga je utoliko odgovornijim za takvo ponašanje, zbog "bumerang-efekta" – međunarodno javno mnjenje formiralo se i na osnovu Koštuničinih izjava. Zato je poručivao: "Potrebno je razjasniti i poziciju gospodina Koštunice, koja ne sme da bude u smislu –

⁷¹ "Milošević diriguje skupim cirkusom", *Večernje novosti*, 24. 2. 2002.

ja jesam, ali. Mi želimo da nam gospodin Koštunica kaže da li je on spreman da beskompromisno saraduje sa sudom u Hagu ili nije. Ako nije, onda to ima neke teške posledice, i u odnosu na to i građani Srbije i mi treba da se odredimo."⁷²

Natezanje oko donošenja saveznog zakona o saradnji sa Haškim tribunalom proteglo se i na 2002. godinu. Đinđić je uporno podsećao javnost da Rezolucija 1207 SB UN ističe da nikakvo uslovljavanje domaćim pravosuđem ili njegovim nepostojanjem ne može da odbaci saradnju sa Hagom i primenu Statuta Tribunala. Upozoravao je na eroziju međunarodnog kredibiliteta Srbije, zbog pasivnosti domaćeg sudstva da ispita valjanost optužnica protiv građana Srbije, uprkos činjenici da se po domaćem zakonu tretiraju kao najteže krivično delo. "Ponašamo se", govorio je, "kao da je samo sud u Hagu nadležan, kao da optužene čak treba štiti, izdržavati njihove porodice, stavljati im Beli dvor na raspolaganje."

Čim je izglasan Savezni zakon o saradnji sa Haškim tribunalom, Đinđić je izjavio da je saradnja sa Haškim tribunalom "sa političkog prešla na pravni teren" i da "ne postoji više potreba za bilo kojom političkom odlukom". Mada su, kako je govorio, za njega pravne rasprave završene onog časa kada je SRJ postala član UN i da sama ta činjenica obesmišljava raspravu o tome da li su te obaveze "prijatne ili neprijatne". "To su obaveze", rekao je, "i na to treba gledati realistično." "Za mene nijednog trenutka nije postojalo pitanje kako će se to završiti... jer sam znao da će se završiti onako kako se završilo."⁷³

Kako je isporuka Mladića u datim okolnostima bila gotovo nezamisliva, pokušao je da odgovornost za njegovo i Karadžićevo hapšenje prebaci na međunarodne snage: "Srbija nije u stanju da to učini, jer je rizik od nemira suviše velik... Srbija ima samo 20.000 loše naoružanih policajaca, a međunarodne mirovne snage u BiH sa svojih 50.000 vojnika nisu uspele da za proteklih pet godina uhapsu Karadžića ili Mladića."⁷⁴ Objasnjavao je u istom stilu da će Haški tribunal najverovatnije biti razočaran kada bude dobio uvid u dokumenta koja stalno potražuje.⁷⁵ Govorio je kako je glavna policijska arhiva uništena tokom rata, a ono što je od nje preostalo "u pravom

⁷² *Glas javnosti*, "Problem je u Koštunici", 3. 4. 2002.

⁷³ *Ekspres politika*, "Ne pravite dramu", 22. 4. 2002.

⁷⁴ *Glas javnosti*, "Srbija nije u stanju da ih privede", 20. 4. 2002.

⁷⁵ Vojska je uporno odbijala da da na uvid vojnu arhivu, pravdajući se da je sve uništeno u vreme NATO intervencije.

je haosu". Milošević je upravljao tako što je naloge davao telefonom, ili u ličnim kontaktima, i Hag mora shvatiti da je ta država tako funkcionisala, glasila je njegova argumentacija. Međutim, otvoreno se suprotstavio pojedinim zvaničnicima koji su izjavljivali da će zbog nacionalne bezbednosti pristup nekim dokumentima biti uskraćen. Đinđić je nedvosmisleno izjavio: "Za jednu zemlju je dobro da preuzme ličnu odgovornost. Ako nema lične odgovornosti, onda postoji kolektivna odgovornost. Jasno je da je u prošlosti nešto učinjeno pogrešno. Ko je to uradio? Jedna osoba ili država? Ja mislim da je to učinila ta osoba."⁷⁶

Neposredno pre njegovog ubistva pritisak iz Haga je neprestano rastao, ali je rastao i pritisak unutar zemlje protiv saradnje. Mediji su vodili besomučnu kampanju, od koje je pokušavao da se odbrani tako što je i sam počeo izjavljivati da se bivši lider bosanskih Srba Ratko Mladić ne nalazi u Srbiji, i da su to spekulacije istog kvaliteta kao i izjave predstavnika Tribunala. Međutim, konstantno je ukazivao na odgovornost Koštunice. "Za saradnju sa Tribunalom neophodan je politički konsenzus predsednika Jugoslavije, savezne i republičke vlade. Sedenje na dve stolice više ne može da traje, jer je za saradnju potrebna fer i iskrena podrška", ističući da je Vlada Srbije "povukla teške korake kada se zemlja nalazila pred provalijom, i više niko nije spreman da vuče kola iz blata za drugoga."⁷⁷

Zoran Đinđić je tražio konkretnu pomoć od Nemaca, Engleza i Amerikanaca za obračun sa Srbijom prošlosti. Nemci su dali tehniku kako bi se pokrile praznine nakon što je vlada izgubila kontrolu nad BIA postavljanjem na odgovornu funkciju Milorada Bracanovića. Englezi su pripremili specijalni tim srpskih policajaca za planirano hapšenje *zemunskog klana* i kriminalizovanih delova JSO. Svima je bilo jasno da je reč o jednom od najorganizovanijih kartela u Evropi, sa vezama po celom svetu. Uveliko se pripremao za završni obračun. Kada je demontirana SRJ, smenio je i Vrhovni savet odbrane u čijem su sastavu bili Branko Krga i Vojislav Koštunica. Sve to je vodilo i dovelo do njegovog brutalnog uklanjanja sa političke scene. Zoran Đinđić je ubijen 12. marta 2003. godine u akciji "Stop Hagu". Nasilno su zaustavljeni reforma i demokratizacija srpskog društva. Čak i nad njegovim odrom, u Hramu svetog Save, mitropolit Amfilohije nije propustio priliku da pred milionima ljudi u zemlji i svetu, na najružniji način diskvalifikuje njegovu proevropsku orijentaciju: "Zoran Đinđić će biti zapamćen po mnogo čemu. Ali, prvenstveno po tome što je, u momentu naj-

⁷⁶ *Glas javnosti*, "Razočaraće se kad vide", 24. 5. 2002.

⁷⁷ *Danas*, "Nema saznanja o četiri nove optužnice", 22.11.2002.

dubljeg poniženja svoga naroda, na obrenovićevski način, ispružio ruku bratskog mira i pomirenja Evropi i svetu. Ruku, kad su još stotine hiljada njegovog naroda, prognanika sa svojih ognjišta u domu bez doma. U zemlji bez zemlje. U otadžbini bez otadžbine."⁷⁸

Nakon ubistva premijera Đinđića saradnja sa Hagom praktično je zaustavljena. Pod pritiskom međunarodne zajednice obnovljena je tek početkom 2005. godine. Prekid je imao pogubne posledice za Srbiju – zemlja je stagnirala. Čak i pred ultimatumima međunarodne zajednice za bezuslovno ispunjavanje zahteva Haškog tribunala, Vojislav Koštunica je polovinom aprila 2004. godine izjavio da "svemu mora doći kraj, pa i procesima u Hagu". U međuvremenu, afirmisao je tezu da je "dobrovoljna predaja daleko najpovoljniji oblik saradnje, najbolja opcija i za samu državu u svetlu njenih međunarodnih obezbeza". Zaokruživanje ove strategije Koštunica je krunisao izjavom da "Hag predstavlja pitanje svih pitanja" i da se mora "rešavati na temelju jasno utvrđene državne strategije". Naknadno "transformisani" Koštunica čak je izjavio da je "Đinđić bio reformator i da treba nastaviti sa reformama".

Sa Đinđićem nije moglo biti razgovora o povratku na staro, o prećutkivanju zločina ili rehabilitaciji zločinaca. Sa njim nije bilo nagodbe o tome kakve reforme vode Srbiju u Evropu. U tom pogledu bio je apsolutno autonomna ličnost. Kada se upustio u reforme, što je podrazumevalo i potpunu saradnju sa Hagom, za njega više nije bilo povratka na staro. A upravo zbog toga i nemogućnosti da ostvari društveni konsenzus za korenite reforme, platio je vlastitim životom.

Karla del Ponte je nakon njegove smrti rekla da je od izvora u Beogradu dobila informacije "da postoje preteći planovi za rušenje pravnog porетка u Srbiji" i da je o tome razgovarala sa Zoranom Đinđićem. "O tome sam mu iznela detaljne pojedinosti, koje sam zasad obavezna da zadržim u tajnosti", rekla je. Ona je, po vlastitom iskazu, "sa punim poverenjem" mogla razgovarati sa Đinđićem o nastojanjima da se pred Haški sud izvedu lica optužena za ratne zločine, o demokratskim reformama u Srbiji i Crnoj Gori i o "objektivnim teškoćama da se dirne u moćne lobije vojske i policije, koji su imali veliku težinu u vreme Miloševića".⁷⁹

⁷⁸ "Rana poserd srca naroda", *Večernje novosti*, 16. 3. 2001.

⁷⁹ "Đinđić bio svestan opasnosti", *Danas*, 10. 3. 2003.

Summary

Zoran Djindjić's position on The Hague Tribunal both determined his personal fate and his capacity as a politician and a statesman. In his public speeches his position varied, depending on the needs of political moments. However, during his tenure as a premier, when he was in charge of decision-making process, he took a pro-active stance stemming from his understanding that unless she assumes responsibility for crimes and faces up her past, Serbia stands no chance for a better future. This is how he paved the way to the values that move Serbia towards Europe.

In fact, his cooperation with the Hague Tribunal and notably handover of Slobodan Milošević marked his mission and sealed his fate. From the today's angle, it is clear that it was Djindjić who gave shape to Serbia's European vision and channeled her transition. He had no dilemma when it came to the reforms that open the door to Serbia's future in Europe. In that respect he was an absolutely autonomous person. When he launched reforms that presupposed full cooperation with the Hague Tribunal, he no longer pondered a U-turn. He paid with his own life the failure to reach a social consensus on this key issue.

Izabela Kisić i Ksenija Lazović

MEDIJSKA SLIKA ZORANA ĐINĐIĆA

Medijska slika premijera Zorana Đinđića, ovde prezentirana, rezultat je analize tekstova u štampanim medijima, u kontekstu određenih događaja u Srbiji u periodu od 5. oktobra 2000. do marta 2003. godine. Navedeni tekstovi takođe su posmatrani u širem kontekstu novije istorije Srbije¹, koji je od velikog značaja za sticanje uvida u glavne razloge zbog kojih je Zoran Đinđić, kao simbol moderne i liberalne Srbije, bio kriminalizovan u medijima.

Aktuelna društveno-politička situacija u Srbiji, koju i dalje karakteriše konzervativizam i odsustvo suštinskog poimanja liberalnih vrednosti, kao i, doduše mala ali dovoljna, vremenska distanca u odnosu na period mandata Zorana Đinđića, dovoljni su da se kritički sagleda značaj reformi koje su premijer i njegova vlada pokušali da sprovedu. Upravo ova dva faktora opredelila su autore za izbor teme Haškog tribunala – a samim tim i zločina i suočavanja sa odgovornošću za njih – kao referentne tačke koja predstavlja okosnicu ovog teksta.

Kao građa za ovaj tekst korišćeno je izveštavanje medija o konkretnim događajima neposredno u vezi sa Haškim tribunalom – hapšenje Slobodana Miloševića i njegovo isporučivanje Hagu, i pobuna crvenih beretki – kao i aferama – "Proroković i Mihajlov", "Gavrilović" i pisma Ljiljane Buhe – koje se, kao pokušaji kriminalizacije Zorana Đinđića i njegovih bliskih saradnika, mogu indirektno dovesti u vezu sa njegovom politikom prema Haškom tribunalu.

---

¹ Od početka devedesetih do danas.

Uvid u korišćeni materijal² omogućio je autorima da u širem kontekstu sagledaju medijsku kriminalizaciju Zorana Đinđića i shvate je kao deo sveukupne strategije diskreditovanja premijera u cilju sprečavanja reformi koje su u krajnjoj instanci podrazumevale suštinski diskontinuitet sa Miloševićom, i politikom zločina.

Uvod

Mediji su u Srbiji u vreme Slobodana Miloševića predstavljali instrument politike. Njihova društveno-politička angažovanost početkom devedesetih uglavnom je bila fokusirana na promovisanje i odbranu velikosrpskog projekta. Nakon 5. oktobra 2000. ta matrica je nastavljena. U profesionalnom smislu, represija nad medijima, koja je trajala čitavo vreme Miloševićevog režima, rezultirala je njihovom devastacijom. Dotadašnja jasna podela na režimske i takozvane nezavisne medije gotovo je u potpunosti nestala nakon 5. oktobra.³ Za jednoobraznost medijske scene u post-oktobarskoj Srbiji prvenstveno je odgovoran kontinuitet sa politikom prethodnog režima, čija se dva ključna aspekta ogledaju u odsustvu adekvatnih sistemskih rešenja i lustracije, i, što je još indikativnije, u odsustvu kritičkog suočavanja sa posledicama Miloševićeve politike zločina.

Sve tabloide koji, u post-oktobarskoj Srbiji, postaju instrument u borbi sa političkim protivnicima, karakteriše uređivački koncept koji je protiv "haške politike" i pokretanja odgovornosti Srbije i njenog političkog, vojnog i policijskog vrha za vođenje ratova u bivšoj Jugoslaviji i počinjene zločine. Politika Zorana Đinđića, hapšenje haških optuženika ili pokušaji obračuna sa organizovanim kriminalom direktno su bili upereni protiv njihovog zalaganja da se održi *status quo*.

Tabloidi su, međutim, diktirali uređivački koncept i većine drugih dnevnih i nedeljnih novina sa daleko većim ugledom u intelektualnim krugovima. Iz dominantnog tabliodnog diskursa izdvajaju se isključivo neki listovi sa malim tiražom i čitalačkom publikom iz liberalnijih krugova, poput dnevnog lista *Danas* i nedeljnika *Vreme*. Međutim, tempo kojim su tabloidi otvarali afere, čiji je cilj bio da povežu Đinđićevu vladu sa organizovanim

kriminalom i diskredituju je, prinudio je i ove liberalnije medije da se njima bave. Đinđić, njegovi bliski saradnici i članovi vlade bili su dovedeni u situaciju da se brane pred mikrofonima od optužbi koje navode tabloidi. Time se potiskuju i relativizuju sve druge teme od značaja za demokratizaciju društva u Srbiji, a sam Đinđić stavlja se u kontekst mafijaškog miljea. Cilj novinskih tekstova o navodnim vezama premijera sa mafijom jeste da se diskredituje čovek koji je pokušao da raskine sa politikom Slobodana Miloševića.

Pokušaji jedne druge kampanje koja je trebalo da promeni javno mnjenje i pokrene pitanje odgovornosti Srbije i njenih lidera za rat i ratne zločine nisu uspeali. Prikazivanje filma o zločinu nad Muslimanima u Srebrenici na državnoj televiziji ili priča o pronađenim masovnim grobnicama kosovskih Albanaca u Batajnici kod Beograda, brzo su naišli na opstrukcije. Te teme su skinute sa većine medija, pa i sa državne televizije.

Određeni centri moći, od Resora državne bezbednosti i vojnih struktura do organizovanih kriminalnih grupa, koristili su medije kao instrument sprovođenja svojih ciljeva, što se moglo naslutiti samo na osnovu sadržaja informacija koje su plasirane. Te informacije potom su opravdavane kroz "argumente" političara, analitičara, "eksperata". Novinari su se krili iza maksime: "Mi samo prenosimo ono što drugi kažu". Tek tokom istrage i u sudskom procesu za ubistvo premijera Zorana Đinđića, po prvi put čula su se svedočenja o finansiranju medija iz krugova mafije, kao i o manipulisanju novinarima. Miladin Suvajdžić, svedok saradnik, izjavio je da je Dušan Spasojević, jedan od vođa zemunskog klana, dao naređenje da se skupljaju informacije kojima se može kompromitovati rad Vlade⁴.

Nekadašnje teorije zavere, koje su bile aktuelne za vreme Miloševića, sada su zamenjene medijskim aferama. Đinđićevoj Vladi pripisuje se niz afera – duvanska afera, korupcija, ubistvo pripadnika DB Momira Gavrilovića – kao i kršenje zakona i vladavina uredbama. Mediji nisu pokazali kritički odnos prema onima koji lansiraju afere o premijeru, njegovim bliskim saradnicima i članovima Vlade. Pretvorili su se u držače mikrofona koji isključivo prenose ono što političari i "analitičari" pričaju, bez kritičkog otklona prema sadržaju izjave.

Podršku pisanju medija o vezama kriminala i premijera davali su Đinđićevi politički oponenti. Mediji su prenosili te izjave, ali ih nisu analizirali i komentarisali. Prema Ebartovom istraživanju, kod izjava, pogotovo

² Novinski tekstovi objavljivani u periodu od 5. oktobra 2000. do ubistva premijera.

³ *Ljudska prava u tranziciji*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.

⁴ Citirano prema emisiji *Insajder* na TV B92, 4. jul 2005.

na temu "drugi o Đinđiću", urednici i novinari su "skoro isključivo birali sagovornike koji su imali kritički stav prema svemu što je radio i čime se bavio Zoran Đinđić".

Predsednik Srpske radikalne stranke i haški optuženik Vojislav Šešelj, recimo, imao je otvorene medije da preti navodnim dokazima o saradnji mafije i Đinđića i da tako javno mnjenje, bez ikakvih dokaza, drži u ubeđenju da je premijer "produkt mafije". Novinari, kolumnisti i komentatori nisu dovodili u pitanje njegove reči, samo su ih prenosili smatrajući to profesionalnim izveštavanjem. Bez ikakvog kritičkog uvida u posledice Šešeljevih izjava kojima su širene laži, i ciljeva medijske kampanje protiv Đinđića, neki mediji išli su čak tako daleko da su objavljivali Šešeljeve izjave da je "Legija, direktni izvršilac ubistva na Ibarskoj magistrali [...] Đinđićev kućni prijatelj".

Na osnovu poređenja istraživanja javnog mnjenja koje je sprovodio Stratedžik marketing o Zoranu Đinđiću (od maja 2001. do marta 2003) i istraživanja štampanih medija Ebart konsaltinga, zaključeno je da je "uticaj štampe neosporan i da je mišljenje javnosti o Zoranu Đinđiću dosledno pratilo trend negativnih ocena u štampi. Jednostavno – porast broja negativnih tekstova u štampi dovodi do porasta kritičnosti i nepopularnosti u javnom mnenju"⁵.

Konfuzija, prisutna na političkoj sceni Srbije nakon 5. oktobra, a koja je takođe očigledna i unutar vladajuće koalicije DOS, i koja oslikava sukob dva "politička programa" – pro-reformskog i konzervativnog – koji se postavljaju pred Srbiju, reflektuje se i u medijima. Nemogućnost medija da se nametnu kao katalizator promene vrednosnog sistema i tako pruže podršku reformskoj politici vlade Zorana Đinđića, ogleda se u činjenici da oni predstavljaju odraz konzervativne Srbije.

Politika reformi u formalnom smislu podrazumevala je promenu pravnog okvira Srbije, kao i brojne sistemske izmene u socijalnoj i ekonomskoj sferi. U etičkom smislu, koji je suštinski jedino pravo merilo diskontinuiteta, ona je pretpostavljala nov odnos prema odgovornosti Srbije za ratne zločine, koji je, sa jedne strane, podrazumevao moralno suočavanje njenih građana sa posledicama nacionalističke ratne politike, a sa druge, punu saradnju sa Tribunalom u Hagu.

⁵ Zoran Đinđić u štampanim medijima, Ebart konsalting – Medijska dokumentacija, Beograd 2003.

Relativizacija odgovornosti za ratne zločine, kao i izrazito negativan stav prema Tribunalu u Hagu, karakteristični kako za određene političke strukture, i u okviru DOS-a i u opoziciji, tako i za šire društvo, reflektuju se i u medijima. Mediji uglavnom slede "izjave političara koji relativizuju ratnu odgovornost, ne pokazujući spremnost da se temeljno i samoinicijativno bave ovim pitanjem"⁶. Kao ključna prepreka formiranju suštinski pro-reformski orjentisane javnosti nameće se odsustvo inicijative medija da pomognu modeliranje kritičkog javnog mnjenja spremnog da se suoči sa nedavnim prošlošću Srbije. Razloge za takav stav medija⁷ prvenstveno treba tražiti u njihovoj vlastitoj odgovornosti za promovisanje rata i podršku Miloševićevoj politici zločina i, u profesionalnom smislu, u odsustvu istraživačkog i analitičkog novinarstva. Tako su mediji, uz malobrojne izuzetke, u izmenjenim okolnostima post-oktobarske Srbije propustili da daju svoj doprinos promeni sveukupne društvene svesti i time pruže podršku reformama i integraciji Srbije u evropske i svetske tokove. Posle 5. oktobra Srbija je dobila "slobodne medije, ali u isto vreme oslobođene od profesionalne savesti koju će dugo sticati"⁸.

Medijska slika Zorana Đinđića – odraz sukoba dve Srbije

Da bi se shvatila slika koju mediji stvaraju o Zoranu Đinđiću, neophodno je imati u vidu nekoliko osnovnih činjenica. Smer reformi koje zagovara vlada Zorana Đinđića, a samim tim i budućnost Srbije u evropskim i svetskim političkim, ekonomskim ali i društvenim⁹ okvirima, u velikoj meri zavise od saradnje sa Tribunalom u Hagu. U pragmatičnom smislu, saradnja sa Tribunalom preduslov je međunarodne finansijske podrške reformama, a samim tim i institucionalne integracije Srbije u Evropu i svet, dok je u moralnom smislu ona preduslov stvaranja jednog autorefleksivnog, kritičkog i odgovornog društva. Stoga se nameće zaključak da se tempo reformi vlade Zorana Đinđića, kao i njihova budućnost nakon atentata 12. marta 2003. go-

⁶ Ljudska prava u tranziciji..., str.220.

⁷ Prvenstveno režimskih medija iz perioda Miloševićeve vlasti.

⁸ Stjepan Gredelj, *Danas*, 25. jul 2001.

⁹ Ovde se ima na umu određen sistem vrednosti koji karakteriše odgovorna demokratska društva.

dine, upravo prelamaju preko pitanja saradnje sa Tribunalom, i to kroz sukob konzervativne i anti-reformske Srbije i pro-reformskog bloka. Ovaj sukob se, mada ne uvek eksplicitno, odvija i preko medija.

Od 5. oktobra do kraja 2000. godine brojni novinski članci i intervjui bave se pitanjem Tribunala u Hagu i implicitno ukazuju na buduće sukobe oko modusa saradnje. Dobar deo stručne i akademske javnosti, političkih elita, uključujući i neke od članica DOS¹⁰, ali i novinara, preko medija promovišu negativnu sliku Haškog tribunala.

Samo dan nakon 5. oktobra, novinska agencija *Beta* pod naslovom "Neće biti revanšizma" prenosi izjavu Vojislava Koštunice, u kojoj novoizabrani predsednik SRJ odbacuje "mogućnost da državljani SRJ budu izručeni Haškom tribunalu, koji je nazvao sredstvom za ostvarivanje američkog uticaja i prisustva NATO na Balkanu".¹¹ Izrazito negativan stav Vojislava Koštunice i Demokratske stranke Srbije o tribunalu, karakterističan za stav šireg javnog mnjenja, prikriva se insistiranjem na legalitetu. Tako će, paralelno sa diskreditacijom Tribunala i relativizacijom zločina, borba za pravnu državu, koja je, kako sam Vojislav Koštunica navodi, njegova opsesija¹², postati ključni argument u napadima na Zorana Đinđića nakon izručenja Slobodana Miloševića Hagu. Nedeljnik *Vreme*, od 14. decembra 2000, objavljuje intervju Nenada Lj. Stefanovića sa Vojislavom Koštunicom:

Ima nagoveštaja da bi s proleća spolja moglo doći do ozbiljnih pritisaka na novu vlast oko saradnje sa Haškim tribunalom. Vesna Pešić je pre nekoliko dana upozorila da bi takav pritisak na vas morao da usledi i iznutra?

– Prvo, krećemo se na terenu nečega što je politička procena. *Hag je jednostavno nedovoljan da razotkrije svu složenost odnosa, rata, žrtava, svega onoga što je bilo na ovom prostoru.* Potrebne su i neke druge institucije. Ne mogu da razumem da neko misli da su se jedini zločini koji su se desili posle Drugog svetskog rata desili samo u bivšoj Jugoslaviji i da je prava mera utvrđivanja odgovornosti i uterivanja pravde samo u Hagu. Zločina je bilo na sve strane[...]. S druge strane, naša realnost i položaj u kome se nalazimo jeste da se *obaveze koje je i prethodna vlast preuzela u Dejtonu moraju poštovati. Moraju kada je reč o saradnji, ali ja tu ne bih video dalje od reaktiviranja onoga što je već postojalo ovde u Beogradu, a to je kancelarija Haškog suda. Sve ostalo dolazi pod lupu*

¹⁰ Prvenstveno DSS, čiji će se stavovi o suočavanju sa prošlošću, odgovornosti za zločine i, konačno, saradnji sa Hagom, pokazati kao izuzetno antireformski.

¹¹ *Beta*, 6. oktobar 2000.

¹² *Vreme*, 14. decembar 2000.

onoga što su naši propisi i Ustav, koji ima problem sa ekstradicijom (kurziv autora).

Da će suštinski sukob dve vizije budućnosti Srbije ubrzo poprimiti formu borbe legalista protiv kriminalaca i uzurpatora vlasti nazire se već pre republičkih izbora decembra 2000. godine. Zoran Đinđić predstavlja se kao naslednik brojnih praksi Miloševićeve politike – zloupotrebe položaja, ignorisanja institucija i kriminalizaciju politike:

Mali Sloba [...] opkoljen dvadesetoricom telohranitelja naoružanih kalašnjikovima [...] odmah je postavio svog prijatelja [...] za direktora carine, svog drugog prijatelja spremio za premijera Vojvodine, svog trećeg prijatelja za šefa policije, svog četvrtog prijatelja [...] da bude sveopšti direktor i glavni urednik, zatražio ostavke od generala [...]¹³

U tekstu "Bitka za ovlašćenja"¹⁴, pišući o sporu između Zorana Đinđića i Vojislava Koštunice, novinarka Roksanda Ninčić navodi:

U čemu je problem između [...] Koštunice i [...] Zorana Đinđića? U suštini, spor je u tome ko će kontrolisati tranziciju. Ako to bude činio Koštunica, stvari će se raditi sporije i legalnije [...] Pod Đinđićem bi to išlo brže i efikasnije, ali su njegove metode pogodnije za zloupotrebe i anomalije [...] Đinđićeve sposobnosti ne spore ni oni koji mu najmanje veruju. Veći problem je u onome što javnost percipira kao sklonost "institucionalnim i vaninstitucionalnim" metodama, i sasvim je opravdano pitanje može li se uz veze sa raznim *legijama* i *frenkijima* krenuti u pravljenje pravne, demokratske države (kurziv autora).

"Kolateralni" rezultati reformske politike – ignorisanje institucija, kriminalizovanje države kroz "simbiozu mafije, biznisa i političara"¹⁵, promovisanje predavanja ljudi (izručenje Slobodana Miloševića Haškom tribunalu – prim. autora) u "najunosniju industriju u Srbiji"¹⁶, itd. – dovešće budućnost Srbije u posledičnu vezu sa ličnom sudbinom Zorana Đinđića:

[...] ako Đinđić uradi samo ono za šta je sposoban i samo ono na šta je spreman, Srbiji nema spasa!¹⁷

¹³ Aleksandar Tijanić, *Danas*, 28. oktobar 2000.

¹⁴ *Vreme*, 23. novembar 2000.

¹⁵ Laslo Sekelj, *Glas javnosti*, 9. jul 2001.

¹⁶ Aleksandar Tijanić, *Slučaj službenika Aleksandra Tijanića*, Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2005.

¹⁷ Aleksandar Tijanić, *Danas*, 28. oktobar 2000.

Relativizacija zločina

[...] pitanje njegove odgovornosti može jedino da se reši u dijalogu između naroda i Miloševića samog¹⁸

Hapšenje Slobodana Miloševića 1. aprila 2001. godine otvorilo je kritično pitanje modusa saradnje novih vlasti sa Haškim tribunalom. Dotadašnji brojni pritisci od strane međunarodnih organizacija i institucija¹⁹ da se uspostavi puna saradnja sa tribunalom, rezultirali su jedino hapšenjem u Beogradu i predajom tribunalu državljanina BiH, Milomira Stakića, optuženog za ratne zločine nad Muslimanima i Hrvatima.

S obzirom da je Miloševićovo hapšenje otvorilo mogućnost ostvarenja pune saradnje sa Tribunalom kroz njegovo izručenje Hagu, mediji, zajedno sa elitama koje se protive ovoj međunarodnoj instituciji, kreću ponovo u kampanju koja ima za cilj da relativizuje zločin, diskredituje tribunal i predstavi srpskog premijera kao nekog ko je spreman da radi mimo zakonskih okvira. Da je Miloševićeva odgovornost prvenstveno u činjenici da je naredio mnoga ubistva, opljačkao građane i zemlju, većinski je stav javnosti i elita u Srbiji. Nespremnost za suočavanje sa odgovornošću državljanina Srbije za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije sada se na medijskoj sceni kamuflira u argument da je tribunal nezainteresovan da se bavi zločinima koje je Milošević počinio u Srbiji, argument koji samim tim daje moralni primat domaćem pravosuđu nad međunarodnim.

Raspravljajući o tome gde Miloševiću treba suditi, kolumnista nedeljnika *Vreme* Stojan Cerović piše:

Ovde, a ne tamo. Tačno je da se Srbija manje interesuje za ono o čemu bi njega pitali u Hagu, ali ni Hag ga ne bi pitao ništa o Stamboliću, Čuruviji, pokradenim izborima, prebijenim studentima i svim onim opljačkanim milionima. *Ako bismo bili primorani da priznamo prioritet*

¹⁸ Vojislav Koštunica, *Glas javnosti*, 14–16. april 2001.

¹⁹ Savet Evrope 24. januara 2001. godine upozorava Beograd da je "potpuna i sveobuhvatna saradnja sa Međunarodnim krivičnim sudom" u Hagu jedan od uslova za pristupanje SRJ toj organizaciji; 10. februara Doris Pak, predsednica Delegacije Evropskog parlamenta za odnose sa jugoistočnom Evropom, traži da SRJ u znak spremnosti za saradnju sa Haškim tribunalom uhapsi "vukovarsku trojku" - Šljivančanina, Mrkšića i Radića. Vid. *Zorana Đinđić u štampanim medijima...*

haške pravde, to bi svakako bilo na štetu domaće pravde. Shvatam da nas članstvo u UN obavezuje na saradnju sa Haškim sudom, ali mi se čini da je NATO onomad načinio mnogo veći previd u odnosu na UN, a i sam Haški sud je prevideo krivicu NATO²⁰ (kurziv autora).

Vojislav Koštunica u intervjuu *Glasu javnosti* gotovo direktno optužuje Zorana Đinđića i stranke bliske njemu za ignorisanje zakona:

[...] jer tamo (u DOS, prim. autora) ima *političkih stranaka i ličnosti koje su sklonije tome da nagomilane probleme rešavaju ne mareći preterano za pravne okvire*. Ja zastupam drugačije stanovište [...] – neka sve bude podvedeno pod zakon, neka traje i duže, ali ne smemo ići iz jednog ogrešenja o zakon u drugo i dovesti se u situaciju da nastavimo da radimo ono što je rađeno više od 50 godina²¹ (kurziv autora).

Činjenica da unutar samog DOS postoje ozbiljne razlike u koncepcijama budućnosti Srbije, a koje se najočiglednije manifestuju u različitim viđenjima saradnje sa Haškim tribunalom, te samim tim i eventualnim izručenjem Slobodana Miloševića, eksploatiše se u medijima na više načina. Izručenje Slobodana Miloševića ne tretira se kao obaveza Srbije da poštuje svoje međunarodne obaveze i kao mogućnost otpočinjanja procesa suštinskog suočavanja sa prošlošću, već se dovodi u vezu sa trgovinom vlastitim građanima i poklapanjem interesa Zorana Đinđića i njegove vlade sa interesima Zapada:

Vašington sve to vidi, i neka se niko ne čudi ako tamošnji eksperti uveliko planiraju da svaku moguću ovdašnju pukotinu iskoriste u svoju korist. Vašington ovde ima s kim da radi i na koga da računa. Pre će igrati na Đinđića nego na Koštunicu [...] *zato što im se interesi lepše i skladnije ukrštaju*. Vašington će nastaviti sa pritiscima, ne zato što ima zle namere prema jugoslovenskoj demokratiji, već zato što se pritisak ovde isplati, a ne košta mnogo. Zato je hapšenje Slobodana Miloševića lep primer na kojem će ovdašnji profesori političkih nauka moći daveka predavati obavezno gradivo o uzajamnosti spoljne i unutrašnje politike jedne države. Nova vlast svakako je kanila da hapsi staru vlast; nije valjda mogla odbiti ponudu da dobrim tajmingom siromašnoj zemlji usput zaradi i pedeset miliona dolara? Naizgled ništa sporno²² (kurziv autora).

Nepostojanje zakona o saradnji sa Hagom Demokratska stranka Srbije vešto koristi da kroz insistiranje na legalizmu odbaci sa sebe svaku odgo-

²⁰ *Vreme*, 5. april 2001.

²¹ *Glas javnosti*, 14–16. april 2001.

²² Ljiljana Smajlović, *NIN*, 5. april 2001.

vornost za eventualne buduće postupke Vlade, u čijem radu participira, i doprinese stvaranju negativne slike o premijeru Đinđiću. Povodom nacrtu Zakona o saradnji sa Hagom, Vojislav Koštunica kaže:

[...] nije zajamčeno da nema automatskog izručenja [...] Mislim da je to stvar koja mora da se ispravi, jer ako bi postojalo automatsko izručenje, onda ste ukinuli poslednji gram suvereniteta, delujete kao običan policajac Haškog suda. [...] Pitanje njegove odgovornosti (Slobodana Miloševića – prim. autora) može jedino da se reši u dijalogu između naroda i Miloševića samog. Mislim da to toliko preteže nad svakim drugim razlogom za izručenje da skoro nikakav drugi argument ne bi trebalo pomenuti.²³

Da će stavovi, a nakon izručenja Miloševića Hagu i optužbe DSS na račun Zorana Đinđića igrati dominantnu ulogu u obračunu sa njegovom politikom, dokazuje i sledeća izjava Branislava Ivkovića za *NIN*:

Socijalisti su, dakle, očekivali hapšenje i Miloševića, ali su ih, unekoliko, zbunjivale informacije da je počela i trgovina sa Amerikom povodom njega. Ivković kaže: 'S jedne strane smo dobijali informacije da Amerika insistira da Milošević mora da bude uhapšen, makar i ne bio isporučen u Hag. Druga, dosta jaka veza, nas uverava nas da Amerika to i ne traži i da je to samostalna akcija lidera DOS-a.

– *Vi ste se pozivali na predsednika Jugoslavije Vojislava Košunicu, da on ne zna šta se događa, računali ste na razlike u stavovima između njega i premijera Srbije Zorana Đinđića?*

– Računali smo sigurno na Košunicu i saveznog premijera Zorana Žižića, jer su rekli da su protiv izručenja bilo kog građanina SRJ Haškom sudu²⁴ (kurziv autora).

"Zoran Đinđić, nervozni kapo od Srbije"²⁵

Za konzervativne političke i akademske elite insistiranje na tome da se Miloševiću sudi u Srbiji bilo je samo paravan za implicitno odbijanje da se distanciraju od njegove politike zločina. To se najbolje vidi iz stava prema Haškoj optužnici protiv Miloševića za koju Vojislav Koštunica kaže: "Po mojoj oceni i po oceni mnogih pravnika u ovoj zemlji, to je jedna vrlo

²³ *Glas javnosti*, 14–16. april 2001.

²⁴ *NIN*, 5. april 2001.

²⁵ Preuzeto sa sajta SPS, *Blic news*, 11. jul 2001.

politički motivisana i pravno neargumentovana optužnica..."²⁶, tipska, nalik obrascu, prazna i šuplja²⁷. Da se proces suočavanja sa prošlošću, a u tom smislu i suđenje Miloševiću u Hagu, ne percipira kao ključno pitanje reformi, potvrđuje i sledeći stav DSS i Vojislava Košunice da se "nalazimo pred istim izborom koji je mučan i težak i ne sme se javno predstavljati kao tobožnja moralna katarza u kojoj će Srbi spasti svoju dušu".²⁸

Iako je na sednici Savezne vlade 14. juna 2001. godine usvojen predlog zakona o saradnji sa sudom u Hagu, do njegovog usvajanja neće doći zbog neslaganja stavova saveznih koalicionih partnera – SNP i DOS. Blokiranje rada Savezne vlade po pitanju saradnje sa Haškim tribunalom, na osnovu Člana 135. Ustava Srbije, koji dozvoljava da Vlada Republike preduzme nadležnosti Savezne kad ista ne može da ih obavlja, rezultiralo je donošenjem Uredbe Vlade Republike Srbije koja je omogućila izručenje Slobodana Miloševića 28. juna 2001. godine Hagu. Uredbu je podržao 21 od 23 republička ministra²⁹.

Savezni Ustavni sud donosi 28. juna naredbu o privremenom obustavljanju Uredbe Vlade Republike Srbije sa obrazloženjem da bi nastupile "neotklonjive štetne posledice ukoliko bi se ova Uredba primenila pre konačne ocene njene ustavnosti"³⁰. Očigledan motiv ovakve odluke jeste da se pozivanjem na legalitet po svaku cenu spreči isporučivanje Miloševića.

Isporučivanje Milošević tribunalu izazvalo je velike potrese na Srbijskoj političkoj sceni. Sam premijer u nekoliko navrata deciderano je izjavio da taj čin nije bio "nikakva trgovina Milošević za pare", nego "Milošević za kredibilitet"³¹, i da ga treba posmatrati kao dokaz spremnosti "za integrisanje sa međunarodnom zajednicom"³². Glavnu prepreku ostvarivanju saradnje sa Haškim tribunalom kroz institucije treba tražiti u okviru sukoba unutar DOS, tačnije DS i DSS, odmah nakon petooktobarskih promena: "Onda vidite 6. oktobra Radeta Markovića koji pronalazi novo utočište i četiri meseca ostaje kao zaštita svima onima koji su 6. oktobra morali da se

²⁶ "Intervju sa Vojislavom Košunicom", Stevan Nikšić, *NIN*, 19. jul 2001.

²⁷ "Mučna saradnja", intervju sa Vojislavom Košunicom, Nenad Lj. Stefanović, *Vreme*, 15. jul 2001.

²⁸ *NIN*, 28. jun 2001.

²⁹ Republički ministar zdravlja iz Demokratske stranke Srbije Obren Joksimović bio je protiv Uredbe.

³⁰ *Danas*, 29. jun 2001.

³¹ Zoran Đinđić, *Vreme*, 26. jul 2001.

³² Zoran Đinđić, *Politika*, 15. jul 2001.

nađu u zatvoru"³³. Sledeća izjava premijera je u tom smislu krajnje indikativna: "Samo kažem: Šljivančanin je u nadležnosti Pavkovića, Pavković je u nadležnosti Koštunice. To je tako jasan lanac odgovornosti."³⁴

Samo nedelju dana pre izručenja Vojislav Koštunica prima delegaciju SPS kojoj obećava da Milošević neće biti izručen, iako je nedelju dana pre toga na sednici DOS dao svoju saglasnost. Koštunica takođe negira da je znao za odluku o izručenju. Pozivajući se na odluku Saveznog Ustavnog suda, on slanje Miloševića u Hag naziva državnim udarom. Ponovo se u medijima kreira slika Zorana Đinđića kao suštinski antireformskog i nedemokratskog lidera:

Nije ustavno niti zakonito (izručenje – prim. autora). [...] Iz arsenala Miloševićeve politike [...] sada su preuzeti i oživljeni upravo njeni najnedemokratskiji elementi (bezakonje i povlačenje ishitrenih i ponizavajućih poteza – prim. autora) koje niko u međunarodnoj zajednici nije ni trazio, bar ne izričito [...], nije poštovan ni najosnovniji postupak [...], privremena mera koju je doneo Ustavni sud morala je biti ispoštovana [...], udarac nanet vladavini prava, nanet i saveznoj državi [...], nepoštovanje odluke Saveznog ustavnog suda može se smatrati kao ozbiljno ugrožavanje ustavnog poretka zemlje.³⁵

Gotovo svi protivnici reformske politike premijera pozivaju se na čin državnog udara koji je izvršen izručenjem Miloševića. Predsedništvo i Izvršni odbor Demokratske stranke Srbije u svom saopštenju, objavljenom u dnevnom listu *Novosti*, najoštrije osuđuju "ugrožavanje ustavnog poretka zemlje i izazivanje napetosti u društvu, koje je svojim nepromišljenim potezima izazvala republička vlada, uprkos protivljenju naših predstavnika"³⁶. Potpredsednik SPS Živadin Jovanović optužio je "vladu Srbije i premijera Zorana Đinđića da su, odlukom o izručenju Slobodana Miloševića Haškom tribunalu, suspendovali ustavni sistem zemlje i izvršili državni udar".³⁷ Đinđić i njegova vlada optužuju se da su preuzeli "rukovođenje državom"³⁸ i da zato "moraju snositi odgovornost za posledice"³⁹. Advokat Slobodana Miloševića, Zdenko Tomanović, kome mediji daju značajan prostor, i jedan od

³³ *Reporter*, 12. septembar 2000.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ "Vojislav Koštunica o izručenju", *Danas*, 29. 6. 2001.

³⁶ Dejan Mihajlov, *Novosti*, 30. jun 2001.

³⁷ *Večernje novosti*, 29. jul 2001.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *Ibid.*

lidera Socijalističke partije Srbije optužuju za otmicu ogovorne za izručenje. Zdenko Tomanović izjavio je da se, s obzirom na činjenicu da istražni sudija nije potpisao nalog za izvođenje Slobodana Miloševića iz pritvora, "može govoriti o nasilnom odvođenju"⁴⁰, dok SPS smatra da ukoliko "sudije nisu znale za izručenje, onda je vlada izvršila otmicu, a ukoliko su znale za izručenje, onda je u ovoj državi na snazi diktatura"⁴¹.

Da je sam čin izručenja Miloševića prvenstveno okarakterisan kao kupoprodaja a ne kao ispunjavanje međunarodnih obaveza Srbije i SRJ, potvrđuju brojni novinski članci koji očigledno imaju za cilj da premijera predstave kao trgovca čiji su glavni interesi novac i obračun sa protivnicima, a ne vladavina prava, suverenitet i dostojanstvo države. *Nacional* od 19. aprila 2002. godine objavljuje intervju sa Vukom Draškovićem u kome on karakteriše isporučivanje Miloševića kao "haško oružje Zorana Đinđića protiv svih u Srbiji koji nisu za njega. [...] Prodavac, odnosno Đinđić i njegova vlada izručuju neke optužene za ratne zločine, a kupac prodavcu javno daje pare, kredite i političku podršku. Šta je to ako ne kupoprodaja? A roba su ljudi! Đinđić otvoreno govori o 'visokokratnim optuženicima' [...] Za njega, Karadžić i Mladić nisu ljudi, nego 'visokokratne' zlatne poluge za izvoz".

Isporučivanje Miloševića koristi se kao najjači argument u krajnje malicioznim kritikama svih dotadašnjih učinaka vlade i u prebacivanju odgovornosti na Zorana Đinđića za sve problematične aspekte reformi. On se koristi kao poslednji u nizu, ali i ključni "dokaz", koji govori u prilog tome da je Zoran Đinđić uspeo da od "Vlade Republike Srbije napravi [...] svoje privatno preduzeće"⁴² i "da je od sada (izručenja – prim. autora) on gazda u Srbiji"⁴³. Tekst Lasla Sekelja "Banana republika" na najbolji način oslikava ovakav pristup analizi dotadašnjeg rada vlade Zorana Đinđića:

Ne samo da ništa od toga nije urađeno (osim personalne zamene nosilaca funkcija, i to u najgorem mogućem obliku rođačkog, kumovskog i partijskog klijentelizma), nego u Srbiji na delu imamo, umesto uvođenja pravne države i upravljanja državom posredstvom institucija, apsolutno ignorisanje i nipodaštavanje institucija. Ako je posle Miloševića nasleđen neki elemenat pravne države, on je u celosti eliminisan. To je

⁴⁰ *Novi ekspres*, 30.06–01.07. 2001.

⁴¹ Branislav Ivković na protestu pristalica SPS i SRS u Vrbasu protiv saradnje državnih vlasti sa Hagom. *Večernje novosti*, 9. jul 2001.

⁴² "Reformsko osvajanje vlasti", Laslo Sekelj, *Danas*, 14–15. jul 2001.

⁴³ *Ibid.*

samo nastavak politike DOS-a da vlada mimo institucija, izvan svake parlamentarne i sudske kontrole – a sve u ime viših ciljeva. Pod tim višim ciljevima se podrazumeva pravna država, vladavina prava, sloboda štampe, pune političke slobode, tržišna ekonomija u socijalnoj državi. U stvarnosti je ostala netaknuta kriminalizovana država, simbioza mafije, biznisa i političara, potpuno ruinirano sudstvo, suptilno kontrolisani mediji, nepostojeći pravni poredak i karikatura parlamentarizma, a povrh svega premijer je u celosti uzurpirao još i ovlašćenja i funkciju predsednika Srbije. *Da se u tom stilu vladavine ogleda karakter srpskog premijera, postalo je jasno prvo hapšenjem Slobodana Miloševića pod pravno krajnje sumnjivim okolnostima, a još drastičnije načinom na koji je ovaj izručen Haškom tribunalu.* Zoran Đinđić je radi aranžmana s Vašingtonom jednostavno otklonio pravni politički poredak kako SRJ tako i Srbije. To je upravo ponašanje jedne banana - republike. Međutim, da stvar bude gora, time nam je obznanjen stil rada srpskog premijera, u svim konfliktnim i kontroverznim situacijama: bilo da je reč o Kosovu, verouci, privatizaciji, fabrici cigareta (navodim primere samo od tri dana), on bez posrednika oktroiše rešenje, mimo Ustava Srbije, Skupštine, parlamentarne i sudske procedure⁴⁴ (kurziv autora).

Ni ekspertska javnost nije spremna da sagleda širi kontekst u okviru koga dela vlada Zorana Đinđića, i u odnosu na njega donese objektivniji sud o njenom radu, već se stavlja na stranu kritičara premijera, uglavnom koristeći iste argumente kao i antireformske stranke u vlasti i opoziciji. *Blic news* od 18. jula 2001. godine objavljuje intervju sa Danijelom Cvjetićaninom u kome on izražava svoje razočaranje činjenicom da se "nova vlast ne razlikuje od prethodne. Stara vlast nije marila za striktno poštovanje zakona, Ustava. [...] I tužna je istina da se nova vlast hvali hrabrošću [...] upravo kad pod noge baci institucije pravnog poretka..."⁴⁵

Jedan od najžešćih protivnika saradnje sa Tribunalom, dr Kosta Čavoški, optužuje Zorana Đinđića za "jeftine trikove" i za pokušaj prebacivanja odgovornosti za isporučivanje Miloševića na one stranke u DOS koje su se ogradile od tog čina:

Drugi 'jeftin trik' bila je tzv. Donatorska konferencija koja je usledila odmah posle izručenja Slobodana Miloševića Haškom sudu. [...] Štaviše, kako je 'Haški sud izgubio verodostojnost kod naših ljudi', Đinđića čak i Miloševićevi neprijatelji pitaju zašto ga je izručio...⁴⁶

⁴⁴ *Glas javnosti*, 9. jul 2001.

⁴⁵ Marica Vuković, intervju sa Danijelom Cvjetićaninom, *Blic news*, 18. jul 2001.

⁴⁶ *Glas javnosti*, 4. mart 2002.

Čavoški daje svoju ekspertsku analizu saradnje sa Haškim tribunalom na sledeći način:

Zašto je bilo kakvo postupanje po nalogima Haškog suda vruć krompir? Pa zbog toga što za taj prljavi posao nema nikakvog ustavnog osnova. I, što je još gore, u ovoj stvari naši ministri i predsednici sudova ne postupaju ni po Ustavu ni po bilo kojem zakonu, nego baštine – kakvog li iznenađenja? – sramno naslede preuzeto od Slobodana Miloševića. [...] Dok je Milošević imao petlju da sam čini sramne stvari, [...] do smanjuje bi da svima podele odgovornost. Istoričari vele da je Julije Cezar ubijen s 23 udarca nožem, jer je bilo ugovoreno da svaki od zaverenika zarije kamu i od ubistva iskusi, pa ga je i Brut jednom ubo u slabinu. Na sličan način Đinđić procenjuje da nikako ne sme da sam izručuje vlastite državljane. I zato svim silama nastoji da ovim prljavim poslom sve uprlja.⁴⁷

Obrazac po kome će se ubuduće nastaviti napadi na Zorana Đinđića već se sada nazire – inicijalne optužbe za tolerisanje mafije i kriminala, sklonost vaninstitucionalnim rešenjima i optužbe da je izveo državni udar, nedovoljni su da se premijer u potpunosti dikredituje. Tako će poslednji napadi na premijera, kroz brojne afere, ići u pravcu njegove kriminalizacije, da bi konačno, sa aferom Gavrilović, Zoran Đinđić i njegova vlada bili otvoreno optuženi da odlučuju o tome "ko živi, a ko ne"⁴⁸.

Možda je mitropolit Amfilohije na umu imao upravo ovu "istinu" kada je na sahrani Zorana Đinđića izjavio: "ko se mača maši – od mača će i poginuti"⁴⁹.

Od korumpiranog i kriminalnog političara do ubice

Krajem jula 2001. godine dvojica zvaničnika Demokratske stranke Srbije izlaze u medije sa otvorenim optužbama na račun vlade, a samim tim indirektno i premijera, za kriminal i korupciju. "Indicije da su neka ministarstva radila na ivici zakonitosti, kriminalnih i korupcionaških radnji..."

⁴⁷ *Glas javnosti*, 8. april 2002.

⁴⁸ Aleksandar Tijanić, *Reporter*, 22. avgust 2001.

⁴⁹ *Danas*, 22–23. mart 2001.

dovoljan su argument za DSS da traži smenu vlade.⁵⁰ Ove optužbe, koje ubrzo postaju svakodnevna tema u svim medijima – "Korupcija u Vladi Srbije"⁵¹, "Ministri na ivici zakona"⁵², "Korupcija, nego šta"⁵³ – navode se bez ikakvih dokaza, i očigledno je da imaju čisto propagandni cilj. Ni nakon poziva kolegijuma Republičke vlade predstavnicima političkih stranaka koje imaju primedbe na račun rada vlade da "navedu konkretne činjenice i dokaze"⁵⁴ na osnovu kojih je terete, do iznošenja konkretnih dokaza koji bi potvrdili navode Dušana Prorokovića i Dejana Mihajlova⁵⁵ nikada nije došlo.

Stvarna pozadina ovog napada DSS na vladu najbolje se može videti iz teksta "Tragom otvorene prozivke vlade Srbije za korupciju", u kome se, kao odgovor na optužbe DSS, navodi i stav Jožefa Kase da "ne smatra sebe ‚zaverenikom‘, a ni kolege iz vlade, zbog izručenja Slobodana Miloševića Hagu, jer je taj potez, kako ističe, ‚bio u interesu reformi Srbije i njenom otvaranju prema svetu‘..."⁵⁶. Tome u prilog, ali sa dosta cinizma, govori i tekst Ljubinke Milinčić, objavljen u *Blicu*, 29. septembra 2001. godine u rubrici "Tema nedelje":

[...] A onda je otvorena 'Pandorina kutija' i sva zla ovog sveta sručila su se na novoizabrane vlastodršce. Breme je preteško, pomoći malo, kriminal raste, mafija se konsoliduje. [...] Nesuglasice između dve strane [...] pretvaraju se u pravi rat nakon odlaska Miloševića u Hag. [...] Suštinska pitanja postavljaju u medijima a ne tamo gde im je mesto...

Do udarne kampanje protiv Zorana Đinđića, u kojoj će mediji imati ključnu ulogu, dolazi nakon ubistva bivšeg službenika SDB Momira Gavrilovića 3. jula 2001. "Izvori" bliski kabinetu predsednika SRJ postavljaju okosnicu ove afere – Momir Gavrilović ubijen je zato što je "neposredno pre ubistva razgovarao sa savetnicima predsednika SRJ, kojom prilikom je 1) preneo informacije o sprezi ljudi iz vrha aktuelne vlasti sa čelnim ljudima organizovanog kriminala u Srbiji; 2) predao poverljive dokumente koji-

⁵⁰ Dušan Proroković, *Novosti*, 24. jul 2001.

⁵¹ *Blic*, 24. jul 2001.

⁵² *Borba*, 24. jul 2001.

⁵³ *Večernje novosti*, 26. jul 2001.

⁵⁴ "Vlada Srbije: prestati sa propagandističkim optužbama", *B92*, 24. jul 2001.

⁵⁵ Članovi Demokratske stranke Srbije koji su lansirali aferu o kriminalizaciji i korumpiranosti vlade.

⁵⁶ *Politika*, 28. jul 2001.

ma se ta veza dokazuje; 3) posebno ukazao na saradnju pojedinaca iz vlasti sa članovima ‚surčinškog klana‘".⁵⁷

I sam Vojislav Koštunica izjavio je da je Gavrilović u njegovom kabinetu bio "ne jednom" i da je "došao zabrinut zbog stepena kriminalizacije društva, u želji da ukaže na prodor organizovanog kriminala u privredni život, na snagu i razgranatost delovanja pojedinih klanova, i na ono što je, kao iskusni policajac, smatrao nedovoljno primerenim odgovorom, ili popustljivošću i nesnalazanjem vlasti i nadležnih organa..."⁵⁸ U medijima se sada Zoran Đinđić manje ili više eksplicitno optužuje za ubistvo Gavrilovića, kako bi eliminisao mogućnost iznošenja dokaza o njegovoj, i povezanosti članove njegove vlade sa kriminalom.

Potpredsednik Vlade Srbije Žarko Korać i ministar pravde Vladan Batić zatražili su od glavnog urednika *Blica* da kaže ko je izvor informacija iz kabineta Vojislava Koštunice na osnovu čijih se tvrdnji u tekstu "Gavrilović dao dokaze o sprezi vlasti i mafije", objavljenom u istim novinama, optužuje vlada, da bi 10. avgusta tužilaštvo uputilo zahtev kabinetu predsednika SRJ da dostavi stenogram razgovora sa Gavrilovićem ili pisanim izjavama savetnika koji su se sa njim sastali.

Nakon najave ministra pravde Vladana Batića da će pokrenuti krivični postupak protiv novinara *Blica* koji vode kampanju sa ciljem kompromitovanja republičke vlade i vlasti u celini, Vojislav Koštunica i DSS, ustajući u odbranu "slobode štampe", uspevaju zapravo da najpreciznije definišu ulogu medija u aferi Gavrilović. *Politika* od 10. avgusta 2001. godine objavljuje tekst sa podnaslovom "Adekvatno reagovanje medija" u kome se navodi pozitivan stav Vojislava Koštunice o reakciji medija na aferu Gavrilović:

Mediji su [...] bez obzira na izvesnu dozu nečega što bih nazvao senzacionalizmom, reagovali adekvatno: videli su vest u onome što zaista jeste vest i opasnost u onome što zaista jeste opasnost po čitavo društvo.

Samo dan nakon toga, isti dnevni list objavljuje saopštenje Demokratske stranke Srbije "DSS: Opasan napad na slobodu javne reči" u kome se navodi da ta stranka smatra "da je pokušaj da se krivica svali na neke druge ljude, a pogotovu na novinare koji profesionalno rade svoj posao,

⁵⁷ "Ubistvo, korupcija i političke igre", Milan Milošević, *Vreme*, 16. avgust 2001.

⁵⁸ *Ibid.*

opasan napad na slobodu javne reči⁵⁹. Krajnje problematična uloga medija u aferi Gavrilović ostala je van svake objektivne analize. Štaviše, upravo preko nje, u tekstu objavljenom u *Reporteru* najavljuje se ključna uloga medija u stvaranju "jednog respektabilnog oslonca za kreiranje javnog mnjenja, koji neće biti podređen volji i moći političara"⁶⁰ i da za "Srbiju ipak ima nade da se upravo preko respektabilnih elemenata javnog mnjenja izbori za demokratiju, a protiv kriminala"⁶¹. Očigledno svrstavanje pojedinih medija uz DSS u ovom političkom obračunu sa Zoranom Đinđićem, koji je u suštini glavna odrednica afere Gavrilović, Aleksandar Tijanić pokušava da ospori izjavom da "nije u pitanju podela na Koštuničine i Đinđićeve medije, već one koji shvataju važnost da Srbijom upravlja zakon i one [...] koji misle da Srbijom i dalje treba da upravlja nečija volja"⁶².

Pokušaji da se skrene pažnja javnosti sa ključnog pitanja afere Gavrilović, tačnije razloga koji stoje iza njenog lansiranja – jer očigledno odbijanje kabineta Vojislava Koštunice da dostavi i jedan dokaz koji bi potvrdio njegove tvrdnje implicitno oslobađa vladu i premijera od glavnog motiva za ubistvo Gavrilovića – ogledaju se u sledećoj izjavi Aleksandra Tijanića:

Za DS (ali i ostale optužene u aferi, vladu i premijera – prim. autora) je najvažnije [...] ima li pisanih dokaza o povezanosti mafije i političara i gde su ti spisi? Za ostatak Srbije neuporedivo je važnije – koji centar političke ili neke druge moći izriče smrtne presude, ko ih izvršava i koliko je ljudi na spisku budućih mrtvaca...⁶³

Uprkos odsustvu bilo kakvih dokaza koji bi potvrdili navodne optužbe Gavrilovića na račun vlade, čime se afera obara, brojni tekstovi u medijima nastavljaju da špekulišu o tome ko stoji iza ubistva. Nedeljnik *Vreme*, objavljuje tekst Stojana Cerovića sa naslovom "Politika ubistva" u kome se navodi: "Ako ste pošten i konzervativan legalista, znaćete da oni korumpirani reformisti ne prezaju ni od ubistva kad im se uđe u trag [...] Ako ste za drugi tim, nećete ni sumnjati da vam je taj leš podmuklo podmetnut i gledaćete da ga prosledite dalje"⁶⁴. Još jedan novinar nedeljnika *Vreme* u istom broju iznosi stav da je "vrlo osnovana pretpostavka da je Momir Gavrilović

⁵⁹ *Politika*, 11. avgust 2001.

⁶⁰ "Parastos za DOS zvona za medije", Dragan Belić, *Reporter*, 15. avgust 2001.

⁶¹ Ibid.

⁶² *Građanski list*, 14. avgust 2001.

⁶³ *Glas*, 14. avgust 2001.

⁶⁴ *Vreme*, 16. avgust 2001.

ubijen zbog iznošenja detalja o sprezi kriminalaca sa ljudima iz vlasti. Imao je saznanja iz dugogodišnjeg rada u Državnoj bezbednosti, kretao se u raznim krugovima, održavao dobre odnose sa kolegama iz Javne bezbednosti"⁶⁵.

Iako u slučaju afere Gavrilović javnosti nije predočen nijedan dokaz o povezanosti vlade sa organizovanim kriminalom, ona će poslužiti kao osnova za naknadno povezivanje premijera i njemu bliskih ljudi sa mafijom – "surčinskim klanom".

Optužbe za kriminal – javna pisma mafije

Početkom septembra 2002. godine u medije dospevaju pisma Ljiljane Buhe, supruge Ljubiše Buhe Čumeta, člana surčinskog klana i svedoka-saradnika u procesu protiv pripadnika organizovanih kriminalnih grupa čija je osnovna poruka bila da je premijer Zoran Đinđić s povezan sa mafijom. Sadržaj tih pisama, kako se kasnije videlo iz izjave Vojislava Koštunice tokom kampanje za predsedničke izbore, poslužio je da se diskredituje predsednički kandidat DOS – Miroljub Labus. S druge strane, pismima je trebalo diskreditovati i svedoka saradnika.

DOS, iz koga je DSS već istupila, predložio je u junu 2002. godine Zakon o organizovanom kriminalu kojim je već tada trebalo da budu ustanovljeni specijalni sud i tužilaštvo. Demokratska stranka Srbije, međutim, bojkotovala je donošenje ovog zakona u saveznom parlamentu. U to vreme, policija je već imala svedoka saradnika, ali da bi dobio takav zvanični status, bio je potreban pomenuti zakon.

Pisma su u celosti objavljivali pre svega tabloidi *Nacional*⁶⁶ i *Identitet*⁶⁷, ali su se na njih pozivali i drugi listovi. U vreme kada su pisma izlazila

⁶⁵ Jovan Dulović, Ibid.

⁶⁶ *Nacional* je ugašen tokom policijske akcije "Sablja". Nakon ukidanja vanrednog stanja, *Nacional* se pojavio pod nazivom *Inter-nacional*, iz koga je ubrzo nastao još jedan dnevni list – *Centar*. I *Centar* i *Internacional* brzo su prestali da izlaze, a njihovo mesto i uređivački koncept preuzeli su *Kurir*, *Srpski Nacional* i potom *Press*. Od dnevnih tabloida, jedno vreme izlazio je i *Balkan*.

⁶⁷ Tokom policijske akcije "Sablja", sprovedenoj radi otkrivanja ubica premijera, otkriveno je da su finansijeri *Identiteta* Dušan Spasojević i Milorad Luković Legija, protiv kojih je podignuta optužnica za ubistvo Zorana Đinđića. *Identitet* je ugašen tokom vanrednog stanja.

u javnost, uredništva koja su ih objavljivala nisu dovodila u pitanje njihovu autentičnost, a njima je praktično utemeljen novi žanr u srpskim medijima. Za razliku od vremena kada su pisma kojima su diskreditovani pojedinci ili organizacije objavljivana u rubrikama za pisma čitalaca, ova počinju da se objavljuju na prvim stranicama novina rezervisanim za dnevne političke događaje. Kasnije će se ispostaviti da ih je Ljiljana Buha pisala *po diktatu pripadnika surčinskog klana*.

Gotovo čitav septembar, usred predizborne kampanje za predsednika Srbije, objavljivana su pisma Ljiljane Buhe. U *Nacionalu* koji je izašao 10. septembra 2002. godine pojavila se integralna verzija njenog pisma, drugog po redu u serijalu, u kome ona opisuje svog supruga Ljubišu Buhu Čumeta "kao opasnog kriminalca" i dovodi ga u direktnu vezu sa premijerom Zoranom Đinđićem, i njegovim bliskim saradnicima Goranom Vesićem i Bebom Popovićem. Ona tvrdi da je Đinđić "čest gost u njihovoj kući". "Nisam imala nameru da ispolitizujem ovaj slučaj, ali sad moram posle saznanja da Beba Popović⁶⁸ učestvuje u prikrivanju prljavih rabota mog supruga za veliku novčanu nadoknadu od novca koji potiče delom iz moje firme, delom iz drugih prljavih poslova koje moj suprug obavlja dugi niz godina i ne želi da ih se odrekne," kaže se u pismu. Pismo je najavljeno na gotovo trećini naslovne stranice s optužujućim porukama: "Čumeta štite Đinđić i Pavković⁶⁹", "Ljilja Buha optužuje svog supruga Ljubišu, surčinskog biznismena", "Vladimir Beba Popović pomogao Čumetu da, posle navodnog pokušaja atentata, pređe u Hrvatsku sa dva lažna pasoša".

Tezama iz Buhinog pisma, u istom broju *Nacionala*, pridaje se značaj i kroz tekst u kome su izneta mišljenja "policijskih eksperata", sugerišući već u naslovu "da su pisma Ljilje Buhe dovoljan razlog za reakciju nadležnih organa i da je neophodno proveriti svaki navod njenih teških optužbi". Predstavljen kao policijski ekspert, inače nekadašnji funkcioner JUL, Marko Nicović poručuje da "policija ne bi smela da ovo pismo uzima olako". Međutim, ne dovodi se u pitanje autentičnost ovih pisama.

Nacional, 19. septembra 2002. objavljuje na dve strane četvrto Buhino pismo: "Đinđić Čumetu dozvolio zakonito nasilje". Peto pismo u *Nacio-*

nalu sledi deset dana kasnije, 29. oktobra 2002: "Ljilja Buha u novom pismu optužuje visoke državne funkcionere za tesnu saradnju sa mafijaškim klanom: Čume od Gorana Vesića kupio oprost grehova". Već u sutrašnjem broju *Nacionala* objavljuje "priču" na naslovonoj strani da je Vesić "čovjek u koga premijer ima negoraničeno poverenje i uvek ga angažuje u najdelikatnijim situacijama"⁷⁰.

Istu kampanju vodio je i magazin *Identitet* koji, na primer 11. septembra 2002, takođe objavljuje pismo Ljiljane Buhe s porukama: "Hoće da me ubije suprug Čume, narko-bos koga štiti policija i krug oko Đinđića". U tom pismu kaže da je njen muž, "do juče opaki kriminalac", "danas ugledni biznismen" koga štiti kako "veliki broj policajaca, tako i vodeći politički establišment".

U predizbornoj kampanji, Vojislav Koštunica slao je javnosti, preko medija, identične poruke onima iz pisama Ljiljane Buhe, odnosno *Nacionala* i *Identiteta*. Da li se vreme objavljivanja ovih pisama i predizborne kampanje slučajno poklopilo? To je pitanje koje ostaje za neko drugo istraživanje. U brojnim izjavama Koštunica optužuje Zorana Đinđića i njegovu Vladu za veze sa organizovanim kriminalom.

Nacional 23. septembra 2002. objavljuje Koštuničinu izjavu datu u predizbornoj kampanji iz koje je već u naslovu citirano "Nisam bogat, nisam sardivao sa Surčincima". Na optužbe da se obogatio, Koštunica "uzvrća da to deluje najsmješnije": "ne znam u čemu je to moje bogatstvo. Nisam imao veze sa poslovnim ljudima iz sveta, nisam imao veze sa uglednicima iz Surčina, ne znam na koji način bih mogao da se obogatim". I njegov predizborni slogan "zna Srbija", objavljen 23. avgusta, sugerisao je da Srbija zna "šta sam i ko sam i šta mi se nikako ne može pripisati"⁷¹, te da predsednik DSS ne mora ništa da dokazuje.

Koštunica je u izjavi za *Agenciju Fonet* i *Radio Dojče vele* optužio deo vladajuće koalicije za "nesumnjivu spregu sa mafijom" i upozorio da "pravne države ne može biti tamo gde su organizovani kriminal i korupcija uzeli maha".⁷² Na mitingu u Vršcu, Koštunica je rekao: "Zakon sada štiti nove bogataše, mafijaše i kriminalce i zato ćemo se boriti za druge zakone. One kojima će pravda da se razmahne jer ovako se ne može živeti"⁷³. I na

⁶⁸ Šef vladinog Biroa za komunikacije.

⁶⁹ Misli se na generala Nebojšu Pavkovića. Ekipa emisije *Insajder* koja se emituje na TV B92 došla je do audio snimka (jula 2005) u kome se čuje razgovor između Pavkovića i urednika *Nacionala* Predraga Popovića. Iz konteksta tog razgovora vidi se da iza pisama ne stoji Ljiljana Buha još u vreme kada su ona objavljivana. Pavković je tada bio takođe jedan od predseidničkih kandidata.

⁷⁰ Tekst: "Zoran Đinđić našao zamenu Dušanu Mihajloviću: Vesić novi šef policije".

⁷¹ *Večernje novosti*, 29. septembar 2002.

⁷² *Blic*, 7. septembar 2002.

⁷³ *Večernje novosti*, 21. septembar 2001.

mitingu u Nišu Koštunica je rekao da ima "neka tajna veza između mafije, kriminalaca i aktuelne vlasti", dodajući da "društveno bogatstvo dospeva u ruke onih čiji je novac i krvav i prljav i u ruke ljudi iz crnih hronika. Zato, ko nije sa njima taj je za Srbiju"⁷⁴.

S obzirom da ni Vojislav Koštunica, niti ijedan državni organ u to vreme, nisu iznosili dokaze o navodnim vezama Đinđića i mafije, lider Demokratske stranke Srbije mogao je da crpe inspiraciju samo iz medija. Za to je dokaz pružio i sam Koštunica u TV duelu na državnoj *Radioteleviziji Srbije*, a koju su preneli i štampani mediji. U okviru pitanja o kriminalu Koštunica je rekao:

Radi se o čoveku koji je predsednik vlade (Zoran Đinđić – prim. autora), a jako mnogo ima reči o zanimljivim i neobičnim vezama sa pojedinim biznismenima. U svakoj zemlji bi to izazvalo pozornost, a hvala bogu i kod nas poslednjih godinu dana.

Na to je Labus odgovorio: "Vi ste sada oklevetali Đinđića, rekli ste da je on kriminalac. Ako pružite dokaze, imate podršku svih, ali ovako, to je kleveta". Koštuničin odgovor je bio:

To nije kleveta. Rekao sam da o tome pišu mediji, o vezama koje su sporne, a koje niko ne demantuje (kurziv autora). Je li se putovalo avionima Stanka Subotića Caneta? Jeste. Je li sporno nešto u njegovom bogatstvu? Jeste. Moja karijera je čista. Nemam nikakve veze s ljudima čiji je imetak od juče. U mom krugu prijatelja ne spada ništa iz Surčina ili slično.⁷⁵

Tri godine kasnije, Ljiljana Buha, supruga Ljubiše Buhe Čumeta, svedoka-saradnika, svedočila je u Specijalnom sudu za organizovani kriminal da su pisma koja je upućivala javnosti, pre svega preko *Nacionala*, ali i pisma predsedniku Koštunici, sačinili Dušan Spasojević i Mile Luković. "Ja sam ih samo potpisala, ne znam ni šta u njima piše", izjavila je pred tužiocem⁷⁶ (kurziv autora). Svedočila je da ju je Zemunski klan kidnapovao 7. maja 2002.

Milorad Luković Legija se 28. januara 2003. obraća medijima pisomom u kome je optužio Vladu Zorana Đinđića da je otišla predaleko u saradnji sa Haškim tribunalom:

⁷⁴ *Glas*, 22. septembar 2002

⁷⁵ *Večernje novosti*, 10. oktobar 2002.

⁷⁶ *Blic Online* (www.blic.co.yu), 1. decembar 2005.

Gaze poslednja uporišta nacionalnog ponosa i dostojanstva, pri čemu ljagaju istinske patriote [...] Umesto da se presaberu i svima kažu kolika je cena našeg priključenja modernim svetskim integracijama, brojana u ljudskim glavama koje se moraju prineti Haškom tribunalu.

Vlast je u pismu "zbir spletkaroša i cinkaroša". "Zar da im lekciju iz patriotizma sa temom Hag drže hrvatski političari kako ipak postoje granice političkog kompromisa i narodnog dostojanstva?"⁷⁷ pita se Legija. Uz konstataciju da vlasti "krčme poslednje kredite narodne volje", Legija završava optužbom da žele da "ih se po svaku cenu i na bilo koji način reše". Posle ove rečenice slede tri tačke i tu se pismo prekida.

Deo pisma odnosi se i na svedoka saradnika Ljubišu Buhu Čumeta⁷⁸: "Jadna li je zemlja i policija u njoj ako slučajeve treba da rešava Ljubiša Buha, zvani Čume, svojim svedočenjima. Još je tužnija činjenica da se takvima služe da ljagaju druge, one kojima je i te kako stalo do ove zemlje i ovoga naroda i koji su to nebrojano puta pokazali i dokazali."⁷⁹ Na istoj strani *Ekspresa*, ispod Legijinog pisma, objavljena je Đinđićeva izjava: "Prvi put se pojavio učesnik (Ljubiša Buha Čume – prim. autora) i rekao: 'ja sam spreman da svedočim'." Đinđić je rekao da se nada da će zbog toga uspeti da se razjasni nekoliko nerazjašnjenih ubistava iz proteklog perioda i da ne štiti niti Ljubišu Buhu, niti Dušana Spasojevića i Milorada Lukovića Legiju.

Poređenjem sadržaja Lukovićevog pisma i izjava pojedinih političara opet smo naišli na izvesne podudarnosti u poruci. Jočić je izjavio:

Imamo dve izjave. Jedna je Ljubiše Buhe⁸⁰, koja je zabrinula javnost zato što jedan do sada poznati biznismen govori da je svedok najcrnijih zločina koji su potresali poslednjih godina našu zemlju. Drugo, pismo Legije, nije napisano u tom smislu, već je napisano dosta ozbiljno. *Ono nije vojničko, nije kriminogeno, nije pismo nekog ko je s druge strane zakona. To je politička analiza rada vlade* (kurziv autora) i svega

⁷⁷ "Jadna je zemlja u kojoj Čume rešava slučajeve", *Ekspres*, 28. januar 2003.

⁷⁸ Potpredsednik DSS i kasnije ministar policije u Koštunčinom Vladi, Dragan Jočić, nekoliko dana kasnije na konferenciji za novinare izjavljuje da "postoje indicije da će Vlada pokušati da 'reši' problem organizovanog kriminala tako što će Buhu proglasiti za zaštićenog svedoka, na osnovu njegovo svedočenja uhapsiti nekoliko lica, a ostalo staviti ad acta" (*Danas*, 4. februar 2003).

⁷⁹ "Jadna je zemlja u kojoj Čume rešava slučajeve", *Ekspres*, 28. januar 2003.

⁸⁰ Buha optužuje Dušana Spasojevića i Milorada Lukovića Legiju da su akteri nekoliko ubistava i otmica.

onog što je bilo od 5. oktobra do danas. U tom smislu vidim dva pisma koja imaju potpuno različit nivo poruka.⁸¹

Jočić nastavlja:

Iz pisma nisam video pretnju. Najveća pretnja za nekog ko loše radi i vodi Vladu nije pojedinac kao Legija, već narod.

Na pitanje novnara da li to znači da je Legija pisao pismo kao predstavnik naroda, Jočić je odgovorio: "Ja gledam pismo nezavisno od njega jer ne poznajem čoveka, ali pismo kritikuje ovaj politički trenutak kakav on jeste." Ove teze, Jočić je ponovio i na konferenciji za novinare održanoj 3. februara 2002. On je povodom uzajamnih optužbi Milorada Lukovića Legije i Ljubiše Buhe za učešće u raznim krivičnim delima rekao da je organizovani kriminal u Srbiji "stvaran od bivše vlasti, ali i da ne bi mogao da preživi da nema podršku sadašnje vlasti". Visoki funkcioneri DSS Jočić i Proroković optužili su Vladu da ne čini dovoljno u borbi protiv organizovanog kriminala.

Nakon javnih optužbi koje je izneo Ljubiša Buha Čume, pre svega na račun Milorada Lukovića Legije i Dušana Spasojevića, oglasili su se i drugi funkcioneri DSS, sugerišući da postoji veza između grupa organizovanog kriminala i vlade. Potpredsednik DSS Dragan Maršićanin tvrdi da su

[...] obe strane u sukobu na veoma blizak način povezane s ljudima iz današnjih vlasti". "Sa svima njima viđeni su u društvu i predsednik Vlade, pojedini predsednici poslaničkih grupa u skupštini Srbije, bivši načelnik Generalštaba VJ, što znači da se radi o dubokim vezama između onoga što se zove organizovani kriminal i vlasti u Srbiji.⁸²

U ovo vreme, i nedeljnik *NIN* – politički magazin s velikim uticajem na one koji formiraju javno mnjenje – dovodi u vezu premijera Đinđića sa organizovanim kriminalnim grupama. Nekoliko dana posle Legijinog pisma, u broju od 30. januara 2003, *NIN* sublimira informacije koje su se ranije čitale u tabloidima u tekstu pod nazivom "Rat srpskih kumova". Već u antrfileu navodi se da je jedan od kumova i Zoran Đinđić: "Dušan Spasojević okumio se sa Miloradom Lukovićem Legijom, Ljubišom Buhom Čumetom i policajcem Slobodanom Pažinom. Kumovi su i Ljubiša Buha i Dragoljub Marković, vlasnik 'Krmivo produkta', koji je, opet, okumljen sa premijerom Srbije Zoranom Đinđićem."

⁸¹ *Blic*, 29. januar 2003. Izjava je izvorno data *Radiju 202*.

⁸² "Veze kriminala i vlasti", *Blic*, 28. januar 2003.

Prenoseći većinu informacija iz tabloida, ali pozivajući se čak i na sopstvene izvore, čime je trebalo da se da na značaju tim informacijama, a nije rečeno da li su one možda stizale iz istog izvora, autori teksta tvrde:

Ambivalentan odnos u trouglu vlast-Buha-Spasojević/Legija komplikovan je za razumevanje i zato što je više *NIN*-ovih izvora ustvrdilo da su, zapravo, kod Spasojevića na kanabetu sedele ličnosti upravo iz izvršne vlasti. [...] Nešto se, međutim, drastično promenilo u vrlo kratkom roku, pa je Ljubiša Buha od begunca kome niko ne veruje ni reč odjednom postao vrlo željeni potencijalni svedok. I, 'akcija je počela', reče premijer Đinđić pošto je, možda, ispravno shvatio signale sa Zapada da je došlo vreme za konačni obračun sa organizovanim kriminalom. Iz tog razloga, mnogo manje neverovatnim deluju i spekulacije da Čumeta, dok hlabro govori sve što govori, čuvaju pripadnici neke od tajnih službi zapadnog sveta. Ili je, možda, a da nismo ni svesni toga, u međuvremenu narastao i *uticaj medija na događanja u Srbiji* (kurziv autora), pa su oni koji odlučuju, jednostavno, uvideli da su stvari otišle predaleko da bi se, tek tako, iz buke koju je Čume uspeo da podigne na kraju rodio samo miš.

Novinari *NIN*-a zaključuju da je "tek posle niza Buhinih nevolja (eksplozije u njegovom preduzeću "Difens roud", trovanje i lečenje na VMA, otmica supruge, itd. – prim. aut.) postalo jasno da je vođa 'surčinskog klan' nadjačan u tekućem sukobu u onome što se najčešće opisuje kao podzemlje":

Posle svega ovoga, postao je persona non grata, čovek od koga peru ruke svi, počev od premijera Zorana Đinđića, koji je baš tada, tek u decembru 2002. godine, našao za shodno da porekne veze sa poznatim Surčincem.

NIN piše da je "pre nego što je krenuo ovim trnovitim putem Buha bio heroj petog oktobra, biznismen koji obavlja značajne poslove za državu i čiji ugled pred državnim organima nisu mogle da naruše ni tvrdnje iz kabineta predsednika SRJ Vojislava Koštunice da ga je pre smrti optuživao bivši službenik DB-a Momir Gavrilović, bezbrojni novinski tekstovi i poverljive policijske studije".

Istog dana izašao je i drugi nedeljnik *Vreme*, koji je o istim događajima koji su obeležili poslednju sedmicu januara 2003, pisao na drugačiji način. Recimo povodom Lukovićevog pisma, novniar *Vremena*⁸³ zaključuje: "Dosad nije zabeležen slučaj da neko sa takvom biografijom ovako otvore-

⁸³ "Legija, Čume, kriminal, politika, policija i mediji", *Vreme*, 30. januar 2003.

no preti Vladi". Analizirajući motive za Lukovićevo obraćanje javnosti, novinar *Vremena* piše:

Tako je bilo sve dok se Buha nije raspričao po medijima, što je nateralo Legiju da javnosti uputi otvoreno pismo ne trudeći se da se pravda od optužbi koje je izneo Buha. A kakva je zemlja u kojoj jedan Cema (Luković – prim. autora) drži kurs moralno-političkog vaspitanja vrhu vlasti kao da je reč o regrutima na osnovnoj obuci? [...] S obzirom na to da je Legija čovek od akcije koji je dosad u više navrata uspešno demonstrirao silu, valja se bojati da će posle one tri tačke doći znak usklika.

I upravo ovo je suština onoga čime se tabloidi, ali i *NIN*, nisu bavili.

Jedno od pisama Ljiljana Buha adresirala je i na Vojislava Koštunicu u kojem ga "obaveštava" da Ljubiša Buha Čume priprema njegovo ubistvo i da je Vlada Zorana Đinđića povezana sa kriminalnim krugovima.

Nekoliko meseci kasnije, Demokratska stranka Srbije u medijima lansira priču o pokušaju atentata na svog predsednika Vojislava Koštunicu, ali javnosti nije predočila na osnovu čega to tvrdi, pod izgovorom da je reč o državnoj tajni. Na pitanje novinara *Vremena* "Ko je hteo da vas ubije?"⁸⁴, Koštunica objašnjava:

Nije reč ni o kakvom atentatu, već o stvarima koje su se poslednjih dana dešavale oko pisama (kurziv autora) i obraćanja Ljubiše Buhe javnosti. Podsetili smo vas na činjenicu da je pre nekoliko meseci u jednom nizu tih pisama kojima je javnost zasipana, a neka su poticala i od njegove žene, na moju adresu stiglo njeno pismo u kome su pomenuta imena mnogih ličnosti, povezana s tim krajnje sumnjivim društvom iz Surčina i Zemun polja, i niz stvari koje su imale elemente krivičnih dela. Pominjalo se i neko planiranje atentata, pominjao se i po imenu i prezimenu čovek koji je bacio dve bombe na sedište DSS-a i smatrali smo u tom trenutku da je neophodno da o toj činjenici obavestimo tužilaštvo kako bi ono preduzelo potrebne mere.

Mediji su stvarali sliku kako je Đinđić pustio niz vodu "junake 5. oktobra" iz sveta podzemlja, "koji bi trebalo da su zaslužni što tad nije došlo do krvoprolića", i sa kojima je on bio blizak. Takve priče poslužile su za špekulacije nakon atentata kako su Đinđića ubili "njegovi". *Blic News*⁸⁵ u članku nakon Lukovićevog pisma javnosti piše:

⁸⁴ "Platiće se cena izbornih krađa i kršenja Ustava", *Vreme*, 13. februar 2003.

⁸⁵ *Blic News*, 29. januar 2003.

Očigledno je da se srpska vlast odrekla dve svoje petooktobarske uzdanice (Legija i Buha – prim. autora). Problem je, međutim, što nije van pameti da ima onih u toj vlasti koji bi mnogo više voleli da Legija i Buha nestanu, nego da progovore o svemu što znaju. Zato će naredni dani verovatno proteći u tihom polemici onih koji bi želeli da sve bude rasvetljeno, onih koji bi želeli da se stvari rasvetljavaju delimično, i onih koji još veruju da se ne može biti pomalo trudan.

Citirani odlomak jedna je od poruka koje se kao lajtmotiv javljaju u tekstovima novinara kojima je javno mnjenje uspešno držano u neizvesnosti da će mafija kad-tad progovoriti o vezama sa Vladom Zorana Đinđića i njegovim najbližim saradnicima. Dokazi o tome nikada nisu predočeni, niti pokrenuti sudski procesi.

Đinđić je u skoro svakom intervjuu morao da objašnjava susret sa Legijom 5. oktobra i demantuje "prijateljske" veze i "zajedničke poslove" sa kriminalnim grupama. Često su na meti bili i Đinđićevi bliski saradnici, na koje je bilo lakše udariti i vezati ih za određene afere. Većina medija i autora bila je upravo naklonjena "antihaškoj politici", što se vidi u drugim delovima ovog istraživanja, koju je zastupao Milorad Luković Legija i politička opozicija Zoranu Đinđiću – od Socijalističke partije Srbije i Srpske radikalne stranke do Demokratske stranke Srbije.

Đinđićeva rečenica "da čovek treba da ima prijatelje i u raju i u paklu" (prim. aut.) često je zloputrebljavana u novinama i interpretirana kao dokaz da premijer ima veze s mafijom. Tako, u tekstu "Poslovi privatni, vrline javne" kolumnista *Blic News* Momčilo Petrović piše⁸⁶:

Šta povezuje ove ljude sa nadimcima (u tekstu se prethodno pominju imena s nadimcima Milorad Ulemek Legija, Ljubiša Buha Čume, Dušan Spasojević Dule – prim. autora)? Prijateljstvo sa Đinđićem tokom njegovog premijerskog mandata, prema kojima je, doduše, ovaj povremeno pokazivao rezervu, ili bar sklonost da ih relativizuje filozofskim sentencama kao što je ona "da čovek treba da ima prijatelje i u raju i u paklu", ili čak negiranjem i odricanjem kad bi se njihova imena našla u udarnim vestima, kao što je to bio slučaj sa vlasnikom "Difensa" ovih dana – "nisam prijatelj sa Čumetom!", kao da je posedovanje imovine od 15 miliona evra uslov za ulazak u "krug prijatelja" – nešto kao za zlatnu kreditnu karticu [...] mada je Srbiji do današnjih dana ostalo nepoznato i ko su premijerovi "prijatelji iz raja", i koja bi ga bolja kuća pozvala na ručak. Niti bilo koga drugog iz aktuelne vlasti, doduše...

⁸⁶ *Blic News*, 6. januar 2003.

Nakon pokušaja atentata na Zorana Đinđića na auto-putu kod hale Limes, Petrović piše⁸⁷:

Ali, stvarno "prijatelji iz pakla" Zorana Đinđića osećaju se toliko jakima da se preko medija obračunavaju među sobom [...] naslovima od kojih je svaki "težak" deset godina robije [...] i, u celoj Srbiji, samo Đinđićevi ministri te novine ne čitaju (kurziv autora). Očigledno uzalud: to što su premijer i njegovi ministri "prijatelje" ostavili na miru, ispostavilo se u onom deliću sekunde 'prisebnog reagovanja vozača iz premijerove pratnje', nije bilo dovoljno da prijatelji ostave njih. A to je itekako dovoljno za strah. Koji će ostati sve i ako "zvanična verzija" bude tvrdila da je reč o pukom sticaju okolnosti. [...] Važno je šta "prijatelji" misle, znaju i smeraju. Otuda je Đinđićev strah, strah da prizna da je bio meta atentatora, što je bio prvi korak ka suprotstavljanju i odbrani strah svih nas. Jer znači pobeđu onih koji svoje ciljeve ostvaruju fizičkom eliminacijom protivnika. Ukoliko ne postignu dogovor. Što je, opet, strah svih nas ostalih, onih koji nisu u poziciji da se dogovaraju. Nas, sve daljih od normalnog života.

Od sličnih komentara nije se ustezao ni dnevnik *Politika*. Kolumnista Ljubodrag Stojadinović⁸⁸, nekoliko dana nakon pokušaja atentata na premijera kod hale Limes na Novom Beogradu, piše:

Premijer Srbije Zoran Đinđić zaista živi dinamično i uzbudljivo. Zaradio je gips igrajući fudbal, gde ga je, nadamo se u sportskom duelu, faulirao agilni pripadnik žandarmerije. [...] Sa bilo koje strane da se odmotavaju simboli generalnog srpskog trilera, sve je teže razumeti ishod. Uopšte, vlast i zločin su u strastvenoj vezi i takva nastranost se više ne može sakriti. To je već inercija od koje zasad nema spasa. Izbavljenje dođuše postoji, ali bi zasek mogao da bude jako bolan. Vlast na takve zahvate, koje bi morali da odrežu i oveće parče njegovog trulog tkiva, zasad nije spremna. Zbog toga je teško razdvojiti elitu od podzemlja i odrediti pravo mesto za rez. Naprosto, nije jednostavno uočiti razliku. [...] Uprkos svemu vlast svakako zna gde su zmijska gnezda kriminala i zločina. [...] Tako su neizbežno ostali tragovi koji vode do dna ili do vrhova.

Mesec dana pred ubistvo premijera predsednik Srpske radikalne stranke i haški optuženik Vojislav Šešelj, odlazi dobrovoljno u Hag, teatralno nastupajući pred medijima. On je saopštio novinarima da je "predao Prvom opštinskom sudu materijal svoje obaveštajne mreže"⁸⁹. Lider radikala

⁸⁷ "Kamioni, avioni...", *Blic News*, 26. februar 2003.

⁸⁸ *Politika*, 25. februar 2003.

⁸⁹ *Glas*, 14. februar 2003.

je tvrdio da mu je bivši ministar policije Vljako Stoilković predao dnevnik nekoliko dana pre samoubistva". Šešelj je izjavio da je skenirao sva dokumenta koja mu je predao ministar, kao i da je naveći deo tog materijala o "kriminalnim aferama režima sklonio u inostranstvo jer će mu trebati u Hagu". "Tamo ću najviše da govorim o mafiji i njenom čedu Zoranu Đinđiću i njegovim saradnicima". Rekao je da je taj materijal pouzdan 80 do 100 odsto i da su mu ga dostavili "patriotski orijentisani ljudi iz politike, policije i novinarskih krugova".

Pobuna Crvenih Beretki – stara matrica

Način na koji su mediji pisali o pobuni Jedinice za specijalne operacije čiji su pripadnici učestvovali na ratištima u bivšoj Jugoslaviji i zločinima, a kasnije protiv nekoliko njenih pripadnika podignuta i optužnica za ubistvo premijera, pokazao je da premijer Zoran Đinđić nema medijsku podršku u najtežem poslu njegove Vlade – hapšenju ratnih zločinaca. Mediji nisu problematizovali činjenicu otkud naoružani pripadnici specijalnih jedinica na ulici i da li je njihova pobuna puč protiv države.

Jedinica za specijalne operacije (crvene beretke – prim. autora) organizovala je demonstracije – najpre su blokirali put u Kuli (važna vojvođanska saobraćajnica – prim. autora) 9. novembra, da bi 12. novembra, pod punom ratnom opremom, u maskirnim uniformama i hamerima blokirali auto-put Beograd–Zagreb kod beogradskog Sava-centra. Povod za demonstracije bilo je hapšenje braće Banović, optuženih pred haškim tribunalom za zločine počinjene nad bosanskim Muslimanima, Hrvatima i ostalim nesrbima u logorima Omarska i Keraterm⁹⁰. Tražili su smenu ministra policije Dušana Mihajlovića, čime bi se izazvala kriza Vlade.

Dok su republički zvaničnici jasno osudili ovu pobunu, DSS i predsednik SRJ Vojislav Koštunica podržavaju pobunu, tvrdeći da ona ne ugrožava bezbednost zemlje. Paradoksalno, DSS čak optužuje Vladu da je odgovorna za demonstracije (zato što je uhapsila Banoviće – prim. autora) i da je

⁹⁰ Predrag Banović je 26. juna 2003 dobrovoljno priznao krivicu po jednoj tački optužnice koja ga tereti za progone na političkoj, rasnoj ili verskoj osnovi kao zločin protiv čovečnosti. Ostale tačke optužnice su povučene. Presuda, kojom se Predrag Banović osuđuje na 8 godina zatvora doneta je 28. oktobra 2003. godine. Haški tribunal je 10. aprila 2002. godine povukao optužnicu protiv Nenada Banovića, nakon čega je on odmah pušten na slobodu.

kriva za "otimanje i izručivanje ljudi haškom tribunalu bez ikakve pravne osnove". Pobuna JSO završena je podnošenjem ostavki načelnika RDB Gorana Petrovića i njegovog zamenika Zorana Mijatovića. Pod pritiskom Milorada Lukovića Legije postavljen je Andrija Savić za v.d. načelnika Resora DB, dok je za njegovog zamenika imenovan Milorad Bracanović, koji je ranije u RDB bio zadužen za obaveštajnu saradnju sa JSO dok je njom komandovao Legija. JSO je premešten u sastav javne bezbednosti. Godinu dana kasnije u nedeljniku *Vreme* objavljen je stenogram telefonskih razgovora Dušana Spasojevića sa nepoznatom osobom, iz kog se vidi da je Koštunica jedini autoritet koga su poštovala crvene beretke. A godinu dana ranije, na dan slave JSO, 21. novembra 2000, tadašnji savetnik predsednika SRJ za ljudska prava Gradimir Nalić obratio se beretkama u njihovoj bazi u Kuli rečima:

Donosim vam pozdrave pravog patriote, predsednika Jugoslavije
Vojislava Koštunice. Niko od vas neka se ne boji Haga!

U vreme početka pobune JSO, premijer Zoran Đinđić nalazi se u poseti Sjedinjenim Američkim Državama gde je razgovarao i sa predsednikom Džordžom Bušom⁹¹ i odakle je trebalo da se vrati s pozitivnim vestima⁹² za Srbiju. Njegova poseta medijski je, međutim, ostala u senci pobune beretki. U pokušaju da smiri pobunu, Đinđić odlazi u njihovu bazu u Kuli, a tu posetu pripadnici JSO tajno snimaju i video materijal dele novinarima.

Pobuna crvenih beretki pogodovala je medijskom udaru na najostlji-
vije karike Đinđićeve vlade – ministarstva policije i pravosuđa. U pobuni jedinice za specijalne operacije, Zoran Đinđić nije imao medijsku podršku. Na političkoj sceni vlada konfuzija, mediji su forsirali sukob između ministara policije i pravosuđa Dušana Mihajlovića i Vladana Batića koji su gubili vreme u odgovorima na pitanje ko je znao, a ko ne za hapšenje braće Banović.⁹³ U uticajnim medijima nije bilo prostora za objašnjenja zašto su uhapšeni, za koje zločine se terete, kao ni za to šta su stvarni razlozi pobune elitne jedinice državne bezbednosti, očigledno naklonjene jednoj političkoj opciji, i, konačno, da li je o pokušaju državnog udara. Zoran Đinđić poručio je pobunjenicima da "ako nisu zadovoljni politikom koju Vlada vodi, neka daju otkaz i izaberu neki drugi posao". Koštunica ih brani, govoreći da

⁹¹ Iz SAD se vraća 11. novembra.

⁹² Dobijene su pozitivne ocene od Međunarodnog monetarnog fonda.

⁹³ Pripadnici JSO su tvrdili u medijima da im je rečeno da hapse "opasne kriminalce", a ne haške optuženike, i da su tako prevareni.

protest nije ugrozio bezbednost zemlje: "Uniforme su radna odeća specijalaca, kao beli mantil lekarima, a oružje simbol njihove uniforme."

Štampani mediji koji imaju uticaja na veći deo javnog mnjenja izražavali su gotovo pozitivan stav prema crvenim beretkama tokom njihove pobune. Recimo, *Glas javnosti*, izveštavajući o pobuni u Beogradu, 13. novembra na naslovnoj stranici⁹⁴ najavljuje: "Pobuna iz profesionalnih razloga, zato što žele ustavnost i zakonitost u naređenjima". Na četvrtoj stranici *Glasa* objavljena je izjava bivšeg komandanta beretki Milorada Lukovića Legije pod naslovom "Podržavam kolege":

Ako je tačno ono što oficiri JSO kažu, da su mislili da kazne kriminalce, a ne braću Banović, onda su oni baš izmanipulisani, pošto još nije napravljen zakon sa haškim tribunalom. [...] Stvarno mi nisu jasne izjave nekih političara koji misle da su pripadnici JSO retardirani, pa da ne mogu da napišu saopštenje, ili misle da neka politička grupacija stoji iza njih⁹⁵

Luković još dodaje da se čuo sa pripadnicima crvenih beretki, koji su mu rekli "da su dobri i da su složni". Na pitanje novinara da li ima istine u pričama da zbog pomoći tokom prošlogodišnjeg 5. oktobra uživa privilegije premijera Đinđića, Luković je kratko dodao: "Bilo pa prošlo."⁹⁶

Zatim sledi tekst, na gotovo trećini strane, o crvenim beretkama. Ni u jednoj rečenici teksta ne pominju se ratni zločini za koje se optužuju pripadnici te jedinice, kao ni zločini za koje su osumnjičeni da su ih počinili u Srbiji.⁹⁷ Naprotiv, oni su predstavljeni kao "najelitnija jedinica MUP":

Na ratištima ova formacija je pokazala izuzetne rezultate, a nije postojao zadatak koji nisu mogli da izvrše. [...] Ocene o sposobnosti crvenih beretki su izuzetno visoke. Poznavaoći ove problematike tvrde da je ovo jedna izuzetno obučena, opremljena, sposobna i kompaktna jedinica, prekaljena u ratnim operacijama.

Ne pominje se kakav je to rat bio i otkud ta jedinica na ratištima ako Srbija nije učestvovala u ratovima, kao ni kakav je bio zvaničan stav u vreme njihovog vođenja. Na dnu stranice objavljena je kratka izjava premijera Zorana Đinđića, data agenciji Fonet, u kojoj on kaže: "Država je suviše

⁹⁴ *Glas javnosti*, 13. novembar 2001.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Npr. zločin na Ibarskoj magistrali, kada je predsednik Srpskog pokreta obnove Vuk Drašković preživeo pokušaj atentata, a ubijena trojica pripadnika SPO.

ozbiljna stvar da bi se njom poigrali. Gospoda iz te jedinice treba da se ponašaju u skladu s opisom svog radnog mesta ili da biraju druga [zanimanja] ili drugu državu." Predstavljen kao potpredsednik svetske policijske organizacije za droge, i advokat Marko Nicović na istoj stranici (dat mu je skoro isti prostor kao i Đinđiću – prim. autora) predskazuje nastavak "protesta određenih grupa unutar MUP". "Čim specijalne jedinice pokazuju neposlušnost, u MUP nešto nije u redu." Ministar policije Dušan Mihajlović je rekao "da su crvene beretke ustale" zbog toga što im je "neko rekao" da su "svi na spisku Haškog tribunala" i da "ćemo ih mi isporučiti". "Na spisku koji potražuje Haški tribunal nema nikog ko je sada aktivni pripadnik MUP Republike Srbije", branio se prvi čovek policije Dušan Mihajlović.

Slično je pisao i dnevnik *Politika*, koji po svom uređivačkom konceptu pripada dnevnim listovima koji utiču na one koji formiraju javno mnjenje, i čiju čitalačku publiku čine obrazovaniji slojevi stanovništva. Dva dana pre *Glasa*, *Politika* sugerije već opremom teksta⁹⁸ da crvene beretke ne žele da hapse za haški tribunal:

Pripadnici JSO su u ratove odlazili sa snažnim osećanjem da se bore za srpske interese (kurziv autora) pa su neki od njih hapšenje braće Banović doživeli kao greh. – Ratni pohod od Hrvatske, preko BiH, do Kosova i Metohije.

Novinar piše o "patriotizmu" beretki:

Bes specijalaca izazvalo je hapšenje braće Banović iz Prijedora, koje su upravo oni izveli u četvrtak ujutro u Obrenovcu. Međutim, niko im nije rekao da se akcija sprovodi po haškoj poternici, već im je objašnjeno da se radi o izvršiocima najtežih krivičnih dela. [...] Njihova himna 'Hriste bože' govori o Srbiji, pravoslavlju i žrtvovanju u ratu, a po jednom od mnogobrojnih mitova o JSO, crvenim beretkama je zabranjeno da ubiju Srbina. U takvoj atmosferi grupa specijalaca je izručenje braće Banović Haškom tribunalu doživela kao greh u kome su i sami, ne znajući o čemu je reč, učestvovali. [...] Upravo su ovi specijalci izveli prvu antiterorističku akciju u Drenici, obračun sa klanom Jašari u selu Prekaze, početkom marta 1998, što je bila uvertira u dolazeće sukobe sa OVK.

Autor je "zaboravio" da napiše i da su u toj akciji ubijena jedna trudnica i nekoliko dece, i nastavlja u istom duhu: "Nedugo zatim albanski separatisti upali su na jug Srbije i crvene beretke ponovo kreću u akciju." Za razliku od teksta u *Glasi*, ovde se bar pominje u jednoj rečenici da su ih

⁹⁸ *Politika*, 11. novembar 2001.

"pojedine nevladine organizacije dovodile u vezu sa ratnim zločinima", kao i da su dovedeni u vezu sa zločinom na Ibarskoj magistrali.

Večernje novosti, najtiražniji dnevni list, "priču" o crvenim beretkama 10. novembra otvara na naslovnoj strani, sa velikim naslovom "Neće Srbe da love". Drugi tekst u istom broju posvećen je hapšenju braće Banović, u kome se koristi činjenica da su uhapšeni na pijaci dok su prodavali paprike, uz dopunu da ih haški tužilac goni zbog *navodnih* zločina u Keratermu kod Prijedora. Zločin u Keratermu se relativizuje, a pažnja primaoca poruke usmerava na to kao da se radi o običnim prodavcima na pijaci. Osim pomenuta dva teksta, skoro cela dva stupca, na istoj strani, zauzima i tekst s naslovom "Papiri u Hag, Alija kod kuće" (predsednik BiH je za njih samo Alija, dok braća Banović imaju i imena i prezimena – prim. autora) u kome portparol Haškog tužilaštva Florans Artman demantuje informacije da Hag vodi istragu protiv Alije Izetbegovića. U okviru tog teksta *Novosti* prenose i saopštenje Nove demokratije s naslovom "Bin Ladenov ortak", govoreći u tekstu o Izetbegoviću kao saradniku Al Kaide i Osame Bin Ladena. Ovaj tekst bio je takođe u funkciji relativizacije haškog tribunala i zločina za koje su pred njim optužena braća Banović.

Glas javnosti istog datuma ima i gotvo identičan naslov na naslovnoj strani "Crvene beretke neće da love Srbe". Slede emotivne priče o braći Banović koje treba da izazovu sažaljenje čitalaca (što je ista matrica upotrebljena prilikom hapšenja svih haških optuženika u Srbiji – prim. autora): prikaz uplakane surpruge jednog od njih "koja je ostala sama sa petomesečnom bebom" i njena rečenica "Predrag nije kriv i to će se dokazati", zatim oca, prijatelja, poznanika. Sugeriju da su braća Banović "odavala utisak vrednih i čestitih ljudi", i da "nikad nisu pravili probleme". Samo u jednoj rečenici pominje se da su "osumnjičeni za ratne zločine u okolini Prijedora 1992. godine". I ovde se kaže da su samo osumnjičeni, a ne da je protiv njih podignuta optužnica pred Haškim tribunalom. O žrtvama zločina opet nema ni reči.

*Ekspres*⁹⁹ objavljuje portret komandanta crvenih beretki Dušana Maričića Gumara u kome navodi da se u "negiranju sposobnosti Gumara da vodi JSO posebno ističu oni koji nisu prošli s njim golgote ratovanja po Krajini", da je postao heroj "ličkog gradića Gračaca", da je "vodio izviđačku jedinicu vojske RSK sastavljenu od žestokih momaka", da "oni koji ga poznaju za Gumara tvrde da je staložen čovek i da nije sklon bilo kakvim

⁹⁹ *Ekspres*, 14. novembar 2001.

ekscsesima", te da "ne pije i ne puši, i kada nije u jedinici sa svojim ljudima slobodno vreme provodi sa porodicom".

Braća Banović su predstavljena kao žrtve, a policija otima "nedužne građane" i isporučuje ih Hagu. Tako su neki od naslova: "Oteta braća Banović sa haške optužnice"¹⁰⁰, "U Beogradu nestala braća Banović"¹⁰¹, "Jedan 'kriv', obojica optuženi"¹⁰², "Ko su otmičari braće Banović", "Fantomski prepad u Obrenovcu"¹⁰³, "Specijalci zategli petlju"¹⁰⁴, "Ustav na usnama, oružje u rukama"¹⁰⁵.

Fotografija u *Glasi* na kojoj devojka sipa vodu pobunjenicima potpisana je sa: "Pomoć naroda. Tokom blokade auto puta građani su Crvenim beretkama donosili hranu, novine i sokove"¹⁰⁶.

Profesor Pravnog fakulteta u Beogradu Kosta Čavoški, kao jedan od vrlo uticajnih intelektualaca u srpskom javnom mnjenju, imao je otvorene stranice nekih štampanih medija da pravda pobunu Jedinice za specijalne operacije. U autorskom tekstu¹⁰⁷ u *Glasi*, profesor Čavoški za pobunu JSO tvrdi da je to "veoma opravdan zahtev da se poštuju Ustav i zakon, da se bivšim komandantima ove jedinice i drugim njenim pripadnicima ne bi desilo ono što je ta jedinica, doduše u neznanju, učinila braći blizancima Predragu i Nenadu Banoviću".

Onog časa kad je premijer Zoran Đinđić pozvao iz Vašingtona svog ministra Duška Mihajlovića i naložio mu da, zarad uspešnog okončanja pregovora (sa Međunarodnim monetarnim fondom – prim. autora) koje vodi, odmah uhapsi prvog koga nađe s liste optuženih prekodrinskih Srba i istoga časa pošalje u Hag, Crvene beretke su konačno shvatile da će najpre biti upotrebljene kao puko sredstvo za hapšenje svojih nesrećnih zemljaka, da bi potom i one same, a naročito njihovi dosadašnji komandanti, bile žrtve istog lukavstva. I tog trenutka su ne samo shvatile šta bar nekog od njih uskoro čeka, nego su i pokazale po čemu se razlikuju od svojih naredbodavaca iz Vlade Srbije.¹⁰⁸

¹⁰⁰ *Blic*, 9. novembar 2001.

¹⁰¹ *Ibid.*

¹⁰² *Blic*, 10. novembar 2001.

¹⁰³ *Ekspres*, 10. novembar 2001.

¹⁰⁴ *Večernje novosti*, 11. novembar 2001.

¹⁰⁵ *Reporter*, 14. novembar 2001.

¹⁰⁶ *Glas*, 13. novembar 2001.

¹⁰⁷ *Glas*, 19. novembar 2001.

¹⁰⁸ *Ibid.*

Za Kostu Čavoškog pripadnici crvenih beretki "kakvi god bili, ipak imaju nekakav moral" a "vladini ministri su lukave i prepredene vidre koje bi da se drugima najpre posluže, a potom ih puste niz vodu, a da ovi to ne primete".

Upravo na tragu ovih preovlađujućih medijskih poruka bili su i iskazi predsednika Demokratske stranke Srbije Vojislava Koštunice i njegovih saradnika, čime je medijska slika zaokruživana: "mediji – analitičari – opozicija".

Po završetku pobune Koštunica je izjavio:

Išlo se ka jednom rešenju uz dosta okolišenja i izgubljenog vremena, ali ipak se išlo ka rešenju koje vodi smirivanju. *S druge strane, radi se o ljudima, koji nisu ugrozili bezbednost države, osim kada je reč o funkcionisanju saobraćaja* (kurziv autora). Njihov posao je takav da nemaju druge uniforme – oni su se pojavili u onom što je njihova radna i svakodnevna uniforma. Da su se stvari rešavale ranije, ovog problema ne bi bilo.

Iako su beretke tvrdile da iza njih ne stoji nijedna partija, sličnost između njihovih izjava i izjava političara u medijima bila je očigledna. I beretke i funkcioneri DSS su objašnjavali da protesta ne bi bilo da postoji zakon o saradnji sa Haškim tribunalom. Crvene beretke su 12. novembra 2001. saopštile da se "nijedan pripadnik te jedinice ne boji izručenja Haškom tribunalu" i da "kad bude donesen zakon o saradnji, on će vredeti za pripadnike ove jedinice". S druge strane, Koštunica je izjavio *Tanjugu*¹⁰⁹ da se "mora imati pravno rešeno pitanje saradnje", te da je to jedini način da se pomogne "našim državljanima koji se nađu na nekoj od haških lista". Potpredsednik DSS Zoran Šami izjavio je na konferenciji za novinare da protesta crvenih beretki ne bi bilo da su odnosi sa Haškim tribunalom regulisani zakonom. Ističući da je informacije o protestu *dobio iz medija*, Šami je rekao da su očigledno pripadnici jedinice povređeni načinom na koji su upotrebljeni prilikom hapšenja braće Banović. "U celom mehanizmu delovanja Ministarstva pravde i policije ima nekih stvari koje bi morale da se menjaju", rekao je Šami.

Tek što su posledice pobune crvenih beretki počele da se otklanjaju, nedeljnik *Reporter* objavljuje spisak 362 policajca¹¹⁰ koje navodno traži Hag, a prema "dobro obaveštenom izvoru" tog lista. U strahu da će doći do

¹⁰⁹ *Novinska agencija Tanjug*, 10. novembar 2001.

¹¹⁰ *Reporter*, 21. novembar 2001.

nove pobune specijalnih jedinica, premijer Đinđić i članovi Vlade morali su ponovo da objašnjavaju javnosti da spisak nije autentičan. Vlada je tvrdila da je spisak dostavila vojna služba jer se na njemu nalaze ljudi lečeni na VMA i oni koji su dobili orden od Miloševića. Temu *Reportera* preuzeli su i drugi mediji, koji su dugo puštali izjave uredništva tog nedeljnika da je spisak autentičan. Međutim, i sam autor teksta koji prethodi spisku iznosi kao moguću tezu da je "koska" sa famoznim spiskom za Hag bačena crvenim beretkama iz tesnog okruženja predsednika Koštunice¹¹¹. *Reporter*, pozivajući se na svoj izvor, piše da je Karla del Ponte predala spisak policajaca, koji je potom dat jednom visokom policijskom generalu i tako stigao do beretki. Novinar zaključuje: "Sve to leglo je ko keč na desetku, budući da su beretke još bile vruće od asistiranja u hapšenju braće Banovića, koji su im, kako se priča, onako usput rekli da ne treba da se zavaravaju da i njih neće za mesec-dva ili koju godinu skupljati po pijacama." Tekst se završava rečima: "Teško da će iko u Srbiji biti dovoljno lud da im se primakne (beretkama, prim. aut.) sa nekim novim spiskom (recimo poput ovog kojeg je *Reporter* 'iskopao' u Hagu – prim. autora) i potraži da li se na njemu krije ime ili nadimak nekog od beretki." Potom sledi spisak imena koje Hag navodno goni.

* *
*

Dana 12. marta 2003. godine ubijen je prvi reformski premijer Srbije.

Projekat reformi Zorana Đinđića i njegove vlade podrazumevao je i promenu dominantnog vrednosnog sistema u Srbiji, za čiju je realizaciju bila ključna saradnja sa Hagom. Stoga je premijer predstavljao glavnu provokaciju konzervativnoj Srbiji koja i dalje ne napušta nacionalističku politiku iz Miloševićevog perioda. Za svoju reformsku politiku Zoran Đinđić nije imao podršku medija. U tom kontekstu, medijski tretman tema kojima se bavi ovaj tekst može se posmatrati kao priprema javnog mnjenja za "logičan" kraj karijere i života jednog "kapoa", "šefa banana republike", "kriminalca" i "ubice".

Brojne naknadne analize i istraživanja pokazuju da je Zoran Đinđić ubijen zbog svoje reformske politike, čiji je ključna odrednica saradnja sa

¹¹¹ Ibid.

Haškim tribunalom. Pokušaj nekih interpretacija Đinđićevog ubistva kao obračuna unutar mafije logički se nadovezuju na medijsku sliku Zorana Đinđića kako je vidi ovaj tekst. Ovaj stav opstaje u medijima i određenim političkim krugovima i danas, tri godine nakon ubistva, i najbolje se vidi kroz tretman suđenja optuženima za atentat.

Epilog 12. marta 2003. godine samo je dokaz više uspešnog stavljanja medija u funkciju destruktivne politike.

Summary

Media image of Zoran Đinđić results from the analysis of the print media coverage of specific developments in Serbia in the period October 5, 2000 - March 2003. The aforementioned coverage was viewed in a broader context of Serbia's recent history, crucial for a genuine insight into media demonization of Zoran Đinđić, as a symbol of a modern and liberal Serbia. In their media analysis the authors opted for the topics that earmarked Đinđić's term of office and distinguished him from the anti-reform forces, particularly those opposing The Hague Tribunal and non-impunity for the crimes committed in Milošević's era. In those terms, the contribution analyses demonization of Zoran Đinđić in the media through several reference events and affairs: the arrest of Slobodan Milošević, his extradition to The Hague Tribunal, the Red Berets' "riot," and the affairs labeled "Proroković and Mihajlov," "Gavrilović" and "letters of Ljiljana Buha, wife of a collaborating witness."

Thanks to the insight into the aforementioned material, the authors were able to perceive that the media criminalization of Zoran Đinđić was just a part of a by far larger campaign aimed at discrediting the late Premier and his reformist course implying a clear breakup with Milošević's policy of crime.

Velimir Čurgus Kazimir

ŠUM LAŽI

Kad govorimo i kad se sećamo Zorana Đinđića, kao da govorimo i kao da se sećamo svojih nekadašnjih života. Naravno, ne zbog neizmerne udaljenosti, ili zato što je novo vreme donelo nešto tako dramatično i originalno, pa se čini da je reč o jednom sasvim novom životu. Ovi životi koje imamo još uvek su, ipak, oni naši stari životi. Nije, međutim, u pitanju samo odnos prema onima koji više nisu među nama, pogotovo onima koji su još uvek intenzivno prisutni, mada bez neodvojivog pratioca postojanja – sopstvene senke. U pitanju je suočavanje – bezmerno sirovo i nasilno suočavanje sa sopstvenom prošlošću, svojevrсна lepeza svedočenja o vremenima koja su prethodila kolektivnim tragedijama – ratovima, propašću, zločinima. Da li se, kad sudimo o onome što nam se desilo, uključujući i likvidaciju Zorana Đinđića, u stvari ne pitamo: kako je bilo moguće da do te mere budemo nesvesni tragičnih naslaga frustracija, mržnje i nasilja u kojima smo odrastali? Kako to da posle skoro deset godina ratova, nasilja i užasnih zločina još uvek nismo bili spremni za hladnokrvno ubistvo prvog srpskog demokratskog premijera? Da li je naše uporno odbijanje da se suočimo sa dubinskim, gotovo arhetipskim naslagama destruktivnosti bilo nedužan roditeljski dar – neka vrsta zlatne socijalističke krletke – ili svesno pothranjivanje iluzije da se priroda jednog društva može promeniti preko noći samo uz pomoć radikalne političke volje?

Da li je, međutim, pitanje "šta nam se desilo" upućeno na potpuno pogrešnu adresu? Ovo "nama" svakako deluje pretenciozno i megalomanski. Nismo, naime, svi mi "mi". Niti ćemo ikada biti. I nije u pitanju samo politički izbor sa koje ćemo se strane "našosti" naći, već jednostavna percepcija vremena. Nije mali broj ljudi koji nisu primetili da se išta neobično dešava – od početka raspada Jugoslavije do Đinđićevog ubistva. Odnosno,

percepcija je kod mnogih isključivo zavisila od položaja (rakursa) iz kojeg su posmatrali svet. Ukoliko su bili zadovoljni svojim položajem, nisu imali ni primedbi.

Kako bi, dakle, izgledala rekonstrukcija društvene i političke istorije Srbije koja ne bi bila istorijska – od datuma do datuma, od događaja do događaja, u kojoj glavni junaci ne bi bili protagonisti iz udžbenika, već hiljade običnih ljudi sa svojim svakodnevnim životima? Možda bi sve bilo daleko razumljivije kada bismo istražili na kojim su se društvenim, kulturnim i individualnim vrednostima gradili ljudski odnosi, institucije, pravila, rituali, navike u poslednjih stotinak godina u Srbiji? Ili bi, možda, bilo dovoljno istražiti sopstveno sećanje.

Koje su ljudske a koje društvene vrednosti bile na ceni u vreme kada je Zoran Đinđić bio student? Kako je izgledala društvena i politička klima početkom osamdesetih, posle Titove smrti i nemira na Kosovu? O tome delimično možemo da sudimo čitajući novine i knjige. O tome može da se stekne izvestan uvid čitanjem rezultata socioloških istraživanja. Posebno su zanimljiva istraživanja vrednosnih orijentacija mladih. Da li je to dovoljno da bismo uprljali prstom u određene pojave, ljude i ideje, i rekli: to je to, tako je sve počelo, odatle je potekla opšta destrukcija i zlo. Kada bi "zlo" bilo generacijska kategorija, možda bismo i mogli nešto da prepoznamo. Zlo koje izvire iz naslaga neznanja, frustracija i iracionalnosti može da hrani i neguje politički sistem, ali nikada u tolikoj meri da bi obuhvatio samo jednu generaciju. Generacija kojoj je pripadao Zoran Đinđić rođena je posle Drugog svetskog rata. Ta generacija svakako nije bila obeležena ratom. Ako je u njoj postojala neka vrsta generacijske uskraćenosti, ona je pre svega poticala iz odnosa prema sopstvenim roditeljima. Oni su pripadali pobedničkoj ili poraženoj generaciji koja je, u različitim istorijskim periodima, isticala svoj status. (Do devedesetih godina daleko su glasnjiji bili oni koji su pripadali pobedničkoj strani.) Generaciji kojoj je pripadao Zoran Đinđić bilo je "suđeno" da se ili prikloni pobedničkoj strani ili da se skloni. Priklanjanje je značilo samo jedno: da se postane deo upravljačkog aparata i establišmenta i čeka svoj trenutak.

Titova smrt označila je početak kraja jednog sistema koji je imao ne samo određene specifičnosti u pogledu političkog, ekonomskog i društvenog ustrojstva, nego i snažne karakterne osobine nacionalnog obeležja poznatog kao jugoslovenstvo. Jugoslovenstvo je imalo svoj zaštitni znak u genijalnom PR-motou "bratstvo-jedinstvo", što je bilo tako jednostavno održavati i braniti. To što je protekom vremena stvarnost bila sve udaljenija od

ove nacionalne kvintesenције nije bio problem onih koji su se brinuli o njegovom izgledu i pakovanju. Ideja jugoslovenstva, pa i samoupravljanja, bila je podržavana i popularisana pre svega na Zapadu. Multietničnost jugoslovenske zajednice – zajedno sa geostrateškim položajem zemlje – učinila je rušenje Jugoslavije svojevrsnim simbolom komunističke destrukcije s kraja dvadesetog veka. Reklamokratija i održavanje sna o Jugoslaviji bilo je deo političkog zadatka ne samo svakog funkcionera nego i svakog građanina. Za Titovog života taj je zadatak obavljan savršeno.

Miloševićev dolazak na vlast značio je za mnoge iz čekajućeg disidentskog ešalona znak da je došao trenutak za preuzimanje vlasti. Ili to, ili da se čeka narednih desetak godina dok se sve ne raščisti.

Kada danas pogledamo istraživanja vrednosnih opredeljenja osamdesetih, ne možemo se oteti utisku masovne apolitičnosti mladih ljudi. Ne samo da predmet istraživanja nije bila popularnost određenih političkih ličnosti, nego ni eventualna popularnost političkih alternativa. Nesposobnost društvene teorije da se suoči sa izazovima vremena ne treba da čudi – teorija je delila sudbinu svoje elite koja je bila ušuškana u nekoj vrsti komformističkog samozaborava. Ko je mogao da zamisli da će se zbir društvenih kriza pretvoriti u zbir nacionalnih katastrofa? U istraživanjima nema pomena o narastajućem nacionalizmu, verskom fundamentalizmu, ratničkom revanšizmu... Samo oni koji su se bavili fenomenom fudbalskih navijača mogli su da naslute ogromnu destruktivnu energiju koja se svakog časa mogla prelitati sa sportskih terena na trgove i ulice. No, i to je imalo jednu globalističku paradigmu – posle Hejsela izgledalo je da su problemi sa navijačima-huliganima nešto što nas takođe čini veoma evropskim.

1. Ko je popularniji?

Kada su ovde uopšte počela da se rade istraživanja političke popularnosti?

Ova istraživanja su, naravno, postojala i pre uvođenja višepartijskog političkog sistema. Postoji, međutim, jedna bitna razlika između istraživanja javnog mnjenja 1991. i osamdesetih. Ranija istraživanja nisu bila personalizovana jer za tako nešto nije postojala politička potreba. Ko je popularniji: Ranković, Nikezić, Kardelj ili Bakarić – to je sa stanovišta tadašnjih istraživača bilo ne samo irelevantno nego i politički isključeno. Popularnost Josipa Broza nije bilo moguće istraživati jer je nju bilo politički neprihva-

tljivo upoređivati. Titova popularnost bila je nešto izvan svake empirije. Koliko su ga gde voleli? Koliko je bio (ne)omiljen u Srbiji? Da li je Aleksandar Ranković bio popularniji od Tita? Za života ili posle smrti? Danas bi nam ti podaci bili od izuzetne pomoći ukoliko bismo želeli da rekonstruišemo mehanizam prihvatanja i odbijanja političkih lidera u kolektivima koji se suočavaju sa krizama. Iza Titove bespogovorne popularnosti stajala je ne samo istorijska i politička moć, nego i zastrašujuća sila tajne policije i mreže "svesnih", dobrovoljnih doušnika. Već tada se znalo da je u Državnoj bezbednosti Šesto odeljenje bilo zaduženo za sve operacije političkog spinovanja – uključujući i prisluškivanja i praćenja, ucene, potplaćivanja, manipulacije putem medija ili samo glasinama...

Koliko je Milošević bio siguran u sebe kada je 2000. godine raspisao izbore? Ko mu je bio glavni istraživač i analitičar? Da li je njegovo samopouzdanje bilo plod snažne impresije njegove supruge? Da li joj se nešto "javilo"? Možda je tome doprinelo neko proročanstvo? Neki Beli mag ili indijski fakir možda su obavili ono što je bio zadatak cele službe.

Uloga Šestog odeljenja DB nije se, očigledno, menjala poslednjih dvadesetak godina. Samo su se tehnike promenile. Sa pojavom velikog broja medija, posebno štampanih, glasine i ubeđivanje javnosti o tome kakav je ko dobile su jednu potpuno novu dimenziju. Bilo je neophodno biti uverljiv na duže staze. Već početkom devedesetih na političkoj sceni Srbije precizno su određeni glavni favoriti i protivnici, kao i oni koji su imali ulogu da daju notu uverljivosti. Oni koji su tada bili obeleženi kao protivnici ostaće to do danas, čak i posle smrti samog Slobodana Miloševića. (To su i dalje: Vuk Drašković, Zoran Đinđić, Vesna Pešić, predstavnici raznih nevladinih organizacija...)

2. Oblikovanje javnosti

Da bismo shvatili kako uopšte funkcioniše uticanje na javnost u Srbiji, moramo pre svega da prepoznamo različite tipove poruka koji se preko medija ili putem usmenih glasina plasiraju. Na primeru Zorana Đinđića lako se može uočiti kakva je strategija.

Kao prvo, postoje dve uporedne matrice kleveta/glasina – jedna koja je aktuelna i vezana za *klevete* koje imaju uporište u savremenim događajima, i druga koja je vezana za određene *istorijske klišeje* i stereotipe. Te dve baterije glasina deluju uporedno, međusobno se dopunjavajući i podstičući.

Posle određenog vremena, uporedo sa matricom kleveta i istorijskih klišeja, stvara se svojevrsan *inventar događaja* koji se koristi kao ilustracija i dopuna matrice. Najzad, istovremeno sa ovim inventarom, formiraće se određena *predstava o karakteru i ličnosti Zorana Đinđića* u kojoj i ono što je objektivno pozitivno, poput energičnosti, preduzimljivosti i ambicioznosti, može biti negativno ocenjeno.

MATRICA KLEVETA:

- Čovek koji je tražio bombardovanje i pobeo od njega! Laž koja se ukorenila. (Neprekidno ju je ponavljao RTS i predstavnici radikala i SPS.)
- Plaćenik stranih obaveštajnih službi, najverovatnije radi za nemačku obaveštajnu službu. Ta "verovatnoća" se pre svega izvodi iz toga što je u Nemačkoj živeo nekoliko godina, što je odlično govorio nemački i što je tamo doktorirao.
- Mafijaš i sklon korupciji! Priča o Đinđićevoj povezanosti sa kriminalom plasirana je vrlo brzo posle njegovog preuzimanja vođstva u Demokratskoj stranci. Ta priča je morala da potre njegovu poslovičnu otvorenost kada je govorio o planovima razvoja stranke. Njegov komentar da želi da od stranke stvori jedno uspešno preduzeće iskorišten je da bi se istakla njegova beskrupuloznost i suštinska apolitičnost. Kada je jednom prilikom rekao da je za onoga kome je do morala bolje da ide u crkvu nego da se bavi politikom – to je protumačeno kao otvoreni manifest amoralnosti.

Kako to da su "mantru" o Đinđićevoj pokvarenosti i izdajničkom karakteru stalno ponavljali vrlo određeni ljudi iz javnog i političkog života: Crnčević, Tirnanić, Ivan Marković, Šešelj...? Da li je to bio znak da su oni bili bolje informisani, ili pametniji od drugih? Ili je, jednostavno, u pitanju bio zadatak dogovoren sa Šestim odeljenjem DB?

Nije nikakva tajna da je saradnja sa Državnom bezbednošću decenijama bila ne samo odskočna daska, nego i stabilan oslonac za mnoge tzv. javne radnike, posebno intelektualce, pisce i novinare. Dolaskom Miloševića na vlast neki od dugogodišnjih policijskih saradnika iz sfere kulture sele se u ugledne i uticajne državne institucije. Njihovo doušničko iskustvo sada se

koristi u poslovima strategijskog PR, u planiranju i proizvodnji novih neprijatelja i odgovarajućih klišeja, u kovanju novih popularnih metafora i širenju glasina najrazličitijih nivoa i uticaja. Nekada, naime, glasina koja deluje krajnje beznačajno i intimno, i koju može da primi veoma ograničeni broj primalaca, biva veoma delotvorna upravo zato što pogađa onaj deo ličnosti koji je pomno istražen. Bivši doušnici dobro poznaju psihološku kartografiju ličnosti kojima se bave. Poznaju i duh palanke koji obrađuje, meša i širi glasine. U njima je Milošević pronašao moćne saveznike. Ti večiti "narodni" prijatelji i moralni dušebrižnici najviše su voleli da operišu gotovim novcem kojim su mogli da "intervenišu" prema potrebama. Njihov uticaj je lako prepoznatljiv. Dovoljno je samo da se setimo Slovenaca kao "austrijskih konjušara i lakeja" i "događanja naroda" u Srbiji. "Oslobađanje" jezika od jednopartijskih, komunističkih stega i ograničenja nije bilo ni tako spontano ni tako prirodno kao što se predstavljalo. U pitanju je bio ozbiljan i dobro razrađen policijsko-politički zadatak u kojem su podjednako učestvovali stari doušnici i novi aparatčiki, iskusni policajci, zaneseni nacionalisti i oduševljeni komunisti.

PREDSTAVE O ZORANU ĐINĐIĆU – NA PRVI POGLED:

- mladost, fizički izgled, obrazovanje
- bogatstvo stečeno negde drugde
- hiperaktivnost, komunikativnost, ambicija
- uspeh u kratkom roku

INVENTAR DOGAĐAJA – POVODI:

- Izbor za predsednika stranke (oceubistvo)

Demokratska stranka ne samo što je izrodila najveći broj novih stranaka, nego je i prva, za sada i jedina, promenila svoga lidera. Ni SRS ni SPS to nisu još uvek uradile, bez obzira što su njihovi lideri i osnivači fizički nedostupni svome članstvu. SPO, koji je prolazio kroz različite krize, i dalje je okupljen oko svoga prvog lidera. Smena Dragoljuba Mićunovića sa čela DS imala je snažne organizacione, kadrovske i političke razloge. Iz te promene je DS nesumnjivo izašla ojačana. Njena baza je proširena, učvršćena organizacija, izgrađena jasna i precizna partijska infrastruktura. Ipak,

dolazak Zorana Đinđića na čelo stranke doživljavan je od strane njenih političkih oponentata kao svojevrsno izdajstvo i "oceubistvo". Taj unutrašnji, stranački "prevrat" često je korišćen kao ilustracija Đinđićeve prevrtljivosti i beskrupuloznog pragmatizma. U tom pogledu Slobodan Milošević, koji je upotrebljavao i "trošio" svoje kadrove na dnevnoj bazi, bio je uzor stabilnosti i lojalnosti.

- Odlazak na Pale – podrška Karadžiću – amoralni pragmatizam

Ova nesrećna politička eskurzija – javna podrška Radovanu Karadžiću i politici SDS u Bosni i Hercegovini – bila je proizvod nejasnog političkog oportunitizma, delom napravljen zahvaljujući snažnom nacionalističkom okruženju. Pokušaj da se DS predstavi kao "patriotskija" srpska stranka u odnosu na vladajući SPS bio je istovremeno i cena podrške nacionalista unutar DS za podršku u smenjivanju Dragoljuba Mićunovića. U ukupnom propagandnom ratu protiv Đinđića i DS "pečeni vo na Palama" korišćen je kao primer njegove neprincipijelosti i prevrtljivosti. To su istovremeno koristili i zvanični, državni propagandisti, i deo civilnog sektora u Srbiji.

- Tajni razgovor sa Miloševićem 1996/97, nedoslednost, sklonost kompromisu

Đinđićev razgovor sa Miloševićem, koji je održan dok je još bio u toku veliki građanski protest u najvećim gradovima Srbije, obelodanio je SPO, glavni partner Demokratske stranke u koaliciji "Zajedno". Sam Zoran Đinđić je potvrdio da je tada imao kontakt i vodio razgovor sa Slobodanom Miloševićem. Iako taj razgovor nije doveo do prekida protesta ili kompromisa u smislu odustajanja od zahteva da se izborni rezultati moraju u celini ispoštovati, ipak je u delu tadašnje opozicije često istican kao deo Đinđićeve verolomnosti. Kasniji konkretni sporazumi o podeli vlasti u Beogradu, koje je realizovao SPO, kao i koalicija na najvišem nivou u vreme bombardovanja 1999, nikada nisu predstavljani na takav način kao ovaj razgovor sa Miloševićem.

- Odlazak u Crnu Goru u vreme bombardovanja 1999, kukavičluk i izdaja

Odlazak Zorana Đinđića u vreme bombardovanja SR Jugoslavije u Crnu Goru najčešće je objašnjavan istovremeno i kao kukavičluk i kao akt

nacionalne izdaje. Na tragu ove "izdaje", na državnoj televiziji su čak širene informacije da je sam Đinđić od svojih "stranih mentora" tražio što žešće bombardovanje. Odlazak Zorana Đinđića odigrao se neposredno posle mučkog ubistva Slavka Čuruvije, koje do danas nije rasvetljeno, iako je potpuno jasno da su ga izveli pripadnici tajne policije i da se nije desilo bez znanja najviših političkih i policijskih krugova – posebno Slobodana Miloševića i Mire Marković. Priča o odlasku (sklanjanju) u Crnu Goru takođe je mistifikovana različitim glasinama. Između ostalog i time da je upozorenje da će biti likvidiran poteklo iz samog DB, konkretno od pokojnog Momira Gavrilovića. Time je kasnije, posle ubistva Momira Gavrilovića, plasiran još jedan urbani mit o Zoranu Đinđiću, o njegovoj navodnoj nezahvalnosti. (Nezahvalnost, proračunatost ili jednostavno zaboravnost provlače se u urbanim kafanskim legendama o Đinđiću kao neka vrsta pomoćnog sredstva kompromitacije.)

- *Hapšenje i predaja Slobodana Miloševića Haškom tribunalu 2002, vrhunac izdajstva*

Zoran Đinđić je bio duboko svestan opasnosti i rizika koje sa sobom nosi hapšenje i isporučivanje Miloševića Haškom tribunalu. Ne samo politički. Prokletstvo i svojevrsna nacionalistička fatva nije bila samo psihološke i simboličke prirode. Svi oni koji su se na neki način (politički, ekonomski, statusno ili krajnje lično) osetili ugroženi ili oštećeni petoktobarskim promenama doživeli su predaju Miloševića kao svojevrsno oslobađanje od svih skrupula i ograničenja. Uklanjanje Đinđića, ne samo političko nego i fizičko, postalo je "zadata tema" koja se oslanjala ne samo na interese pojedinih društvenih grupa, nego i na herojsko-mučeničku tradiciju "crnorukaca". Hapšenje i isporuka Miloševića bila je, naravno, međunarodna obaveza cele srpske Vlade, pa i one savezne. Ipak, samo je Đinđić imao hrabrosti i odlučnosti da to izvede.

Greh ovog čina bio je u inventaru Đinđićevih "grehova" poslednji, najveći i naj snažniji. Ipak, loše mišljenje o Zoranu Đinđiću nije se formiralo samo od sebe i preko noći. Na njemu se radilo godinama.

Negativne karakterne osobine koje su "krasile" Zorana Đinđića:

Ambicioznost, mladost, obrazovanost, energičnost, brzopletost... šta bi se ovde još moglo dodati? Nešto konkretno, opipljivo? Nešto poput Draškovića

kovićeve kuće na Ženevskom jezeru? Ali to već ne spada u karakterne osobine, već u ilustracije.

Mnoge negativne stvari koje su širene o Đinđiću poticale su iz priča o njegovom *okruženju*. Tu se, pre svega, mislilo na njegove veze sa podzemljem, novim bogatašima i tajnom policijom. Tu su, takođe, i njegovi saradnici podložni korupciji, kao i uopšteno nezadovoljstvo intelektualnim i moralnim nivoom nekih njemu bliskih ljudi. O tome ko je stvarno bio blizak sa Zoranom Đinđićem i koliko se on sam bavio kadrovskim poslovima i izborom saradnika – postoje samo maglovite pretpostavke.

Priče proizvode "šum" koji tako deluje da su prve asocijacije na Zorana Đinđića uvek veoma izmešane. Ono što je pozitivno pojavljuje sa kao negativno. Na vrhu liste negativnosti izdvajaju se veza sa kriminalom i korupcijom. Na visokom, četvrtom mestu su pojmovi "izdajnik" i "špijun" (vid. PRILOG 1)¹. Gde je to u Evropi još moguće da se za premijera misli da je izdajnik i špijun?

Negativne slike-priče o srpskim političarima:

Zoran Đinđić nije, naravno, jedini političar o kome se pletu glasine. Pitanje je samo koliko ove glasine utiču na popularnost ličnosti koja je njihov predmet. Postoji, naime, velika razlika između ogovaranja i sistematskog rada na uništavanju pozitivne predstave. Priče o Miloševićevim eventualnim ličnim slabostima nikada nisu postale deo sistematske kampanje. Za razliku od njega, svi ostali opozicioni političari, kada su jednom dobili određenu negativnu auru, teško da su ikada mogli da je se otresu. Evo nekoliko tipičnih glasina – klišeja o srpskim političarima:

- Milošević – sklon depresiji i alkoholu, slab prema ženi, deca ga brukaju
- Drašković – lud, drogira se, slab prema ženi, obogatio se preko noći, sujetan
- Šešelj – lud, prost, opasan, sujetan (nije Srbin, obogatio se preko noći)
- Mićunović - profesor, star, neodlučan, spreman na kompromise
- Koštunica – profesor, lenj, neodlučan, neiskren

¹ Prilozi su dati na kraju ovog teksta.

- Ćosić – star, neodlučan, sujetan

Pojam "profesor" ima negativan predznak jer simbolizuje udaljenost od stvarnosti, a time i od naroda.

ISTORIJSKI KLIŠEI

U satanizaciji Zorana Đinđića posebno je važna uloga tzv. istorijskih klišea. Evo nekih najistaknutijih:

- Nemačka je glavni protivnik Srbije
- Zapadnjačka modernizacija je pogubna za Srbiju
- Srbija pobednik u ratu – gubitnik u miru
- Budućnost Srbije je na Istoku – posebno u savezu sa Rusijom
- Zaostalost čuva nacionalni identitet

3. Stvaranje šuma

U Srbiji ne postoji klasično spinovanje. Time se više bave pojedini političari nego Službe. Službe izvršavaju zadatke. U Srbiji je *dosetka* početak i kraj svakog spinovanja. Na primer: priča o Mićunoviću koji je "jahao popa". Nju je Vojislav Šešelj plasirao Slobodanu Miloševiću kao gotovu ideju kojom se profesor može javno diskreditovati. Rečeno – učinjeno. Ovu izmišljotinu plasirao je sam Šešelj, koji je uvek voleo da bude izvođač svojih "genijalnih" ideja i dosetki. Vuk Drašković je, takođe, godinama bio predmet organizovanog ogovaranja i podmetanja. Za Đinđića se iznova i iznova postavljalo pitanje – odnosno otvoreno izražavala sumnja: od čega je i kako živeo u Nemačkoj.

Kako se stvara mišljenje o nekome?

Postoji više krugova koji određuju kako će ko izgledati u dužem vremenskom periodu. Ovi krugovi se preklapaju i presecaju stvarajući jedan opšti utisak – šum koji pokriva i nadjačava sve druge zvuke. Istovremeno se proizvodi više vrsta šumova. Najjači, tzv. pozadinski šum povezan je sa određenim, duboko ukorenjenim i utisnutim predstavama (istorijskim klišei-ma). Istorijski klišei se podjednako mogu koristiti i u proizvodnji pozitivnih

i u proizvodnji negativnih utisaka i poruka. Kod Zorana Đinđića oni su imali isključivo negativno dejstvo. Centralno mesto ovog šuma predstavljaju Nemačka i "nemački" ljudi. U Srbiji poslednjih stotina godina ne postoji nijedan drugi tako snažan i raširen negativni stereotip o nekoj naciji kao o Nemačkoj. Reći za nekoga da je nemački čovek, u Srbiji ima sasvim drugo značenje od predstave o francuskom, ruskom ili engleskom čoveku. Neki nacionalni pridevi, poput francuskog đaka ili ruske obuke, imaju izrazito pozitivno značenje. Nemačka može biti pozitivna samo u slučaju dobrih mašina, organizacije i vrednoće. Sve ostalo je u dubokoj suprotnosti istinskih srpskih vrednosti. Negativizam koje izaziva sve što je nemačko nije se zadržao samo na istoriji (tj. Prvom i Drugom svetskom ratu). Na ove stereotipe je vešto nakalemljena savremena istorija – Nemačka je, zajedno sa Vatikanom i Kominternom, proglašena glavnim uzročnikom krvavog raspada Jugoslavije. Zoran Đinđić je od početka svoje političke karijere bio opterećen tim "nemačkim" bremenom. Ova vrsta negativnog istorijskog klišea pratiće ga i posle smrti.

Iza kruga istorijskih klišea nastupa krug aktuelnih događaja u kojima se lako pronalaze "slabe" tačke protivnika. Kod Đinđića je lako identifikovati pet ključnih događaja iz kojih se mogu izvući određene koristi. Naravno, ovde uopšte nije bitno šta se stvarno odigralo i koliko je Đinđić sam u tome donosio odluke, kao ni motivi tih odluka. Bitna je samo poruka, ili šum koji iza toga ostaje.

U trećem krugu već postoji oformljeno mišljenje o karakteru i prirodi protivnika. Svi Miloševićevi protivnici su relativno brzo dobili svoje karakterno određenje koje se kao refren onda moglo varirati.

Postojao je i šum koji je određivao kakvo je čije okruženje. U tome je Đinđić bio posebno obrađivan. Ocenjeno je, naime, da je kadrovska baza Demokratske stranke najvrednija, sa najvećim mogućnostima infiltracije. Zbog toga je bilo nužno da se najbliži Đinđićevi saradnici što pre diskvalifikuju kao kriminalci, narkomani, nezalice, pokvarenjaci...

Za razliku od nekih drugih političkih lidera, Đinđiću ništa nije "prišivano" u vezi sa njegovim porodičnim životom. Njegova supruga nije imala ni političkih, ni poslovnih ambicija, deca su bila isuviše mala da bi vodila samostalan život. Nije bilo ni glasina o uzajamnom neverstvu ili mračnoj prošlosti. Kad sada pažljivo pogledamo lične "slabosti" istaknutih političara u Srbiji, lako ćemo otkriti da su glasine o porodičnim neprilikama Slobodana Miloševića mogle da imaju mnogo jače dejstvo nego što su imale. Zamislimo samo da je Zoran Đinđić živeo u takvim porodičnim odnosima kao

Slobodan Milošević. Da li bi u tom slučaju cela priča o njemu kao "nemačkom" čovek uopšte bila potrebna?

4. Gazda

Kad govorimo o istorijskim klišeima i karakterima, oni se u slučaju Zorana Đinđića i Slobodana Miloševića susreću i sudaraju u predstavi i razumevanju jednog pojma koji u srpskom jeziku ima prilično originalno značenje. Reč je o pojmu "gazda". Možda je tajna dugotrajne popularnosti Slobodana Miloševića upravo u predstavi koja se nudi milionima građana Srbije. Biti gazda u Srbiji, u političkom i društvenom smislu, ne znači postati gazda. Gazda se ne postaje – gazda je gazda bez obzira na kojem je mestu ili položaju. Đinđić je imao sasvim drukčiju predstavu o tome od Miloševića. Za njega je "gazdovanje" bilo pitanje organizacije, doslednosti i energije. On je želeo da bude menadžer i partner, a ne gazda. Koliko je ova ideja imala poklonika u Srbiji u trenutku Đinđićeve smrti? Za razliku od Đinđića Milošević je vrlo otvoreno govorio o svome autoritetu i uticaju. Kakav je odnos imao prema svome položaju, takav je bio i prema podanicima. Bio je na distanci koja nije dozvoljavala nikakve sumnje ili pitanja. Neizmerna vera ide sa neizmernom moći. Nije nikakvo čudo što su tradicionalne institucije u Srbiji poklonile svoju veru Slobodanu Miloševiću. U njemu su one prepoznavale svoju vlastitu ulogu – gazdinsku i domaćinsku – koja poznaje samo moć i privilegije, a ne i odgovornost i poštovanje.

Biti "gazda" u Srbiji jeste više od političkog programa i ideologije. Na tome se i grade politike i ideologije. To je bila suština pozitivne i negativne energije koja je bila usmeravana na Đinđića i Miloševića. U tome usmeravanju i koncentrisovanju učestvovala su ne samo službe, nego i "vascelo" srpstvo. Uloga "gazde" u autoritarnim i patrijarhalnim društvima dobija posebno značenje u periodu kriza. Kad se mora voditi rat, to nipošto ne može da radi neko ko nije "gazda". Ako je u nečemu istinski uživao, Milošević je svakako uživao u ulozi gazde. Službe, mediji i dobrovoljci u civilu razvijali su opšte divljenje, pa i obožavanje te Miloševićeve sklonosti.

Gazda nije samo neko kome ne možete lako da pridete, nego i neko koga teško možete slučajno da sretnete. Gazdine sklonosti su misterija. On ne ide na sportske događaje i niko ne zna za koga navija, gazda ne ide u pozorište ili na koncerte (to je, uostalom, nespojivo sa njegovom ozbiljnošću i harizmom), niko nije video gazdu kako posećuje bolnice, obilazi postradale

i unesrećene. U trenucima velikih kriza i izazova, kao što su bili operacija "Oluja" ili početak NATO-bombardovanja, Milošević se ne obraća građanima. Kao i Staljina, i njega, izgleda, teško pogađaju "iznenađenja". On se tada povlači kako bi crpeo snagu i mudrost iz samih nacionalnih prapočetaka. A možda jednostavno pati od glavobolje. U ponašanju i navikama Slobodana Miloševića nema ničega istinski simpatičnog i neposrednog, ničega spontanog i srdačnog. On ne ume na pravi način da odgovori ni na dirigovane ili spontane, svejedno, javne izlive simpatija. Još teže podnosi suprotstavljanje.

Zoran Đinđić je njegova sušta suprotnost. On je prevashodno čovek javnosti. Njegova energija i preduzimljivost su zarazni. Između njega i javnosti nema zidova. Đinđić ne dozvoljava da ga događaji iznenade. On pokušava da izazove događaje.

Kako je uopšte moguće da Milošević bude popularniji od Đinđića? Koje su to individualne, ljudske vrednosti koje stavljaju Miloševića ispred Đinđića? To što u uskom društvu ume da bude šarmantan? Što voli ruske romanse i ume da ih peva? Da li su time bili fascinirani ljudi poput Mihajla Markovića, Brane Crnčevića, Aleksandra Tijanića? U pitanju su svakako osobe koje nisu naivne, već inteligentne i iskusne u političkom životu. Ili su u pitanju bile sveprisutna moć i tajna njenog delovanja, koje pred očima savremenika učestvuju u oblikovanju istorije? Biti učesnik i svedok u realizovanju ove moći sigurno predstavlja snažan izazov za mnoge ljude.

Đinđić niti traži, niti očekuje obožavanje. Očekuje saradnju i podršku. Očekuje i podelu odgovornosti. Ali to je već put kojim ne idu prave gazde.

5. Rad na komunikaciji sa javnošću

Jedan od mitova koji postoje o Vladi Zorana Đinđića, a koji uporno šire članovi Koštuničine Vlade, jeste da je ta Vlada imala izvanredno organizovan sistem komunikacije sa javnošću (tzv. PR) i da su u te svrhe potrošena ogromna sredstva.

Istina je, međutim, da je PR Đinđićeve Vlade organizovan tek posle godinu i po dana od njenog osnivanja. Pogrešno je, naime, uverenje da je Biro za komunikaciju bio PR Đinđićeve Vlade. Na samom početku, naime, ocenjeno je da je nemoguće raditi jedinstven sistem komunikacije sa javnošću za celu Vladu. Bila je to prirodna posledica odsustva koordinacije i

jedinstvene strategije između ministarstava, koja su često bila sastavljena od ljudi potpuno različitih ideja i shvatanja, o političkom izboru da i ne govorimo. Biro za komunikaciju radi kao svojevršno telo koje prikuplja informacije za Kabinet predsednika, ali se ne bavi praktičnim radom koordinacije i usmeravanja rada pojedinih ministarstava. Samo deo tzv. reformskih ministarstava imaju neku vrstu plana i PR koji se podržava iz posebnih donacija. Vladimir-Beba Popović nije se bavio izradom strategije komunikacije sa javnošću. On je bio idealna osoba za tzv. krizni menadžment i "ratnu" Vladu. U uslovima mnogobrojnih političkih kompromisa i podeljenosti u samoj Vladi, on nije bio zainteresovan da organizuje akcije i kampanje karakteristične za PR. On ima pristup onoj vrsti informacija koje mu omogućavaju da realnije vidi slabosti i političku realnost Srbije. Njegovi zahtevi su često sasvim nerealni jer ne uzima u obzir stvarni odnos snaga na društvenoj i političkoj sceni Srbije, ali, s druge strane, oni su u svome radikalizmu krajnje realni – to je radikalizam koji nudi rešenje po kratkom postupku. Zbog toga su neke od intervencija Vladimira Popovića suštinski bile kontraproduktivne jer su izazivale javne (negativne) reakcije pojedinih novinara i medija. Ipak, veoma je teško suditi o ukupnom učinku Vladimira Popovića na formiranje javnog mnjenja o Zoranu Đinđiću i njegovoj Vladi jer nam nisu poznate one druge vrste reakcija od strane medija koje nisu bile javno negativne. Ono što se pouzdano zna jeste da je položaj tzv. reformskih ministarstava (finansije, ekonomski odnosi sa inostranstvom, socijalna politika, privreda i privatizacija, energetika...) u štampi bio mnogo povoljniji od položaja ministarstava koja su pripala strankama (policija, pravosuđe, obrazovanje...) Većim delom to je svakako bila posledica stručnosti i sposobnosti vodećih ljudi ovih ministarstava, ali svakako i dobrog rada ljudi zaduženih za komunikacije sa javnošću.

"Srbija na dobrom putu", kampanja koja je povećavala popularnost i razumevanje onoga što pokušava da uradi Zoran Đinđić, bila je jedina velika PR-kampanja čiji je cilj bio objašnjavanje i popularisanje onoga što radi Vlada. Čak ni ova kampanja nije izvedena do kraja. Obišlo se osamnaest umesto dvadeset i čet-iri grada. (Sam Đinđić je ovu kampanju smatrao za neku vrstu motivacionog treninga.)

Zoran Đinđić je prihvatio ideju za ovu kampanju sa mnogo energije. On se ozbiljno pripremao za svaki grad koji se obilazio. Shema je bila jednostavna – što više razgovora i objašnjavanja sa običnim građanima. Nisu bili predviđeni ručkovi ili posebni susreti sa opštinskim funkcionerima. Glavne ciljne grupe su bile: penzioneri, mladi i nezaposleni. Osnovni cilj je bio objašnjavanje građanima šta Vlada radi, šta je do sada urađeno i kakvi

su planovi. Svaki grad je, međutim, imao svoju specifičnu priču. I težinu. Prema rečima učesnika, najnapetije je bilo u Boru. Đinđić je započeo svoje obraćanje građanima Bora sa dve informacije. Prva je bila loša, glasila je: vi više nemate onaj procenat rude koji omogućava isplativu eksploataciju. Druga je bila pozitivna: i drugi gradovi u Srbiji nemaju rudu pa opet žive i razvijaju se. Takva vrsta obraćanja zvuči kao veoma riskantna dosetka. Ali ta je dosetka u suštini tačna. Preciznost koja ohrabruje, ali tek kada se sa njom suočite. Zamislimo samo koji bi još srpski političar bio u stanju da ovako nešto kaže građanima? To nije bila zamisao nekog PR-štaba. Pogotovo ne nekog policijskog doušnika. Ovakvo obraćanje je nezamislivo i za Slobodana Miloševića u naponu snage. Milošević nikada nije imao ni hrabrosti ni dosetljivosti da izađe s nečim što nije obično pothranjivanje masovnih fantazija i očekivanja. Kada se Milošević uopšte suprotstavio nekom od postojećih klišeja?

6. "Njegovi" ljudi

Priča o ljudima koji su radili za Zorana Đinđića, za njegovog je života bila koncentrisana na nekoliko osoba koje su, u najmanju ruku, bile predstavljane kao kontroverzini biznismeni (Ljubiša Buha "Čume", Miodrag Kostić "Kole", Dragoljub Marković iz Surčina...). Posle Đinđićevog ubistva pažnja se usmerava na ljude iz Vlade koji su osumnjičeni za razne sumnjive radnje (Zoran Janjušević, Nemanja Kolesar, Marija Rašeta-Vukosavljević). Kako vreme prolazi, a formirana je i nova srpska vlada, na red dolaze oni bliski Zoranovi saradnici koji javno nastupaju kao najoštriji kritičari nove vlade. U prvi plan izbijaju Vladimir Popović "Beba" i Čedomir Jovanović. Oni naprosto predstavljaju crvenu maramu za svakoga ko je na nekom odgovornom javnom mestu.

Sukob se sve više usmerava na kritiku i odbranu procesa osobama optuženim da su direktni planeri i izvršioc ubistva Zorana Đinđića. Stiče se utisak da, naročito posle spektakularne predaje prvooptuženog Milorada Lukovića "Legije", u javnosti mora da se pojača sumnja da se sve baš tako odigralo kako stoji u optužnici. Nekoliko medija predvode kampanju dezavuisanja i negiranja optužnice. U tome svakako prednjači "NIN" kao najozbiljniji i najbolje informisani nedeljnik. Priča o "trećem" metku i tajnim izvršiocima koje neko iz nekog razloga i dalje štiti, optužujući patriote Legiju i Zvezdana za nešto što oni nikada ne bi uradili, mora pre ili kasnije da une-

se sumnju u neke od najbližih Đinđićevih saradnika. Priču je na brzoplet i besmislen način "ubio" Dejan Mihailov (vid. PRILOG 2). Ideja da se za zaveru i ubistvo optuži Đinđićevo okruženje – posebno Vladimir-Beba Popović i Čedomir Jovanović – svakako je petparačka, jeftina i suluda, ali može da prođe s obzirom na sve moguće pripreme i manipulacije medijima i glasinama.

Podatak da je ime "Legija" postala svojevrsna mantra u roku od svega nekoliko dana posle njegove predaje, i to pre svega u štampanim medijima, pokazuje kako se "upumpavanje" neke teme, ideje ili pojma može raditi upravo mehanički. Na taj način se Legija, kao naziv, pominje u 254 teksta čak 2007 puta. Reč je o istraživanju medijske pokrivenosti Legijine predaje u periodu od 4. do 6. maja 2005. godine. Pojmovi kao što su zločin ili ubistvo skoro da su izbačeni iz upotrebe. Sličan je odnos i prema žrtvama. One padaju u drugi plan (vid. PRILOG 3).

Pripreme javnosti da se neki drugi ljudi optuže za ubistvo Zorana Đinđića traju od stupanja na vlast nove Vlade. Vladimir Popović, Čedomir Jovanović i donekle Zoran Živković dosledno su optuživani za veze sa sumnjivim poslovima i još sumnjivijim krugovima, čime su oni, tobože, direktno ugrožavali kredibilitet, pa i bezbednost Zorana Đinđića. Time bi se ne samo obračunali sa živim i vrlo opasnim i neprijatnim političkim protivnicima, nego bi trajno obeležili Đinđićevu epohu kao epohu kriminala i korupcije gde je bilo sasvim normalno da se obračuni odvijaju svakodnevno. Izjava Vojislava Koštunice neposredno posle ubistva prvi je impuls ovoj posthumnoj kampanji koju su za života otpočeli *Identitet*, *Kurir* i *Nacional*.

O zloupotrebi medija u Srbiji tokom Miloševićeve vladavine napisani su mnogi eseji, studije i knjige. Mediji i politički kontekst su postali polje ozbiljnih i masovnih istraživanja. Zloupotreba medija nije, međutim, zaustavljena odlaskom Miloševića u Hag. Izvršioc i dalje ostali isti, samo su se promenili naredbodavci. Kao posebno zanimljiva ilustracija moći medijske manipulacije i spremnosti građanstva da bude izmanipulisano može da posluži slučaj "pomračenja od 11. avgusta 1999". Tog dana se, naime, dogodilo potpuno pomračenje Sunca koje se moglo pratiti na velikom delu planete. Za razliku od drugih, pogotovo evropskih zemalja, u Srbiji je taj događaj protekao bez "prisustva" njenih građana. Prethodnih dana je, naime, vođena intenzivna medijska kampanja o štetnosti i opasnosti izlaganja dejstvu pomračenog Sunca, tako da su ulice – čak i u najvećim gradovima – bile potpuno puste. Uterivanje straha je na neki način zaustavilo i saobraćaj i privredni život zemlje. Potpuna iracionalnost ovakvog ponašanja ostala je

bez objašnjenja. Najverovatnije je bila u pitanju neka vrsta vežbe manipulativne "gotovosti". Moramo se, naime, podsetiti da je do pomračenja Sunca došlo samo nekoliko dana posle Kumanovskog sporazuma i ogromnog razočaranja velikog broja građana. Činilo se tada da je Miloševićeva vlast izložena najvećem izazovu.

Umesto pozivanja na odgovornost, prvo je došlo pomračenje Sunca, potom kampanja obnove, a posle toga intenzivno objašnjavanje da NATO ni ovaj put nije uspeo da nas porazi. U tom kontekstu, korišćenje pomračenja nije nimalo slučajno ni iracionalno.

Da li je Đinđić želeo da bude popularan? Ili mu je to bilo svejedno. U negativnim predstavama o njemu dominira slika hladnog, pragmatičnog, superiornog i često ciničnog čoveka. Da li je Đinđić želeo da bude voljen? Ili mu je bilo dovoljno uverenje da će učiniti najbolje što može za svoj narod iako će ga to lišiti popularnosti? U mnogim svojim izjavama Đinđić ima čvrstinu i direktnost nekoga ko previše ne vodi računa o tome kakva će osećanja da izazove. Pa ipak, Đinđiću je itekako bilo stalo da ga narod ne samo razume, nego i voli. Ponekad to vidimo i po određenim potezima – posebno u njegovom odnosu prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi i zidanju Hrama Svetog Save. Iz razgovora sa mnogim njegovim saradnicima oseća se njegova ogromna energija, želja da ne samo menja stvari i daje sve od sebe, nego i potreba da bude voljen.

Đinđić je možda morao da uči kako će svoju empatiju prema narodu da iskaže na neposredniji način, ali to nije bila posledica nedostatka osećanja i topline koju je posedovao, već napetosti i koncentrisanosti na ono što se moralo uraditi. Broj njegovog mobilnog telefona imali su mnogi novinari. Rado se odazivao na pozive da daje intervju. Strasno je objašnjavao, ne samo novinarima nego i običnim ljudima, ali i vrhunskim stručnjacima, šta namerava da uradi. Ta potreba je bila u bliskoj vezi sa njegovom osećajnošću. I ona se ne može objasniti nikakvim pragmatizmom i proračunatošću.

Zoran Đinđić, naravno, nije bio nepogrešiv. Pravio je greške koje su bile posledica pogrešnih političkih procena, izbora ljudi i redosleda poteza, naivnosti ali i preračunatosti. Koliko su njegove greške bile posledica spoljnih okolnosti a koliko onih subjektivni – tek će se utvrđivati.

I danas, tri godine posle njegove smrti, prepoznamo cinizam, štaviše, nepatvoreni nihilizam u rečima i postupcima njegovih najvećih političkih kritičara koji su ga, i za života i posle smrti, naprosto žigosali. Retorika cinizma koja danas vlada na javnoj sceni u Srbiji proizvodi najstrašniju društvenu destrukciju koja se svakodnevno ogleda i u politici, i u medijima,

kulturi, nauci i obrazovanju. Oni kojima je Zoran Đinđić bio glavni pokretač svih zala danas mogu samo da sanjaju o njegovoj posthumnoj popularnosti. I to je neka vrsta pravde koja se ne može promeniti. Za razliku od svih ostalih, Zoran Đinđić je istinska žrtva, žrtva koja je htela da pomogne svome narodu. Time se, izgleda, na kraju, nije moglo manipulirati.

7. Dve sahrane

Sahrana Slobodana Miloševića u Beogradu i Požarevcu, kao i scene koje su se mogle videti preko televizije, prosto podstiču na upoređivanje: sahrana Zorana Đinđića i sahrana Slobodana Miloševića! Jedna spontana, ogromna i veoma potresna, a druga organizovana, teatralna i do krajnosti ispolitizovana. Na Đinđićevu sahranu izašle su stotine hiljada ljudi bez organizacije transporta i mobilizacije partijskog članstva. Đinđićeva sahrana nije bila miting, dok je Miloševićeva sahrana bila pre svega politički miting. Na Đinđićevoj sahrani su građani pokazali svoju snagu i uverenje, dok je na Miloševićevoj sahrani to radila politička elita u borbi za njegovo nasleđe.

Mediji su pomno pratili ove dve sahrane. U nedostatku izazovnijih tema odmah su se pojavili komentari o "nosačima kovčega" i tumačima poslednje volje. Smrt Zorana Đinđića bila je, međutim, izuzetno dramatičan čin, koji se ni na koji način ne može uporediti sa smrću Slobodana Miloševića. Pokušaji naslednika Slobodana Miloševića da i njegovu smrt predstave kao svojevrsno ubistvo nije, naravno, nešto što može da opstane u dužem vremenskom periodu. Taj pokušaj samo pokazuje kako su ovdašnji spindoktori itekako svesni da je pozicija žrtve, dugoročno gledano, odlična investicija. Broj priloga o Slobodanu Miloševiću bio je, međutim, uporno održavan u mnogim medijima (vid. PRILOG 4).

Kako je, međutim, moguće da neko ko je godinama bio žrtva – poput Vuka Draškovića, na primer, ima tako malu popularnost? Danas, kad pogledamo istraživanja javnog mnjenja u proteklih desetak godina, lako uočavamo da je nivo pojedinačne popularnosti lidera demokratske opozicije bila u direktnoj nesrazmeri sa rezultatima izbora. Rejting Zorana Đinđića godinama je održavan na oko 3%. U septembru 2000. bio je 3,4%, a u novembru oko 15%. Rejting Vuka Draškovića bio je sličan, oko 3%. Čak i kad Slobodanu Miloševiću nije "išlo", njihova popularnost nije značajno skakala.

Zbog svega toga, neverovatan skok popularnosti Zorana Đinđića posle njegovog ubistva (vid. PRILOG 5) možda na najdirektniji način pokazu-

je kako se dugogodišnja intenzivna manipulacija javnošću može pretvoriti u svojevrsan bumerang.

Ipak ne možemo da se otmemo utisku da je Milošević za života, kao i posle smrti, bio mnogo pošteđeniji napada na svoju ličnost od Zorana Đinđića. Na samoj sahrani Zorana Đinđića vladika Amfilohije, uostalom, održao je jednu u najmanju ruku čudnu i za tu priliku neprimerenu besedu, u kojoj je njegovu smrt uporedio sa smrću hiljada ljudi u nedavnim ratovima (vid. PRILOG 6). Takva vrsta relativizacije sasvim je nezamisliva u normalnom i civilizovanom svetu. Još je neverovatnija izjava Vojislava Koštunice neposredno posle vesti o ubistvu Zorana Đinđića. Posebno je zanimljivo da je ova izjava u *Politici* skraćena (vid. PRILOG 7).

Urednici *Politike* su najverovatnije ocenili da je izjava do te mere nepristojna i kompromitujuća za samog Koštunicu, pa su je izbacili. Koštunica i Amfilohije su, znači, dok je šok zbog ubistva još uvek bio veoma veliki, lansirali novu mantru: zašto bi smrt Zorana Đinđića bila tragičnija od smrti hiljada ljudi u ratovima; uostalom, sam Zoran Đinđić najviše je odgovoran za sopstvenu smrt jer je poslovaao sa kriminalcima. Na ovu temu su kasnije govorili svi koji su imali nekih ambicija u političkom ili javnom životu – od Dejana Mihailova do raznih novinara.

Na kraju, na radikalsko-socijalističkom ispraćaju Slobodana Miloševića u Beogradu ponovo je pročitana jedna njegov govora. Ovi su se politički burevesnici smrti svoga vođe osetili toliko osokoljeni da su iz svog arsenala laži, podvala i stereotipa još jednom izvukli priču o Zoranu Đinđiću kao agentu stranih službi. Nije zbog toga nimalo čudno da ovi krugovi plasiraju i priču da su Đinđića ubili njegovi strani vlastodršci, a ne srpske ubice-patriote.

8. Očuvanje identiteta

Glavna okosnica satanizacije Zorana Đinđića, i onoga što on predstavlja, mogla bi se svesti na priču o ugroženosti i odbrani nacionalnog identiteta. U svom poslednjem velikom političkom govoru Slobodana Miloševića (5. oktobra 2000. godine), očuvanje nacionalnog identiteta i obeležavanje Zorana Đinđića kao glavnog stratega njegovog uništenja predstavljaju uporišne, mobilizatorske tačke. Kada je Miloševićev govor ponovo pročitana na mitingu povodom njegove smrti u Beogradu, zajedno sa *Prkosnom pesmom* Dobrice Erića (vid. PRILOG 8), time je na simbolički način zatvoren ceo

krug. Taj krug je nesumnjivo projektovan i nacrtan pre pojave Zorana Đinđića. Bio je to krug kojim su bili obuhvaćene sve ljudske delatnosti, sve potrebe, vizije i iluzije. To je bio jedan kompletan svet, otrgnut od sveta, neka vrsta Žil Vernovog *Tajanstvenog ostrva* u kojem je sve utisnuto – od obrazovanja i zapošljavanja, do zdravstva, jezika, muzike, tradicije, običaja, međuljudskih odnosa, odnosa između polova, hrane, ekologije... Priča o Srbima kao Kurdima, priča o nestanku celog jednog naroda, tako prepoznatljiva u Pavićevim *Hazarima*, ovde dobija svoje praktično političko značenje. Ceo je svet u zaveri protiv Srba i Srbije! Za ovaj nebulozni svet Zoran Đinđić je neophodan. Bez njega ni prokletstvo ne može imati smisla. Niti može biti delotvorno. Vuk Drašković nikada nije bio tako zgodan antipod jer je svojom pojavom, jezikom i retorikom isuviše podsećao na ono što su želeli da predstavljaju Milošević i njegovi epigoni.

Zoran Đinđić je predstavnik protivničkog sveta i njegove zavere protiv Srbije. Zbog toga on nikada i ne može da postane gazda jer gazdom, po definiciji, drugi ne upravljaju. Đinđićevo obrazovanje i znanje nisu ništa drugo do ugovor sa đavolom. I sve što Đinđić radi jeste nešto lažno, izveštačeno, najzad i neprirodno. Nasuprot njemu, kod Miloševića je sve prirodno i iskreno. Zbog toga što je bio ateista, Milošević nikada nije bio kritikovan ili odbacivan. Đinđićev odlazak u crkvu je, međutim, često objašnjavao kao svojevršno pretvaranje i proračunatost. Tako je i Miloševićev ateizam postao autentična odbrana nacionalnog identiteta, za razliku od pritvorne Đinđićeve religioznosti. Ceo taj šizofreni koloplet osećanja i mišljenja na pravi način simboliše Dobrica Erić u svojoj *Prkosnoj pesmi*, ispunjenoj u celini izlivima pravoslavne i nacionalističke patetike, koja se čita i kao oproštaj od velikog patriote-ateiste.

Najzad, niko se u Srbiji, baš kao ni u Rusiji, ne oplakuje tako kao Gazda! Njegova teška ruka je takođe deo identiteta.

Valja se, na kraju, podsetiti Amfilohija. U svome oproštajnom govoru o mrtvom Đinđiću on kaže: "U momentu najdubljeg poniženja svoga naroda, on je, na obrenovićevski način – pružio ruku bratskog pomirenja Evropi i svetu!" To je poruka sa višestrukim značenjem. Poruka je istovremeno upućena srpskom narodu, Evropi i svetu i, naravno, budućim srpskim političarima. Prvo: Evropa neprekidno ponižava srpski narod; drugo: srpski narod je spreman da oprost i pruži ruku uprkos svemu; i treće: zna se kako prolaze oni koji pokušaju da sa Evropom komuniciraju na obrenovićevski način. Time su sve stvari stavljene na mesto. Apis u savremenoj Srbiji ima ne samo svoje sledbenike, nego i naslednike.

Žalost povodom njegove smrti i posmrtna popularnost Zorana Đinđića zbog toga su autentični jer iza te žalosti ne stoje ni država ni službe. Pa ni mediji. Da li će mrtvi Đinđić uspeti da se odbrani od svojih neprijatelja i prijatelja-tumača i naslednika – pitanje je koje direktno zavisi od smera i brzine kojom će građani Srbije ići ka budućnosti. Danas, tri godine posle smrti, on je daleko najpopularniji srpski političar. Vojislav Koštunica se sa 83% podrške 2001. godine spustio na manje od 10%. Boris Tadić se sa tridesetak odsto podrške rve sa radikalom Tomislavom Nikolićem. Društvena energija koja je nemilosrdno trošena posle 24. oktobra i 12. marta danas se približila svojoj apsolutnoj nuli. Praznina koju je atentat na Đinđića ispunio i dalje traje.

* * *

PRILOZI

PRILOG 1: Prve asocijacije o Zoranu Đinđiću

	Pozitivne ocene
Energičan, ambiciozan, sposoban	39.0%
Pozitivan, fleksibilan, evropski	21.5%
Reforme	17.7%
Progres ka Zapadu	16.1%
Obrazovan, inteligentan	15.6%
Trudi se, ali bez rezultata	8.7%
Pošten političar	7.6%
Specifična gestikulacija, način govora	4.9%
Vlast	4.8%
Neispunjena obećanja	3.9%
Bolji standard	3.0%
Dobar izgled, šarmantan	2.3%
Haški tribunal	2.2%
Donacije	2.2%
Privatizacija	2.1%

Lukav	1.8%
Nepošten političar	1.5%
Nemački uticaj	1.2%
Lopov, mafijaš, korumpiran	1.1%
Demokratija	1.1%

	Negativne ocene
Lopov, mafija, korupcija	22.8%
Neispunjena obećanja	19.9%
Loš političar	19.4%
Izdajnik, špijun	15.2%
Nepošten političar	8.8%
Rasprodaja preduzeća	6.4%
Haški tribunal	5.0%
Energičan, ambiciozan, sposoban	4.2%
Brine isključivo o sopstvenim interesima	4.2%
Vlast	3.4%
Političar koji zavisi od sveta	3.4%
Lukav	3.2%
Nemački uticaj	2.9%
Gestikulacija, način govora	2.8%
Arogantnost, tvrdoglavost	2.8%
Siromaštvo, nezaposlenost	2.3%
Reforme	2.2%
Privatizacija	1.8%
Meša se u sve, svuda prisutan	1.7%
Švercer cigaretama	1.7%
Veoma se trudi, ali bez rezultata	1.5%
Nizak životni standard	1.5%
Napadi na Koštunicu	1.1%
Napredak u pravcu zapada	1.0%

Izvor: *Strategic Marketing* (istraživanje od 22. juna 2002)

PRILOG 2: Transkript vesti RTV B92 u 19:15, 17. maja 2004.

Voditelj: A na večerašnjoj iznenada zakazanoj konferenciji za štampu, koja to ustvari nije ni bila jer novinari nisu mogli da postavljaju pitanja, predsednik izbornog štaba Dragana Maršićanina, Dejan Mihajlov, pročitao je saopštenje kojim optužuje političare iz bivše vlasti da su bili saučesnici u ubistvu Zorana Đinđića. Mihajlov je pozvao funkcionere Demokratske stranke, Borisa Tadića i Zorana Živkovića, da kažu ko je ubio predsednika njihove stranke i premijera Srbije, ako zaista misle da se odmaknu od ubice.

Dejan Mihajlov: Čitali su i kada su ubijali premijera. Znali su ko je doneo odluku da se Đinđić ubije i znali su ko ga je ubio. Đinđićeva majka to jasno kaže: "Moga sina su ubili njegovi i jedan bivši ministar jasno mi je to rekao". Šta još nije jasno u majčinim rečima? Šta nije jasno u držanju supruge ubijenog premijera, koja u svoju kuću više ne prima gotovo ni jednog od najbližih Đinđićevih saradnika, koji su ga prodali, a možda uradili i nešto gore? I ne dižu oni graju, štiteći porodicu Đinđić, već probajući da zaštite svoju mafijašku porodicu. Da su hteli zaštitili bi njega, ali ne sad, već pre nešto više od godinu dana. Neka Živković i neka Tadić dobro razmisle sa kim su, kako su i za čiji račun vodili prošlu vladu i svoju stranku.

PRILOG 3: Frekvencije

Tabela 1: ZLOČINCI (IZVRŠIOCI)

Milorad Luković Legija (Ulemek)	2007
Cema	12
Komandant, zapovednik JSO	112
Voda JSO	6
Zlikovac	2
Dušan Spasojević Šiptar	98
Mile Luković Kum	34
Zvezdan Jovanović	38
Dušan Krsmanović	8
Saša Pejaković Pele	9
Branislav Bezarević	4
Željko Tojaga.	3
Miloš Simović	7
Aleksandar Simović	5

Ninoslav Konstantinović	5
Vladimir Milisavljević	3
Dejan Milenković Bagzi	8
Sretko Kalinić	4
Milan Jurišić	4
Branko Berček	5
Leonid Milivojević	3
Duško Maričić Gumar	5
Nenad Ilić	13
Nenad Bujošević	11
JSO (Jedinica...)	277
Crvene beretke	85
Arkanovi "Tigrovi"	7
Šeširići (Frenkijevci)	1
Kristijan Golubović	14
Kapetan Dragan	5
Kapetan Džo	24
Željko Ražnjatović Arkan	30
Braća Banović	3
Dragan Veljković (Legijin saborac)	1
Šljivančanin	2
Franko Simatović Frenki	9

Tabela 2: VIĐENI NALOGODAVCI ZLOČINA

Slobodan Milošević	99
Radimir Marković	28
Nebojša Pavković	4
Milorad Bracanović	9
Zoran Mijatović (RDB)	10
Stanišić	14
Marko Milošević	2
Sreten Lukić	4

Lazarević	2
Đorđević	2
Karadžić	10
Mladić	13
Radonjić	1
Nalogodavci	26
Podstrekači	3
Inicijatori	1

Tabela 3: ŽRTVE

Ivan Stambolić	79
Milan Veruović	24
Zoran Đinđić	421
Ubistvo	475
Atentat	154
Vuk Drašković	53
Ibarska magistrala	51
Budva	30
Slavko Čuruvija	7
Miroslav Mišković	5
Milija Babović	5
Šuvad Musić	1
Vuk Bajrušević	1
Biznismeni (bogataši)	9

Tabela 4: CONSIGLIERI (ADVOKATI ZLOČINACA)

Milan Vujin	1
Momčilo Bulatović	20
Marko Milivojević	1
Slobodan Milivojević	62
Nenad Vukasović	18
Zora Dobričanin-Nikodijević	5

Biljana Kajganić	1
Đorđe Mamula (DSS)	2
Advokati	129

Tabela 5: ADVOKATI ŽRTAVA

Borivoje Borović	5
Božo Prelević	23
Nikola Barović	4
Rajko Danilović	21
Marko Nicović	25

Tabela 6: SVEDOCI SARADNICI

Miladin Suvajdžić Đura Mutavi	13
Zoran Vukojević Vuk	15
Ljubiša Buha. Čume	42
Nenad Šare Škene	6

Tabela 7: PREDSTAVNICI POLICIJE, TUŽILAŠTVA
I SUDSTVA, PRAVDE

Marko Kljajević	7
Maja Kovačević-Tomić	26
Goran Radosavljević Guri	32
Dragan Jočić	49
Zoran Stojković	34
Rade Bulatović (BIA)	4
Sonja Brkić	4

Tabela 8: DOGAĐAJ

Predaja	462
Hapšenje	119
Lišavanje slobode	4
Natalija Ulemek	27

Otac Milan	4
Poter(a)nice	42
Potruga	2
Sakrivač	68
Ko pomagao	11
Jataci	10
Dogovor	87
Dil	7
Nagodba	27
Pregovori	38
Legijino obezbeđenje	58

Tabela 9: DELA

Zločin	158
Kriminal	130
Otmice	31
Trgovina drogom	3

Izvor: Ebart konsalting

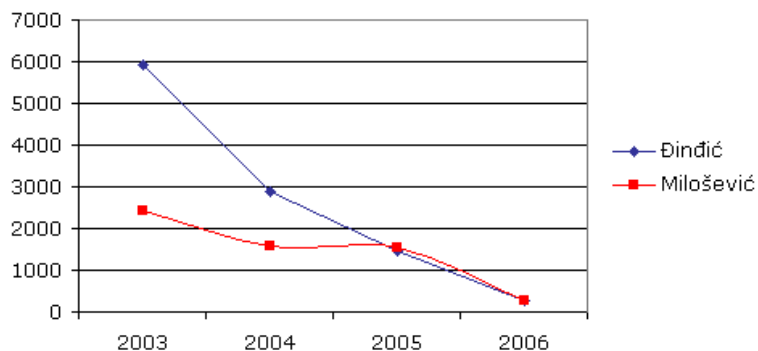
PRILOG 4: Milošević i Haški sud u štampi

1) Slobodan Milošević umro je 11. marta ove godine. Sutradan je obeležena trogodišnjica smrti Zorana Đinđića. Milošević je prethodnih godina bio najviše prisutan u štampi kroz tekstove o suđenju u Hagu. Od ubistva, o Zoranu Đinđiću je pisano u različitim kontekstima, velikim delom i kroz suđenje atentatorima i organizatorima ubistva.

Đinđić i Milošević u štampi: 2003-2006 (tabelarni pregled)

	2003	2004	2005	2006
Đinđić	5912	2877	1452	277
Milošević	5912	1577	1526	286

Đinđić i Milošević u štampi: 2003-2006

Broj tekstova o Haškom tribunalu

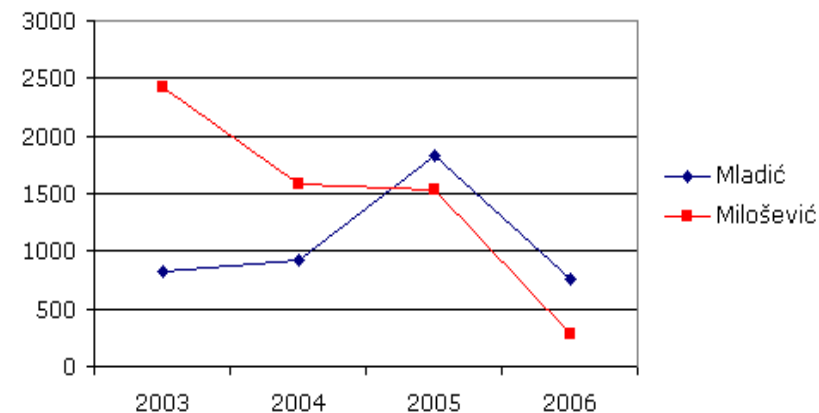
Haški sud	
2003. god	5890
2004. god	7463
2005. god	6470
2006. god	1285

2) Poređenje: Broj tekstova o Miloševiću, do smrti učesniku najvažnijeg procesa u Hagu, i broj tekstova o Mladiću, jednom od dva najpoznatija haška begunca, čije se izručenje traži od Srbije.

Mladić i Milošević: 2003-2006 (tabelarni pregled)

	2003	2004	2005	2006
Mladić	822	927	1836	765
Milošević	2424	1577	1526	286

Mladić i Milošević: 2003-2006.

3) Komparativni pregled: Broj tekstova o Miloševiću, bivšem predsedniku Srbije i Jugoslavije, i o bivšem predsedniku Jugoslavije a sadašnjem premijeru Srbije, i sadašnjem predsedniku Srbije

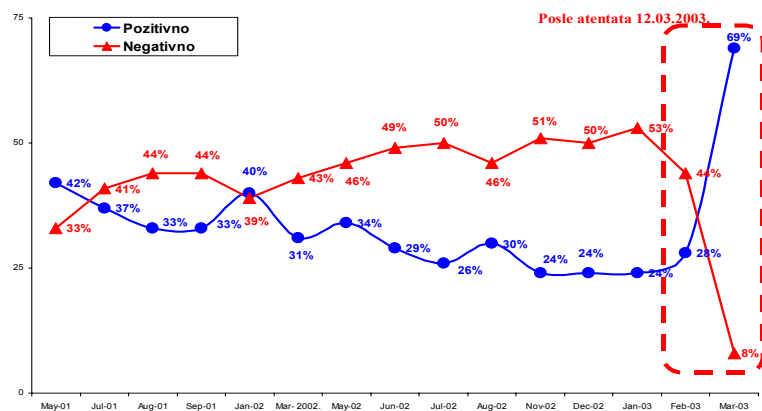
Koštunica, Tadić, Milošević (tabelarni pregled)

	2003	2004	2005	2006
Koštunica	1342	2464	2763	460
Tadić	1651	4286	3666	518
Milošević	2424	1577	1526	286

Izvor: Ebart konsalting

PRILOG 5: Sudovi o Zoranu Đinđiću (grafičku prikaz)

Mišljenje o Zoranu Djindjiću

Izvor: Strategic Marketing

PRILOG 6: Reč Mitropolita Amfilohija na opelu Zoranu Đinđiću u Hramu Svetog Save

Zorana je ubila slepa bratomrznja. On je pomagao dovršenje hrama Svetoga Save jer je znao da bez hrama ne može biti istinske budućnosti i obnove života naroda. U momentu najdubljeg poniženja svoga naroda, on je - na obrenovičevski način - pružio ruku bratskog pomirenja Evropi i svetu.

Svet je ovaj tiran tiraninu, a kamoli duši blagorodnoj. To su reči, draga braćo i tužni zbore, koje nam naviru na um ovde pred odrom Zorana Đinđića, postradalog predsednika Vlade Srbije. Utoliko pre nam te reči naviru na um, ukoliko se nalazimo u hramu koji je izrastao iz spaljenih moštiju i mučeničkog praha najvećeg prosvetitelja srpskog Svetoga Save. Pre Zorana Đinđića na ovom mestu počivao je jedino onaj koji je iza sebe ostavio poruku svome i svakom zemaljskom narodu: "Zemaljsko je za malena carstvo, a nebesko uvek i doveka". To je bio obezglavljeni velikomučenik kosovski Lazar.

Mi se danas ovde opraštamo sa Zoranom Đinđićem. U blizini šanca i spomenika vođu Karadžorđu, čija je glava takođe posečena kumovskom i bratskom rukom i okapala, napunjena slamom u Stambolu, pre dvesta godina. Po onoj narodnoj: svaka rana je pored srca. A, ova rana, rana Zorana Đinđića - ne samo za njegovu majku, za njegovu Ružicu, Luku i Jovanu, nego za sve nas i za celi narod - rana je koja je rana posred srca. Pa se ne zna koja je dublja: ova njegova rana, otvorena rukom bratomrznje, ili ona Mili-

ce Rakić, poginule od bombardovanja 1999. godine, ili ona zaklane Marice Milić iz Belog Polja kod Peći, sahranjene uoči Vidovdana iza oltara Pečke patrijaršije, te iste godine. Ili bezbrojne one rane, nezaceljene, otvorene na ovim našim prostorima, u vreme bezumlja poslednjeg građanskog rata i bombardovanja. Sve te rane obasjava i greje plamen stotinama, u naše dane, zapaljenih kosovskometohijskih svetinja.

Zoran Đinđić, koga ispraćamo danas, iz ovoga svetoga hrama, na večni počinak, biće zapamćen po mnogo čemu. Ali, prvenstveno po tome što je, u momentu najdubljeg poniženja svoga naroda, na obrenovičevski način, ispružio ruku bratskoga mira i pomirenja Evropi i svetu. Ruku, kad su još stotine hiljada njegovog naroda prognanika sa svojih ognjišta u domu bez doma. U zemlji bez zemlje. U otadžbini bez otadžbine.

U trenutku kada nad glavom njegovog naroda stoji mač pilatovske pravde - Zoran Đinđić je pokrenuo obnovu krvotoka narodnog, društvenog i socijalnog života. Obnovu državnog zajedništva i državne zajednice Srbije i Crne Gore, pokidanih veza sa svetom. No, ubila ga je bratska mržnja, kratkoviđa i slepa, koja previda večnu istinu da - ko se mača maši, od mača će i poginuti.

A, ako je ubistvo jednog čoveka - Zorana Đinđića - toliko veliko zlo, koliko li je tek zlo pogibija i stradanje tolikih ljudi u nedavnim ratovima, kod nas i u svetu. Koliko zla i nevino prolivene krvi čeka i u naše dane irački narod od rata koji mu preti.

Pored navedenoga, ono po čemu će se pamtili i po čemu će ovaj narod pamtili Zorana Đinđića - to je i njegova duboka želja i briga za završetak ovoga svetoga, zavetnoga hrama srpskoga pravoslavnog naroda, iz kojeg ga ispraćamo u bezobalnu večnost Božanske tajne.

Rana Zorana Đinđića opominje i podseća sve ljude i narode koji imaju razuma i pameti: dosta je bilo bratomrznje, dosta je bilo rata. Svako ubistvo, od onog Kainovog je bratoubistvo. Dosta je bilo bratoubistva u svetu. Zlo nikome dobra ne donosi. Rat nikome nije brat.

Znao je Zoran da bez hrama, kao bogočovečanske mere ljudskog dostojanstva nema i ne može biti istinske budućnosti i sveukupne obnove života njegovih i svih zemaljskih naroda. Zato, evo i svojim opelom u hramu Svetoga Save on ugrađuje sebe ne samo u svoju brigu, nego samoga sebe i svoju duboku ranu ugrađuje u ovaj hram. Najdragocenije što čovek može ugraditi u svetinju.

Zato se molimo Hristu Bogu, Gospodaru života i smrti, da Svojom svecelosnom i svecelebnom golgotskom ranom, koje se Zoran, kao što sam nedavno čuo, dotakao kada je bio u Jerusalimu, čekajući nekoliko sati da pride Grobu Gospodnjem. Neka bi ta rana golgotskog mučenika i Spasitelja Boga ljubavi, zacelila ne samo ranu Zoranovu, ne samo rane ovog naroda njegovog, ne samo ranu njegove majke, njegovog Luke, Jovane, njegove Ružice, nego neka bi iscelila i sve rane roda njegovog i neka bi opaka bratomrznja u svim zemaljskim narodima bila isceljena. I neka bi bila obasjana, neka bi golgotaska rana obasjala svojom večnom ljubavlju, mirom i istinom sve zemaljske narode.

Neka Gospod, koji je darodavac života i donosilac mira, podari mir prahu njegovome. Mir narodu njegovome. Mir svim zemaljskim narodima. A Gospod koji prima u njedra svoja svako stvorenje, neka upokoji dušu njegovu. U svetlosti večnoj lica njegova, sada i uvek i u vekove vekova. Amin.

PRILOG 7: Koštuničina izjava u štampi povodom ubistva

Zorana Đinđića

1) *Blic*, 13.mart 2003, str. 9

Vojislav Koštunica

OVO JE STRAŠNO

BEOGRAD – Predsednik Demokratske stranke Srbije Vojislav Koštunica na vest o atentatu na premijera Srbije Zorana Đinđića rekao je da prva reč koja mu pada na pamet glasi "strašno" i da je "sama činjenica da nam se političko nasilje ne događa prvi put, užasno upozorenje koliko smo malo odmakli na putu stvarne demokratizacije društva".

– Zoran Đinđić i ja se u mnogo čemu ne slažemo i mnogo toga jedan drugome zameramo i programski i metodološki. Ono što je, međutim, u ovom trenutku za mene jedino važno jeste to da najdublje i najoštrije osuđujem svaki vid terorizma, nasilja, primene sile u političkim i svim drugim obračunima – rekao je Koštunica.

– Bojim se da je ovo, nažalost, još jedna surova opomena, da moramo pogledati istini u oči i videti koliko je kriminal prozeo sve društvene pore. Kriminal se ne može deliti na dobar i loš, naš i njihov. Moramo shvatiti da je on razoran po društveno tkivo i da je prirodni neprijatelj svih demokratskih institucija. Naravno da se nadam da će svi počinioći biti privedeni pravdi, a posebno se nadam da ćemo konačno svi, i vlast i opozicija, staviti prst na čelo i povući jasnu crtu između onoga što jeste i što nije zakonito. Tu nema mesta za kompromise i nagodbe – poručio je Koštunica.

2) *Politika*, 13. mart 2003, str. A2

KOŠTUNICA: SUROVA OPOMENA

Autor: PRENETO

Predsednik Demokratske stranke Srbije Vojislav Koštunica na vest o atentatu na premijera Srbije Zorana Đinđića rekao je da prva reč koja mu pada na pamet glasi – strašno i da je "sama činjenica da nam se političko nasilje ne događa prvi put, užasno upozorenje koliko smo malo odmakli na putu stvarne demokratizacije društva".

"Zoran Đinđić i ja se u mnogo čemu nismo slagali i mnogo toga jedan drugome smo zamerali i programski i metodološki. Ono što je međutim u ovom trenutku za mene jedino važno jeste to da najdublje i najoštrije osuđujem svaki vid terorizma, nasilja, primene sile u političkim i svim drugim obračunima", rekao je Koštunica.

"Bojim se da je ovo nažalost još jedna surova opomena, da moramo pogledati istini u oči i videti koliko je kriminal prozeo sve društvene pore.

Naravno da se nadam da će svi počinioći biti privedeni pravdi, a posebno se nadam da ćemo konačno svi, i vlast i opozicija, staviti prst na čelo i povući jasnu crtu između onoga što jeste i onoga što nije zakonito. Tu nema mesta za kompromise i nagodbe", poručio je Koštunica.

PRILOG 8: Izgovoreno na sahrani Slobodana Miloševića

1) Poslednji veliki Miloševićev govor, održan 2. oktobra 2000. godine

NE NAPADAJU SRBIJU ZBOG MILOŠEVIĆA,
NEGO NAPADAJU MILOŠEVIĆA ZBOG SRBIJE

Poštovani građani,

Pred drugi krug izbora želim da vas na ovaj način upoznam sa svojim viđenjem izbornih i političkih prilika u našoj zemlji, posebno u Srbiji.

Kao što i sami znate punu deceniju traju naponi da se celo Balkansko poluostrvo stavi pod kontrolu nekih zapadnih sila. Veliki deo tog posla je obavljen uspostavljanjem marionetskih vlada u nekim zemljama, pretvaranjem tih zemalja u zemlje ograničenog suvereniteta ili lišene svakog suvereniteta.

Zbog našeg otpora takvoj sudbini za našu zemlju, mi smo bili izloženi svim pritiscima kojima u savremenom svetu ljudi mogu biti izloženi. Broj i intenzitet tih pritiska umnožavao se kako je vreme prolazilo. Svoje iskustvo u drugoj polovini dvadesetog veka koje velike sile imaju u rušenju vlada, izazivanju nemira, podsticanju građanskih ratova, kompromitovanju i likvidiranju boraca za nacionalnu slobodu, dovođenja država i naroda na rub siromaštva - sve je to primenjeno na našu zemlju i naš narod.

Događaji koji su organizovani za naše izbore su, takođe, deo te organizovane hajke na zemlju i narod, zato što su naša zemlja i narod barijera uspostavljanju potpune dominacije na Balkanskom poluostrvu.

U našoj javnosti je već dugo prisutna grupacija koja, pod imenom opozicione političke partije demokratske orijentacije, zastupa interese vlada koje su nosioci pritiska na Jugoslaviju, a posebno na Srbiju. Ta grupacija se na ovim izborima pojavila kao Demokratska opozicija Srbije. Njen stvarni šef nije njihov kandidat za predsednika države. Njen dugogodišnji šef je predsednik Demokratske stranke i saradnik vojne alijanse koja je ratovala protiv naše zemlje. On svoju saradnju sa tom alijansom nije mogao ni da sakrije. Uostalom, čitavoj našoj javnosti je poznat njegov apel NATO-u da se Srbija bombarduje onoliko nedelja koliko je neophodno da bi se njen otpor slomio. Na če-

I tako organizovane grupacije na ovim izborima nalazi se, dakle, zastupnik vojske i vlada koje su nedavno ratovala protiv Jugoslavije.

Zastupajući te interese, iz ove grupacije su našoj javnosti poslate poruke - da će sa njima na čelu Jugoslavija biti izvan svake opasnosti od rata i nasilja, da će doći do ekonomskog prosperiteta, vidno i brzo ostvarenog višeg standarda, takozvanog povratka Jugoslavije u međunarodne institucije, i tako dalje.

Poštovani građani,

Moja je dužnost da vas javno i na vreme upozorim da su ta obećanja lažna. I da stvari stoje obratno, jer upravo naša politika garantuje mir - a njihova samo trajne sukobe i nasilje. A evo zašto.

Uspostavljanjem vlasti koju podržava, odnosno koju instalira zajednica zemalja okupljenih u NATO alijansi, Jugoslavija bi neizbežno postala zemlja čija bi se teritorija brzo rasparčala. To nisu samo namere NATO, to su i predizborna obećanja Demokratske opozicije Srbije. Od njihovih predstavnika smo čuli da će Sandžak dobiti autonomiju za koju se član njihove koalicije Sulejman Ugljanin, vođa separatističke muslimanske organizacije, zalaže već deset godina i koja faktički definitivno izdvaja Sandžak iz Srbije. Njihova su obećanja takođe vezana za davanje autonomije Vojvodini koja je takva da je ne samo izdvaja iz Srbije i Jugoslavije, već je, po svemu, čini sastavnim delom susedne Mađarske. Na sličan način bi se odvojila od Srbije i druga područja, naročito neka njena rubna područja. Njihovo pripajanje susednim državama odavno je vruća tema tih država, a koje stalno podstiču pripadnike manjina tih država u Jugoslaviji da daju svoj doprinos prisajedinjenju delova naše zemlje susednim državama.

U sklopu te politike za rasparčavanje Jugoslavije Kosovo bi bila prva žrtva. Njegov sadašnji status bi se proglasio za legalan i definitivn. To je prvi deo Srbije sa kojim bi se ona morala da oprosti, ne izražavajući, pri tom, čak ni nadu da će joj taj deo njene zemlje jednom moći da bude vraćen.

Teritorija koja bi preostala da nosi ime Srbije bila bi okupirana od strane međunarodnih, američkih ili nekih trećih vojnih snaga koje bi tu teritoriju tretirale kao vojni poligon i kao vlasništvo kojim se raspolaže u skladu sa interesima sile čija se vojska na njoj nalazi.

Sliku tog raspolaganja i posledice toga raspolaganja, gledali smo već decenijama, a naročito, u ovoj deceniji u mnogim zemljama širom sveta, nažalost poslednjih godina i u Evropi, na primer na Kosovu, Republici Srpskoj, Makedoniji, u našem neposrednom okruženju. Srpski narod bi snašla sudbina Kurda, sa perspektivom da budu istrebljeni brže jer ih je manje od Kurda i jer bi im kretanje bilo ograničeno na manji prostor nego što je onaj na kome se Kurdi već decenijama nalaze.

Što se Crne Gore tiče njena sudbina bi bila prepuštena mafiji čija bi pravila igre građani trebalo dobro da znaju. Svaka nedisciplina, a pogotovo svako protivljenje interesima mafije stavlja vas na listu za odstrel koja isključuje pravo na svako pomilovanje.

Dao sam ovaj prikaz o sudbini Jugoslavije u slučaju da se prihvati izbor NATO-a za našu zemlju, sa ciljem da upozorim i na to da bi u tom slučaju osim gubitka zemlje i poniženja njenih građana, svi živeli pod neprekidnim nasiljem.

Novi vlasnici državne teritorije nekadašnje Jugoslavije kao i okupatori preostale srpske teritorije vršili bi, po prirodi stvari, teror nad stanovništvom, čiju su teritoriju okupirali. Sam srpski narod bi istovremeno vodio neprekidnu borbu za ponovo uspostavljanje srpske države i za svoje ponovno okupljanje u njoj. Oni ne žele mir i blagostanje na Balkanu, oni žele da ovo bude zona stalnih sukoba i ratova koji bi im pružili alibi za trajno prisustvo.

Marionetska vlast, dakle, garantuje nasilje, mogući dugogodišnji rat, sve samo ne mir. A samo naša sopstvena vlast garantuje mir.

Zatim, sve zemlje koje su se našle u statusu ograničenog suvereniteta, sa vladama pod uticajem stranih sila, vrtoglavom su brzinom postajale siromašne. I to na način koji isključuje nadu u pravednije i humanije socijalne odnose. Velika podela na većinu siromašnih i manjinu bogatih - to je slika Istočne Evrope već nekoliko godina i nju svi možemo da vidimo. Ta slika ne bi mimoišla ni nas. I mi bismo, pod komandom i kontrolom vlasnika naše zemlje, brzo stekli ogromnu većinu veoma siromašnih čija je perspektiva da iz tog siromaštva izađu veoma, veoma neizvesna i daleka. Manjina bogatih bila bi sastavljena od švercerske elite, kojoj bi bilo dopušteno da bude bogata samo pod uslovom da bude u svakom pogledu lojalna komandi koja odlučuje o sudbini njihove zemlje.

Javna i društvena svojina bi se brzo transformisale u privatnu, ali vlasnici te svojine, iz dosadašnjeg iskustva naših suseda, bi po pravilu bili stranci.

Mali izuzeci bi bili isključivo oni koji bi pravo na vlasništvo kupovali lojalnošću i pokornošću koja ih izmešta iz sfere elementarnog, i nacionalnog i ljudskog, dostojanstva. Najveća nacionalna dobra u tim prilikama postaju vlasništvo stranaca, a oni koji su njima do sada upravljali, činili bi to, u ovim izmenjenim prilikama, kao službenici stranih firmi u sopstvenoj državi.

Uz nacionalno poniženje, rasturanje države i socijalnu bedu nužno bi moralo da dođe do mnogih oblika socijalne patologije, među kojima bi kriminal bio prvi. To nije puka pretpostavka već iskustvo svih zemalja koje su prošle taj put koji mi izbegavamo po svaku cenu. Prestonice evropskog kriminala već skoro decenijama nisu na Zapadu, kao što je nekada bilo, već na istoku Evrope. Našem narodu i ovaj sadašnji kriminal teško pada jer smo dugo, od Drugog svetskog rata do 90-ih godina, živeli u društvu koje za kriminal tako reći nije znalo. A neki veći kriminal koji se ne može izbeći u društvu koje bismo postali, gubljenjem suvereniteta i velikog dela teritorije, taj veći kriminal bio bi za naš mali i na kriminal nenaviknut narod, opasan kao što je za društvo i njegove građane opasan rat.

Jedan od bitnih zadataka marionetske vlasti u svakoj zemlji, pa i u našoj, ako bismo je imali, jeste gubljenje identiteta. Zemlje kojima se komanduje spolja, relativno se brzo rastaju sa svojom istorijom, sa svojom prošlošću, sa svojom tradicijom, sa svojim nacionalnim simbolima, sa svojim navikama, često i sa sopstvenim književnim jezikom. Nevidljiva na prvi pogled, ali veoma efikasna i nemilosrdna, selekcija nacionalnog identiteta, svela bi ga na nešto nacionalnih jela, poneku pesmu i kolo, imena nacionalnih heroja nadenuta prehrambenim proizvodima i kozmetičkim sredstvima.

Jedna od zaista nesumnjivih posledica zaposedanja teritorije neke zemlje od strane velikih sila u dvadesetom veku je poništavanje identiteta naroda koji u toj zemlji živi. Iz iskustva drugih zemalja vidi se da narod jedva da je u stanju da prati brzinu kojom počinje da upotrebljava tuđi jezik kao svoj, da se identifikuje sa tuđim istorijskim ličnostima zaboravljajući svoje, da poznaje bolje književnost svog okupatora od svoje književnosti, da glorifikuje tuđu istoriju često se rugajući svojoj, da liči na druge umesto na sebe... Gubljenje nacionalnog identiteta je najveći poraz jedne nacije, a to se ne može izbeći u savremenom obliku kolonizacije. Osim toga, taj novi oblik kolonizacije isključuje, već po svojoj prirodi, svaki uslov za izražavanje mišljenja, ispoljavanje volje, a pogotovo isključuje mogućnost za stvaralaštvo bilo koje vrste. Neslobodne zemlje ukidaju pravo građana koji u njima žive da slobodno izraze svoje mišljenje, jer bi se to mišljenje, pre svega, sukobilo sa neslobodom. Otuda je tortura nad mišljenjem najdosledniji i najneophodniji oblik torture u zemlji koja je izgubila slobodu. A o ispoljavanju volje, razume se, tek o tome nema ni govora. Manifestovanje volje je dopušteno samo u vidu farse, ispoljavaju ga samo skutonoše stranih gazda. A njihova simulacija slobodne volje služi kao pokriće okupatoru da je uspostavio demokratiju u čije ime je i zaposao teritoriju tuđe zemlje. Naročito želim da naglasim, zbog mladih ljudi, intelektualaca, naučnih radnika, da su zemlje lišene suvereniteta po pravilu lišene i prava na stvaralaštvo, a naročito na stvaralaštvo u oblasti nauke. Veliki centri, velike moći, finansiraju naučno stvaralaštvo, kontrolišu domašaje i odlučuju o primeni njegovih rezultata. Zavisne države, ukoliko imaju naučne laboratorije i naučne institute nemaju ih kao samostalne subjekte, već kao ispostave centrale koja im kontroliše sve, a naročito domašaje u stvaralačkom mišljenju i radu. Ti domašaji se moraju kretati u granicama koje u okupiranu zemlju i okupirani narod neće uneti seme pobune ili emancipacije.

U ovom trenutku, pred drugi krug izbora, zbog sumnje Demokratske opozicije Srbije da može da ostvari rezultat koji im je potreban, pripadnici vrha DOS-a, novcem unesenim u zemlju potkupljuju, ucenjuju i zastrašuju građane i organizuju štrajkove, nemire i nasilje, ne bi li zaustavili proizvodnju, svaki rad i svaku aktivnost. Sve, razume se, sa ciljem da u Srbiji stane život i sa obrazloženjem da taj život može ponovo da počne i da se odvija uspešno i dobro, kada počnu da ga organizuju oni koji ovde zastupaju okupatorske namere, planove i interese. Naša je zemlja suverena država, ima svoje zakone, svoj Ustav, svoje institucije.

Srbija je dužna a i zaslužila je da se odbrani od invazije koja joj je pripremljena kroz razne oblike subverzije.

A građani su dužni da znaju da učešćem u subverziji kojoj je cilj spoljna dominacija nad njihovom zemljom, odnosno okupacija njihove zemlje, snose istorijsku odgovornost za ukidanje prava svojoj zemlji da postoji, ali snose odgovornost i za gubljenje kontrole nad sopstvenim životom.

Prepuštajući svoju zemlju drugima, tuđoj volji, prepuštaju isto tako tuđoj volji i sopstveni život i život svoje dece. I mnoge druge ljude.

Smatrao sam kao svoju dužnost da upozorim građane naše zemlje na posledice aktivnosti koje finansiraju i podržavaju vlade zemalja NATO alijanse. Građani mogu da mi veruju i ne moraju da mi veruju. Moja je želja da se u moja upozorenja ne uvere kasno, da se ne uvere tek onda kada bude teško da se isprave greške koje su građani u svo-

joj naivnosti, površnosti ili zabludi sami učinili. Pa će se te greške teško otklanjati, a neke možda neće moći nikada da se otklone.

Moj motiv da izrazim svoje mišljenje na ovaj način nije uopšte lične prirode. Dva puta sam biran za predsednika Srbije i jednom za predsednika Jugoslavije. Valjda bi svakome posle ovih deset godina trebalo da bude jasno da oni ne napadaju Srbiju zbog Miloševića, nego napadaju Miloševića zbog Srbije. Moja savest je u tom pogledu savršeno mirna. Moja savest, međutim, ne bi bila ni najmanje mirna ako svom narodu ne bih, posle svih ovih godina na njegovom čelu, rekao šta mislim o njegovoj sudbini ako bi mu tu sudbinu nametnuo neko drugi, makar i tako što bi narodu objašnjavao kako je takvu sudbinu izabrao sam.

Ta zabluda da bira sam ono što za njega bira neko drugi najopasnija je zabluda i glavni je razlog moje odluke da se javno obratim građanima Jugoslavije. Hvala.

2) Dobrica Erić: PRKOSNA PESMA

Ja
rab Božji
Srbini
sa prosedom bradom
izjavljujem dragovoljno
kroz lance i žicu
pred svedocima
Silom, Mukom i Nepravdom
da sam kriv i da priznajem krivicu!

Kriv sam što sam neko
a ne niko i netko
Kriv sam što u doba opšteg srbobrsta
idem u pravoslavnu crkvu
doduše poretko
i što se krstim ovako
s tri prsta!

Kriv sam što jesam
a treba da nisam
Kriv sam odavno
što stojim uspravno
i gledam u nebo, umesto u travu
Kriv sam što se drznih protiv krivde
kriv sam
što opet slavim svoju krsnu slavu!

Kriv sam što pišem i čitam ćirilicom

Kriv sam što pevam, smejem se i
psujem
a ponekad i lajem
Kriv sam i priznajem
da ne znam što znam i da znam što ne
znam
Kriv sam, i da završim
s najvećom krivicom
(pre nego što se zacnem od smeha),
kriv sam tvrdoglavac
što sam Pravoslavac
i Svetosavac i što ne verujem
u sveti zločin i oproštaj greha!

Kriv sam i grešan
dakle
što postojim
i kad već postojim i još drsko stojim
što bar ne priznam da ne postojim!

Ako to priznam
da sačuvam glavu
izgubiću časni krst i krsnu slavu
Ako ne priznam
crno mi se piše
ceo svet će na moju Zemlju da kidiše
Rulje bivših ljudi
lopova i golja
čopori robota i drugih monstuma

kidisaće na moje voćnjake i polja
i na moju belu kuću pored druma
oko koje kao najlepše odive
cvetaju trešnje, jabuke i šljive.

Pa evo
priznajem i to
za spas roda
Ja više ne postojim
skinite me s liste
Ja sam od sad samo
vazduh, svetlost i voda
tri elementa koja vam koriste
A ovo što pred vama govori i hoda
to je ono što vi od mene stvoriste!

Moja ružna slika
ozverena lika
koju umnožavate u večeri i jutro
to je slika vaše svesti i podsvesti
to nisam ja, spolja
to ste vi - iznutra!

Moj dušmanine sa hiljadu ruku
s hiljadu slugu i sluškinja laži
ubrao si mi sunce ko jabuku
i radost čistu ko bulka u raži
Moji će potomci piti jed i čemer
a tvoji već piju gorku medovinu
za krvav novac kojim puniš čemer
rasprodajući moju dedovinu
Usud će ti ludačku košulju obući
i tada će se malo razdaniti
ili će planeta od sramote pući
i sve nas u isti ambis sahraniti!

Mnogo ste važne
Zemljo moja mila
Ti i Tvoje sestre
Istina i Pravda
čim se na vas digla ovolika sila
čim su na vas zinule
krivda i nepravda.
Rulje bivših ljudi
ubica i golja
čopori robota i drugih monstruma

palacaju na tvoje voćnjake i polja
i na moju belu kuću pored druma
oko koje kao najlepše odive
cvetaju lipe, jabuke i šljive.

Šta će ovde džihadlije
krštaši, farmeri
koji Ti čereče sinove i kćeri
Mora da su čule belosvetske bande
da imaju zlatna srca
pa ih vade
da ih presade u sopstvene grudi
ne bi li i oni tako bili ljudi.

Gospodo tužiocu
suci i dželati
ispisali ste mi svoje zapovesti
po zenicama
najfinijem staklu
što teže živim, lakše ću umreti
Zašli ste mnogo u noć poodmaklu
ali uzalud ćete linčovati
najgostoljubiviji narod na planeti
(zbog čega ćete goreti u paklu)
jer Ljudsko Srce
čudo nad čudima
neće da se primi u vašim grudima!

Mi se ne plašimo smrti
crne vuge
već ropskog života i bolesti duge
Smrt je česta pojava međ nama Srbima
kao što su proleće, leto, jesen, zima
I nije strašnija
pogotovu danju
od suše, poplave, zemljotresa, mraza
kad je čovek sretne na svome imanju
okađene duše i svetla obraza.

Zlonamernici
siti i maniti
sve mi zabraniste u rođenoj kući
al ne može mi niko zabraniti
da pevam i da se smejem umirući
a to se vama više ne događa
ni kad svadbujete

ni kad vam se rađa!

Poštediti me koca i konopca
i razapnite me na vrhu planina
ko vaši praoci što su mog Praoca
Isusa Hrista Nazarećanina.

Ja ću da gledam
a vi zažmurite

inače će vam se oči rasprsnuti
od sjaja mog lica
Samo, požurite
što pre me razapnete
pre ću vaskrsnuti!

(1993)

Summary

Influence on and shaping of public opinion are of key importance for understanding not only of the media and elite functioning, but also of much deeper political and social processes in Serbia. Attitudes towards Zoran Đinđić genuinely reflected diverse political and social interests most directly exercised through political and police power centers, which continued their operations after the ouster of Slobodan Milošević. Demonization of Zoran Đinđić began the very moment he stepped on Serbia's political scene of Serbia. Combined methods of demonization as a legacy of one-party system: admixture of historical clichés and prejudices with newly-fangled clichés and rumors. What could and what could not be controlled and manipulated in period 1999-2006.

Marijana Obradović

SUDSKI PROCES OPTUŽENIMA ZA UBISTVO PREMIJERA ZORANA ĐINĐIĆA

Pretres za atentat na premijera Republike Srbije Zorana Đinđića, pod službenom oznakom Kp.br. 5/03, počeo je 23. decembra 2003. godine u sudnici broj 1, u zgradi Specijalnog suda u Beogradu. Pretresno veće posebnog odeljenja za organizovani kriminal pri Okružnom sudu u Beogradu čine sudije: predsednik veća Marko Kljajević, i članovi veća Milomir Lukić i Nata Mesarević. Optužnicom specijalnog odeljenja Okružnog tužilaštva u Beogradu, čija je službena oznaka Kts. br. 02/03, prvobitno je bilo obuhvaćeno 36 lica, od kojih su samo neki bili optuženi za atentat na Zorana Đinđića. Većina je bila optužena za ubistva, otmice i druga krivična dela koja su izvršili kao pripadnici organizovane kriminalne grupe. Na zahtev bivšeg specijalnog tužioca, a sada zamenika Jovana Prijića, i jednog broja branilaca okrivljenih, pretresno veće je 17. februara 2004. godine donelo rešenje o razdvajanju postupaka protiv okrivljenih za atentat na Zorana Đinđića i onih koji su optuženi za druga krivična dela koja su činili kao pripadnici organizovane kriminalne grupe.

Posle razdvajanja postupka, protiv 13 lica vodi se postupak za atentat na Zorana Đinđića. Milorad Ulemek – Legija, Zvezdan Jovanović, Dejan Milenković – Bagzi, Dušan Krsmanović, Saša Pejaković, Branislav Bezarević i Željko Tojaga nalaze se u pritvoru Okružnog zatvora u Beogradu, dok se Aleksandar i Miloš Simović, Vladimir Milisavljević, Ninoslav Konstantinović, Milan Jurišić i Sretko Kalinić nalaze u bekstvu i još uvek nisu dostupni pravosudnim organima, te se ovim licima sudi u odsustvu.

Pretres je otvoren u odsustvu prvookrivljenog Milorada Ulemeka i Dejana Milenkovića, ali su obojica optuženih postali dostupni pravosudnim

organima, Milorad Ulemek, 2. maja 2004. godine nakon predaje grupi policajaca koja je vršila nadzor njegove kuće u naselju "Filmski grad", a Dejan Milenković nakon što su ga grčke vlasti isporučile našim državnim organima, 2. februara 2005. godine. Dejana Milenkovića – Bagzija je grčka policija uhapsila 16. jula 2004. godine ispred srpsko-crnogorskog konzulata u Solunu.

Okrivljeni Zvezdan Jovanović i Dušan Krsmanović brane se ćutanjem, dok ostali okrivljeni, uključujući i prvooptuženog Milorada Ulemeka negiraju krivicu koja im se optužnicom stavlja na teret. Do sada su u svojstvu okrivljenih iskaz na glavnom pretresu dali svi okrivljeni, sem Dejana Milenkovića – Bagzija, koji se samo izjasnio o krivici. Predsednik veća je na glavnom pretresu pročitao iskaze okrivljenih Zvezdana Jovanovića i Dušana Krsmanovića, koje su dali u istaržnom postupku.

Dejan Milenković – Bagzi u toku postupka podneo je zahtev za dobijanje statusa svedoka saradnika u predmetima za atentat na premijera i u postupku koji se vodi protiv "zemunskog klana" za druga dela iz oblasti organizovanog kriminala. Prvostepeno veće je odbilo zahtev, ali je Vrhovni sud Srbije ovu odluku ukinuo. Milenković je ponovo podneo zahtev, ali prvostepeno veće o ponovljenom zahtevu još uvek nije donelo odluku.

U dosadašnjem toku pretresa, pored okrivljenih, saslušani su brojni svedoci koje je predložilo tužilaštvo, pre svega pripadnici ličnog obezbeđenja Zorana Đinđića, koji su bili sa njim u momentu atentata, pripadnici obezbeđenja zgrade Vlade Republike Srbije, ispred koje se i desio atentat, stanari okolnih zgrada, zaposleni u zgradi Zavoda za fotogrametriju u Ulici admirala Geprata broj 14, iz koje je, prema optužnici, pucano na premijera Đinđića, slučajni prolaznici koji su se u momentu atentata zatekli na ulici u blizini mesta događaja.

Pored pomenutih svedoka iskaze su dala i tri lica koja u ovom postupku imaju status svedoka saradnika, a to su Ljubiša Buha, Miladin Suvajdžić i Zoran Vukojević. Kao svedok tužilaštva svedočio je protiv okrivljenih Nenad Šare, bivši pripadnik Jedinice za specijalne operacije, koji u postupku ima status "običnog" svedoka. Na predlog tužilaštva u postupku su saslušani svedoci, pripadnici saobraćajne milicije, kao i drugi svedoci koji su svedočili o pokušaju atentata na Zorana Đinđića kod novobeogradske hale "Limes". Saslušani svedoci tužilaštva jesu inspektor UBPOK Rodoljub Mijović, koji je u istrazi uzeo izjavu od okrivljenog Zvezdana Jovanovića, kao i Zoran Mijatović, koji je u vreme pobune Jedinice za specijalne operacije (novembar 2001) bio na funkciji zamenika direktora BIA.

U postupku je do sada saslušano i nekoliko svedoka koje je predložila odbrana. Svedočili su pripadnici Jedinice za specijalne operacije u korist okrivljenog Željka Tojage, da je u februaru 2003. godine, kada je pokušao atentat na premijera Zorana Đinđića kod hale "Limes", bio sa jedinicom na Kopaoniku.

Sudsko veće je na predlog tužilaštva, punomoćnika oštećenih i branilaca saslušalo Milorada Bracanovića, Zorana Janjuševića, Vladimira Bebu Popovića, Čedomira Jovanovića, Dušana Mihajlovića, Gorana Petrovića, Dejana Mihajlova, Miladina Veruovića – brata ranjenog telohranitelja Milana Veruovića, koji je svedočio u vezi sa pokušajem atentata kod hale "Limes", Biljanu Stanković i Maju Vasić, koje su svedočile o načinu funkcionisanja obezbeđenja u zgradi Vlade Srbije, pre i na sam dan atentata.

U svojstvu veštaka iskaz pred sudskim većem i drugim učesnicima na pretresu dali su balističar Milan Kunjadić i sudski patolog Dušan Dunjić. Pored pomenute dvojice, još nekoliko stručnjaka iz UBPOK, MUP Srbije i BIA saslušani su na pretresu u svojstvu veštaka.

Predsednik veća je pročitao nekoliko zapisnika MUP o pretresu stanova u kojima su se, prema navodima optužnice, skrivali optuženi pre i posle atentata. Pored zapisnika predsednik veća pročitao je i izveštaje i nalaze o otiscima prstiju koje su sačinili stručnjaci iz MUP.

Veštaci iz Instituta za kriminalističku tehniku iz Visbadena sačinili su dopunski izveštaj i pristali da se pojave na glavnom pretresu u maju 2006, kako bi odgovorili na pitanja učesnika u postupku.

U dvorištu zgrade Vlade Republike Srbije organizovano je merenje razdaljine između mesta u Ulici admirala Geprata, odakle je prema optužnici pucano na premijera, i mesta na kome je stajao u momentu atentata. Pored ovoga, izmerena je i razdaljina između zgrade u Nemjinoj 9 i mesta na kome je premijer u momentu atentata stajao, jer su advokati odbrane zahtevali da se i ova razdaljina izmeri.

Advokati odbrane predložili su da se izvrši rekonstrukcija događaja, s obzirom da to nije učinjeno u istražnom postupku, ali je veće donošenje odluke o tome odgodilo za kasnije.

Od samog početka postupak za atentat na premijera Zorana Đinđića bio je u fokusu interesovanja domaće i međunarodne javnosti. Gotovo svi mediji u Srbiji, a i pojedini inostrani prate ovaj proces. Neki mediji su objavili integralne verzije iskaza koje su okrivljeni i svedoci dali u istražnom postupku, zapisnik koji je sačinjen nakon obdukcije pokojnog premijera,

kao i obdukcione zapisnike Dušana Spasojevića i Mileta Lukovića, koji su stradali prilikom hapšenja u prigradskom naselju "Meljak". Objavljene su i brojne informacije iz zapisnika koji su sačinjeni nakon uviđaja sa lica mesta iz Ulice admirala Geprata br. 14, odakle je prema optužnici pucano na premijera i iz zapisnika sa uviđaja koji je izvršen na ulazu u zgradu Vlade Republike Srbije. Objavljene su informacije iz izveštaja koji je sačinjen nakon balističkog veštačenja.

Kroz medije je vođena kampanja protiv predsednika veća Marka Kljajevića, neki ministri i visoki funkcioneri Vlade davali su neprimerene izjave o Specijalnom sudu, toku postupka, osnovanosti optužnice. Zahvaljujući najavama ministara i funkcionera Vlade, osnovano se pretpostavljalo da će specijalni tužilac Jovan Prijčić biti smenjen sa tog položaja.

U zgradi Specijalnog suda pojavili su se momci obučeni u majice sa likom vuka, simbolom JSO, koji su došli da na taj način pruže podršku prvokrivljenom Miloradu Ulemeku; ubijen je svedok Kujo Kriještorac koji je trebalo da svedoči o tome da je neke od okrivljenih video u Ulici admirala Geprata na dan atentata; izvršen je napad na sestru pokojnog premijera Gordana Đinđić-Filipović i na Milana Veruovića, koji u postupku ima status oštećenog lica; dva advokata odbrane žalili su se da su dobijali pretnje od Ljubiše Buhe – Čumeta i da su iz tog razloga bili prinuđeni da se povuku iz postupka, a advokati porodica oštećenih nedavno su na adresu Advokatske komore Beograda takođe dobili pismo preteće sadržine.

U međuvremenu, na poziciju specijalnog tužioca za organizovani kriminal izabran je Slobodan Radovanović, dok je Jovan Prijčić postavljen za njegovog zamenika. Zamenik Milan Radovanović, koji je vodio predmet na glavnom pretresu optužen je za odavanje službene tajne u jednoj drugoj istrazi koja je vođena protiv sudije Vrhovnog suda Srbije. Milan Radovanović je optužen, ali je iznenada preminuo nekoliko meseci nakon otvaranja glavnog pretresa protiv njega. Drugi zamenik, Nebojša Maraš, koji je zastupao optužbu na pretresu, prešao je u advokate.

Ovo je suma događaja na samom pretresu i oko njega, a može poslužiti kao pokazatelj u kakvim se duštvenim okolnostima odvija postupak za atentat na premijera Zorana Đinđića.

Pritisci na sud, tužioca i predsednika veća

Veoma brzo nakon stupanja na funkciju ministra pravde Republike Srbije, Zoran Stojković je pokrenuo inicijativu za ukidanje posebnih odeljenja Okružnog suda u Beogradu za organizovani kriminal i ratne zločine. Na konferenciji za štampu, koju je održao 29. marta 2004. godine, ministar Stojković je naglasio da Ministarstvo pravde radi na kompletnoj izmeni zakona iz oblasti organizovanog kriminala i ratnih zločina: "Razlika je samo u novcu, u tome kolika će biti plata, a svaki sudija okružnog suda mora biti sposoban da sudi za krivična dela iz obe ove oblasti... Imamo apsurdnu situaciju, da je protivzakonito proglašeno Specijalno odeljenje kod Vrhovnog suda, jer Zakon to predviđa kod Okružnog suda. Ili, uzmimo za primer tužioca, nije dobio nijedan predmet, a ne znam da li će dobiti ove godine. I oni u odnosu na svoje kolege primaju tri puta veću platu. I dajte mi jedan kriterijum po kome se formiraju specijalna odeljenja."¹

Kako je u dnevnom listu *Balkan* najavljeno, srpska advokatska elita veoma je pozitivno reagovala na inicijativu Ministratsva pravde, jer su bili mišljenja da je formiranje posebnog odeljenja za organizovani kriminal isključivo proizvod vandrednog stanja i policijske operacije "Sablja" i da ga kao takvog treba ukinuti. U razgovoru za list *Balkan* advokat Borivoje Borović je izjavio: "Posebno odeljenje za borbu protiv organizovanog kriminala pod hitno treba ukinuti. Zbog malog broja predmeta koji se vode pred ovim sudom postaje očigledno da su to bila suđenja pokrenuta zbog političke potrebe odlazeće vlasti. Na drugoj strani, poslednjih godinu dana kao i da ne postoji organizovani kriminal u Srbiji jer ne postoje novi predmeti. Očekujem da će istovremeno sa ukidanjem ovog suda i mnogi čelni ljudi iz vrha MUP biti uhapšeni jer je inicijativa za vođenje mnogih postupaka, suprotno zakonu, potekla upravo od njih."² Inicijativu ministra Stojkovića za ukidanjem posebnih odeljenja Okružnog suda podržao je predsednik Advokatske komore Beograda Vojislav Nedić i rekao da njegovo mišljenje deli većina advokata.³

Povodom pomenute inicijative oglasio se i predsednik Društva sudija Srbije Omer Hadžiomerović, koji je imao primedbu na nepostojanje kriteri-

¹ Bojan Tončić, "Nisu nam potrebni specijalni sudovi", *Danas*, 30. mart 2004.

² Dragana Manojlović, "Ukida se specijalni sud i ispituju se čelnici Specijalnog tužilaštva i MUP", *Balkan*, 23. mart 2004.

³ Aleksandra Petrović, "Za i protiv specijalnog suda", *Politika*, 31. mart 2004.

juma za izbor sudija u posebna odeljenja Okružnog suda i da se zalaže "za preispitivanje zakonskih okvira kojima je osnovano posebno odeljenje Okružnog suda u Beogradu za organizovani kriminal".⁴ Tomislav Nikolić, zamenik predsednika Srpske radikalne stranke, izjavio je da su "radikali bili protiv formiranja specijalnih sudova i da postoji mogućnost da ćemo glasati za njihovo ukidanje".⁵

Za razliku od stavova koji su prethodno pominjani, bilo je i suprotnih mišljenja, pa je tako bivši ministar pravde u Vladi Republike Srbije, Vladan Batić, izjavio da bi ukidanje posebnih odeljenja Okružnog suda u Beogradu moglo imati "velike procesne posledice po već započeta suđenja. Uostalom, možda je to i osnovni cilj, da se sve obesmisli i relativizuje, pa čak i postupak za ubistvo premijera Đinđića".⁶

Nakon pritiska javnosti, nekih političkih partija kao što su Demokratska stranka, Građanski savez Srbije, nevladinih i međunarodnih organizacija, ministar Stojković je ublažio stav povodom mogućnosti ukidanja posebnih odeljenja i izjavio da on u stvari nije tražio ukidanje specijalnih odeljenja: "Ja sam samo objasnio da se ne radi o Specijalnom sudu, jer on po zakonu ne postoji, nego o odeljenjima, i rekao sam da niti imam ovlašćenja, niti hoću da ukidam, ja samo objašnjavam šta bi trebalo da se uradi, a kada se to uradi, onda sudije mogu validno da sude".⁷

O atmosferi koja je u javnosti stvorena tih dana povodom Specijalnog suda i suđenja u postupcima za organizovani kriminal portparol suda Maja Kovačević–Tomić izjavila je: "Stvara se atmosfera kao da se sudi svima, osim optuženima. Sudi se sudu, specijalnom tužiocu, MUP, svedocima saradnicima. Na ovim suđenjima negira se i sud i Zakon o organizovanom kriminalu i institut svedoka saradnika i specijalni tužilac. Čini se sve da se suđenja odlože, otegnu i maksimalno otežaju. Istovremeno, posredstvom medija najavljuje se svedocima saradnicima da će izgubiti status i da će se vratiti na optuženičku klupu, što je neistina koja predstavlja zastrašivanje svedoka koji još nisu dali iskaze".⁸

⁴ "Hadžimerović podržava Stojkovića", agencijska vest *Bete, Politika*, 30. mart 2004.

⁵ D. P. Veljković, N. Bijelić, "Ko će sudu sudija biti", *Novosti*, 31. mart 2004.

⁶ D. P. Veljković i N. Bijelić, "Neistine i klevete", *Novosti*, 31. mart 2004.

⁷ M. A., "Nisam tražio ukidanje Specijalnog suda", *Balkan*, 8. april 2004.

⁸ M. Stojadinović, "Umesto optuženima, sudi se sudijama i tužiocima", *Inter-Nacional*, 7. april 2004.

Na koji način su neodgovorne izjave pojedinih funkcionera, kao i tendenciozni, senzacionalistički napisi u štampi negativno uticali na Posebno odeljenje okružnog suda, Maja Kovačević–Tomić dodatno je obrazložila u intervjuu *Nedeljnom telegrafu*, u novembru 2005. godine: "Mi smo državna ustanova, formalno imamo podršku. Međutim, u praksi su česti komentari 'da li je trebalo uopšte formirati to odeljenje', 'po kom kriterijumu je ono formirano'. Smetaju mi novinski naslovi i priča o tome da treba ukinuti Specijalni sud, a pre izvesnog vremena bili su učestali zbog jedne izjave ministra Stojkovića. Posle svega, on je došao kod nas i rekao da nikad nije tražio, niti će tražiti da se Specijalni sud ukine. Objasnio je da je to bila pogrešna interpretacija njegovih reči. Ali, šteta je već bila naneta, već smo osetili posledice tako prenetih izjava. Počelo je kovanje planova, razne manipulacije, priča da će predmeti biti vraćeni redovnim sudovima u Požarevcu, Kruševcu, Novom Sadu... Branioci su počeli da odlažu suđenja, da traže izuzeća, a optuženi da se žale na zdravstvene probleme... Naslovi u novinama tipa 'ukida se Specijalni sud' ili 'Čume i Đura Mutavi na optuženičkoj klupi', gde se svedocima saradnicima unapred predviđa optuženička klupa i teraju u kolebanje – nedopustivi su! Ovo smeta svima nama, svim građanima Srbije. Interes svih građana je da se sve što je vezano za ubistvo Đinđića i organizovani kriminal do detalja utvrdi, završi, presudi, rasvetli... To je važno za našu budućnost".⁹

I ako je sudija Kovačević–Tomić detaljno elaborirala koliko se neodgovorne izjave pojedinih političara, javnih funkcionera, negativno odražavaju na postupke pred Specijalnim sudom, predsednica Vrhovnog suda Srbije, Vida Petrović–Škero, u jednom intervjuu koji je objavljen u nedeljniku *NIN*¹⁰, u maju 2005. godine, iznela je identičnu argumentaciju protiv Specijalnog odeljenja za organizovani kriminal kao što je to učinio i ministar Zoran Stojković.¹¹ Sudija Škero je u intervjuu izjavila: "Ja uopšte ne priznajem specijalizaciju za organizovani kriminal. Tu nema specijalizacije. To je ubistvo i ovde i tamo. Ono što je osnovna delatnost organizovanog kriminala suđeno je u redovnom sudu (otmice, ubistva, silovanja), a za ubistvo premijera istim ljudima se sudi u zgradi Specijalnog suda... Ja sam za postojanje specijalizacije. Ali, za koju vrstu specijalizacije? Što se tiče specijalizacije u

⁹ S. Vlainić, "Sudijama upozorenja stižu indirektno", *Nedeljni telegraf*, 9. novembar 2005.

¹⁰ Slobodan Ikonić, "Ne postoji specijalni kriminal", *NIN*, 26. maj 2005.

¹¹ Dragana Manilović, "Ukida se specijalni sud i ispituju se čelnici Specijalnog tužilaštva i MUP", *Balkan*, 23. mart 2004.

pogledu suđenja za ratne zločine, ona svakako treba da postoji, jer sudija koji sudi za ratne zločine mora savršeno da poznaje međunarodno javno, a često i međunarodno privatno pravo... Što se tiče organizovanog kriminala, to je klasičan kriminal koji se jedino u pogledu suđenja razlikuje u tome što postoji veći rizik prilikom suđenja."¹²

Ministar policije Dragan Jočić u intervjuu za dnevni list *Blic* izjavio je sledeće: "Policija će jednostavno morati ponovo da istraži sve što se tiče ubistva Đinđića. Do detalja. Ne bih se ograničavao na suđenje. Jedina prava stvar je da se dođe do pune istine, ali u tom delu do sada nema saradnje između tužilaštva i policije u dovoljnoj meri kako bi se svi detalji razotkrili. Tužilac mora da bude taj koji će da kopa i trasira policiju, a policija da radi sve bez ikakvog zazora."¹³ Na pitanje novinara koji je njegov stav o istrazi, ministar odgovara: "Ono što je meni i dalje sumnjivo jeste da li je bilo potrebno da se dva ključna svedoka ubiju. Da li su oni pružali toliki otpor pripadnicima MUP da su morali da budu ubijeni? To je ključna stvar odakle bi tužilaštvo trebalo da krene u rasvetljavanju ubistva Đinđića. I to mora da se uradi. Čudi me i što taj proces toliko dugo traje. Pretvoren je u nešto što nikako ne bi smelo da traje toliko dugo. Ubistvo srpskog premijera, prvog čoveka Srbije, moralo je odmah da se reši. Ili se nikad neće rešiti ili je moralo odmah da se reši."¹⁴ Na pitanje novinara, da li je Legija i dalje državni neprijatelj broj jedan, Jočić odgovara: "Ne mislim da jedan čovek može da bude neprijatelj broj jedan. Da uzdrma celu državu. To je prosto nemoguće. Da je tako, onda ne bih verovao ni u MUP, ni u Vladu."¹⁵ Međutim, samo tri dana nakon objavljivanja ovog intervjua, a očigledno potaknut burnim reakcijama predstavnika bivše vlasti, advokata porodice Đinđić, stručnih krugova, nevladinih organizacija, Jočić izjavljuje: "Policija ne može da ponovi istragu o ubistvu Zorana Đinđića, jer je to posao državnog tužioca." Podsećajući ga da je u *Blicu* izjavio sasvim drugačije Jočić kaže: "Intervju u *Blicu* je tekst koji nisam autorizovao, a i naslov je pomalo istrnut iz konteksta..." Povodom izjave da tekst u *Blicu* nije bio autorizovan, dnevni list *Kurir*, koji je preneo Jočićev demanti objavio je sledeće: "Glavni urednik *Blica* Veselin Simonović kaže da je ministar policije Dragan Jočić pre obja-

¹² Slobodan Ikončić, "Ne postoji specijalni kriminal", *NIN*, 26. maj 2005.

¹³ Nenad Čaluković, "Nova istraga ubistva Đinđića", *Blic*, 10. april 2004.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

vljivanja autorizovao tekst intervjua u kome je najavljena nova istraga o ubistvu Zorana Đinđića."¹⁶

Nekako u isto vreme kada je ministar Jočić dao intervju u kojem je izjavio da će biti pokrenuta nova istraga za ubistvo premijera Đinđića, posredstvom medija oglasio se Željko Ivanji, član Izvršnog odbora G 17 plus i najavio da će njegova stranka predložiti formiranje anketnog odbora čiji bi cilj bio da analizira istragu koja je vođena povodom ubistva premijera, kao i posledice i domete policijske operacije "Sablja". U izjavi za dnevni list *Večernje novosti* Ivanji je rekao: "Ideja je da se stranke najpre dogovore: hoće li odbor odmah da radi ili da se novom ministru policije ostavi vremena da 'uđe u posao'. Ako dobije 'zeleno svetlo', odbor bi imao nadležnost da ispita i istrage ubistava koja su se desila pre i posle 5. oktobra 2000. godine... U celom poslu treba voditi računa da se ne utiče na sud i MUP..." Ivanji uverava da se iza inicijative G 17 ne krije namera da se podriva Specijalni sud... "Poseban motiv", nastavlja on, "jeste namera da se skine anatema sa časnih i neokaljanih ljudi u BIA, koji su nam se žalili da ih i te kako pogađaju razni tekstovi po novinama u kojima se svi u službi stavljaju u isti koš."¹⁷

Inicijativu Ivanjija podržao je Vojislav Mihajlović iz SPO, Ivica Dačić ispred SPS i Tomislav Nikolić, koji je, istine radi, izrazio sumnju u tu inicijativu zbog toga što je "u toku sudski postupak." Jedino je član Demokratske stranke Miloš Jevtić rekao da DS nema ništa protiv anketnih odbora i utvrđivanja istine, ali "da je cilj sudskog postupka da utvrdi istinu. Treba sačekati završetak suđenja optuženima za ubistvo Đinđića".¹⁸ Kroz brojne izjave poslanika u Skupštini Srbije, dalo se zaključiti da su sve stranke, izuzev DS, bile za ovu inicijativu. Miloš Aligrudić, jedan od poslanika u Skupštini, rekao je da se njegova stranka zalaže za rešavanje svih nerasvetljenih ubistava i zločina i da bi DSS podržala formiranje odbora koji bi se bavio tim zločinima, ali je dodao da na njima prvenstveno treba da radi policija.¹⁹ Iritiran inicijativom G 17 plus, Jovo Ćuruvija, brat ubijenog Slavka Ćuruvije, izjavio je da je ova inicijativa "podmetačina KOS i UDB ljudima koji nemaju iskustvo, kao što su ljudi iz G 17 plus, jer nikakav anketni od-

¹⁶ S. Marjanović, "Blic: Tekst autorizovan", *Kurir*, 13. mart 2004.

¹⁷ D. Stevanović, "Istinu pred narod", *Novosti*, 10. mart 2004.

¹⁸ Isto.

¹⁹ V. Nikolić, "Istraga i 'Sablja' na proveru", *Glas*, 10. mart 2004.

bor do sada nije dao nikakve rezultate, već je služio za ismevanje žrtava i njihovih porodica".²⁰

Jedan od svakako najskandaloznijih pritisaka na sud i učesnike u postupku jeste pojavljivanje šestorice mladića na glavnom pretresu dana 20. aprila 2004. godine. Ovi mladići, za koje će se kasnije ispostaviti da su pripadnici Žandarmerije, tog dana su se pojavili obučeni u majice sa obeležjima Jedinice za specijalne operacije. Najupečatljivija aplikacija na majicama bila je vuk sa razjapljenim čeljustima, koji ima crvenu beretku na glavi²¹. Ministar unutrašnjih poslova, Dragan Jočić, incident je prokomentarisao na sledeći način: "Intreresantna je izjava portparola Specijalnog suda Maje Kovačević–Tomić koja je rekla da je suđenje javno i da svako može da prisustvuje suđenju. Što se tiče majica, to je neki odnos prema toj jedinici i prema načinu na koji je ona radila, to je ipak ratna jedinica koja je nosila pijetet nesalomive jedinice i odnos tih mladih ljudi, od kojih neki, kako sam obavešten, nisu ni bili članovi JSO, jeste jedna vezanost i jedno oduševljenje, a nikako ne bih rekao da je to neka nova zavera."²²

Pritisaci na sud i tok postupka, koje su od početka mandata vršili pojedini članovi Vlade premijera Vojislava Koštunice, kulminirali su u vreme predizborne kampanje za izbor predsednika Srbije u maju 2004. godine. Na konferenciji za štampu održanoj 17. maja 2004. godine, izborni štab predsedničkog kandidata Dragana Maršićanina otvoreno je optužio vrh Demokratske stranke da je umešana u atentat na Zorana Đinđića. Dejan Mihajlov je tom prilikom pročitao saopštenje: "Neka kažu Srbiji ko je ubio predsednika njihove stranke i premijera (Zorana Đinđića), ako zaista misle da se odmaknu od ubica. Ako oni neće, mi hoćemo, i sudstvo i tužilaštvo će se svakako svojom nezavisnošću i spremnošću za to starati... Zna Srbija i zna narod da se krivci sami javljaju, da sami sebe prijavljuju, da priznaju sopstvenu krivicu, mada ih niko još nije pomenuo... Takvi ljudi jasno pokazuju osećaj krivice što su paktirali sa mafijom... Što su znali ko pljačka i ubija po Srbiji, a čutili su zbog interesa ili zbog straha... Đinđićeva majka je jasno kazala da su njenog sina 'ubili njegovi', da joj je jedan bivši ministar to jasno rekao. Šta nije jasno u majčinim rečima?"²³

²⁰ Isto.

²¹ O ovom incidentu videti poglavlje "Tok postupka".

²² Ekipa *Blica*, "Beretke" još funkcionišu kao vučiji čopor", *Blic online*, 24. april 2004.

²³ "Bivša vlast znala ko je ubio Đinđića" agencijska vest *Bete*, *Politika*, 18. maj 2004.

Na poslednjoj sednici Visokog saveta pravosuđa, koja je održana polovinom januara 2005. godine, donet je zaključak da je posebno odeljenje za organizovani kriminal u okviru krivičnog veća Vrhovnog suda formirano u skladu sa zakonom, i da sudijama pripadaju sva prava i obaveze koja proističu iz Zakona o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala. Ova odluka doneta je na osnovu inicijative sudija krivičnog veća Vrhovnog suda Srbije. Inicijativa je usledila zbog odluke budžetskog inspektora, donete u novembru 2004. godine, da Vrhovni sud Srbije mora vratiti oko 17 miliona dinara zbog toga što su sudije Krivičnog odeljenja suda primale trostruko veće plate od ostalih sudija zaposlenih u Vrhovnom sudu. Ovom odukom Vrhovni sud stavio je do znanja da su trostruko veće plate bile u skladu sa pomenutim Zakonom o suzbijanju organizovanog kriminala. Vršilac dužnosti predsednika Vrhovnog suda, Janko Lazarević rekao je: "Odluka budžetske inspekcije je bila brzopleta. Stavili smo prigovor, ali još nikakvu odluku nismo dobili. Kad oni donesu rešenje, mi možemo podneti tužbu u upravnom sporu. Nadam se da do svega toga neće doći."²⁴

Od početka glavnog pretresa za atentat na premijera Đinđića, predsednik Veća Marko Kljajević bio je podvrgnut pritiscima koje su na njega vršili branioci okrivljenih i veliki broj štampanih medija. Branioci okrivljenih su gotovo na svakom pretresu podnosili nekoliko zahteva za izuzeće predsednika Veća, obrazlažući zahteve razlozima koji su se prevashodno odnosili na moralni integritet predsednika Veća. (O ovome će detaljnije biti reči u poglavlju izveštaja o toku sudskog postupka.) Pritisak na sudiju Kljajevića kulminirao je kroz krivičnu prijavu koju su protiv njega u februaru 2004. godine podneli branioci Dušana Krsmanovića, Miroslav Todorović – Šera i Mirko Tripković, advokat Nenad Vukasović, branilac Zvezdana Jovanovića, i Biljana Kajganić, bivši branilac Dejana Milenkovića – Bagzija. Krivična prijava podneta je zbog pripadnosti kriminalnoj organizaciji, "surčinsko-zemunskom" klanu, ugrožavanja sigurnosti i kršenja zakona od strane sudije.²⁵ Prijava je podneta na osnovu navoda koje je u knjizi *Noć prevare – dan izdaje* iznela autor Milena Arežina, bivša predsednica Trgovinskog suda u Beogradu. Navod iz knjige, koji je advokatima poslužio kao dokaz krivične odgovornosti sudije Marka Kljajevića, jeste sledeći: "Moj šok je

²⁴ A. Roknić, "Trostruke plate sudijama zakonite", *Danas*, 15–16. januar 2005.

²⁵ Ivana Cvetković, Ana Savić, "Traži se drugi sudija da zameni Kljajevića", *Centar*, 10. februar 2004.

postupajući sudija Marko Kljajević. Ne zato što je rođeni brat Gorana Kljajevića, nego što je sa njim, rame uz rame, logistički pomagao Miletu Lukoviću – Kumu da sa grupom Surčinaca 6. oktobra 2000. godine, direktnim provaljivanjem kabineta za brata Gorana, osvoji Privredni sud... U ruci je držao neku fasciklu i stavio mi je na sto. Za razliku od Kljajevića, Kum je ličio na čoveka koji ne potcenjuje nijednu izgovorenu reč i sasvim ozbiljnim glasom je tražio da odmah upišem u sudski registar preduzeće *Difens*. 'A šta ako neću', rekla sam najmirnije. 'Plutaćete Dunavom, predsednice, ali u betonskim čizmama', cereći se reče stariji Kljajević, dok mi je mlađi Marko, naslonjen na prozor u hodniku, pokazivao srednji prst.²⁶ Obrazlažući razloge zbog kojih su morali podneti krivičnu prijavu protiv predsednika Veća, advokat Tripković je rekao: "Reč je o najtežim optužbama, ne samo moralne, već i krivične prirode. Posle ovoga u javnosti, a naročito među učesnicima ovog krivičnog postupka, neizbežno se postavlja pitanje dostojnosti prvog čoveka koji vodi proces sa državnim, ali i istorijskim značajem. S obzirom na to da navedene diskvalifikacije ni na koji način nisu opovrgnute, podgreva se dalja sumnja da su one osnovane i da se čeka da vreme učini svoje."²⁷

Pojedini mediji su, uz podršku advokata odbrane, doprinosili diskreditaciji predsednika veća Marka Kljajevića na sledeći način: "Iza kulisa 'suđenja stoleća' u Specijalnom sudu šuška se o čudnim odnosima između zaposlenih u ovoj instituciji. 'Ni manje ljudi, ni većih muka', jada se jedan od radnika ovog 'specijalnog' kolektiva. Serija čudnih događaja počela je kada je Marko Kljajević portparolu Maji Kovačević–Tomić zabranio da o datumima suđenja obavesti javnost. Sudija Kljajević posle toga je, tvrdi naš izvor, dobio nekoliko prekomernih kritika, ali se nije osvrnuo na njih. Ubrzo je njegovo, kako tvrde, nadmeno ponašanje dovedeno u vezu sa činjenicom da su on i Radoslav Bačević, predsednik Okružnog suda, kumovi."²⁸

U napisima raznih beogradskih tabloida, čiji novinari prate suđenje, javljaju se i tekstovi ovakve sadržine: "Da li će Marko Kljajević nastaviti da vodi proces optuženima za ubistvo premijera Srbije Zorana Đinđića, znaće se već danas nakon odluke Vrhovnog suda Srbije. Inače, u krugovima bliskim pravosuđu već danima se priča da su u toku tajni pregovori sa jednim od sudija Okružnog suda u Beogradu, koji bi mogao biti Kljajevićev nasled-

²⁶ D. Manojlović, "Arežina: Kljajevići su bili u vezi sa 'Zemuncima' ", *Blic* 2. februara 2004.

²⁷ Isto.

²⁸ Dragana Manojlović, "Kljajević i Bačević su kumovi", *Balkan*, 8. februara 2004.

nik. Ovaj sudija nije među sudijama Posebnog odeljenja za organizovani kriminal i nije biran po principu 'slučajnog sudije' ('izvlačenjem cedulje iz šešira'), već je prioritet dat sudijskom iskustvu i sposobnosti da sudi u ovako delikatnim procesima."²⁹

Tih dana posebno je veliki publicitet dat Mileni Arežini, koja daje razne intervjuje i izjave za medije. U dnevnom listu *Balkan* od 11. februara 2004. godine, u tekstu pod nazivom "Frontalni napad na braću Kljajević", koji je potpisala Dragana Manojlović, Milena Arežina oglasila se na sledeći način: "Nisam za suđenje preko novina, ali moja jedina želja je da se pokrene istraga povodom dešavanja u Privrednom sudu 6. oktobra. Ukoliko se ništa ne promeni, podneću krivičnu prijavu protiv Sonje Brkić i Radoslava Bačevića, inače Kljajevićevog kuma, jer pune dve godine šetaju predmet od VSS do Okružnog suda... samo pokretanjem istrage i ulaskom u sud, doći će do mesta zločina... Sva ova dešavanja samo su glazura. Braća Kljajević moraju biti uhapšena, jer ćemo tek tada saznati istinu."

Sredinom februara, posle razgovora sa Milenom Arežinom, pomenuti advokati dopunjavaju krivičnu prijavu protiv sudije Kljajevića. U dnevnom listu *Kurir*, Arežina iznosi nove momente koji su se odigrali 6. oktobra 2000. godine, samo što su u ovoj verziji događaja braća Kljajević i Mile Luković – Kum u sud došli sa petnaest naouraznih ljudi. Za *Kurir* Arežina izjavljuje: "Marko Kljajević je sve vreme bio tu i pretio mi da uradim ono što njegov brat traži od mene, i ja sam tad shvatila da se on deklasirao kao član surčinsko-zemunskog klana... Marko Kljajević se sve vreme cinično smejao. U jednom trenutku je dreknuo i rekao: 'Ako to ne uradiš, jebaćemo ti majku', pokazujući mi srednji prst."³⁰

Iako su pod određenim pritiskom javnosti predstavnici Vlade i političkih partija, tokom 2005. godine, prestali javno da zagovaraju ukidanje Specijalnog odeljenja i reviziju optužnice za ubistvo premijera, određeni postupci Ministarstva unutrašnjih poslova mogu se tumačiti kao pritisak na Posebno odeljenje i predsednika Sudskog veća, Marka Kljajevića. Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije 4. novembra 2005. godine izdalo je saopštenje za javnost, u kome je optužilo nosioce pravosudnih funkcija da su službenim kolima MUP prešli enormnu kilometražu. U sopštenju, između ostalog, piše: "Istine radi, pripadnici Ministarstva obezbeđuju devet nosilaca

²⁹ Ivana Cvetković, Ana Savić, "Traži se drugi sudija da zameni Kljajevića", *Centar*, 10. februara 2004.

³⁰ Lj. Keković, "Kljajevići i Surčinci", *Kurir*, 14–15. februara 2004.

pravosudnih funkcija, i oni na raspolaganju imaju deset službenih vozila MUP, od kojih je jedan broj blindiranih. Aktivnosti angažovanih policajaca svode se, mahom, na njihovo odvoženje i dovoženje do posla, stana ili druge željene lokacije. Do sada nije registrovan nijedan slučaj bilo kakve aktivnosti koja je bila usmerena na ugrožavanje njihove lične bezbednosti, ali je registrovana enormna kilometraža službenih automobila MUP datih na raspolaganje koja, u pojedinim slučajevima iznosi oko 50.000 kilometara za relativno kratak period.³¹ Nekoliko nedelja nakon objavljenog saopštenja, MUP Srbije je doneo odluku da predsedniku Sudskog veća, Marku Kljajeviću uskrati upotrebu blindiranog automobila, promeni lično obezbeđenje i uskrati upotrebu službenog telefona. Fond za haumanitrano pravo je 22. decembra 2005. godine objavio saopštenje u kome je ovaj postupak MUP okarakterisao kao pritisak na sud i predsednika Veća, Marka Kljajevića.³²

Početkom decembra 2005. godine predsednica Vrhovnog suda Srbije, Vida Petrović-Škero, uputila je zahtev predsedniku Okružnog suda u Beogradu, Siniši Važiću, da proveriti da li ima propusta u radu sudskih veća kojima predsedava Marko Kljajević, jer suđenja dugo traju. Zbog proteklog vremenskog roka, ovo veće je ukinulo pritvor trojici okrivljenih (Pažinu, Gavriću i Maletiću) u postupku u kome im se sudi kao pripadnicima "zemunskog klana". Predsednik Okružnog suda, Siniša Važić, na sledeći način reagovao je na dopis predsednice Vrhovnog suda: "Nema razloga da reagujem kao predsednik suda, pre svega zato što se specijalni tužilac izričito i nedvosmisleno izjasnio da sudija Kljajević postupak vodi efikasno i ažurno. Ništa manje nije važna činjenica da su isto rekli advokati koji zastupaju porodice oštećenih. Takođe, čak ni branioci optuženih nisu imali primedbe na efikasnost i ažurnost sudskog veća. Naprotiv."³³

Osim ove inicijative, koju je pokrenula sudija Škero, nadzorni odbor VSS je samoinicijativno izvršio uvid u spise predmeta sudskog veća kojima predsedava sudija Marko Kljajević. Nakon izvršenog nadzora, predsednik Nadzornog odbora Vrhovnog suda Srbije, Nikola Latinović, izjavio je: "Nadzorni odbor nije utvrdio da je sudija Marko Kljajević prekršio bilo koji zakon vodeći postupke za ubistvo Zorana Đinđića i članstvo u 'zemunskom klanu'... Ispravno je postupio i kad je ukinuo pritvor Pažinu, Maletiću i Gavriću, jer je kao sudija bio dužan da ispoštuje odredbe Zakonika o krivič-

³¹ V. Z. Cvijić, "MUP: Sudije mnogo troše", *Danas*, 5–6. novembar 2005.

³² R.D., "FHP: Pojačan pritisak na sudsko veće", *Danas*, 22. decembar 2005.

³³ "Nema razloga da reagujem", *Novosti*, 8. decembar 2005.

nom postupku koje se odnose na dužinu trajanja pritvora. Zakon, takav kakav je, mora da bude poštovan."³⁴

Pošto je predsednik Veća, Marko Kljajević, poštujući odredbe Zakonika o krivičnom postupku ukinuo pritvor pomenutoj trojici optuženih, Vlada Republike Srbije bila je prinuđena da po hitnom postupku usvoji Predlog zakona i izmenama i dopunama ZKP, kako bi se rok trajanja pritvora okrivljenima za najteža krivična dela u postupcima koje inicira specijalni tužilac, produžio sa dve na četiri godine.³⁵

U toku "izbornog vikenda", 16. i 17. juna 2004. godine, pre prvog kruga predsedničkih izbora u Srbiji, jednom od članova sudskog veća koji sude u predmetu za atentat na Zorana Đinđića, upućena je pretnja na taj način što je neko ispred vikendice sudije ostavio tri crvene ruže. Prvookrivljeni za atentat na premijera Đinđića, Milorad Ulemek ima istetoviranu crvenu ružu na vratu, a po ugledu na svog idola, nekoliko mladića koji prate proces takođe imaju istetovirane crvene ruže. Portparol odeljenja za organizovani kriminal, Maja Kovačević-Tomić izjavila je agenciji *Beta* da je "bilo nekih događaja koji se mogu tumačiti kao pretnja sudijama tog suda" i da je "o svemu obavšeten MUP Srbije".³⁶ MUP Srbije nije do sada otkrio ko je upućivao pretnje sudijama koji sude za atentat.

Na koji način su advokati odbrane vršili pritisak na sud, druge učesnike u postupku, govori i podatak da su za samo šest dana pretresa (od kraja decembra 2003. pa do 11. februara 2004. godine), branioci podneli 78 različitih zahetva, predloga i žalbi (podatak Komiteta pravika za ljudska prava).³⁷ Od toga, većina su bili zahtevi za izuzeće predsednika veća, specijalnog tužioca, zamenika tužioca, članova veća, predsednika Okružnog suda u Beogradu i Vrhovnog suda Srbije.

"Probni balon" za smenu specijalnog tužioca Jovana Prijića zavnično su "pustili" ministar pravde Stojković i načelnik resora javne bezbednosti MUP Miroslav Milošević. Prvi, na taj način što je, prema pisanju nekih medija (*Blic* i *Vreme*), a oni se pozivaju na nezvanična saznanja i izvore, 12. januara 2005. godine obavio razgovor sa jednim od zamenika republičkog javnog tužioca, o tome da li pristaje na to da bude postavljen na mesto spe-

³⁴ Dragica P. Veljković, "Marko Kljajević nije kriv", *Novosti*, 8. decembar 2005.

³⁵ S.Č., "Vlada za produženje pritvora", *Danas*, 9. novembar 2005.

³⁶ V.Z. Cvijić, "Tri crvene ruže misterija za policiju", *Danas*, 21. i 22. avgust 2004.

³⁷ D. Manojlović, "Frontalni napad na braću Kljajević", *Balkan*, 11. februar 2004.

cijalnog tužioca nakon smene Jovana Prijijća, koja bi trebalo da usledi uskoro.³⁸

Dan pre toga, dakle, 11. januara 2005. godine, u intervjuu za *Reviju* 92, načelnik resora javne bezbednosti Miroslav Milošević izrekao je niz ocena i ličnih stavova na račun dotadašnjeg rada specijalnog tužioca Jovana Prijijća. On je između ostalih izneo i sledeće stavove: "... generalove ubice su još uvek na slobodi", misleći na lica koja su ubila policijskog generala Boška Buhu, s obzirom na to da je nadležno veće Specijalnog suda donelo oslobađajuću presudu u odnosu na lica koja su činila tzv. "Makinu grupu", a koje je tužilaštvo optužilo za ovaj atentat. Tome je dodao: "Zbog toga se mi ovim problemom moramo pozabaviti i u narednim mesecima, a takođe bez ikakvih namera da utičem na sud, čini mi se i razrešenjem ubistva premijera Đinđića. Jer, stičem utisak da se i ovo suđenje polako pretvara u lakrdiju, da postoji mnogo propusta, ali i novih saznanja kojih nema u optužnici i drugim zvaničnim spisima." On smatra da je optužnica protiv Milorada Ulemeka i ostalih "na staklenim nogama" i izrazio očekivanja da će i oni, kao i "Makina grupa", biti oslobođeni.³⁹

Dana 12. januara 2005. godine Udruženje tužilaca oglasilo se saopštenjem u kome je konstatovano da je Miroslav Milošević pomenutim izjavama i stavovima grubo narušio načelo sudske nezavisnosti i prekršio Zakonik o krivičnom postupku. U saopštenju se dalje navodi da postupci za ubistvo Boška Buhe i atentat na Zorana Đinđića još uvek nisu pravosnažno okončani i da, ukoliko general Milošević ima nekih novih saznanja koja mogu doprineti utvrđivanju materijalne istine u postupku, to treba da dostavi tužilaštvu, a ne da o tome priča u javnosti.⁴⁰

Moguća smena specijalnog tužioca bila je najavljena i u saopštenju Republičkog tužilaštva, krajem januara 2005. godine, u kojem stoji da će nadležni tužilac odluku o eventualnoj smeni, ili pak novom postavljenju Jovana Prijijća na mesto specijalnog tužioca, doneti 1. marta 2005. godine kada prema njihovom tumačenju, ističe mandat specijalnog tužioca Jovana Prijijća. U saopštenju Tužilaštva stoji da tim datumom ističe mandat Jovanu Prijijću, jer je on na mesto specijalnog tužioca postavljen 1. marta 2003. godine. Prema tumačenju tužilaštva, izmene zakona o tužilaštvu, koja su usledile u leto 2003. godine, nisu se odnosile na specijalnog tužioca Jovana Pri-

³⁸ Dejan Anastasijević, "Pravosudni udar", *Vreme*, 20. januar 2005.

³⁹ Isto.

⁴⁰ "Milošević povredio sudsku nezavisnost", *Beta*, 12. januar 2005.

ijća, tako da njegov mandat od marta 2003. godine ovim izmenama nije prekinut. Nadalje, Tužilaštvo tumači da to što je tadašnji republički tužilac Đorđe Ostojić doneo novo rešenje o postavljenju Prijijća za specijalnog tužioca u trajanju od dve godine i to počev od 23. jula 2003, ne menja na stvari, jer je Ostojić to učinio, kako stoji u saopštenju, "da bi se otklonila svaka dilema". Tužilaštvo smatra da to dokazuje i činjenica da Ostojić prilikom donošenja novog rešenja "nije menjao deo rešenja o upućivanju, niti u ostalim delovima, jer je Prijijć od 1. marta te godine obavljao dužnost u neprikidnom trajanju, koju i danas obavlja".⁴¹

Specijalni tužilac Jovan Prijijć, 31. januara 2005. godine, na saopštenje je reagovao upućivanjem pisma Republičkom javnom tužiocu Slobodanu Jankoviću u kome je objasnio da bez rešenja, koje je doneo tadašnji republički tužilac Ostojić u julu 2003. godine, ni on ni njegovi zamenici ne bi mogli da obavljaju posao u specijalnom tužilaštvu, da zahvaljujući tom novom rešenju advokati u postupcima koji se trenutno vode pred posebnim odeljenjem Okružnog suda u Beogradu nisu mogli osporavati legitimitet i legalitet radnji koje su on i njegovi zamenici u dosadašnjem radu u predmetima preduzeli, da ukoliko 1. marta 2005. godine bude doneto novo rešenje o postavljenju specijalnog tužioca, to može imati dalekosežne posledice u postupcima koji se trenutno vode pred posebnim odeljenjem. U drugom delu pisma, Prijijć se osvrće na ekstradiciju Dejana Milenkovića – Bagzija i konstatuje da iza saopštenja Republičkog tužilaštva ne stoji v. d. republičkog tužioca, Slobodan Janković, već neko drugi, da je celokupna kampanja za smenu specijalnog tužioca u vezi sa onima, koji su unapred namenili posebnu ulogu Dejanu Milenkoviću u postupku za atentat na Zorana Đinđića, a uz to, da je kampanja za Prijijćevu smenu u funkciji destabilizacije Nenada Šarea, svedoka saradnika u postupku koji se vodi za ubistvo Ivana Stambolića.⁴²

Vreme od 20. januara 2005. godine objavilo je naredbu koju je od Ministarstva unutrašnjih poslova dobila nadležna policijska uprava, a čiji je smisao u tome da ukoliko se u bilo kom objektu MUP pojavi specijalni tužilac Jovan Prijijć, lice koje radi na prijavnici dužno je da ga zaustavi, da pita za razlog dolaska i da utvrdi da li neko od zaposlenih hoće da ga primi, i da potom o tome odmah obavesti ministra Jočića i generala Miloševića.⁴³ U

⁴¹ "Smenjuju me zbog Bagzijevog dolaska", *Blic online*, www.blic.co.yu/arhiva/2005-02-01/naslovna, 1. februar 2005.

⁴² Isto.

⁴³ Dejan Anastasijević, "Pravosudni udar", *Vreme*, 20. januar 2005.

pomenutom tekstu, opet pozivajući se na nezvanične izvore, novinar pominje susret ministra Stojkovića sa Legijom nakon njegove predaje, kao i to da general Milošević neretko "... u društvu kolega ume da uzdahne kako mu je 'neizdržljivo' što mu 'drugar (Legija) trune u zatvoru'."⁴⁴

Pokoleban reakcijama u javnosti, uglavnom negativnim, general Milošević je izjavio sledeće: "Neću reagovati. Vi kao novinar znate kako da dobijete intervju od rukovodioca MUP. Postoje izjave u zvanično odborenim intervjuima, koji su i autorizovani. Mi možemo da časkamo uz piće na utakmici, u kafani, u krevetu ili bilo gde, ali to nisu zvanične izjave. Paralelni intervju koji je objavljen u *Reviji 92* sa ministrom Draganom Jočićem i sa mnom nije dat u toj formi i stavovi koji su navedeni u tom navodnom intervjuu nisu zvanični stavovi niti Ministratsva unutrašnjih poslova, niti načelnika Resora javne bezbednosti."⁴⁵

U dnevnom listu *Blic* od 28. februara 2005. godine objavljena je informacija da je američki ambasador u Srbiji i Crnoj Gori Majkl Polt razgovarao o najavljenoj smeni Jovana Prijića sa Vojislavom Koštunicom i da je tom prilikom ambasador Polt izjavio da bi "smena specijalnog tužioca u ovoj fazi postupka mogla da ima nesagledive posledice". Dalje se navodi da je Koštunica tom prilikom izjavio da "aktuelna vlast nije zadovoljna radom specijalnog tužioca u procesu za atentat na dr Đinđića, ali se nije izjasnio o Prijićevoj sudbini".⁴⁶ Rezultat razgovora ambasadora Polta i premijera Koštunice jeste ostanak Jovana Prijića na mestu specijalnog tužioca do jula 2005. godine. Nakon što mu je u julu istekao mandat, Prijić nije reizabran na mesto specijalnog tužioca za organizovani kriminal. Na njegovo mesto postavljen je Slobodan Radovanović, a Prijić je postavljen na mesto zamenika specijalnog tužioca za organizovani kriminal. Obrazlažući odluku o postavljenju Prijića na mesto zamenika, republički javni tužilac Slobodan Janković izjavio je: "To je bila njegova želja, jer je posao vrlo odgovoran, obiman, uvek u žiži javnosti. Nije lako taj posao raditi, verujte. Prijić je ispunio mandat i želeo je da ostane da radi u tom tužilaštvu."⁴⁷

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Vuk Zoran Cvijić, "Izjava nije bila zvanična", *Danas*, 2. februar 2005.

⁴⁶ E. B., "Prijić još bez naslednika", *Blic*, 28. februar 2005.

⁴⁷ M. Torov, V.Z. Cvijić, M. Miloradović, "Slobodan Radovanović novi specijalni tužilac, Prijić zamenik", *Danas*, 28. jul 2005.

Glavni pretres i "oko njega"

Glavni pretres za atentat na premijera Zorana Đinđića započeo je 22. decembra 2003. godine. Prvobitno je optužnicom specijalnog tužioca Kts. br. 2/03 bilo obuhvaćeno 36 lica, ali njih trinaestorica jesu optuženi za učešće u atentatu na premijera Zorana Đinđića. Ostala lica su optužena da su kao pripadnici kriminalne skupine izvršili razna ubistva, otmice i terorističke akte. Iz pomenutog razloga, a na zahtev zamenika specijalnog tužioca Milana Radovanovića i jednog broja branilaca okrivljenih, postupak za atentat na premijera Đinđića razdvojen je u odnosu na ostala krivična dela za koje se terete lica obuhvaćena optužnicom. Rešenje o razdvajanju postupka, Sudsko veće je donelo 17. februara 2004. godine, tako da se u postupku pod službenom oznakom Kp. br. 05/03 sudi okrivljenima: Miloradu Ulemeku – Legiji, Zvezdanu Jovanoviću, Dejanu Milenkoviću – Bagziju, Aleksandaru Simoviću, Milošu Simoviću, Vladimiru Milisavljeviću, Dušanu Krsmanoviću, Ninoslavu Konstantinoviću, Milanu Jurišiću, Sretku Kaliniću, Željku Tojagi, Saši Pejakoviću i Branislavu Bezareviću. Ova lica su okrivljena za udruživanje radi neprijateljeske delatnosti iz člana 136 KZ SRJ, ubistvo predstavnika najviših državnih organa iz člana 122 KZ SRJ, terorizma iz člana 125 KZ SRJ.⁴⁸

Decembarski pretres je trajao od 22. decembra 2003. godine do 25. decembra 2003. godine i bio je obeležen brojnim prekidima koji su izazivani različitim zahtevima, žalbama i predlozima advokata odbrane. Advokati su imali primedbe: na sastav Sudskog veća, jer je član Sudskog veća Nata Mesarević, sudija Vrhovnog suda Srbije; na status svedoka saradnika, odnosno, da li oni imaju u isto vreme i status optuženih u postupku; da li su specijalni tužilac Jovan Prijić i njegovi zamenici Milan Radovanović i Nebojša Maraš postavljeni rešenjem od jula 2003. godine na ta mesta, s obzirom na to da je u međuvremenu stupio na snagu novi Zakon o javnom tužilaštvu; da je optužnica koju su advokati primili a koja nosi datum 20. januar 2003. godine drugačija od optužnice koja nosi istu oznaku Kts. 02/03, ali nosi datum 21. avgust 2003; da advokati odbrane nisu imali mogućnost uvida u spise predmeta; da je Jovan Prijić na prevaru iznudio iskaz optuženog Dušana Krsmanovića, tako što mu je obećao status svedoka saradnika u postupku; da se neki okrivljeni puste iz pritvora uz kauciju; zahtevi za izuzeće

⁴⁸ "Ubistvo premijera Đinđića", Okružni sud u Beogradu, www.okruznisudbg.org.yu

predsednika Veća Marka Kljajevića, specijalnog tužioca i njegovih zamjenika; da je posebno veće Okružnog suda za organizovani kriminal stvarno nadležno da sudi u predmetu, jer su se radnje za koje se okrivljeni terete odigrale pre donošenja Zakona kojim je ovo veće ustanovljeno; da se postupci razdvoje u odnosu na neke okrivljene, itd.

Prvi i drugi dan glavnog pretresa protekli su u spomenutoj dinamici, tako da je predsednik Veća Kljajević tek drugog dana pred kraj radnog vremena, uspeo da konstatuje kako je glavni pretres formalno i započeo. Sledećeg radnog dana tok je nastavljen istim tempom koji su diktirali branioci, nastavljajući da ponavljaju iste predloge, zahteve i žalbe od prethodna dva dana, a Sudsko veće je pravilo prekide kako bi većanjem donosilo odluke. Advokati su zahteve za izuzeće proširili sa predsednika Veća na predsednicu Vrhovnog suda Srbije.

Pred kraj radnog vremena, predsednik Veća doneo je odluku da pročitati zapisnik iz istrage okrivljenog Zvezdana Jovanovića, s obzirom na to da je okrivljeni Jovanović izjavio da je "nad njim izvršen pritisak i progon i da je osuđen pre ulaska u sudnicu..." i da je zbog toga doneo odluku da se brani ćutanjem. Odluka sudije Kljajevića izazvala je reakcije advokata Momčila Bulatovića, branioca Milorada Ulemeka, advokata Nenada Vukasovića, branioca Zvezdana Jovanovića, advokata Gorana Petronijevića, branioca Saše Pejakovića. Oni su smatrali da je čitanje zapisnika iz istrage kršenje prava okrivljenog da se brani ćutanjem i da iskaz ne može biti pročitao, jer sudija Kljajević još uvek nije počeo sa izvođenjem dokaza u dokaznom postupku. Sudija Kljajević je stao na stanovište da čitanje ovog iskaza ne treba tumačiti kao prilog dokaznom postupku, već samo kao iskaz koji daje okrivljeni u početnoj fazi postupka kada se izjašnjava o svojoj krivici. Nezadovoljni ovakvim tumačenjem Zakonika o krivičnom postupku, većina prisutnih branilaca je samoinicijativno napustila glavni pretres, pa je sudija Kljajević bio prinuđen da pretres prekine.

U istom tonu je nastavljen sledeći dan pretresa i celo prepodne sudija Kljajević je proveo slušajući primedbe i žalbe advokata, koje su se uglavnom svodile na argumentaciju koja je bila izneta prethodnog dana, s tim što su advokat Biljana Kajganić, branilac Dejana Milenkovića – Bagzija i advokat Nenad Vukasović imali primedbu da je izjava Zvezdana Jovanovića u istražnom postupku uzeta na nezakonit način i pod prinudom i da su zbog toga odlučili da podnesu krivične prijave protiv svih lica koja su prisustvovala toj isražnoj radnji. Nakon ponovnog prekida sudija Kljajević je pročitao iskaz iz istrage Zvezdana Jovanovića, nakon čega su primedbe na čita-

nje iskaza izneli advokati Nenad Vuksaović, Momčilo Bulatović, Goran Petronijević. U toku tog radnog dana, branioci okrivljenog Dušana Krsmanovića, advokati Miroslav Todorović – Šera i Mirko Tripković predložili su da sud naloži psihijatrijsko veštačenje njihovog branjenika koje će izvršiti neka nezavisna lekarska komisija van komisije KP doma "Bolnica" u Beogradu, koja obično veštači procesnu sposobnost okrivljenih lica. Glavni pretres je prekinut, jer je veće usvojilo zahtev advokata Todorovića i Tripkovića i naložilo neuropsihijatrijsko veštačenje okrivljenog Krsmanovića.⁴⁹

Prekid u toku pretresa trajao je do 9. februara 2004. U međuvremenu, advokat Mirko Trpiković, pred sam nastavak pretresa, podneo je zahtev za izuzeće Radoslava Bačevića predsednika Okružnog suda u Beogradu.

Neki beogradski mediji dobili su informaciju da su lekari novosadskog Kliničkog centra – Instituta za psihijatriju posle samo pola sata utvrdili da je Krsmanović u stanju da prati tok suđenja. Ovako je advokat Tripković komentarisao nalaz i mišljenje Instituta: "Ne samo kao advokat, već i kao građanin, stidim se ovog nalaza. Osećam se neprijatno, jer ovakav kakav je, nalaz vređa medicinu i pravosuđe. Treba li ja da crvenim i ime ovih lekara."⁵⁰

Prvi dan februarskog pretresa počeo je zahtevima za izuzeće sudije Marka Kljajevića, koji su uz krivičnu prijavu podneli advokati Miodrag Todorović – Šera, Nenad Vukasović, Biljana Kajganić i Mirko Tripković. Razlozi za izuzeće bili su navodi iz knjige bivše predsednice Privrednog suda u Beogradu, Milene Arežine, koje je iznela u knjizi *Noć prevare – dan izdaje*⁵¹. Pored ovog predloga, zamenik tužioca Milan Radovanović podneo je zahtev sudu da razdvoji postupak za atentat na Zorana Đinđića. Sudija Kljajević je pretres prekinuo da bi predsednik Okružnog suda odlučio o zahtevu za izuzeće.

Ni sledećeg dana pretres se nije održao, jer se predsednica Vrhovnog suda Srbije Sonja Brkić nalazila na putu i nije bila u mogućnosti da donese odluku o zahtevu za izuzeće predsednika Okružnog suda Radoslava Bačevića i o zahtevu za suspenziju sudije Marka Kljajevića zbog podnete krivične prijave. Interesantno je da advokati krivičnu prijavu protiv sudije Kljajevića nisu uputili na pravu adresu beogradskog javnog tužilaštva, već su je uputili

⁴⁹ Pretres je pratio predstavnik Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji.

⁵⁰ Dragana Manojlović, "Krsmanović ne govori zbog lekova, Gagec mučen – ne prestaje da krvavi", *Balkan*, 8. februar 2004.

⁵¹ Videti odeljak "Pritisak na sud, tužioca i predsednika veća".

Republičkom javnom tužilaštvu iako su znali da ovo tužilaštvo nije nadležno za podnetu krivičnu prijavu. Povodom tog događaja zamenik republičkog javnog tužioca Krsman Ilić izjavio je sledeće: "Prijava nije stigla u Okružno tužilaštvo zato što njeni podnosioci iako nisu neuke stranke, nisu naglasili kom okružnom tužilaštvu je podnose, a u Srbiji ih ima 30. Advokati takođe znaju da RJT nije operativno, pa ćemo, kao i u bilo kom drugom slučaju, ovu krivičnu prijavu proslediti na postupak nadležnom Okružnom tužilaštvu u Beogradu."⁵²

Pretres je nastavljen 17. februara 2004. godine, ali je ponovo prekinut, jer je advokat Miroslav Todorović – Šera izjavio da ne može da brani klijenta, jer je izložen permanentnim pretnjama smrću, a da iza tih pretnji stoji svedok saradnik Ljubiša Buha – Čume. Sudija Kljajević je doneo odluku da se advokatu Todoroviću dodeli obezbeđenje od strane MUP Srbije. Veće je usvojilo zahtev tužilaštva i odbrane i donelo odluku o razdvajanju postupka za atentat na Zorana Đinđića.

Sledećeg dana suđenje je ponovo prekinuto, jer su advokati Todorović i Tripković tražili izuzeće Marka Kljajevića, a kada je veće te zahteve odbilo, demonstrativno su napustili sudnicu i tako nisu dozvolili sudiji Kljajeviću da sasluša druge okrivljene u postupku. Sudija Kljajević je doneo rešenje kojim je novčano kaznio advokate i izjavio: "Odugovlačite ovaj postupak i ovakvo ponašanje nije zapamćeno u istoriji pravosuđa Srbije. Omogućiti optuženima da se izjasne po navodima optužnice jeste sveto pravo i obaveza suda da ih u razumnom roku ispita. Sud je to pokušao, ali vi uporno zloupotrebljavate vaša procesna ovlašćenja. O ovome će biti obaveštena Advokatska komora Srbije i, ako oni procene da kršite vaša ovlašćenja, bićete disciplinski kažnjeni. To su jedine pravne i legalne mogućnosti koje sud ima."⁵³ Na samom početku pretresa sudija Kljajević je opozvao odluku o dodeljivanju policijske pratnje advokatu Todoroviću, jer je Todorović izjavio da je angažovao lično obezbeđenje i da mu obezbeđenje MUP ne treba. Potom je veštak novosadskog Instituta Gordana Mišić–Pavkov saslušana u vezi sa psihijatrijskim veštačenjem Dušana Krsmanovića. Ona je izjavila da je okrivljeni sposoban da aktivno prati tok postupka. Advokat Rajko Danilović, zastupnik porodice Đinđić, nakon izlaska iz sudnice izjavio je: "Ovo više nisu zloupotrebe i opstrukcije, ovo je potpuno ignorisanje institu-

cije Specijalnog suda. Svedoci smo političke demonstracije najprizemnijeg nivoa."⁵⁴

Nedelju dana pre nastavaka pretresa, tačnije 1. marta 2004. godine, ubijen je jedan od svedoka tužilaštva Kujo Kriještorac. Kriještorac je pred istražnim sudijom svedočio da je nekoliko dana pre i na sam dan atentata u Ulici admirala Geprata viđao okrivljenog, Vladimira Milisavljevića. Kriještorac je ubijen u kasnim večernjim satima, dok je pokušavao da parkira vozilo. Prema izveštaju policije "likvidiran je iz 'škorpiona' sa prigušivačem".⁵⁵ Posle ubistva Kriještorca, Milan Veruović je izjavio da ga "užasava činjenica da je ubijen jedan od svedoka ubistva Zorana Đinđića" i da je "posle svega postao paranoik" i da je "ozbiljno zabrinut za život svih ostalih svedoka."⁵⁶ Povodom spekulacija u javnosti ko bi mogao biti ubica Kriještorca, advokat Goran Petronijević, branilac okrivljenog Saše Pejakovića, izneo je sledeći stav: "Kriještorčeva izjava je njegovom smrću fiksirana i najveću štetu od toga imaće upravo odbrana, zati što smo izgubili mogućnost da sa svedokom polemišemo i da mu postavljamo pitanja."⁵⁷

Martovski pretres trajao je samo dva dana, 8. i 9. Pretres je ponovo prekinut, pošto što su advokati Miroslav Šera Todorović i Mirko Tripković još jednom demonstrativno napustili sudnicu dok je pretres trajao. Sudija Kljajević je prekinuo pretres i sledeći zakazo za april, uz oduzimanje prava advokatima Tripkoviću i Todoroviću da u daljem toku postupka brane Dušana Krsmanovića. Pokušaj sudije Kljajevića, da pročita iskaz iz istrage okrivljenog Dušana Krsmanovića, prekinut je konstatacijom advokata Tripkovića da je zapisnik njegovog branjenika službena tajna koja je danima objavljivana u novinama, a da sada i sudija hoće taj zapisnik javno da pročita. Tripković je rekao da je podneo još jednu krivičnu prijavu protiv predsednika veća Marka Kljajevića, jer smatra da je čitanje zapisnika krivično delo "kršenja zakona od strane sudije na štetu okrivljenog". Nakon ovoga, za reč se javio drugi Krsmanovićev branilac, Todorović, čije je obraćanje, između ostalog, bilo upućeno zamenicima specijalnog tužioca: "Marašu će narod oprostiti što je štitio režim Slobodana Miloševića kao tužilac protiv NATO pakta, ali nikada neće oprostiti za ovo što radi u ovoj sudnici..."⁵⁸ Posle toga, sudija Kljajević je nastavio da čita zapisnik o saslušanju Krsmanovića u

⁵⁴ Dorotea Čarnić, "Nepoštovanje suda", *Politika*, 19. februar 2004.

⁵⁵ Uskoković, "Jedan svedok manje", *Novosti*, 10. mart 2004.

⁵⁶ Đ. Odavić, "Opasnost!", *Kurir*, 10. mart 2004.

⁵⁷ D. P. Veljković, "Prepoznao sam Vladu Budalu", *Novosti* 10. mart 2004.

⁵⁸ D. Pušonjić–Veljković, "Advokati bez punomoćja", *Novosti*, 10. mart 2004.

⁵² D.P.Veljković, N. Bijelić, "Neka ponude dokaze", *Novosti*, 11. februar 2004.

⁵³ Nataša Jovanović, "Advokatske mine u sudnici", *Blic*, 19. februar 2004.

istrazi, a Todorović i Tripković su napustili sudnicu. Posle izlaska iz sudnice, advokat Todorović je dao intervju dnevnom listu *Večernje novosti*. On je izjavio sledeće: "Očekujem da Kljajević podnese zahtev da budem izbrisan sa liste advokata u Advokatskoj komori Srbije, ali neću mu ostati dužan. Zbog svega obratiću se Vrhovnom sudu Srbije i ministru pravde, parlamentarnom Odboru." Na pitanje novinarkе kako to da Krsmanović razume njihove pravne savete, a ne razume ono što se dešava u sudnici, Todorović je odgovorio: "Nema šta da razume naše savete! Ni sa nama nije mogao da razgovara najbolje." A kada mu je novinarka predočila da je posle njihovog izlaska iz sudnice, Krsmanović rekao da je razumeo sve što mu je sudija Kljajević rekao, Todorović je odgovorio: "Razumeo je naravno, nije on duhovno mrtav, a mi smo kao advokati morali ovo da uradimo jer da je pročitao njegov iskaz do kraja onda bi suđenje bilo brzo završeno i bila bi doneta osuđujuća presuda."⁵⁹

Interesantno je napomenuti da je 6. aprila 2004. godine Dušan Krsmanović saslušan kao svedok u postupku, koji se vodio u posebnom odeljenju Okružnog suda za organizovani kriminal protiv tzv. "Makine grupe", koja je bila optužena za atentat na policijskog generala Boška Buhu. Njegov iskaz, koji je dao u svojstvu svedoka, bio je konsekventan, te Dušan Krsmanović nijednog momenta nije odavao utisak osobe koja se nalazi u stanju psihičkog rastrojstva.

Glavni pretres za atentat na premijera Đinđića nastavljen je 13. aprila. S obzirom na to da je Dušan Krsmanović odlučio da se brani ćutanjem, sudija Marko Kljajević je pročitao zapisnik o saslušanju Krsmanovića iz istražnog postupka. Primedbe na pročitani zapisnik nisu imali ni okrivljeni ni njegov novi branilac Veljko Delibašić. Istog dana, bez prisustva javnosti, saslušan je i svedok saradnik Zoran Vukojević – Vuk. Ovim je zvanično počeo dokazni postupak u predmetu.

Dana 14. aprila 2004. godine, na zahtev svedoka i bez prisustva javnosti, svedočenje je započeo svedok saradnik Miladin Suvajdžić, zvani Đura Mutavi. Pre njegovog svedočenja advokati Slobodan Milivojević, branilac Milorada Ulemeka i Biljana Kajganić stavili su primedbe na dodeljivanje statusa svedoka saradnika Miladinu Suvajdžiću, jer je, prema njihovim navodima, on osumnjičen da je učestvovao u otmiци Miroslava Miškovića i u ubistvu Velibora Iličića. Sudija Kljajević je rekao da je Suvajdžić status

⁵⁹ D. Pušonjić–Veljković, "Neću mu ostati dužan!", *Novosti*, 10. mart 2004.

svedoka saradnika dobio na zakonit način i da je njegov status nesporan.⁶⁰ Miladin Suvajdžić je svedočenje završio sledećeg dana, 15. aprila. U nastavku pretresa, 19. aprila, svedočio je i treći svedok saradnik Ljubiša Buha – Čume, na njegov zahtev bez prisustva javnosti.

Milan Veruović, koji je prilikom atentata na premijera Đinđića ranjen u nogu, dao je iskaz 20. aprila u svojstvu oštećenog lica u postupku. Tog dana su se u sudnici pojavili mladići obučeni u majice sa likom vuka sa razjapljenim čeljustima, majicama Jedinice za specijalne operacije. "Oni su se na početku javili optuženima Zvezdanu Jovanoviću i Željku Tojagi, a otišli su posle prve pauze. Prema nezvaničnim informacijama iz policije, radi se o aktivnim pripadnicima žandarmerije i bivšim pripadnicima "Crvenih beretki".⁶¹ Veruović je posle suđenja novinarima rekao da postupak bivših pripadnika JSO doživljava kao oblik pritiska: "Ja sam to doživeo kao nastavak njihovog postojanja. Oni postoje i postojali su i pre ovog mog iskaza i postojaće posle mog iskaza..."⁶² Istog dana, prema rečima Milana Veruovića, dok je sa advokatom stajao u hodniku ispred sudnice, prišao mu je jedan službenik suda koji je zadužen za sprovođenje okrivljenih i rekao da mu je Zvezdan Jovanović proučio "da ga ne gleda mrko". Veruovićev zastupnik, advokat Boža Prelević o incidentu je obavestio i sud i policiju.⁶³ Sudija Maja Kovačević–Tomić, portparol Odeljenja, izjavila je da je internom istragom u sudu utvrđeno da je poruku samoinicijativno preneo pripadnik službe obezbeđenja Okružnog zatvora, a direktor Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, Miloš Janković, tvrdio je da je to nemoguće, jer zatvorska straža nema nikakav pristup hodnicima ispred sudnice, već se oni isključivo nalaze kod blindiranog boksa iz koga sprovode osuđenike u zastakljeni deo sudnice.⁶⁴

Velike polemike u javnosti izazvalo je svedočenje pripadnika ličnog obezbeđenja Zorana Đinđića, zbog toga što su sva sedmorica izjavili da su prilikom atentata čuli tri pucnja. Ova svedočenja izazvala su burne spekulacije u javnosti zbog toga što u optužnici piše da je okrivljeni Zvezdan Jovanović ispalio dva metka, od kojih je jednim pogodio premijera Đinđića, a drugim njegovog telohranitelja Milana Veruovića. Povodom spekulacija

⁶⁰ A.G., "Đura Mutavi svedočio tajno", *Kurir*, 16. april 2004.

⁶¹ Z. Dojić, "Žandarmi u majicama JSO", *Blic*, 21. april 2004.

⁶² V. Z. Cvijić, "Veruović: Nastavili da postoje", *Danas*, 21. april 2004.

⁶³ "Milan Veruović: Pretio mi Zvezdan Jovanović", agencijska vest *Bete, Danas*, 26. april 2004.

⁶⁴ Zoran Dojić, "Niko nije hteo da sačuva Đinđića", *Blic*, 27. april 2004.

koje su tih dana prožimale medije u Srbiji portparol specijalnog suda Maja Kovačević–Tomić dala je sledeću izjavu: "Priča sa glavnog pretresa o trećem metku koja je propraćena naslovima tipa 'Istraga prikriva treći metak' ne odgovara istini, jer priča o trećem metku za nas nije ništa novo. To je priča koja je postojala i u istrazi. Tokom istrage obavljena su veštačenja na razne okolnosti, a jedno od njih bilo je i veštačenje na osnovu tvrdnji svedoka očevidaca da su čuli i treći hitac. Predmet veštačenja bilo je i oštećenje na zidu, koje se takođe spominjalo poslednja četiri dana. Isti veštaci usmeno će na glavnom pretresu ponovo analizirati ove nalaze i dati svoje zaključke. Veštačenja su obavili i stručnjaci iz Visbadena, ali još uvek nije poznato da li će njihov nalaz samo biti pročitani ili će se neko i od njih pojaviti u sudnici."⁶⁵

Pored pojavljivanja pripadnika Žandarmerije koji su, obučeni u majice JSO došli da prate tok pretresa u danu kada je svedočio Milan Verović, skorašnje pojavljivanje Milorada Ulemeka na suđenju, najavio je i intrevju za *Kurir* čovek koji se predstavio kao bivši pripadnik "Crvenih beretki". "Kapetan Džo", za koga će se kasnije ispostaviti da se zove Dragan Žarić, u tom intrevjuu najavio je nekoliko stvari koje će Milorad Ulemek ponoviti u iskazu koji je dao pred sudom. Na konstataciju novinara da su Spasojević i Luković bili kriminalci pre dolaska DOS na vlast, Žarić odgovara: "Da, ali ne toliki. Kaži ti meni gde je 600 kila droge koja je držana u sefu. Kakva komisija, kakvo spaljivanje?" Na pitanje novinara o ubistvu Ivana Stambolića, Žarić odgovara: "To pitanje treba da se postavi Čumetu. Stambolčić je otećen samo da bi se to pripisalo Slobi. Priznanja u 'Sablji' su iznuđena. Sve je to trgovina. I ko uopšte veruje tom Čumetu? Pa on je ubio Momira Gavrilovića. On je kriv za to ubistvo. Gavrilović je znao šta ovi Đinđićevi rade, i zato su ga ubili. A onda taj isti Čume je zaštićeni svedok. Ništa to, bre, nije slučajno."⁶⁶ U spomenutom intrevjuu, Dragan Žarić je izjavio da politički opravdava ubistvo Zorana Đinđića i da otkad je on ubijen može normalno da spava, jer pre to nije mogao, zbog onoga što je Zoran Đinđić učinio svom narodu.⁶⁷

Povodom ovog intrevjua bivši potpredsednik Vlade premijera Zorana Đinđića, Žarko Korać, izjavio je: "Ovo više nije u pitanju medijski postu-

⁶⁵ Dragana Manojlović, "Već je veštačeno na osnovu tvrdnji da se čuo i treći hitac", - *Balkan*, 25. april 2004.

⁶⁶ Saša M. Stajić, "Doći ćemo u sud u uniformi JSO", *Kurir*, 27. april 2004.

⁶⁷ Isto.

pak, već politička suština tog intrevjua. To što je uradio *Kurir* samo je kulminacija kampanje koja je počela proteklih nedelja za javnu rehabilitaciju ubica Zorana Đinđića."⁶⁸

"Beretke" su se pojavljivale i na drugim pretresima koji su se vodili protiv njihovih pripadnika, kao, na primer, u slučaju "Ibarska magistrala". Neki od pripadnika, koji su došli da prate pretres, preteli su advokatima porodica oštećenih, Radomiru Živkoviću i Dragoljubu Todoroviću. Kada se prilikom jednog pretresa pojavio kao svedok Milorad Ulemek, advokat porodica oštećenih Draškovića i Osmanlića, Radimir Živković, doživeo je sledeće: "U toku njegovog (Legijinog) saslušanja ukazivao sam na suprotnosti, protivurečnosti Legijinog iskaza. Tada su mi dvojica momaka pripretili prstom, a jedan od njih je prstom prešao preko vrata, kao da će me zaklati... Tada sam rekao: 'Ako ste hrabri ustanite.' Svi su ćutali, takvi su to junaci... Policija im je zatražila lična dokumenta i tako se saznalo da su pripadnici Jedinice za specijalne operacije. Do tada nismo znali ko sedi u publici. Nisu samo meni preteli, već i advokatu Dragoljubu Todoroviću."⁶⁹

Povodom pojavljivanja pripadnika Žandarmerije u majicama JSO na pretresu i intrevju, koji je bivši pripadnik Žarić dao dnevnom listu *Kurir*, premijer Vojislav Koštunica izjavio je da je intrevju sa bivšim pripadnikom JSO "teroristička propaganda i podstrekavanje terorizma". Osim toga, rekao je: "Svaka država se bori protiv toga. Terorizam je bio vezan za ubistvo premijera Đinđića i nešto što je očigledno propaganda terorizma mora biti na meti tužioca."⁷⁰

Milorad Ulemek se predao pripadnicima Žandarmerije u nedelju, 2. maja 2004. godine. Gotovo sve beogradske novine objavile su vest da je Ulemek išetao iz svoje kuće u nedelju oko 21h, prišao pripadnicima Žandarmerije koji su bili zaduženi da motre na njegovu kuću i rekao im: "Predao sam se da bih dokazao svoju nevinost. Došao sam da skinem ljagu sa svog imena i imena svoje jedinice."⁷¹ Interesantno je da je načelnik Resora javne bezbednosti Miroslav Milošević najavio dvadeset dana ranije novinari dnevno lista *Kurir* da će se Legija predati. On je rekao: "Ne zaboravi da znam kako Legija diše, znam njegovo ponašanje i kako razmišljaju 'Crvene beretke'. Ne verujem u sva pisanja o tome gde se krije, jer čim ga neko

⁶⁸ Z. Uskoković, "Kome 'beretke' šalju poruke?", *Novosti*, 28. april 2004.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ "Uništeni važni dokazi", *Novosti*, 1, 2. i 3. maj 2004.

⁷¹ D. L., "Legija u Slobinoj ćeliji", *Kurir*, 4. maj 2004.

'provali', on menja mesto boravka. Ne zaboravi da ova postava u MUP, koju je odredio ministar Jočić nikome ne duguje ništa i nema nikakve repove za sobom. Uveren sam da će mi se javiti, pogotovo što zna da sam postavljen za načelnika resora. To je i njemu u interesu."⁷²

Povodom spekulacija u javnosti, da li je bilo pregovora sa Legijom oko njegove predaje, ministar unutrašnjih poslova Dragan Jočić izjavio je da nije bilo pregovora i da je predaja isključivo Ulemekova odluka, a premijer Koštunica je povodom tih spekulacija izjavio: "Čuli ste izjavu ministra unutrašnjih poslova i ako ne verujete toj izjavi, onda nađite dokaze kojima ćete je pobiti. Jednostavno se čovek predao. Imao je svoje razloge, a njih ćemo saznati ili nećemo... Mislim da je činjenica što će Legija moći da govori na sudu pozitivna stvar, a ne nešto negativno, međutim, ima onih kojima bi više odgovaralo da Legija ne govori na sudu..."⁷³

Predaja Milorada Ulemeka, dodatno je polarizovala srpsku javnost, tako da su pripadnici bivše vlade premijera Đinđića bili mišljenja da se Ulemek predao zato što je napravio dogovor sa ljudima iz Vlade premijera Koštunice. Dragan Veselinov, bivši ministar poljoprivrede u Vladi pokojnog premijera Đinđića, na primer, izjavio je da se "Legija nije predao zbog zamora od skrivanja i osipanja jataka, već zbog dogovora sa nekim iz Vlade Srbije. Neko ga štiti. Do sada je najveći jatak rukovodiocima iz tajne službe bio sam Koštunica, koji je neumorno do hapšenja čuvao Radeta Markovića, Miloševićevog Beriju, lično čuvao Miloševića u svojoj predsedničkoj rezidenciji na Dedinju punih šest meseci posle 5. oktobra i odupirao se smeni starog šefa Generalštaba Nebojše Pavkovića, sve dok ovaj nije počeo i njenu da radi o glavi. Predaja Legije pravosuđu deo je plana da suđenje Đinđićevim ubicama propadne i da se maksimalno ponište rezultati borbe protiv kriminala prethodne vlade".⁷⁴

Za razliku od bivših funkcionera DOS, članovi i simpatizeri DSS, SPS i Srpske radikalne stranke verovali su da se Ulemek predao kako bi najzad otkrio pravu istinu o ubistvu premijera Đinđića i eventualnoj umešanosti Đinđićevih saradnika u atentat. Nikola Milošević, počasni predsednik Srpske liberalne stranke, izjavio je da ima saznanja da Ulemek "raspolaze snimcima iz kojih se lepo može videti koja su sve zvučna i javnosti dobro poznata imena boravila u kući u Šilerovoj ulici, što baca senku na prethod-

⁷² S. M., "Milošević najavio predaju pre 20 dana!", *Kurir*, 4. maj 2004.

⁷³ Ivan Radak, "Koštunica: Gospodin Legija se sam predao", *Danas*, 5. maj 2004.

⁷⁴ "Veselinov: Zaštitnici u Vladi Srbije", saopštenje, *Danas*, 5. maj 2004.

nu vlast". Milošević je izneo i pretpostavku da bi Ulemek da se predao ranijim vlastima "doživeo sudbinu Šiptara i Kuma".⁷⁵ Milorad Vučelić, potpredsenik SPS, izjavio je: "Zvuči neverovatno, ali sudeći po velikoj galami koju su digli mnogobrojni političari iz bivšeg DOS, očekuje se da se otkriju krajnje čudne stvari. Kakve, videćemo. Jasno je da nešto nije u redu sa dosadašnjim postupkom. Ovo je prava prilika da se sazna istina o ubistvu Zorana Đinđića."⁷⁶

Bez obzira na iznete spekulacije o eventualnom postojanju dogovora između nove vlasti i Milorada Ulemeka oko predaje, ostaje činjenica da je samo dva dana pre predaje Milorada Ulemeka, smenjen upravnik Okružnog zatvora u Beogradu, Aca Jovanović, i na njegovo mesto postavljen Miroslav Micić. Aca Jovanović je važio kao čovek u koga je bivša vlast, vlast DOS imala poverenja. Razlozi za smenu Jovanovića nikada nisu javno obznanjeni.⁷⁷

Beogradski nedeljnik *NIN* je u izdanju od 6. maja 2004. godine pod naslovom "Mučili su me klasično" objavio pismo Radomira Markovića, bivšeg načelnika DB, optuženog za ubistvo funkcionera SPO na Ibarskoj magistrali, ubistvo Ivana Stambolića i pokušaj atentata na Vuka Draškovića u Budvi. Rade Marković je pismo uputio redakciji *NIN* iz Okružnog zatvora u Beogradu. U tom pismu, između ostalog, rekao je da je Legijina predaja "gest hrabrog čoveka" i da on lično očekuje da će Legija potvrditi navode njegove odbrane, kako bi se "saznala istina".⁷⁸

Dva dana pre prvog pojavljivanja Milorada Ulemeka pred Većem sudije Kljajevića, sestru pokojnog premijera Gordana Đinđić-Filipović pozvao je telefonom nepoznati muškarac i insistirao da se sretnu, kako bi joj dao njenu plaketu iz Hilandara, koju je našao pored kontejnera. Pošto gospođa Đinđić-Filipović nije pristala da se susretne sa nepoznatim muškarcem, ista osoba ju je pozvala narednog dana i rekla sledeće: "Kaži materi da prenese svom advokatu da prestane goniti Legiju, učini nešto sa matorom, sa Ružicom znamo kako ćemo. Nemoj muriji da javiš i ako javiš, nema ve-

⁷⁵ "Nikola Milošević: Legijin adut snimci iz Šilerove", ekipa *Danasa* i agencije, *Danas*, 5. maj 2004.

⁷⁶ "I čudne stvari", *Novosti*, 5. maj 2004.

⁷⁷ M. Radulović, "Legiju čekali mesec dana", *Glas*, 10. maj 2004.

⁷⁸ "Mučili su me klasično", *NIN*, arhiva, 6. maj 2004, www.nin.co.yu

ze, mi smo se dogovorili, naši su na vlasti. Tvoja matora misli da komšije hoće da je pokradu, treći put neće biti samo brava."⁷⁹

Milorad Ulemek se prvi put pojavio pred Većem sudije Marka Kljajevića 10. maja 2004. godine, kada je dao lične podatke i zatražio dodatno vreme za pripremu odbrane. Sudija Kljajević je dozvolio Miloradu Ulemeku rok od mesec dana da pripremi svoju odbranu, pa je sledeći preses zakazao za 10. jun 2004. godine.

Činjenicu da je junski pretres trebalo da otpočne dva dana pre predsedničkih izbora u Srbiji, većina političkih stranaka je to iskoristila kao materijal pogodan za predizbornu kampanju. Ovo se posebno odnosilo na izborne štabove političkih stranaka koji su Legijinu predaju zloupotrebile za diskreditaciju Demokratske stranke i njihovog predsedničkog kandidata. Dejan Mihajlov je u intervjuu za dnevni list *Inter-nacional* izjavio: "Lukovićeve predaje je važna, jer su dvojica osumnjičenih za ubistvo premijera ubijeni i uništeni su materijalni dokazi. Važno je da se čuje Legijino svedočenje da bi se došlo do istine." Na pitanje novinara kako komentariše odlaganje pretresa za 10. juni, dva dana pre prvog kruga izbora, Mihajlov, interesantno zaključuje: "Ne mogu to da komentarišem, jer to je odluka suda. Svaki komentar bi značio pritisak na sud."⁸⁰

Izborni štab predsedničkog kandidata Dragana Maršićanina iskoristio je deo intervju, koji je nedeljnom listu *Evropa* dala majka pokojnog premijera Mila Đinđić. Šef izbornog štaba Dejan Mihajlov⁸¹ u saopštenju za javnost optužio je i bivše saradnike Zorana Đinđića za atentat. Pod bombastičnim naslovom – "Možda Legija nije kriv, najlakše bi bilo svaliti krivicu na njega", *Evropa* je objavila intervju čija suština leži u izjavi Mile Đinđić: "Legija je rekao da će otkriti ko je ubica i ja se nadam da će to učiniti. Smatram da je sve izrežirano. Možda Legija uopšte nije kriv. Najlakše bi bilo svaliti krivicu na njega zato što je izvikan... Čovek iz tadašnjeg vrha rekao mi je da su Zorana ubili njegovi, jer nisu hteli da rade. A funkcioner koji mi je to rekao u to vreme je bio ministar. Ne znam šta da mislim o tome, ali ću biti srećna da se otkrije ko je bio inicijator..."⁸²

⁷⁹ "Najava pretnji", *Balkan*, 17. maj 2004.

⁸⁰ O. Milivojčević, "Kuća u Šilerovoj glavni svedok", *Inter-nacional*, 11. maj 2004.

⁸¹ Videti poglavlje "Pritisci na sud, tužioca i predsednika veća".

⁸² "Možda Legija nije kriv, najlakše bi bilo svaliti krivicu na njega", *Evropa*, 13. maj 2004.

Dva dana nakon intervju, 15. maja 2004. godine, dva muškarca su napala Gordanu Đinđić-Filipović na ulazu pred vratima porodične kuće u mestu Beloševac, kod Valjeva. Gordana Đinđić je ispričala da su dva muškarca u tamnim uniformama sličnim kombinezonu, tražila od nje neki spisak o kome ona ništa ne zna i da su tražila ime nekog ministra, nakon čega je osetila ubod igle u predelu nadlaktice i izgubila svest. Posle toksikološke analize krvi i urina na VMA, utvrđeno je prisustvo leka diazepam i kofeina.⁸³

Nakon pisma Radeta Markovića, koje je izašlo u nedeljniku *NIN*, javnosti se 31. maja 2004. godine obratio Milorad Ulemek – Legija, pismom koje je objavljeno u *Reviji 92*. Predsednik Sudskog veća Marko Kljajević nije znao da je Ulemek napisao pismo kojim se obraća javnosti i građanima Srbije, a portparol posebnog odeljenja za organizovani kriminal, Maja Kovačević-Tomić, citirajući odredbu člana 150. Zakona o krivičnom postupku konstatovala je da je ovaj član prekršen, jer se pritvorenik može dopisivati sa licima van zatvora, samo uz znanje i nadzor nadležnog sudije, kao i da sudija može zabraniti primanje i slanje onih pisama za koje proceni da mogu uticati na tok postupka.⁸⁴

Na pretresu koji je bio zakazan za 10. jun 2004. godine, prvookrivljeni Milorad Ulemek je zatražio od Sudskog veća da njegovo izjašnjenje odloži za ponedeljak 14. juni, zbog toga što navodno nije želeo da utiče na ishod predstojećih predsedničkih izbora koji su bili zakazani za 13. jun. Sudija Kljajević je konstatovala da takve razloge Sud ne prihvata, niti postoji utemeljenje u Zakonu koje bi opravdalo odlaganje davanja iskaza okrivljenog zbog izbora. Sudija Kljajević je potom konstatovala da okrivljeni može svoje izjašnjenje dati tokom glavnog pretresa, kada se na to odluči, pa je nastavak pretresa zakazao za ponedeljak 14. juni.

Prvookrivljeni Milorad Ulemek započeo je iskaz u svojstvu okrivljenog 14. 15. i 16. juna, ali je pretres prekinut zbog njegovih zdravstvenih problema. Iz iskaza koji je dao Milorad Ulemek mogu se jasno razgraničiti dva dela. Jedan deo sastoji se u optuživanju i pokušaju kompromitovanja ministara, službenika iz bivše Vlade Republike Srbije, bliskih saradnika i

⁸³ B. Ristić, "Napadači od Đinđićeve sestre tražili da kaže ime ministra", *Balkan*, 17. maj 2004.

⁸⁴ A. Roknić, B. Tončić, "Legija pisao bez odobrenja, mediji objavili protiv Zakona", *Danas*, 1. jun 2004.

prijatelja pokojnog premijera Đinđića, a drugi deo iskaza odnosi se na negiranje umešanosti u krivična dela koja se Ulemeku stavljaju na teret.

Tako je Milorad Ulemek optužio Čedomira Jovanovića, Vladimira Bebu Popovića, Dragoljuba Markovića, da su "vrbovali" Milorada Ulemeka da im pomogne da 600 kg heroina, koji je nađen u trezoru "Komercijalne banke", prenesu u inostranstvo preko susednih zemalja: Hrvatske, BiH i Rumunije. U celu akciju transfera i prodaje heroina bio je uključen i Dušan Spasojević. Prilikom prebacivanja dela droge u Republiku Srpsku, pošiljku je preuzeo Zoran Janjušević. Milorad Ulemek je napomenuo da je Dragoljub Marković pokušao da ga "vrbuje" da radi za englesku tajnu službu.

Drugi deo Ulemekovog iskaza, koji se odnosio na negiranje optužnice, konzistentno je pripremljen. Vidi se da je intencija da se ubistvo premijera smesti u isključivo kriminalni kontekst. Ulemek nije deciderano izjavio ko je ubio premijera, ali cela konstrukcija njegovog iskaza upućuje na zaključak (što je očigledno i bila njegova namera) da je Đinđić ubijen zato što su njegovi saradnici iz stranke, iz Vlade i njegov kum Dragoljub Marković napravili ličnu i "poslovnu" distancu sa Dušanom Spasojevićem. Spasojević je u to vreme imao najmoćniji kriminalni klan, ali je, prema Ulemekovim rečima, bio čovek koji je radio za javnu i državnu bezbednost Republike Srbije.

Dva dana nakon prekida julske dela pretresa, u Solunu, grčkoj policiji, prema tvrdnjama advokata Biljane Kajganić, dobrovoljno se predao još jedan od okrivljenih, Dejan Milenković – Bagzi. Grčka policija je saopštila da je Dejan Milenković uhapšen ispred srpsko-crnogorskog Konzulata u Solunu, u kasnim večernjim časovima 16. jula 2004. godine.⁸⁵ Povodom različitih spekulacija u javnosti oko hapšenja Dejana Milenkovića u Solunu, Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije oglasilo se sopštenjem u kome je izložilo redosled događaja, koji je rezultirao hapšenjem Milenkovića. Naime, u saopštenju se kaže da je UBPOK 13. maja poslalo depešu Interpolu Grčke sa molbom da proslede informacije, ukoliko ih imaju, o Dejanu Milenkoviću Bagziju, za kojim je raspisana međunarodna poternica. Dana 19. juna grčkom Interpolu poslata je zvanična zamolnica u vezi sa pružanjem međunarodne pravne pomoći u cilju pronalazjenja i hapšenja Milenkovića. Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije 16. jula poslalo je obaveštenje grčkim kolegama o tome da postoje indicije da određena lica toga dana treba iz Srbije da pređu u Grčku, kako bi se istog dana, zajedno sa Milenkovićem, iz

⁸⁵ M. S. Popović, M. Babović, "I Bagzi u lisicama", *Novosti*, 18. jun 2004.

Grčke vratili u Srbiju. Tom prilikom MUP Srbije je uputio molbu da se sva ova lica, zajedno sa Milenkovićem liše slobode. Grčka policija je postupila po zahtevu MUP Srbije, pa je Milenković 16. juna 2004. godine, u kasnim večernjim časovima (pola sata pred ponoć), uhapšen ispred srpsko-crnogorskog Konzulata u Solunu.

Pretres je nastavljen 6. septembra. Advokat Biljana Kajganić zatražila je da se pretres odloži, jer je njen klijent Dejan Milenković hapšenjem u Solunu, postao dostupan srpskim pravosudnim organima i da, prema tome, nema više uslova da mu se sudi u odsustvu. Veće je stalo na stanovište da hapšenje i pritvaranje u drugoj državi ne znači da je okrivljeni dostupan sudskim organima u Srbiji, pa je donelo odluku da se nastavi sa saslušanjem prvookrivljenog Milorada Ulemeka.

Iako je Milorad Ulemek još sredinom juna u iskazu pred Većem sudije Kljajevića govorio o prodaji 600 kg droge iz trezora "Komercijalne banke", MUP Republike Srbije je tek u septembru dostavio izveštaj Specijalnom tužilaštvu o navodima Milorada Ulemeka. Portparol Specijalnog odeljenja, sudija Maja Kovačević–Tomić potvrdila je da je MUP tužilaštvu uputio dva izveštaja, jedan o drogi, a drugi o oružju koje je nađeno u magacinima Jedinice za specijalne operacije u Kuli. Sudija Kovačević nije želela da se izjasni o sadržaju izveštaja MUP. Neki mediji ipak su objavili sadržaj izveštaja u kojem je napisano da je droga spaljena u termoelektrani "Nikola Tesla", 9. marta 2001. godine.⁸⁶

Pretres, nastavljen 20. decembra, počeo je konstatacijom da je Dejanu Milenkoviću – Bagziju postavljen advokat po službenoj dužnosti, s obzirom na to da je njegov prethodni advokat Biljana Kajganić otkazala punomoćje za zastupanje. Razlog zbog kojeg je odlučila da više ne brani Dejana Milenkovića je to što zbog pritisaka nije više bila u mogućnosti da na valjan način obavlja funkciju branioca. Za branioca po službenoj dužnosti postavljen je advokat Aleksandar Đorđević, bivši načelnik VI uprave SDB i lični telohranitelj Slobodana Miloševića, sve dok Dejan Milenković, ili njegova supruga, ne angažuju drugog branioca. Pre početka decembarskog dela procesa, bilo je pretpostavki da će novi Milenkovićev branilac biti advokat Miroslav Šera Todorović, kome je Sudsko veće oduzelo pravo da zastupa Dušana Krsmanovića posle niza incidenata koje je izazvao tokom pretresa. Advokat Todorović je s tim u vezi izjavio da "ne može ništa kazati, osim da su ga kontaktirali Milenkovićevi prijatelji. Oni su pokazali interesovanje da

⁸⁶ "Nestalo 10,6 kilograma heroina", *Blic*, 17. septembar 2004.

ga zastupa, a pregovori su još u toku..."⁸⁷ Nakon ekstradicije iz Grčke, Milenković je ipak angažovao beogradskog advokata Nikolu Gavrilovića.

Na decembarskom delu pretresa svedočili su Rodoljub Milović, radnik UBPOK, koji je uzeo izjavu od okrivljenog Zvezdana Jovanovića u prostorijama Okružnog zatvora u Beogradu i kasnije prisustvovao davanju izjave Zvezdana Jovanovića pred zamenikom specijalnog tužioca i pred specijalnim tužiocem Jovanom Prijjećem. Protiv lica koja su bila prisutna prilikom uzimanja izjave od Zvezdana Jovanovića, nekoliko advokata odbrane podnelo je krivične prijave. S obzirom na to da je svedok Rodoljub Milović pozvan da svedoči zbog toga što nije potpisao zapisnik o saslušanju okrivljenog Branislava Bezarevića (on je izjavio da nije učestvovao u ispitivanju Bezarevića, već dvojica drugih policajaca), raspravno veće je donelo odluku da usvoji predlog advokata Željka Grbovića i zapisnik iz policije o saslušanju Bezarevića izdvoji iz spisa predmeta, tako da se ne može koristiti kao dokaz u postupku.

Dejan Milenković – Bagzi je ekstradiran iz Grčke 2. februara 2005. godine. Prvi put se pojavio pred pretresnim većem 14. februara, kada je zatražio dodatno vreme za pripremu odbrane. Veće je usvojilo zahtev i dozvolilo Dejanu Milenkoviću da pripremi odbranu do 9. marta 2005. kada je zakazan nastavak pretresa.

Dejan Milenković – Bagzi, početkom aprila 2005. godine angažovao je novog branioca, novosadskog advokata Ljubišu Radojičića. Iako se nekoliko meseci spekulisalo o tome da li će Dejan Milenković – Bagzi tražiti status svedoka saradnika u postupku, Specijalno tužilaštvo je formalni zahtev za dodeljivanje statusa podnelo sudskom veću 9. jula 2005. godine.⁸⁸ Na pretresu koji je bio zakazan za 19. septembar 2005, predsednik Veća Marko Kljajević, obznanio je rešenje kojim ovo veće nije prihvatilo predlog tužilaštva za dodeljivanje statusa svedoka saradnika, Dejanu Milenkoviću – Bagziju.⁸⁹

Nakon hapšenja zamenika specijalnog tužioca Radovanovića i prelaske u advokate drugog zamenika Maraša⁹⁰, ulogu zastupnika optužnice na

⁸⁷ D. Ćuruvija, "Bagzi na listi svedoka – pokajnika!", *Glas*, 19. septembar 2004.

⁸⁸ "Bagzi predložen za saradnika", 9. jul 2005, www.b92.net/arhiva

⁸⁹ V. Z. Cvijić, "Bagzi i zvanično bez statusa svedoka saradnika", *Danas*, 20. septembar 2005.

⁹⁰ Videti prvi deo izveštaja u kome se pominje hapšenje Radovanovića i odlazak Maraša iz tužilaštva.

glavnom pretresu preuzeo je Mirosljub Vitorović, koji se pred sudskim većem prvi put pojavio 9. novembra.⁹¹

Polovinom januara 2006. godine iz Visbadena je stigao izveštaj Instituta za kriminalističku tehniku. Sudija Kljajević je obavestio prisutne da je, preko Ministratsva za ljudska i manjinska prava, uputio poziv veštacima iz Visbadena da izveštaj prezentuju u zgradi Specijalnog suda u Beogradu.⁹²

Početak februara 2006. godine u medijima je objavljena informacija da je Dejan Milenković – Bagzi ponudio specijalnom tužiocu neke nove informacije, kako bi ponovo mogao zatražiti status svedoka saradnika u postupku za ubistvo premijera. Iako je sudsko veće u spetembu 2005. odbilo predlog tužilaštva o dodeljivanju ovog statusa Milenkoviću, Vrhovni sud Srbije usvojio je žalbu tužilaštva i ukinuo rešenje prvostepenog veća. Prvostepeno veće nije još uvek odlučilo o ponovljenom zahtevu.⁹³

U nastavku procesa, 6. februara, sudija Kljajević je upoznao učesnike postupka sa zahtevom veštaka iz Visbadena da im se unapred pošalju sva pitanja učesnika u postupku, a koja se odnose na njihov nalaz. Sudeње se nastavlja, a veštaci iz Visbadena su svoj dolazak najavili za maj 2006. godine, kada će se pojaviti pred učesnicima u postupku.

Akteri postupka

Smatramo da bi izveštaj bio nepotpun bez predstavljanja advokata odbrane u sudnici i kroz njihove medijske nastupe. Oni su deo specifične atmosfere koja prati ovo suđenje.

Časopis *Reporter* je u jednom od martovskih izdanja za 2004. godinu objavio kraće biografije advokata odbrane u postupku za atentat na Zorana Đinđića. Goran Petronijević, bivši sudija, krivičar, u tandemu sa advokatom Krstom Bobotom brani Sašu Pejakovića u postupku koji se vodi za atentat na premijera Đinđića, dok u postupku koji se vodi za ubistvo Ivana Stambolića i u postupku koji se vodi za pokušaj atentata na Vuka Draškovića u Budvi, brani okrivljenog Radeta Markovića. Goran Petronijević je bio član

⁹¹ V.Z. Cvijić, "Odbrana osporava izveštaje MUP", *Danas*, 10. novembar 2005.

⁹² V.Z. Cvijić, "Izveštaj iz Visbadena odgovara nalazu veštaka iz Srbije", *Danas*, 18. januar 2005.

⁹³ Dorotea Čarnić, "Bagzi očevidac ubistva Spasojevića i Lukovića", *Politika*, 1. februar 2006.

sudskog veća u postupku, koji je vođen u beogradskom Okružnom sudu protiv lidera NATO zbog bombardovanja 1999. godine. Pored ovog postupka u kome je sudio, Goran Petronijević je kao sudija poznat po tome što je radio na ispomoći u sudu u Peći i da je tzv. "Đakovačkoj grupi", koja je brojala 143 pripadnika (Albanci) dosudio ukupno 1632 godine zatvora. Ostaće upamćen po još jednom procesu, koji je vodio kao sudija na ispomoći, protiv okrivljenog Ismeta Berbatija, koga je osudio na 12 godina zatvora. Vrhovni sud je presudu ukinuo, ne zbog nedostatka dokaza, već zbog toga što je ustanovio, samo na osnovu spisa, da Berbatijev to delo nije mogao učiniti.⁹⁴

Pomenuti Krsto Bobot, takođe bivši sudija, ostao je upamćen po tome što je trojicu novinara *Dnevnog telegrafa*, Slavka Ćuruviju, Zorana Lukovića i Srđana Jankovića osudio na po pet meseci zatvora bezuslovno, zbog teksta "Ubijeni kritikovao Milovana Bojića." Krsto Bobot je kao dežurni istražni sudija obavio uviđaj posle ubistva na Ibraskoj magistrali, iako je za uviđaj bio nadležan istražni sudija iz Lazarevca. Posle uviđaja, sudija Bobot je zapisnik dostavio lazarevačkom tužilaštvu.⁹⁵

O bivšem sudiji Miroslavu Šeri Todoroviću bilo je više reči u prethodnom delu izveštaja. Advokata Todorovića je predsednik Vrhovnog suda Srbije razrešio dužnosti 2000. godine. Poznat je po spisateljskim afinitetima, pa se jednog trenutka u medijima pojavila informacija da je izdavanje njegove knjige *Sudija smrti* finansirao Ljubiša Buha – Čume, što je advokat Todorović rezolutno demantovao. Inače, advokat Todorović je bio direktna žrtva ljudi iz "zemunskog klana". Po njegovim rečima, Todorovića su oteli pripadnici "zemunskog klana" nakon jednog njegovog nastupa na televiziji u oktobru 2000. godine. "Slučajno mi je izletelo da u Zemunu postoje privatni zatvori. Posle toga su me uhvatili i odveli u taj zatvor u Šilerovoj ulici. Bio je decembar, a oni su me skinuli golog, bacili u prazan bazen i satima se izivljavali nada mnom. Rastezali su me nekim spravama i govorili: možeš ti još da porasteš, šteta je da budeš visok 175 cm kad možeš da porasteš do 180 cm. To je trajalo satima, a oni su primenjivali klasične policijske metode. Recimo, Mile Luković – Kum me je kao branio, a Dušan Spasojević napadao, šutirao i govorio: 'Nemoj tako, ti si mator čovek!'"⁹⁶

⁹⁴ Svetlana Preradović, Dijana Ivanović, "Mrlja na mrlju – karijera", *Reporter*, 9. mart 2004.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ D. Manojlović, "Plašim se nekog zalutalog metka naručenog od 'surčinog klana'", *Balkan*, 23. februar 2004.

Svedok saradnik Ljubiša Buha – Čume oglasio se povodom tvrdnji advokata Todorovića da mu ugrožava život: "On kaže da sam ja, Ljubiša Buha Čume, hteo njega da likvidiram i da me je od te namere odvratio izvesni Đura Dragojević. Nikada mene nikakv Đura Dragojević nije odgovarao od namere da likvidiram mislioca Todorovića. Jer, ja nikada nisam hteo njega na bilo koji način da ugrozim, a naročito ne da ga ubijem."⁹⁷

Ipak, advokat Todorović je tvrdio da mu Ljubiša Buha pretil i iz tih razloga je sudija Marko Kljajević odlučio da advokatu Todoroviću obezbedi zaštitu policije. Ta odluka nije realizovana, s obzirom na činjenicu da je advokat Todorović, u međuvremenu, angažovao sopstveno obezbeđenje. (Videti deo izveštaja pod nazivom "Tok postupka". U istom odeljku detaljno je opisano i ponašanje advokata Todorovića i njegovog kolege Mirka Tripkovića u sudu, koje je na kraju rezultiralo odlukom veća da im obojici uskrati pravo da brane Dušana Krsmanovića u postupku za atentat na premijera Đinđića.) Advokat Todorović je u jednom trenutku i priznao da je opstrukcija suđenja bila strategija njegove odbrane. (Pogledati deo izveštaja sa fusnotom 59.)

Iako mu je sud oduzeo pravo na odbranu okrivljenog Krsmanovića, advokat Todorović pominjao se kao mogući branilac Dejana Milenkovića – Bagzija, umesto Biljane Kajganić. On je pre pretresa u decembru mesecu 2004. godine najavio da postoji mogućnost da se u sudnici pojavi kao novi Milenkovićev branilac. (Videti deo izveštaja koji se zove "Tok postupka".) U pominjanom intervjuu, koji je advokat Todorović dao dnevnom listu *Glas javnosti*, na pitanje novinara, da li bi Dejan Milenković eventualno mogao dobiti status svedoka saradnika u postupku, Miroslav Todorović odgovara: "On ispunjava uslove i za njega bi to bila povoljnija situacija. Međutim, on je čestit čovek, nije za nagodbu, jer ne bi želeo nikoga da ugrozi."⁹⁸ To je apsolutno isti stav koji je zauzela i Biljana Kajganić, prethodni branilac Dejana Milenkovića, tvrdeći da u postupku za atentat na Zorana Đinđića, Milenković neće tražiti status svedoka saradnika, što se nije odnosilo na neke druge eventualne postupke.

Nenad Vukasović, branilac Zvezdana Jovanovića, pre advokatske karijere radio je kao inspektor saveznog SUP. U pomenutom tekstu nedeljnika *Reporter* piše da je Vukasovića kao branioca Zvezdanu Jovanoviću

⁹⁷ U.D.N., "Šera pliva u praznom bazenu", *Novosti*, 17. februar 2004.

⁹⁸ D. Ćuruvija, "Bagzi na listi svedoka – pokajnika!", *Glas*, 19. decembar 2004.

preporučio Jovica Stanišić.⁹⁹ Nenad Vukasović je jedan od medijski najeksplicitnijih branilaca u postupku koji se vodi za atentat na Zorana Đinđića i jedan od najoštrijih kritičara sudija iz Veća i tužilačke strane, kao i predstavnika bivše vlasti. Nakon predaje Milorada Ulemeka u maju 2004. godine, Vukasović je izjavio: "Dobrovoljna predaja uvek podrazumeva prethodni razgovor sa nekim, i te stvari moraju da funkcionišu kao švajcarski sat. To ukazuje na to da bi neko o tome morao da ima podatke, i naslućuje da će Legijina predaja doneti veliki obrt na suđenju. Očekujem da će sada biti ravšetljena i uloga bivše vlasti u organizovanom kriminalu, a obrt se već nazire u paničnim izjavama bivših državnih funkcionera. Oni ne mogu da ostanu netaknuti, a neki od njih moraću i sami da sednu na optuženičku klupu. Gospodin Zoran Đinđić je pao zbog svog okruženja, i sada se očekuje probijanje brana ka vrhu bivše vlasti uključujući i Demokratsku stranku."¹⁰⁰ Nenad Vukasović, čovek burnog temperamenta, umeo je i na ovakav način da prokomentariše optužnicu: "Ako je Dejan Milenković Bagzi išao da ubije kamionom, šta će im onda ona glupost o zoljama? Molim vas, napišite da sam rekao da je Prijiceva optužnica za obdanište."

Advokati Slobodan Boban Milivojević i njegov sin Marko Milivojević predstvaljaju deo advokatskog tima koji brani Milorada Ulemeka. Slobodan Milivojević je u policijskoj akciji "Sablja" bio uhapšen zbog sumnje da je bio saradnik "zemunskog klana".

Konkretnije, postojale su izvesene naznake da je advokat Slobodan Milivojević naplatio 250.000 eura od Dušana Spasojevića za nekoliko sitnijih usluga.¹⁰¹ Utisku da su advokati odbrane prešli granicu "dobrog ukusa" i da su se identifikovali sa svojim klijentima, svakako je doprinelo i pitanje, koje je Marko Milivojević uputio jednom od svedoka na sledeći način: "Koliko dugo poznajete NAJVEĆEG PUKOVNIKA OD SVIH PUKOVNIKA I KAKO SE ODNOSIO PREMA SVOJIM LJUDIMA?"¹⁰² Na isti način je advokat Marko Milivojević oslovio Milorada Ulemeka i na procesu koji se vodi za ubistvo Ivana Stambolića i za pokušaj atentata na Vuka Draškovića, ali je tom prilikom predsednik Veća Dragoljub Albijanić upozorio da okri-

⁹⁹ Svetlana Preradović, Dijana Ivanović, "Mrlja na mrlju – karijera", *Reporter*, 9. mart 2004.

¹⁰⁰ "Vukasović: Na optuženičku klupu i ljudi iz bivše vlasti", *Balkan*, 4. maj 2004.

¹⁰¹ Svetlana Preradović, Dijana Ivanović, "Mrlja na mrlju – karijera", *Reporter*, 9. mart 2004.

¹⁰² V. Z. Cvijić, "Nakon atentata upozorio Legiju da se skloni", *Danas*, 20. februar 2004.

vljenog oslovljava isključivo sa "okrivljeni Milorad Ulemek", a da privatne impresije ostavi izvan sudnice.

Advokat Biljana Kajganić, bivši branilac Dejana Milenkovića – Bagzija, imala je veoma raznovrsnu karijeru. Radila je kao sekretar Skupštine grada, potom kao sekretar saveznog MUP, odakle je otišla u advokaturu. U postupku za atentat na Zorana Đinđića istakla se po velikom broju prigovora, žalbi, zahteva, podnošenju krivičnih prijavi protiv sudije predsednika Veća Marka Kljajevića, protiv svih lica koja su u istražnom postupku uzela izjavu od Zvezdana Jovanovića. Posebno medijski interesantna postala je nakon objavljivanja teksta Miloša Vasića pod nazivom "Saradnici, advokati i stari drugari..." u nedeljniku *Vreme* u septembru 2004. godine. U tom tekstu Miloš Vasić je napisao da je UBPOK, zahvaljujući tehnicu koju su dobili neposredno pre ubistva Zorana Đinđića, locirala Dejana Milenkovića u Grčkoj, u aprilu 2004. godine. U maju, "presreli su" jedan od razgovora koji je Dejan Milenković vodio sa advokatom Biljanom Kajganić. U tom razgovoru Biljana je obavestila Milenkovića da je ona sa "starim drugarima" (Jočićem i Bulatovićem) dogovorila da on dobije status svedoka saradnika i da kaže da je on po nalogu Ljubiše Buhe – Čumeta, organizovao ubistvo Momira Gavrilovića koga je ubio Teča. Kada je Bagzi rekao: "Kako da kažem kad to nije istina?", ona je odgovorila: "Ma, ko te pita šta je istina? Istina je ono što sam se ja dogovorila. Ej, ova dvojica su najmoćniji ljudi u državi, budalo!"¹⁰³ Tadašnji načelnik UBPOK Boro Banjac transkript razgovora, sa službenom beleškom, poslao je Vojislavu Koštunici, Draganu Jočiću, Zoranu Stojkoviću i načelniku Javne bezbednosti generalu Miroslavu Miloševiću. Nakon ovoga Boro Banjac je smenjen sa mesta načelnika UBPOK, a svi pomenuti akteri u ovom tekstu demantovali su da postoji pomenuti transkript.

Tek nedavno, ministar pravde Zoran Stojković, u emisiji *TV B92*, pod nazivom *Proces*, izjavio je: "Ja sam ga tada nazvao i rekao mu (misli na Miloša Vasića): 'Zašto nisi došao da pitaš, znamo se dovoljno, ja sam čovek koji će uvek reći ono što zna. Dobro znaš, jer dugo pratiš pravosuđe, da takvi izveštaji nikada ne mogu doći meni.' Ja još nisam ni znao da postoje takvi izveštaji. Onda, kada se pojavio gospodin Popović kod vas, pa u najavi kaže – ministar Stojković vršio pritisak na specijalnog tužioca da ne objavi izveštaj – onda ja shvatam da izveštaj postoji i, što je za mene vrlo bitno, sad mi je jasno ko je izvor informacija za gospodina Vasića – specijalni tužilac. Ja sam tada pozvao republičko Tužilaštvo i rekao: 'Molim vas, svi

¹⁰³ Miloš Vasić, "Saradnici, advokati, stari drugari...", *Vreme*, 9. septembar 2004.

znate da ja nikad nisam video Jovana Prijića, nikada razgovarao službeno, nikada on nije došao kod mene, niti ja kod njega."¹⁰⁴

Na tekst Miloša Vasića, Biljana Kajganić je imala sledeći kometar: "Šokirana sam ovim apsolutnim lažima... Organizuju orkestrirane napade sa više strana, i to oni koji su ogrezli u kriminal, a na ovaj način žele da prikriju svoje delo i nedostatak dokaza."¹⁰⁵ U istom intervjuu, Biljana Kajganić je obznanila i sledeće: "Obavestila sam pre izvesnog vremena ministra policije Dragana Jočića da mi indirektno, preko Milenkovićeve supruge Jasne, preti zaštićeni svedok Ljubiša Buha Čume... Buha je Jasni govorio da me skloni kako ne bih više bila Dejanov advokat."¹⁰⁶

U listu *Svedok* od 05. oktobra 2004. godine, Biljana Kajganić je otkrila svoje viđenje spornog događanja i svog učešća u odbrani Dejana Milenkovića. Prvo, obznanila je da je Interpolova poternica za Dejanom Milenkovićem izdata tek tri dana nakon njegove predaje solunskoj policiji, dakle 19. jula 2004. godine. Što se tiče statusa svedoka saradnika, advokat Biljana Kajganić tvrdila je da ona nikada nije predlagala Dejanu Milenkoviću ovaj status. "Od zvaničnih predstavnika tužilaštva, koji su poslani da razgovaraju sa mnom, i to decembra prošle, ili januara ove godine, traženo je da prihvatim status koji su ponudili Bagziju. To sam odbila i saopštila Draganu Filipaču, koji je došao u ime Đorđa Ostojića da bi razgovarao na tu temu. Oni su navodno bili obavešteni da je Milenković izrazio želju da bude svedok saradnik."¹⁰⁷

Pitanje statusa okrivljenog Dejana Milenkovića – Bagzija veoma je bitno i očigledno je, kako se u javnosti spekuliše, nekima veoma stalo da Dejan Milenković nipošto ne dobije status svedoka saradnika. Tako su neki mediji spekulisali da su najave za smenu specijalnog tužioca Jovana Prijića imale veze sa dodeljivanjem statusa svedoka saradnika Dejanu Milenkoviću u postupku za atentat na Zorana Đinđića. Sasvim je očigledno da to nikako ne bi odgovaralo ostalima koji su okrivljeni u ovom postupku, a branilac Dejana Milenkovića, Biljana Kajganić energično je dematovala mogućnost da bi on prihvatio takav status u postupku. Nakon njenog povlačenja iz postupka (videti deo izveštaja pod nazivom "Tok postupka"), advokat Miroslav Šera Todorović, koji je sebe legitimisao kao mogućeg naslednika Bilja-

¹⁰⁴ "Stojković: Nisam znao za transkript", 21. februar 2005, www.b92.net

¹⁰⁵ U.D.N., "Svedok iz policijske slušalice", *Novosti*, 10. septembar 2004.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Branka Mitrić, "Bagzi neće biti svedok – saradnik", *Svedok*, 5. oktobar 2004.

ne Kajganić na mestu Milenkovićevo branio, takode je rekao da Bagzi kao pošten čovek nikada ne bi pristao na status svedoka saradnika.¹⁰⁸

Advokatska komora Beograda i njen predsednik nisu reagovali na ponašanje branilaca tokom pretresa. Advokatska komora Beograda nije se oglasila nijednim saopštenjem povodom očigledno nedopustivih i bahatih postupaka svojih članova. Jedino saopštenje koje je Advokatska komora Beograda sročila jeste ono u kome su protestovali zbog odluke Haškog tribunala da Slobodanu Miloševiću postave branio, a u postupku.

Dve nevladine organizacije, Komitet pravnika za ljudska prava i Fond za humanitarno pravo, 14. februara 2004. godine izdale su saopštenje u kome su se osvrnuli na ponašanje advokata, ali i Advokatske komore Beograda. Postavile su pitanje, "...zašto Komora nije reagovala i izbacila iz članstva branio, koji kaljaju profesiju... Etika nalaže advokatima da brane svoje klijente, a ne da se identifikuju sa branjenicima, i da nipodaštavaju sud."¹⁰⁹ Na saopštenje nevladinih organizacija veoma su oštro reagovali pomenuti advokati, tvrdeći kako nije istina ono što su organizacije izvukle kao zaključak. Advokat Momčilo Bulatović, branilac Milorada Ulemeka izjavio je: "Takva optužba, koju upućuju organizacije koje u svom nazivu imaju reč 'humano', apsolutno dezavuiše tu organizaciju. Niko od branilaca nijednim svojim gestom nije pokazao da se identifikuje sa svojim klijentom..."¹¹⁰

Da stvari stoje ipak drugačije od onoga što je izjavio advokat Bulatović, govori nekoliko činjenica. Na primer, 11. februara 2004. godine pred početak pretresa, mediji su zabeležili sledeći događaj iz sudnice: "Kada su optuženi uvedeni u deo ograđen staklima, advokatima je omogućeno da razgovaraju sa klijentima. U 'akvarijum' je ušlo desetak branilaca... Advokat Nenad Vukasović je ušao među poslednjima i rukovao se i tri puta poljubio s branjenikom Zvezdanom Jovanovićem..."¹¹¹ Advokat Marko Milivojević je, dok mu nije zabranjeno, okrivljenog Ulemeka oslovljavao sa "pukovnik, najveći od svih pukovnika", a advokat Miroslav Šera Todorović u sudnici je u nekoliko navrata veoma emotivno "demonstrirao", kao onda kada je odbijao da sedne, iako mu je predsednik Veća oduzeo reč.

¹⁰⁸ D. Čuruvija, "Bagzi na listi svedoka – pokajnika!", *Glas*, 19. decembar 2004.

¹⁰⁹ D. Manojlović, "Suđenje se gubi u formalnim radnjama a ubistvo politizuje", *Balkan*, 17. februar 2004.

¹¹⁰ I. Cvetković, "Sa Legijom ne kontaktiram, angažovala me je njegova žena Aleksandra", *Balkan*, 17. februar 2004.

¹¹¹ K. Kapisoda, "Izljubili se Zvezdan i advokat Vukasović", *Nacional*, 11. februar 2004.

Uz JUKOM i Fonda za humanitarno pravo, saopštenjem se javnosti obratilo i Društvo sudija Srbije, u kojem je konstatovano da su "pojedini advokati grubo prekršili svoj kodeks, zloupotrebili svoja prava, povredili ugled suda i neprimerenim napadima na predsednika sudskog veća, urušili ugled profesije."¹¹²

Vojislav Nedić, predsednik Advokatske komore Beograda, rekao je da će "Komora zauzeti stav, ne samo u odnosu na rad advokata, nego i na eventualne propuste sudije. Nama se javilo više advokata koji će se obratiti Komori kako bi ukazali na kršenje zakona od strane sudije... Ovde se radi o komplikovanom postupku sa mnogo učesnika i nije neuobičajeno da sudije i advokati koriste određena procesna sredstva."¹¹³

Nesumnjivo da je ponašanje advokata u sudnici bilo i svojevrsna "politička demonstracija najprizemnijeg nivoa"¹¹⁴, jer upitan da dâ mišljenje o advokatu Rajku Daniloviću, zastupniku porodice Đinđić, advokat Dušan Mašić, jedan od branilaca u postupku, rekao je: "On je bespredmetan, bivši političar, propali komunisti... omatorio (je) i postao malo dementan, pa je zaboravio da je bio sekretar Komunističke partije Beograda u vreme Buce Pavlovića, a sada je na listi SSJ..." Tom prilikom Dušan Mašić je dodao: "Danilović je sve češće na strani tužilaca, a sve manje advokat. Tu su klijenti da odluče kome će da ukažu poverenje."¹¹⁵ Utisak da se okrivljeni i njihovi branioci i zastupnici oštećenih nalaze i na različitim političkim pozicijama upotpunio je okrivljeni Milorad Ulemek kada se sledećim rečima obratio advokatu porodice Đinđić, Srđi Popoviću: "Odgovoriću vam, jer morate da se opravdate pred svojim mentorima!"¹¹⁶

¹¹² "Grubo kršenje kodeksa", agencijska vest *Bete, Blic*, 21. februar 2004.

¹¹³ Ivan Stojković, "Nedopustivo suđenje putem medija", *Glas*, 21. februar 2004.

¹¹⁴ Nataša Jovanović, "Advokatske mine u sudnici", izjava advokata Rajka Danilovića, *Blic*, 19. februar 2004.

¹¹⁵ S. M., "Neko se bavio politikom, a neko jurio sitne lopove", *Nacional*, 11. februar 2004.

¹¹⁶ V. Z. Cvijić, "Teška pitanja za prvooptuženog", *Danas*, 7. septembar 2004.

Četvrti metak i Drugo habsburško carstvo

"Proces veka u Srbiji", kako se često naziva postupak za atentat na premijera, konstantno je u centru pažnje javnosti. Veliki broj elektronskih i štampanih medija prati tok postupka, ali se mediji bave i svim drugim stvarima koje su neposredno ili posredno vezane za atentat na Zorana Đinđića.

Još pre nego što je postupak i počeo mediji su objavili gotovo sve činjenice koje su bile relevantne za predmet i tok postupka. U štampanim i elektronskim medijima pojavili su se zapisnici iz istrage okrivljenih, svedoka saradnika, ostalih svedoka, obdukcioni nalazi, zapisnici sa uviđaja, izveštaji veštaka. Gotovo da nema nijednog dokaza, koji je prikupljen u istrazi, a da vrlo brzo nije "osvanuo" u medijima. Osim tih iskaza, pozivaju se razni stručnjaci, analitičari koji komentarišu dokaze i daju svoje ocene optužnice i toka postupka. Mediji razgovaraju sa prijateljima, rodbinom, saradnicima okrivljenih i oštećenih, koji, uz to što pričaju o detaljima iz života nekog od aktera postupka, obavezno iznose svoju verziju događaja i ne libe se da procenjuju i kvalifikuju dokaze koji su im poznati i dostupni, daju procenu toka postupka, osvrću se na rad suda, tužilaštva i odbrane.

Mediji razgovaraju sa budućim svedocima koji i pre sudskog postupka iznose činjenice o kojima će svedočiti, pišu knjige i u njima objavljuju podatke koji su relevantni za tok postupka. Okrivljeni iz pritvora i svedoci saradnici obraćaju se javnosti raznim pismima i saopštenjima, a neretko akteri postupka polemišu i kroz medije jedni sa drugima.

Specijalno tužilaštvo je u početku reagovalo tako što je Prvom opštinskom tužilaštvu u Beogradu poslalo informaciju u kojoj se navode primeri povrede tajnosti postupka. Reagujući na dopis, nadležni tužilac je zatražio izjave glavnih i odgovornih urednika tih medija. Nakon izjašnjavanja glavnih urednika, neki mediji su prestali da objavljuju informacije, ali su drugi i pored upozorenja nastavili, jer u suštini ništa povodom toga nije preduzeto. Nisu usledile krivične prijave, niti je protiv bilo koga vođen postupak.¹¹⁷

Profesor Momčilo Grubač mišljenja je da iznošenje dokaza u javnost u velikoj meri može ugroziti postupak: "Kao ilustraciju koliko je ova konstatacija tačna može se reći i da je postupak već ugrožen zato što su sadržaji

¹¹⁷ D. Belić, "Javno miniranje procesa stoleća", *Nedeljni telegraf*, 11. februar 2004.

zapisnika iz istrage već objavljeni u nekim medijima, što je nedopustivo. Zakon je obavezivao službenom tajnom sve učesnike u fazi istrage i predkrivičnog postupka. Za iznošenje ovih podataka može se i krivično odgovarati, ali eto to nekoga nije sprečilo da ih obelodani... Čudno je da i dalje, posle toliko vremena, nije obnarodovano da li su Specijalno tužilaštvo ili policija pokrenuli postupak ili podneli krivičnu prijavu protiv NN lica koje je podatke odalo medijima. Ni oni koji su ih objavljivali u nastavcima nisu odgovarali za to..."¹¹⁸

Mediji su otišli i korak dalje, kada su objavili pisma okrivljenih koji se nalaze u pritvoru. Tako je beogradski nedeljnik *NIN* objavio pismo Radomira Markovića, a *Revija 92* pismo Milorada Ulemeka, u maju 2004. godine. Ocena je stručne javnosti da "okrivljeni imaju prvo da se brane, ali se na ovaj način pretres prenosi u štampu, tamo gde mu nije mesto".¹¹⁹ Milorad Ulemek je veoma svestan toga da "mediji u pogrešnim rukama mogu da budu opasna stvar"¹²⁰, tako da tolerisanje ovakvih postupaka, kao što je mogućnost da okrivljeni pišu pisma iz pritvora i obraćaju se javnosti, možda "ide naruku okrivljenima", ali svakako ne doprinosi nesmetanom i efikasnom vođenju postupka.

Nadležni organi nisu reagovali ni kada je dnevni list *Kurir* 6. septembra 2004. godine u tekstu sa pretencioznim naslovom "Kako su streljani" objavio fotografije sa obdukcije Dušana Spasojevića i Mileta Lukovića. Ovo se uklapa u intenciju pojedinih dnevnih i nekih nedeljnih listova u Srbiji da dokažu kako je optužnica Jovana Prijčica "na staklenim nogama", kako su u atentat na Zorana Đinđića umešani njegovi najbliži saradnici i neke strane službe.

Ima nekoliko priča koje se kroz medije neprekidno forsiraju. Jedna od pomenutih jeste kako su zapravo streljani Dušan Spasojević – Šiptar i Mile Luković – Kum prilikom hapšenja u Meljaku, kao nezgodni svedoci koji bi mnogo mogli da kažu o sprezi bivše vlasti sa "zemunskim klanom". Spominju se različite verzije ubistva, od one da su ubijeni na drugom mestu, pa već mrtvi doneti u Meljak, do one da su streljani na licu mesta u Meljaku, umesto da budu uhapšeni. Kao dokaz "razotkrivanja te istine", *Kurir* je objavio fotografije sa obdukcije.

¹¹⁸ Ivan Stojković, "Nedopustivo suđenje putem medija", *Glas*, 21. februar 2004.

¹¹⁹ A. Roknić, B. Tončić, "Legija pisao bez odobrenja, mediji objavili protiv Zakona", *Danas*, 1. jun 2004.

¹²⁰ "Privatne novine", citat Milorada Ulemeka sa pretresa za atentat na premijera Đinđića, *Novosti*, 15. jul 2004.

Druga omiljena priča nekih beogradskih tabloida, ali i nedeljnika *NIN* i njihovog novinara Nikole Vrzića jeste priča o "trećem metku" i "drugom pucaču". Nikola Vrzić je iz nedelje u nedelju pisao tekstove kojima je pokušavao da dokaže da optužnica koju je sastavilo Specijalno tužilaštvo nije održiva. On je objavljivao informacije iz zapisnika sa uviđaja koji je sačinjen na mestu ubistva, i onog koji je sačinjen u zgradi broj 14 u Ulici admiral Geprata, zatim je objavljivao, komentarisao i "tumačio" informacije iz obdukcionog zapisnika pokojnog Zorana Đinđića, informacije iz obdukcionog zapisnika Dušana Spasojevića i Mileta Lukovića, detaljno analizirao iskaze svedoka saradnika sa tendencijom da dokaže kako svedoci ne govore istinu. Jedan od tekstova, u kojima Vrzić veoma pomno analizira materijalne dokaze iz predmeta, zaključuje sledećom konstatacijom: "Najzad, da li sve ovo znači da *NIN* staje u odbranu Zvezdana Jovanovića, čoveka koji je optužen da je ubio premijera Srbije Zorana Đinđića i ranio njegovog telohranitelja Milana Veruovića. Ne. Naravno da ne. Čitava priča ima samo jedan cilj. Cilj je da ukažemo na nove čudne okolnosti u istrazi premijerovog ubistva, koje još jednom unose sumnje u zvaničnu verziju. Samim tim, pojačava se i strah da ubistvo premijera nije rasvetljeno. Zbog policijske nestručnosti, bahatosti ili loše namere pojedinaca? Možda će se jednog dana i to saznati. Oni pikavci "davidova" još se dime..."¹²¹

Do koje mere se mediji zloupotrebljavaju radi obesmišljavanja optužnice i postupka u celini, govori podatak da je teorija o tzv. "trećem metku" prevaziđena, već se uveliko spekuliše sa "četvrtim metkom koji prema sudskim spisima nije ni pronađen" i da je u atentatu učestvovao i "treći strelac".¹²²

Korsteći iskaz koji je u postupku dao Milorad Ulemek, o 600 kilograma droge koja je prodana na incijativu najbližih Đinđićevih saradnika, Čedomira Jovanovića, Vladimira Popovića, Gorana Vesića i Dragoljuba Markovića, "spornog ubistva Dušana Spasojevića i Mileta Lukovića", propusta u istrazi, sadržaja optužnice, neki mediji sasvim otvoreno govore o tome kako su najbliži saradnici Zorana Đinđića organizovali atentat. "Da li je Beba Popović pravi organizator atentata?"¹²³ "Dragan Jočić, novi ministar policije, počeo je da pobeđuje nasledene probleme u sektoru, te planira da pretrese neke stare slučajeve: ubistvo Zorana Đinđića i Momira Gavrilovića kao i da istera na čistac Čedomira Jovanovića, Vladimira Bebu Popovića i Nena-

¹²¹ Nikola Vrzić, "Opušci u kancelariji br. 55", *NIN*, 13. maj 2004.

¹²² D. P. Veljković, "Četvrti metak iz Nemanjine?", *Novosti*, 27. maj 2004.

¹²³ Nikša Bulatović, "Policija zna", *Inter-nacional*, 10. maj 2004.

da Milića, koji slove za najmoćnije ljude prethodne vlasti. Kako tvrdi izvor *Evrope* iz vrha policije, uveliko se prikupljaju dokazi koji bi ove čelnike dosovog režima mogli da pošalju na optuženičku klupu."¹²⁴ U seriji tekstova, pored nedeljnika *NIN*, čiji je cilj, kao što vidimo, da raskrinkaju i na pravi način rasvetle ubistvo Đinđića, učestvovali su veoma intezivno dnevni list *Kurir*, *Balkan*, *Internacional*. U aprilu 2004. godine, pre nego što će se Milorad Ulemek predati, *Balkan* je objavio seriju tekstova sa nadnaslovom tipa: "*Balkan* istražuje: U atentat uključeni premijerovi saradnici iz vlasti, on im je verovao, a oni su ga lagali tvrde stručnjaci", pa naslov: "Zaveru skovali ljudi bliski Đinđiću, inače bi znao šta mu se sprema"¹²⁵, ili "U atentatu pucao i drugi čovek, zavera skovana u vrhu vlasti!"¹²⁶, "Ako je premijer bio nezadovoljan Bebom, Čedom, Mihajlovićem, Rašetom, onda oni možda nešto znaju o ubistvu Đinđića."¹²⁷

Uz podršku medija, okrivljenih, pojedini članovi i funkcioneri Vlade Republike Srbije sasvim su otvoreno stavili do znanja da smatraju da postupak i optužnica treba da obuhvate prave organizatore zločina, a to su pomenuti saradnici Zorana Đinđića i da optužnicu treba revidirati u tom pravcu. (O ovome se na vrlo detaljan način govori u delu izveštaja pod nazivom "Pritisci na sud, tužioca, predsednika veća".)

Pored organizatora atentata "koje treba tražiti među Đinđićevim najbližim saradnicima", neki mediji i advokati odbrane upućuju na umešanost stranih službi u atentat na premijera. Razgovorima i intervjuima sa ekspertima, kao što su Marko Nicović, Božidar Spasić, uloga stranih obaveštajnih službi u atentatu na premijera Đinđića, pre svih engleske MI6, mediji rasplamsavaju još jednu od omiljenih teorija zavere. Gostujući na Hrvatskoj televiziji, bivši ministar spoljnih poslova Goran Svilanović ispričao je moguću verziju Legijine odbrane, koja je potekla od Gradimira Nalića, nekadašnjeg savetnika za ljudska prava predsednika SRJ, Vojislava Koštunice. Prema tom scenariju, Svilanović je prepričao sledeće: "Legija će na suđenju da kaže da se on sa Đinđićem dogovorio da ubije njegovog telohranitelja, da bi Đinđić onda imao razlog da organizuje tu veliku operaciju 'Sablja' i da pohvata gomilu kriminalaca, ali da je neka strana služba ispalila treći metak i

¹²⁴ J. P., "Čeda, Beba, Milić, Čume...uskoro na optuženičkoj klupi?", *Evropa*, 15. april 2004.

¹²⁵ *Balkan*, 27. maj 2004, tekst potpisao E. B.

¹²⁶ *Balkan*, 23. jul 2004, tekst potpisala Danijela Čirović.

¹²⁷ Dejan Vraneš, "Enigma Đinđić", *Kurir*, 24–25. april 2004.

ubila Đinđića i da on nema ništa s tim."¹²⁸ Gradmir Nalić je demantovao Gorana Svilanovića i izjavio da, koliko on zna, "nije prvi put da Svilanović u inostranstvu priča gluposti. To je radio dok je bio ministar spoljnih poslova, a vidimo da je sad potrčao da se uključi u ono što je bivši premijer Živković nazvao samoorganizovanjem..."¹²⁹

U tekstu pod nazivom "Đinđić – Srbin pred smrt", bivši savetnik predsednika SRJ Vojislava Koštunice za medije, novinar Aleksandar Tijanić je napisao: "Srbin pred smrt. Odmaknut od kriminala. Pred smrt. Odmaknut od stranaca. Pred smrt. Odmaknut od Bebe i Čede. Pred smrt. Odmaknut iz Zemuna. Pred smrt. Preseljen iz Berlina u Vašington. Pred smrt. Mudar. Ali, već mrtav. U povorci, iza kovčega, u DS koji se odrekao njegovih ljudi a njega beatifikuje, svako naslućuje da Đinđić nije bio samo ono što se videlo. Da nije streljan zbog onog što se znalo... Oroz snajpera vuku dva prsta. Šalju dve poruke. Jedan pripada anđelu pakla. Nije se složio da Zoran menja njihov dogovor. To je rekao na srpskom. Drugi prst? Taj je bio protiv da Đinđić postane Srbin. To nije rekao na srpskom."¹³⁰

U moru tekstova koji su se bavili ulogom bivših Đinđićevih saradnika i stranih službi u atentatu na premijera, različitih teorija zavere koje su u tabloidima raspredali stručnjaci za obaveštajni rad tajnih službi, našao se i intervju sa Milanom Vidojevićem objavljen u listu *Svedok* 18. maja 2004. godine. Dakle, ovaj intervju objavljen je nekoliko nedelja pre nego što je Milorad Ulemek trebalo da da iskaz u sudskom postupku za atentat na premijera Đinđića. Vidojević je u tekstu predstavljen kao "jedan od poznavalaca rada obaveštajnih službi". Na pitanje novinara Borisa Aleksića: "Na kraju, da li je moguće da je premijer Đinđić stradao jer se svesno ili nesvesno suprotstavio projektu koji je tek nazirao, stvaranju nove Habsburške monarhije u kojoj Hrvati treba da preuzmu ulogu Srba na Balkanu?", Milan Vidojević odgovara: "To je veoma opširna tema. Novo Habsburško carstvo se obnavlja kroz EU. Nema sumnje da je Josip Broz Tito pripremio nezavisnost Hrvatske kako ne bi odgovarali za zločine počinjene u Drugom svetskom ratu, npr. za konclogore u kojima su ubijali srpsku decu... Možda će neko pomsiliti da je sve ovo bilo previše za premijera jedne male i napaćene

¹²⁸ "Svilanović: Đinđić i Legija se dogovorili da insceniraju atentat", *Inter-nacional*, 17. maj 2004.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ *NIN*, 4. mart 2004.

Srbije, ali upravo jedna takva mala zemlja, jeste srušila moćnu prvu Habsburšku monarhiju."¹³¹

Medijski pritisak na sud i specijalnog tužioca u 2005. godini nije bio tako intezivan kao u 2004, ali nedeljnik *NIN* i novinar Nikola Vrzić nastavlja dokazivanje neosnovanosti optužnice za atentat na premijera Đinđića. Serijom tekstova kroz koje polemise sa iskazima svedoka i veštaka, u želji da dokaže postojanje još jednog snajperiste koji je ubio premijera, Vrzić u novembru 2005. godine plasira priču o nepoznatom učesniku u atentatu na premijera Đinđića. Ovoj priči je prethodila javna polemika u medijima, koja je inicirana izjavom generalnog sekretara Interpol, Ronalda Nobla, da se zna da je sprskog premijera, Zorana Đinđića, ubio čovek koji je imao ukradeni hrvatski pasoš, u kome je bilo 26 pečata šest evropskih zemalja i Singapura. Ovu izjavu Nobl je dao agenciji *Frans pres* nakon izlaganja pred Antiterorsitičkim komitetom Saveta bezbednosti u Njujorku 3. novembra 2005. godine.¹³²

Prvo je u dnevnom listu *Večernje novosti* objavljen tekst pod nazivom "Ko skriva 'hrvatsku vezu'?". Novinar, potpisan inicijalima V.N, postavio je pitanje da li je Nobl mislio na Milorada Ulemeka, kada je ovo rekao, ili je imao u vidu neku drugu osobu.¹³³ Pet dana kasnije, u tekstu pod nazivom "Foto-robot iz Legije stranaca", koji je objavljen u nedeljniku *NIN*, novinar Nikola Vrzić napisao je sledeće: "NIN ekskluzivno otkriva identitet dosad nepoznatog učesnika u atentatu na Zorana Đinđića, po čijem je liku sastavljen zaboravljeni foto-robot. Za ovog čoveka sa hrvatskim i francuskim pasošem, bivšeg pripadnika francuske Legije stranaca, policija je znala već 12. marta uveče, ali je njegovo postojanje do danas bilo tajna."¹³⁴ U tekstu je Vrzić pomenuo dva hrvatska državljana koji su 11. marta prešli granicu Hrvatske i Srbije, Bajakovo–Batrovci. Vrlo brzo se, međutim, otkrilo da dvojica građana Republike Hrvatske, koji su dan pre atentata ušli u Srbiju, nisu mogli biti učesnici atentata na pokojnog premijera. Reč je o varaždinskom dirigentu Rajmondu Rojniku i privatnom preduzetniku iz Kumrovcu Nedeljku Dudukoviću.¹³⁵ Iako su brzo usledili demanti u hrvatskoj štampi i elektronskim medijima, pojedini dnevni listovi i nedeljnici, kao što je *Sve-*

¹³¹ Boris Aleksić, "Atentat na premijera snimale dve kamere", *Svedok*, 18. maj 2004.

¹³² D.Č. – agencije, "Legija – čovek sa pasošem Hrvatske", *Glas*, 4. novembar 2005.

¹³³ V.N., "Ko skriva 'hrvatsku vezu'?", *Novosti*, 5. novembar 2005.

¹³⁴ Nikola Vrzić, "Foto-robot iz Legije stranaca", *NIN*, 10. novembar 2005.

¹³⁵ Tamara Marković–Subota "Kako je varaždinski dirigent postao ubica Đinđića", *Blic*, 12. novebar 2005.

dok, nastavili su da istrajavaju na priči o "foto-robotu koji je umešan u ubistvo premijera".¹³⁶

Dnevni list *Večernje novosti*, početkom novembra 2005. godine, serijom tekstova pokušava da dokaže da su u Đinđićevo ubistvo umešani oni kojima nije odgovaralo što je Đinđić pre smrti izrastao u "nacionalnog vođu". Nadnaslov jednog teksta glasi: "Da li je Đinđić zaista ubijen zbog Kosova a šta bi od njegove 'kosovske platforme' moglo koristiti našem pregovaračkom timu", a dalje, u tekstu stoji: "Puna istina o atentatu znaće se tek kada bude utvrđeno kome je u zemlji i svetu smetalo što je Đinđić izrastao u 'nacionalnog vođu' i počinjao da se najodlučnije protivi ideji da međunarodna zajednica pretvori Kosovo u 'osmog putnika' koji Srbiju razjeda iznutra". Tako se *Novosti* indirektno uključuju u teoriju zavere, po kojoj su u Đinđićevo ubistvo umešane strane obaveštajne sužbe zbog Kosova.¹³⁷

Intersantno je da se Milan Veruović, telohranitelj pokojnog premijera, koji je i sam ranjen prilikom atentata, veoma otvoreno umešao u priču koja bi trebalo da dokaže kako postojeća optužnica za ubistvo premijera nije otkrila prave, neposredne počiniocce tog zločina. Povodom pomenutog članka Nikole Vrzića o foto-robotu, Veruović je izjavio: "Taj foto-robot odgovarao je opisu čoveka koji je živio na Bežanijskoj kosi. Žene koje su radile u dragstoru u kome je taj čovek, inače stranac, kupovao, došle su u policiju i prepoznale ga. Nestao je posle 12. marta."¹³⁸

Veruović je počeo intenzivno da insistira na dokazivanju manjkavosti optužnice nakon svedočenja Vladimira Popovića pred Specijalnim sudom. Popović, je naime, izjavio da Veruović nije odmah nakon atentata pričao o tome da je čuo tri pucnja i video treći metak kako pogađa zid zgrade Vlade, iako je već drugim metkom bio ranjen (prvi je pogodio Zorana Đinđića), već da je Veruović tu priču prvi put javno izgovorio gostujući na Radiju B92 u oktobru 2003. godine.¹³⁹ Dan-dva nakon svedočenja Vladimira Popovića, u nedeljniku *NIN* pojavio se opširan intervju koji je sa Milanom Veruovićem vodio novinar Nikola Vrzić¹⁴⁰. U tom intervjuu Veruović demantuje svedočenje Vladimira Popovića, insistirajući da je on (Veruović) od počet-

¹³⁶ B.M., N.M., "Da li plavokosi Hrvat i Skandinavac sportski građen imaju veze sa ubistvom Zorana Đinđića", *Svedok*, 15. novembar 2005.

¹³⁷ "Koga je ujela "Kobra", *Novosti*, 7. novembar 2005.

¹³⁸ B.M., N.M., "Čovek sa fotorobota je živio na Bežanijskoj kosi", *Svedok*, 15. novembar 2005.

¹³⁹ Nataša Bjelić, "Narušio kredibilitet", *Novosti*, 18. maj 2005.

¹⁴⁰ Nikola Vrzić, "Hoću da se suočim sa Bebom", *NIN*, 19. maj 2005.

ka, pred nadležnim organima, kroz medije, a i privatno, govorio o tome da je čuo tri pucnja i da svoju priču nikada nije menjao. U pomenutom intervjuu Veruović ide i korak dalje, pa osim sa Popovićem, on polemíše sa sudskim veštacima (kako to da je njegova ulazna rana tri i po puta manja od rane pokojnog premijera), sa postavljenjem Gorana Petrovića na mesto direktora BIA, itd.¹⁴¹

Milan Veruović je polovinom septembra 2005. godine dobio posao da obezbeđuje zgradu srpsko-crnogorske ambasade u Parizu. Dan uoči odlaska u Pariz, Veruović je dnevnom listu *Kurir* dao intervju u kome je rekao da se "ježi od spekulacija da je službom u Parizu nagrađen za podrivanje zvanične optužnice".¹⁴²

U svojim kasnijim intervjuima Veruović ponavlja onu istu argumentaciju koju kroz svoje tekstove plasira Nikola Vrzić. U novembru 2005. godine, Veruović javno postavlja pitanje: "Suština je da niko nije zapitao kako to da svedok iz zgrade u Gepratovoj ulici nije uopšte prepozao Zvezdana Jovanovića kao osobu koja izlazi iz zgrade. To je nešto što smrdi i što je neko pustio da prođe a da nije proverio".¹⁴³

U tekstu pod nazivom "Želim istinu", koji je objavljen u dnevnom listu *Kurir* 22. novembra 2005. godine, na pitanje novinara šta očekuje od izveštaja eksperata iz Visbadena, Veruović izjavljuje: "Očekujem da će jasno biti rečeno da li je bilo trećeg metka, ili sam ja samo čuo eho, da li je premijer bio okrenut leđima, ili licem prema vratima... Spreman sam da prihvatim zvaničnu verziju o dva hica i jednom mestu sa koga je pucano "samo ako to bude moguće objasniti".¹⁴⁴

Polovinom januara 2006. godine u Specijalno odeljenje Okružnog suda u Beogradu stigao je izveštaj iz Visbadena, koji je potvrdio nalaze veštaka iz Srbije, u kome je jasno konstatovano, da kritičnom prilikom nisu ispaljena tri, nego dva metka, oba sa istog mesta. Iako je izjavio da će prihvatiti izveštaj iz Visbadena, ma kakav bude bio, Milan Veruović je na sledeći način reagovao kada mu je predložen nalaz: "Oko postojanja trećeg metka, koji je 12. marta ispaljen na nas, ne postoji nikakva dilema. Od početka tvr-

¹⁴¹ Isto.

¹⁴² Danijela Isailović, "Pariz nije nagrada", *Kurir*, 10–11. septembar 2005.

¹⁴³ Đ. Odavić, "Razjasniti Vrzićev foto-robot", *Kurir*, 22. novembar 2005.

¹⁴⁴ Isto.

dim isto: prvi metak pogodio je pokojnog šefa, drugi mene, a treći sam čuo i video kako udara u ivicu zgrade, i nije mi se 'učinio'.¹⁴⁵

Zaključak

Na osnovu analize postupaka određenih partija u Vladi Republike Srbije, pre svega DSS, vidljivo je nastojanje da se anuliraju gotovo svi produkti prethodne vlasti. Posebno je ispoljena težnja da se policijska operacija "Sablja" u potpunosti ospori, pa su u tom kontekstu usmereni naponi da se ukine Posebno odeljenje Okružnog suda za organizovani kriminal, da se smeni specijalni tužilac, da se proces i optužnica za atentat na premijera Đinđića obesmisle, bez obzira na to kakve bi posledice nastupile.

Uporno se insistira da je "Sablja" bila isključivo obračun sa političkim neistomšljenicima, da je to dokazala i odluka Ustavnog suda, koja je uvođenje vandrednog stanja proglasila za neustavan akt, da je optužnica za atentat na Zorana Đinđića na "staklenim nogama", da su pravi inspiratori Đinđićevog ubistva njegovi najbliži saradnici koji su ga "prodali" stranim službama, da je Posebno odeljenje za organizovani kriminal nepotrebno. Svi ovi navodi ističu se od strane DSS i još nekih predstavnika aktuelne Vlade Srbije i na taj način svesno rizikuju postojeći sudski postupak. Advokati odbrane odlučuju o strategiji vođenja postupka po najboljem znanju i nahodjenju, ali ukoliko ta strategija ima za cilj da svesno opstruira rad suda, funkcionisanje postupka, ukoliko se advokati odbrane poistovećuju sa svojim branjenicima i u odnosu sa njima otvoreno ruše profesionalnu distancu, onda je malo reći da takvo postupanje prelazi granice dobrog ukusa. Pojedini mediji objavljivanjem različitih teorija zavere, "stručno-naučnih" tumačenja, hvalospeva o okrivljenima, imaju za cilj da obesmisle optužnicu i da "dokažu" da su Milorad Ulemek i ostali okrivljeni "žrtveni jarc", neosnovano optuženi za atentat. Ovaj jedinstveni front (DSS, pojedini mediji, advokati odbrane) nije samo suprotstavljen optužnici specijalnog tužioca i specijalnom odeljenju suda, već i političkoj orijentaciji čiji je pokojni premijer bio nosilac.

¹⁴⁵ N.V., "Trećeg metka nije bilo", *NIN*, 19. januar 2005.

Summary

The trial of the accused of the assassination of Premier Zoran Đinđić proceeds in specific socio-political conditions, marked by the Democratic Party of Serbia's dominance in the executive power. In given conditions, principal protagonists of the trial, the prosecutor, president of the trial chamber and Special Court proper are exposed to pressure from and obstruction at the hands of some ministers, politicians, and many lawyers - and not only those tasked with the defense of the accused - a variety of experts for organized crime, the defendants and their supporters.

The claim that the "Saber" police action was nothing but a showdown with political opponents is much floated. It is furthermore asserted that this was confirmed by the Constitutional Court ruling that the state of emergency was an unconstitutional act, that the indictment relating to the assassination of Zoran Đinđić was "on clay feet," that true masterminds were his closest associates who had "sold him" to foreign intelligence agencies, that a Special Department for Organized Crime is unnecessary, etc.

By "disclosing" various conspiracy theories and running "expert-scientific" interpretations and odes to the accused, some media outlets have been endeavoring to turn the indictment senseless, and "prove" that Milorad Ulemek and other defendants are nothing but innocent victims, wrongly accused of assassination.

Dobriilo Aranitović

BIBLIOGRAFIJA ZORANA ĐINĐIĆA

1. Posebna izdanja

1. ***Subjektivnost i nasilje. Nastanak sistema u filozofiji nemačkog idealizma.*** – Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1982; str. 241 + /3/; 8⁰

Biblioteka Izazovi.

*Sadržaj: *Uvod – filozofija istorije i permanentna kriza novog veka. – Hölderlin, Schelling, Hegel – susret sa neizvesnim ishodom. – Georg Wilhelm Hegel – ali prošlost se sada nastavlja kao zaboravljanje prošlosti. – Ekskurs – filozofija identiteta i dijalektička teorija rata. – Imanuel Kant – sanjar sinteze. – Johann Gottlieb Fichte – volja za um kao perpetuum mobile. – Umesto facita – delić anti-Istorije.*

[*Zusammenfassung: Subjektivität und Gewalt. Zur Entstehung des Systems in der Philosophie des deutschen Idealismus*].

2. ***Jesen dijalektike. K. Marks i utemeljenje kritičke teorije društva.*** – Beograd, Mladost, 1987; str. 194 + /2/; 8⁰

Velika edicija Ideja.

*Sadržaj: *Prvi deo. Pokušaj određenja socijalne kritike. Mogućnost njenog utemeljenja. – Drugi deo. Utemeljenje socijalne kritike u tzv. ranim radovima. – Treći deo. Socijalna kritika u kontekstu "Kapitala".*

3. ***Jugoslavija kao nedovršena država.*** – Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada, 1988; str. 214 + /2/; 8⁰

Biblioteka "Anthropos", 26.

*Sadržaj: 1. Uvod - kad pomislim na Jugoslaviju. 2. Jugoslavija kao nedovršena država: Tri varijante "otvorene opcije". Pojam federalizma kao njihova osnova. Slobodni pad u konfederalizam. Njegov privremeni bilans. 3. Ustav i "nacionalno pitanje": Raspad ideološke integracije. Društvene pretpostavke ustavnosti. 4. Demokratija kao uspostavljena saglasnost. 5. Parlamentarna prezentacija: Interesi i interpretacije. Staleško društvo ili politička zajednica. "Pluralizam samoupravnih interesa". 6. Ko je suveren u Jugoslaviji?: Pravo države. "Zakon" i "vanredna mera". Moć države i "društveni ugovor". 7. Ko je čuvar ustava?: Zaista, ko je čuvar ustava? Diktatura, posmatrana bez predrasuda. Minhauzenov paradoks. Subjektivna prava i ustavnost. 8. Gde je naša ustavotvorna moć?: Narodna suverenost i ustav. "Radnička klasa" i ograničena, a istovremeno beskonačna suverenost. Mobilizujuća snaga ustava. 9. Konsenzus i politička (ne)moć: Ugovor i konsenzus. Metafizička ili politička zajednica? 10. Kvadratura jugoslovenskog kruga: Kvadratura kruga. Struktura socijalnog delovanja u socijalizmu. Socijalizam i tradicija. 11. O nemogućnosti "civilnog društva" u socijalizmu: Zajednica kao "nova društvenost". "Novi društveni pokreti" i građansko društvo. 12. Tradicija i identitet: (1). Ritualni i reflektivni odnos prema tradiciji. (2). Dva tipa kolektivnog identiteta. (3). Izvorna zajednica ili racionalna kooperacija? (4). "Revolucija" kao normativni momenat. 14. Socijalizam kao nedržavno organizovano društvo. 15. Kriza političke integracije i fenomen refeudalizovanja. 16. Jugoslavija, sveća koja gori sa oba kraja?

4. **Србија ни на Истоку, ни на Западу.** Приредио и ["Реч приређивача" (7-9)] Радован Чолевић. – Нови Сад, Сепелин, 1996; стр. 188 + /4/; 8⁰

*Садржај: Реч приређивача. – Уместо увода. – Систем и моћ: Србија, шта је то. – Увредљива ароганција власти. – Комунизам ван закона. – Они померају брда. – Парадокси спојених судова. – Власт, плурализам и опозиција. – Они су се и за ово борили. – Чекајући прави сукоб. – Ко ме одговара мрак. – Није партијски задатак. – Дискретан шарм неолебирелазима. – Ланчана реакција. – Национални односи и власт: Србија, ни на Истоку, ни на Западу. – Забуна са зачеља. – Од превише до премало. – Устав за Југославију. – Мистерија словеначко-српске симетрије. – Српски изазов – српски одговор. – Сједињене југословенске државе. – Ко скаче први. – Наивна формула развода. – Пледоаје за пету Југославију. – Крај форсираног примата. – Додатак.

5. **Subjektivnost i nasilje.** Nastanak sistema u filozofiji nemačkog idealizma. Drugo izdanje.

- Novi Sad, Dnevnik, 2003; str. 297; 8⁰
(Edicija Teorija).

[Zusammenfassung: Subjektivität und Gewalt. Zur Entstehung des Systems in der Philosophie des deutschen Idealismus].

*Sadržaj kao i pod br. 1.

6. **Srbija u Evropi.** Autorski tekstovi i intervjui. Priređivači Nebojša Popović i Života Ivanović. Reč priređivača (7-12). – Beograd, TANJUG, 2003; str. 449; 8⁰

*Sadržaj: Glava prva. U predvorju vlasti: Komunizam van zakona. – Građansko društvo kao životinjsko carstvo. – Greška bez popravke. – Kraj forsiranog primata. – Sve propada osim despotije. – Nismo mi orijent. – U traganju za formulom za izlječenje Srbije. – Pobjednička strategija za Srbiju. Permanentna mobilizacija kreativaca. – Kao planete oko sunca. – Personalna a ne teritorijalna prava. – Novi početak za Srbiju. Programске koncepcije umesto ideologija. – Mi demokrate nismo učestvovalе u ovom ratu. – Sad ili nikad. – Svi pitaju kada će promene. – Milošević kao NATO. – Svako ko učestvuje u Miloševićevim izborima njegov je pajac. – Sve što ima uticaja na Zapadu stalo je danas iza Koštunice. – Patriotizam nije puna usta domovine i puni džepovi stranih valuta. – Srbiji nudimo najbolje. – Vlast bez opozicije. – Opstaju države spremne na saradnju sa svetom. – Politička ubistva po nalogu Miloševića. – Nove tehnologije umesto šljivovice. – U toku je prevazilaženje prošlosti. – Dugotrajan proces опоравка. – Predlog regionalne saradnje. – Glava druga. Predsednik vlade: Predlog dogovora o državnom cilju. – Ubrzati pozitivan politički proces. – Lako ćete me smeniti. – Zoran Đinđić, premijer Srbije, odgovara na 50 pitanja o prvih 100 dana svoje vlade. – Kakvu budućnost Srbije stvaramo. – Ne volim da vladam. – Da mi nismo bili takvi, ne bi bilo Miloševića. – Jugoslavija nije u krizi. – Upozoravam Zapad. – Nisam najmoćniji čovek u Srbiji. – Sporost međunarodne zajednice. – Adrenalin za promene. – Anatomija jedne revolucije. – Cilj: članstvo u EU. – Politika znači preuzimanje odgovornosti. – Imati viziju. – Kraj ere krvoprolića na Balkanu. – Obećana finansijska pomoć. – Brži razvoj u pravcu Evrope. – Razmah jugoslovensko-ruske privredne saradnje. – Put sa Istoka na Zapad. – Neophodna promena srpskog kolektivnog ponašanja. – Nema izbora. – Pismo srpskoj javnosti. – Postoje dve Evrope. – Promocija reformskog kursa. – Novi ustav dovršićе misiju naših predaka. – To su jeftini trikovi. -

Zapad i Balkan moraju delovati partnerski. – Srpske reforme i međunarodni uticaj. – Na putu ka sebi. – Srbija, Balkan i Evropa. – Đinđićeva poruka. – 500 dana aktivnosti Vlade Srbije. – Ne bežimo od teških odluka. – Lakše je onima koji izazivaju strah i bude beznađe. – Evropa neće čekati na nas. – Skurilno i opskurno. – Samo je pobeda Šešelja gora od pobede Koštunice. – Stečajna masa Balkana za Evropu. – Premijer na žici. – Mi vučemo Balkan u Evropu. – Srbija na pravom putu. – Predsednik Vlade Srbije, Zoran Đinđić, pred poslanicima Skupštine Srbije o budžetu za 2003. godinu. – Rubikon je pređen. – Potreban je novi Dejton. – "Novi Dejton" za odbranu granica. – Pravo vreme za pitanje statusa Kosova. – Stvara se nezavisno Kosovo. – Srbija nije žeton za plaćanje dugova.

Drugo izdanje, 2003.

7. **Jedna srpska vizija.** Priredili Emilija Bogdanović i Dobriivoje Vulović. Predgovor ["Smrt na domaku srpskog sna" 17-21] Vesna Pešić. – Beograd, Ateneum, 2004; str. 178; 8⁰

(Biblioteka Svetionik).

Drugo izdanje 2004.

8. **Metafore Zorana Đinđića.** Priredili Bojan Ljubenović, Mirjana Rašić i Slađana Maksimović. Predgovor ["Uspomeni Zorana Đinđića" (5)] Ljubomir Tadić. Pogovori ["Bio je srećna okolnost za srpsko društvo" (124-126)] Albrecht Wellmer, ["Zoran i metafore" (127-132)] Bojana Lekić. – Beograd, Evropski pokret prijateljstva, 2004; str. 132; 8⁰

Drugo dopunjeno izdanje 2004.

9. **Zoran Ђинђић o Kosovu.** Приредили Слободан Ерић и Иван Марић. [Уводна реч: Др Милан Ивановић: Срби са Косова су подржали Ђинђићев план за Косово (7-11)] – Београд, Удружење грађана – ЦЕР, 2003; стр. 109; 8⁰

*Садржај: Стратегија за Косово и Метохију. – Уколико Косово постане независно, био би угрожен мир у Босни, границе у региону би морале изнова да се мењају. – Повратак уз гаранције. – И за Космет евро-рецепт. – Око Космета нема чекања. – Договорена заједничка стратегија. – Последњи тренутак да почну разговори о коначном статусу Косова. – Ђинђић писао Бушу и Путину. – Различито о Косову. – Писмо премијера Ђинђића Савету безбедности УН. – Прекрајање граница води у хаос. – Након конституисања заједнице Србије и Црне Горе приоритет Косово. – Државни интереси Србије ће

се решавати искључиво у Београду а не у Вашингтону и Бриселу. – Ако друге нема, поделимо Космет. – Оно што је за Буша Ирак, за мене је Косово. – Ревидирати пројекат о мултиетничком Косову. – Кфор љуљао бебу, а она сада уједа. – Унмик успоставља независно Косово. – За Косово би најбоља била подела на два правна система. – Српска самоуправа на Косову. – Статус кво неће произвести решење. – Желимо да учврстимо мостове између Србије и Републике Српске. – Рехабилитовати национални интерес Србије. – Нема компромиса око јединства Србије. – Комадања Србије неће бити. – Србија није жетон за плаћање дугова. – Суспензија преговора са Штајнером?

10. **Zoran Đinđić. San o Srbiji.** Priredila Vesna Mališić. Uvodna reč (5-7) Vesna Mališić. Predgovor ["Računica sa mnogo nepoznatih" (9-14)] Dubravka Stojanović. – Beograd, Čigoja štampa, 2004; str. 149; 8⁰

*Садржај: Дан кад је опозиција престала да постоји. – Први susret са Legijom. – Ноћ кад су одбијени налози. – Победа без власти. – Udica за крупне рибе.

[Intervjui Zorana Đinđića objavljeni u *Blic News*-u od 1. 11 – 1. 12. 2000].

2. Članci. Rasprave. Eseji. Prikazi. Polemike

11. Karl Korš – problemi jedne recepcije marksizma. – *Gledišta*, 17/1976, 9, 870-886.

12. Problem metodičkog statusa kritike. – *Vidici*, 1976, 176-177, 4-6.

13. Samorefleksija kao jedinstvo teorijskog i praktičnog uma. – *Gledišta*, 17/1976, 4, 377-388.

*Kritički osvrt na delo Jirgena Habermasa *Saznanje i interes*, Beograd, 1975.

14. Šelingova antikritika Hegela. – *Gledišta*, 17/1976, 11, 1091-1109.

15. Fihte: "Učenje o nauci". – *Treći program Radio-Beograda*, 1977, 34-35, 39-42.

*Prikaz knjige u izdanju BIGZ, Beograd, 1976. Predgovor Veljko Korać, izbor i prevod Danilo Basta.

16. Kriza praktične filozofije. – *Gledišta*, 18/1977, 7-8, 636-652.

17. Kriza praktične filozofije. – *Dometi*, Rijeka, 10/1977, 9, 11-22.

18. Marksov zahtev za ukidanjem filozofije i problemi jedne teorije istorije. – *Gledišta*, 18/1977, 9, 757-777.

19. Скорса Мануел: "Звона за Ранкас", Београд, 1977. – *Књижевна реч*, 6/1977, 87 (25. 10).

*Приказ.

20. Веза филозофије и историјске епохе. Г. В. Ф. Хегел: "Логика", 1, Београд, БИГЗ, 1976. – *Књижевна реч*, 6/1977, 80 (10. 6), 15.

*Приказ књиге у преводу др Николе Поповића. Предговор Глигорије Зајечарановић.

21. Beleška o P. A. Kropotkinu. – [U knjizi]: P. Kropotkin: *Zapisi jednog revolucionara*. Prevela Jaroslava Široka. Beograd, Mladost, (b. g.), 5-11.

22. Leszek Kolakowski: *Leben trotz Geschichte*, München, 1977. – *Књижевна реч*, 7/1978, 96 (10. 3).

*Приказ.

23. Економија и политика у "реално егзистирајућем социјализму". Rudolf Bahro. "Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus", Köln – Frankfurt, 1977. – *Књижевна реч*, 7/1978, 107 (25. 9), 9.

*Приказ.

24. Walter Benjamin. Predavanja za filozofiju revolucije. – *Dometi*, Rijeka, 11/1978, 3, 5-16.

25. Нови ирационализам и филозофија. André Glucksmann: "Les maîtres penseurs", Paris, 1977. – *Књижевна реч*, 8/1979, 115 (25. 1).

*Приказ.

26. Diltajeva kritika istorijskog uma i mogućnost neobjektivističkog modela saznanja. – [Predgovor u knjizi]: Vilhelm Diltaj: *Zasnivanje duhovnih nauka*. S nemačkog preveli Zoran Đinđić i Jelena Imširović. Beograd, Prosveta, 1980, str. 7-39.

27. Iskušavanje rubova smisla. Beleške uz Benjaminovu "Einbahnstrasse". – *Delo*, 27/1981, 7, 30-40.

*Sadržaj: Pažnja, stepenice! Unutrašnja arhitektura. Sinteza kao šifra, figura opasnosti, figura granice. Dijalektička slika i san.

28. Napomene uz Kropotkinova pisma. – *Delo*, 27/1981, 5, 129-130.

29. Без илузија? А. Зиновјев "Зјапеће висине" (на руском) Лозана 1976; "Светла будућност" (на руском) Лозана 1978; "Без илузија" (на руском) Лозана 1979; "Комунизам као реалност" (на руском) Лозана 1981– *Књижевна реч*, 11/1982, 192 (10. 7), 3.

30. Идејно порекло политичког тоталитаризма. Шта Лењин, наводно, "дугује Бакуњину". – *Књижевне новине*, 34/1982, 649 (10. 6).

31. Критичка теорија друштва. Jürgen Habermas: *Theorie des Kommunikativen Handelns*. – *Књижевна реч*, 11/1982, 189 (25. 5), 13.

*Приказ.

32. Треба ли бранити Рајха од њега самог? – *Књижевна реч*, 11/1982, 198 (10. 11), 4.

*Поводом другог издања *Масовне психологије фашизма* на српскохрватском језику.

33. Dekonstrukcija marksizma iz njegove samorefleksije. K. Korsch i primena "materijalističkog shvatanja istorije" na marksizam. [The Deconstruction of Marxism from its Self-reflection]. – *Theoria*, 26/1983, 1-2, 99-111.

*Sadržaj: "Teorija i praksa" - materijalistička verzija jedne hegelovske konstrukcije. Lenjinistička sinteza. "Revolucionarna teorija" i "revolucionarne teorije"

34. Oblikovanje duše - psihografija jednog komunističkog intelektualca. (Georg Lukács, *Briefwechsel 1902-1917*, Stuttgart, 1982). - *Treći program Radio-Beograda*, 1983, 59, 21-27.

*Prikaz.

35. Istorija, kriza nauka i "svet života" u filozofiji kasnog Huserla. [Geschichte, Krisis der Wissenschaft und "Lebenswelt" in der Philosophie bei späten Husserl]. – *Treći program Radio-Beograda*, 1984, 62, 277-333.

*Koautor Dunja Melčić.

36. O Zurkampovom "Belom programu". – *Treći program Radio-Beograda*, 1984, 61, 22-26.

*O izdavačkoj delatnosti poznate frankfurtske izdavačke kuće Petera Zurkampa (Suhrkamp).

37. Petar Kropotkin – nepomućena vera u samoorganizovanje naroda. – [Pogovor u knjizi]: Petar Kropotkin: *Anarhizam i moral*. Izbor tekstova, beleške i pogovor Zoran Đinđić. Preveli Jaroslava Široka i Zoran Đinđić. Beograd, Prosveta, 1984, str. 237-266.

38. V. Bons - A. Honneth: *Sozialforschung als Kritik*, Frankfurt A/M, 1982. - *Treći program Radio-Beograda*, 1984, 60, 28-34.

*Prikaz.

39. Граматика расплинуте субјективности. – *Књижевне новине*, 36/1985, 698 (15. 11), 4.

*Поводом чланка Милана Дамњановића "О праву на насиље" у *Књижевним новинама* бр. 695/1985.

40. Исходиште национализма. Над књигом Љубомира Тадића, *Да ли је национализам наша судбина*. – *Књижевне новине*, 33/1985, 228 (15. 3), 17.

*Приказ.

41. Kontinuitet kritike liberalizma od Marksa do "Frankfurtske škole". – *Theoria*, 28/1985, 3-4, 59-68.

*Izlaganje decembra 1984. g. na skupu posvećenom "Frankfurtskoj školi" (Ludwigsburg, org. fondacije A. V. Humboldt).

42. O sekundarnim ауторским правима. – *Књижевне новине*, 36/1985, 694 (15. 9), 4.

*Поводом "Отвореног писма 'Просвети'" Милана Дамњановића објављеног у истом листу у бр. од 1. 7. 1985. г.

43. Песник међу рушевицима. – *НИН*, 36/1985, 1803 (21. 7).

*О Хајнриху Белу.

44. Држава је важна ствар. – *Књижевне новине*, 32/1986, 711 (1. 6), 6.

45. Југославија је свећа која гори са оба краја. – *Књижевне новине*, 32/1986, 709 (1. 5), 4.

46. Социјализам и структура социјалног деловања. – *Књижевне новине*, 32/1986, 719 (1. 11), 5.

47. Криза политичке интеграције и феномен рефеудализовања. – *Књижевне новине*, 32/1986, 712 (15. 6), 7.

48. Квадратура југословенског круга. – *Књижевне новине*, 32/1986, 715 (1. 9), 6.

49. Марксизам и либерализам – предлог за полемiku. – *Theoria*, 29/1986, 1-2, 233-246.

50. Миодраг Павловић: "Природни облик и лик", Београд, 1984. – *Књижевне новине*, 32/1986, 713-714 (1. 7).

*Приказ.

51. Демократија као примена или као успостављена датост. – *Књижевне новине*, 38/1987, 740 (15. 10), 14-15.

*Садржај: Воља већине и заштита мањина. Интересне групе и грађанско друштво. Демократија и економска рационалност.

52. Ignacio de Loyola – duhovni vitez borbene crkve. – [Predgovor u knjizi]: Ignacio de Loyola: *Načela jezuita*. Beograd, Mladost, 1987, str. IX-X.

53. Ко је суверен у Југославији? – *Књижевне новине*, 33/1987, 729 (1. 4), 1. и 3.

*Садржај. Право државе. "Закон" и "ванредна мера". Закон или "мере"? Моћ државе и "друштвени уговор".

54. Osnovna prava i ustavno-pravna država. – *Theoria*, 30/1987, 1-2, 31-44.

*Osnovna prava bez prirodno-pravnog utemeljenja. Funkcija osnovnih prava u normativnom poretku zajednice. Radikalni socijalizam i osnovna prava.

55. Socijalizam i građansko društvo. – *Družboslovne razprave*, Ljubljana, 4/1987, 5, 38-40.

56. Тешкоће с идентитетом. – *Књижевне новине*, 38/1987, 742 (15. 11), 5.

*Садржај: Косовска кристализација. "Контрареволуција" и правни поредак. Тешкоће с нормалним стањем. Живи песак интерпретација.

57. Тезе о друштву и држави у социјализму. – *Књижевне новине*, 33/1987, 723-724 (1-15. 1), 26.

58. Традиција и идентитет. – *Књижевне новине*, 38/1987, 738 (15. 9), 15-16.

*Ритуални и рефлектовани однос према традицији. Два типа колективног идентитета. Изворна заједница или рационална кооперација? "Револуција" као нормативни монолит.

59. Три варијанте "отворене опције". – *Књижевне новине*, 38/1987, 734 (15. 6), 8-9.

*Садржај. Југославија као недовршена држава. Појам федерализма као њихова основа. Слободан пад у конфедерализам. Његов привремени биланс.

60. Устав и "национално питање". – *Књижевне новине*, 38//1987, 732 (15. 5), 6-7.

*Садржај: Распад идеолошке интеграције. Друштвене претпоставке уставности. Конфедерација као судбина. Сећање на политичку заједницу.

61. Zajednica, priroda, građanski rat – Hobbes i Marx. - [U zborniku]: *Filozofija i društvo*. Posvećeno Mihailu Markoviću. Beograd, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1987, str. 227-257.

*Садржај: 1. Појам политичког. 2. Изворни поредак света. 3. Hobbesovska paradigma. 4. Marxov obrat.

[Preštampano u zborniku *Filozofija i društvo*, XXII-XXIII, 2003, str. 35-61].

62. Друштвена криза или друштвена патологија. – *Gledišta*, 29/1988, 5-6, 5-37.

63. Enotnost ali svoboda. Prev. Mojca Mihelič. – *Nova revija*, 7/1988, 78-79, 1547-1551.

64. Где је наша уставотворна моћ? – *Књижевна реч*, 1988, 325 (10. 7).

65. In memoriam. Milan Kovačević (1938-1988). – *Theoria*, 31/1988, 1-2, 183-186.

66. Ко је чувар устава? – *Књижевне новине*, 39/1988, 751 (1. 4).

67. Које истине о природи нашег политичког система откривају протестни скупови Срба и Црногораца. – *Борба*, 67/1988, 282-283 (8. 10).

68. Парламент и репрезентација. – *Књижевна реч*, 1988, 323 (10. 6).

69. Pozorište, angažman, revolucija i Brehtovo pozorište revolucije. – *Ideje*, 18/1988, 6, 5-30.

70. Praxis-marksizam u njegovoj epohi. – *Theoria*, 31/1988, 1-2, 61-67.

*Садржај: Pragmatski kontekst. Pretenzija na izvornost. Praxis-marksizam kao teologija revolucije.

71. Борба за симболе. – *Књижевне новине*, 41/1989, 771 (1. 3), 3.

*Садржај: Раван социјалне семантике. Раван друштвеног живота.

72. Чекајући прavi sukob. – *Stav*, 1989, 43 (10. 11), 18-19.

73. Hajdegerova kritika antropocentrizma. – *Gledišta*, 30/1989, 5-6, 109-123.

74. Još smo veoma daleko od pravog pluralizma. – *Samoupravljanje*, 17/1989, 5, 16-20.

75. Југославија између Љубљане и Приштине. – *Књижевне новине*, 41/1989, 772 (15. 3), 8.

*Садржај: Друштвени и партијски плурализам. Комунизам и Косово.

76. Југославија на југоистоку. – *Књижевне новине*, 41/1989, 771 (1. 3), 5.

*Садржај: Пројект: Средња Европа. Пројект: Балкан. Пројект: Југоисток.

77. Ко је конзервативан у Југославији? – *Књижевне новине*, 41/1989, 770 (15. 2), 3.

78. Napomene uz ovaj broj. – *Theoria*, 32/1989, 2, 5-6.

*Број је посвећен jubileju Francuske revolucije i jubileju Tomasa Hobsa.

Napomena urednika.

79. Paradoksi spojenih sudova. – *Stav*, 1989, 40 (29. 9), 20-21.

80. Vlast, pluralizam i opozicija. – *Stav*, 1989, 45 (15. 12), 20-21.

81. Diskretni šarm neoliberalizma. – *Stav*, 1990, 49 (9. 2), 16-18.

82. Funkcionalnost diktature. – *Sociologija*, 32/1990, 4, 564-567.

83. Lančana reakcija. – *Stav*, 1990, 52 (23. 3), 5.

84. Nacionalni program srpskih komunista. Odsustvo identiteta i defetizam. – *Stav*, 1990, 59-60 (27. 7), 14-15.

85. Partizani pluralizma. Oni su se i za ovo borili. – *Stav*, 1990, 53 (6. 4), 5.

86. Sistem i moć. Harizma protiv harizme. – *Stav*, 1990, 633 (5. 10), 6.

87. Sjedinjene jugoslovenske države. – *Stav*, 1990, 51 (9. 3), 5.

88. Stara i nova opozicija. Kome odgovara mrak. – *Stav*, 1990, 62 (21. 9), 22-23.

89. Štampa i pluralizam. "Politika" kao sudbina. – *Stav*, 1990, 58 (22. 6), 22-23.

90. Ustav za Jugoslaviju? – *Stav*, 1990, 50 (23. 2), 17.

91. Voajeri, legalisti, patriote. – *Stav*, 1990, 57 (8. 6), 8-9.

92. Istorija, kriza nauka i "svet života" u filozofiji kasnog Huserla. – [Pogovor u knjizi]: Edmund Huserl: *Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija*. Preveo Zoran Đinđić. Gornji Milanovac, Dečje novine, 1991, str. 395-438.

Koautor: Dunja Melčić.

*Sadržaj: I. Osnovni elementi nastanka sklopa tekstova o "krizi nauka". II. Glavne crte razvoja Huserlovog mišljenja: 1. Bliža istorijska perspektiva. 2. Put ka transcendentalnoj fenomenologiji: a) Transcendentalna teorija saznanja kao prima philosophia. 3. Fenomenološki postupak u provedbi – elementi fenomenološke nauke. 4. Fenomenološka redukcija (epohe) i transcendentalna fenomenologija konstituišuće svesti. 5. Konstitutivna fenomenologija kao egološka i intersubjektivna teorija subjektivnosti. III. Polazište "transcendentalni ego" i polazište "svet života".

93. Napomena priređivača. – [U knjizi]: Edmund Huserl: *Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija*. Preveo Zoran Đinđić. Gornji Milanovac, Dečje novine, 1991, str. 441-450.

94. Iz opozicionog ugla. Pobjeda aparata. – *Stav*, 1991, 69 (11. 1), 6.

95. Критика утопијског ума. Reinhardt Koselleck: *Kritika i kriza*. – *Ovdje*, 22/1991, 270, 17-22.

*Приказ.

96. Lestvica našeg propadanja. – *Stav*, 1991, 88 (15. 11), 6.

97. Šta hoće JNA? – *Stav*, 1991, 71 (15. 2), 6.

98. U bezvazдушnom prostoru. – *Stav*, 1991, 70 (1. 2), 6.

99. Грађанско друштво као животињско царство. – *НИН*, 42/1992 (9. 3).

100. Грешка без поправке. – *Борба*, 1992 (21. 3).

101. С вером у отрежњење. – *НИИ*, 42/1992, 2188 (11. 12), 18-20.
102. Šta чека Србију. Од превише до премало. – *Stav*, 1992, 92 (24. 1), 6-7.
103. Време неизвесности. Просјачка елегја. – *Stav*, 1992, 91 (10. 1), 6.
104. Чекајући народ. – *НИИ*, 43/1993, 2218 (2. 7), 20-22.
105. Хајдегерова фигура четворства у контексту проблема центризма. – *Филозофски годишњак*, 1993, 6, 159-172.
106. Демократске традиције и савременост. – [У]: *Зборник Филозофско-књижевне школе у Крушевцу*, Крушевац, Багдала, књ. 1, 1994, стр. 94-95.
107. I ова Југославија је мртва држава. – *Telegraf*, 2/1994, 3 (8. 6), 4-7.
108. О Србији, у Србији и Европи, после рата. – *Telegraf*, 3/1995, 73 (11. 10), 4-9.
109. Промене – сад! – *НИИ*, 45/1995, 2327 (4. 8), 20-21.
110. Демократија и ауторитарни систем [Democracy and Authoritarian Order].- [In]: *Филозофија и друштво*, IX-X, Београд, 1996, 231-237.
111. Недемократска власт – клица потреса. Босна између демократије, диктатуре и распада. – *Naša borba*, 74/1996, 417 (1. 4), 8.
*Текст прочитан на саветовању "Мир уместо правде – будућност земља бивше Југославије", Тутзинг, Немачка.
112. Serbia needs changes. Serbia and Europe. – *Europe*, Београд, 2/1996, 4, 44-45.
113. Србији су потребне промене. Србија и Европа. – *Европа*, Београд, 2/19996, 4, 44-45.
114. Све пропада осим деспотије. У очекивању јогурт контраеволуције. – *Naša borba*, 74/1996, 543 (5. 8), 8.

115. Као планете око сунца. – *Danas*, 1997 (8. 12).
*Ауторски текст предавања одржаног у Бону 27. 11. 1997. у организацији Социјалдемократске партије Немачке.
116. Критика утопијског ума. – [Предговор у књизи]: Rajnhart Kozelek: *Kritika i kriza*. Студија о патологији грађанског света. Београд, Plato, 1997, стр. 5-27.
*Садржај: Geneza нововековне политике и зараћених морала. Метаморфоza политичке утопије у филозофију историје. Може ли "грађанско друштво" остати политичка заједница? Семантика историјских времена.
117. Програмске концепције уместо идеологија. – *Naša borba*, 3/1997, 1013 (18. 11), 8.
118. Permanentna mobilizacija kreativaca. Pobednička strategija za Srbiju. – *Naša borba*, 3/1997, 820 (9. 8), 5.
119. Персонална а не територијална права. – *НИИ*, 1998 (9. 4).
*О Косову и Метохији.
120. Права пре свега. – *НИИ*, 1998, 2467 (9. 4), 15.
*О међунационални односима на Косову и Метохији.
121. Нема лаких решења. – *Политика*, 98/2001, 31605 (26. 10), 1. и 8.
*Приредио Миленко Пешић.
122. Неопходна промена српског колективног понашања. – *Профил*, Београд, 2001. 35.
123. Предлог договора о државном циљу. – *Vreme*, 2001, 533 (22. 3), 10-11.
124. На путу ка себи. Србија данас, као и раније, није готова чињеница него шанса. – *НИИ*, 52/2002, (25. 6).
125. Недаће глобализације. Joseph Stiglitz: "Globalisation and its Discontents", New York, 2002. – *НИИ*, 52/2002, 2680 (9. 5), 36-37.
*Приказ.

126. Pismo srpskoj javnosti. Operišemo – bez anestezije! Operacija uspela, ako Srbija saraduje!. – *Nedeljni telegraf*, 2002 (2. 1).
127. Престићи регион. – *НИН*, 52/2002, 2713 (26. 12), 13.
128. Srbija, Balkan i Evropa. – *Međunarodna politika*, 2002, 1107, jul-septembar.
*Iz *Südost Europa*, 2/2002, München.
129. Српске реформе и међународни утицај. – *Глас јавности*, 2002, (30. 4 – 1-2. 5).
130. Коначно успело хватање појединачности у мрежу општости. – *Златна греда*, 3/2003, 17, 4-10.
*О Кантовој *Кретици чистог ума*.
131. Новинарска школа. Обликовање јавности кроз озбиљан новинарски приступ. – *Политика*, 100/2003, (25. 1), В. 2.
*Чланак поводом стогодишњице листа *Политика*.
Објављено у посебном додатку.
132. Престићи регион. – *НИН*, 53/2003, 2724 (13. 3), 21.
*Чланак за новогодишњи број листа за 2003. г.

3. Intervjui. Diskusije. Izjave

133. "Marksizam i kritika realnog socijalizma". – *Treći program Radio-Beograda*, 1982, 55, 41-127.
*Učešće u raspravi o srpskohrvatskom izdanju knjige Rudolfa Baroa *Alternativa – Prilog kritici realnog socijalizma*, Zagreb, 1982.
134. Bit srpskog pitanja. – *Danas*, Zagreb, 7/1988, 348 (18. 19).
*Intervju saradniku lista.
135. Politički pluralizam u sistemu socijalističkog samoupravljanja. – *Samoupravljanje*, 17/1989, 5, 4-56.
*Učešće u naučno-političkoj raspravi na gornju temu.

136. Komunikacija kao filozofski i jugoslovenski problem. – *Luča*, Nikšić, 9/1992, 1, 4-18.
*Učešće u diskusiji na gornju temu. Budva, 17. 1. 1990. g.
137. Zoran Đinđić: Od česme, svako na svoju stranu. *A deca gledaju i slušaju*. – *Duga*, 1992, 472 (29. 3), 13-17.
*Razgovor vodila Zdenka Aćin.
138. Prijateljsko ubeđivanje na talasima B92, 13. marta 1992. Đinđić contra Drašković. – *Duga*, 1992, 472 (29. 3), 18-19; 73-74.
*Razgovor vodila Zdenka Aćin.
139. Dr Zoran Đinđić o narkomanskom sindromu vladanja Srbijom. *Slom tutorske države*. – *Duga*, 1992, 489 (4. 12), 21-24, 79.
*Razgovor vodila Vesna Mališić.
140. С вером у отречење. – *НИН*, 1992, 2188 (11. 12), 18-20.
*О улози опозиционих странака у политици Србије.
141. Ја у Београду, Слоба у Женеви. – *НИН*, 1993, 2243 (24. 12), 20-21.
*Разговор водио Драган Бујошевић
142. Политика образа. – *НИН*, 1993, 2238 (19. 11), 16-18.
*Разговор водио Драган Бујошевић.
143. Čas za skok u vir. – *Vreme*, 4/1993, 156 (10. 18), 14-15.
*Razgovor vodila Ljubinka Milinčić.
144. Licemerno je pričati kako je Demokratska stranka bila najviše demokratska kada je bila najmanje uspešna... – *Košava*, 1994, 13, januar, 22-23.
145. Народ је за промене. – *Погледи*, 13/1994, 165 (21. 11 – 5.12), 8-11.
*Разговор водио Душан Весић.
146. Poslovoda parnog valjka. – *Vreme*, 5/1994, 212 (14. 11), 15-17.

- *Razgovor vodio Nenad Lj. Stefanović.
147. Треба ухапсити Дафину. – *Погледи*, 13/1994, 155 (6-20. 6), 14-15.
- *Разговор водио Душан Весић.
148. Ne solimo pamet ni Palama ni Kninu. – *Naša borba*, 73/1995, 74 (15. 4), V.
- *Razgovor vodio Dragan Banjac.
149. Demokratija: utopiја ili bliska budućnost? Šta nas čeka u eventualnom miru? – *Naša borba*, 73/1995, 130-131 (10-11. 6), II-IV.
- *Učešće u diskusiji.
150. U Vašingtonu je ključ rata i mira. – *Naša borba*, 73/1995, 228-230 (16-17. 9), VIII.
- *Razgovor vodila Vojislava Vignjević.
151. Srbija je velika tajna. – *Vreme*, 7/1996, 273 (13. 1), 16-18.
- *Razgovor vodio Nenad Lj. Stefanović.
152. Ne priznajemo pobedu socijalista. – *Naša borba*, 74/1996, 393 (8. 3), 6.
- *Razgovor vodila Snežana Nikolić-Adamović.
153. Нисмо ми Оријент. (Са Зораном Ђинђићем и Драгославом Аврамовићем разговарао Лука Мичета). – *НИИ*, 46/1996, (4. 10).
154. Град као излог. – *НИИ*, 46/1996, 2395 (22. 11), 19-20.
- *Разговор водио Драган Бујошевић.
155. Тућа за Београд. – *Vreme*, 8/1997, 331 (22. 2), 15-18.
- *Razgovor vodio Nenad Lj. Stefanović.
156. Osećam da nam vreme prolazi. – *Duga*, 1997, 1666 (26. 4), 10-13.
- *Razgovor vodila Vesna Mališić.
157. Ja sam srpski čovek. – *Intervju*, 1997, 409 (6. 6), 4-99.

- *Razgovor vodili Snežana Rakočević-Novaković i Vladimir Milutinović.
158. Не пристајемо на понижење. – *НИИ*, 1997, 2434 (22. 8), 12-14.
- *О бојкоту парламентарних избора од стране Демократске странке.
- Разговор водила Светлана Ђорђевић-Лукић.
159. Krug dvojke kao državna granica. – *Duga*, 1997, 1674 (16-29. 8), 8-11.
- *Razgovor vodio Nenad Stefanović.
160. Србији прети принудна управа. – *НИИ*, 1997, 2440 (2. 10), 17-20.
- *Разговор водио Драган Јовановић.
161. Нова слика Србије. – *НИИ*, 1998, 2498 (12. 11), 18-20.
- *Разговор водили Батић Бачевић и Мирјана Милосављевић.
162. Nema štofa za seranje. – *Vreme*, 9/1998, 385 (7. 3), 13-15.
- *О политичким странкама у Србији.
- Razgovor vodio Nenad Lj. Stefanović.
163. Vlada za vruće kestenje. Kosovo – stogodišnji problem. – *Naša borba*, 4/1998, 1150-1151 (4-5. 4), V.
- *Razgovor vodila Izabela Kisić.
164. Opozicija kao gerila. – *Vreme*, 9/1998, 413 (19. 9), 12-14.
- *Razgovor vodio Nenad Lj. Stefanović.
165. Сад или никад. – *НИИ*, 1999, 2532 (8. 7).
- *Разговор водио Лука Мичета.
166. Milošević je već klinički mrtav. – *Vreme*, 10/1999, 444 (10. 7), 12-13.
- *Razgovor vodila Roksanda Ninčić.

167. Svi pitaju za promene. – *Vreme*, 10/1999, 464 (27. 11), 8-10.
*Razgovor vodio Nenad Lj. Stefanović.
168. Милошевић као НАТО. – *НИН*, 2000, 2566 (2. 33), 14-18.
*Разговор водио Стеван Никшић.
169. Свако ко учествује у Милошевићевим изборима његов је пајак. – *Вујести*, Подгорица, 2000 (25. 8).
170. Sve što ima uticaja na Zapadu stalo je danas iza Koštunice. – *Danas*, Beograd, 2000 (26. 8).
171. Patriotizam nije puna usta domovine i puni džepovi stranih valuta. – *Nedeljni telegraf*, 2000 (13. 9).
*Razgovor vodila Jelena Jovović.
172. Србији нудимо најбоље. – *НИН*, 2000, 2595 (21. 9), 24-26.
*Разговор водио Драган Бујошевић.
173. Vlast bez opozicije. – *Vreme*, 2000, 513 (2. 11), 6-8.
*Razgovor vodio Nenad Lj. Stefanović.
174. Опстају државе спремне на сарадњу са светом. – *Политика*, 97/2000, 31260 (3. 11), 5.
*Разговор водила Мирјана Никић.
175. Нове технологије уместо шљивовице. – *НИН*, 2000, 2608 (20. 12), 14-18.
*Разговор водио Стеван Никшић.
176. Кфор љуљао бебу, а она сада уједа. Зоран Ђинђић, председник Владе Републике Србије, у берлинском хотелу "Хилтон" говори за "Глас". – *Глас јавности*, 2001 (11. 3).
*Разговор водио Никола Живковић.
177. Лако ћете ме сменити. – *НИН*, 2001, 2627 (3. 5), 16-19.
*Разговор водио Драган Бујошевић.

178. Unmik uspostavlja nezavisno Kosovo. Zoran Đinđić sa predstavnicima Srba sa Kosova. – *Blic*, 2001 (4. 5).
179. Zoran Đinđić, premijer Srbije, odgovara na 50 pitanja o prvih 100 dana svoje vlade. Obavljen istorijski posao uvođenja reda u Srbiju. Zato nisam popularan. – *Nedeljni telegraf*, 2001 (9. 5).
180. Kakvu budućnost Srbije stvaramo. – *Svedok*, 2001 (29. 5).
181. Не може се без Коштунице. – *НИН*, 2001, 2636 (5. 7), 18-19.
*Разговор водио Драган Бујошевић.
182. Nisam najmoćniji čovek u Srbiji. – *Vreme*, 2001, 551 (26. 7).
*Razgovor vodio Nenad Lj. Stefanović.
183. Adrenalin za promene. – *Nedeljni telegraf*, 2001 (8. 8).
184. Зоран Ђинђић: За Косово би најбоља била подела на два правна система. – *Глас јавности*, 2001 (21. 9).
185. Српска самоуправа на Косову. Српски премијер зоран Ђинђић у интервјуу прашком "Праву". – *Глас јавности*, 2001 (25. 9).
186. Кад виолина зашкрипи. – *НИН*, 2001, 2649 (4. 10), 22-25.
*Разговор водио Стеван Никшић.
187. Nema izbora. – *Ekonomist*, 2001 (24. 11), 84-85.
188. Put sa Istoka na Zapad. – *Profil*, 2001, 33.
189. Влада као Манчестер Јунајтед. – *НИН*, 2002, 2665 (24. 1), 12-15.
*Разговор водио Драган Бујошевић.
190. Нови устав довршиће мисју наших предака. – *Глас јавности*, 2002 (16. 2).
*Изјава сараднику листа.

191. Лакше је онима који изазивају страх и буде незнађе. – *Борба*, 2002 (26. 8).
*Разговор водила Љиљана Михајлов.
192. Само је победа Шешелја гора од победе Коштунице. – *Глас јавности*, 2002 (16. 9).
*Разговор водили Драгица Гавриловић и Драган Влаховић.
193. Десет на једног. – *НИН*, 2002, (19. 9), 14-17.
* Поводом председничких избора у Србији.
Разговор водио Петар Игња.
194. Ми смо најсоцијалнија влада. – *Време*, 2002, 606 (24. 10), 21-22.
*Razgovor u uredništvu lista.
195. Премијер на жици. – *НИН*, 2002, 2709 (28. 11), 16-18.
*Разговор водио Драган Јовановић.
196. Рубикон је пређен. – *Политика*, 99/2002, 32026 (31. 12 – 1-2. 1. 2003), А1, А7.
*Разговор водио Милан Мишић.
197. Смена званично неће бити. Уочи нове реконструкције владе Србије. – *Политика*, 99/2002, 32024 (29. 12), А9.
*Разговор водила Гордана Новаковић.
198. "Нови Дејтон" за одбрану граница. – *Вечерње новости*, 2003 (13. 1).
199. И за Космет евро-рецепт. Премијер Србије др Зоран Ђинђић разговарао с грчким министром спољних послова Јоргосом Папандреуом. – *Вечерње новости*, 2003 (14. 1).
200. Око Космета нема чекања. Премијер Србије др Зоран Ђинђић упозорио да Косово "иде ка независности". – *Вечерње новости*, 2003 (16. 1).

201. Наставити реформе без обзира на све. Републички премијер Зоран Ђинђић оценио двогодишњи рад Владе Србије. – *Дневник*, 61/2003, 20103 (29. 1), 5.
*Разговор водили С. Станковић и М. Тулибрк.
202. Након конституисања Заједнице Србије и Црне Горе приоритет Косово. Интервју Зорана Ђинђића америчкој станици "Глас Америке". – *Политика*, 100/2003 (7. 2)
Прекрајање граница води у хаос. Српски премијер Зоран Ђинђић на Телевизији Босне и Херцеговине о Косову. – *Политика*, 100/2003 (8. 2).
203. Државни интереси Србије ће се решавати искључиво у Београду а не у Вашингтону и Бриселу. Премијер Србије о ситуацији на југу Србије и Косову. – *Политика*, 100/2003 (14. 2).
204. Ако друге нема, поделимо Космет. Премијер Србије Зоран Ђинђић дао интервју "Тајмсу". – *Вечерње новости*, 2003 (22. 2).
205. Ђинђић: Оно што је за Буша Ирак, за мене је Косово. Интервју премијера Србије. – *Политика*, 100/2003, (28. 2).
206. Ђинђић писао Бушу и Путину. – *Вечерње новости*, 2003 (2. 3).
207. Комадања Србије неће бити. Зоран Ђинђић пред судијама који су положили заклетву. – *Вечерње новости*, 2003 (3. 3).
208. Србија није жетон за плаћење дугова. Премијер Владе Србије у интервјуу "Вечерњим новостима". – *Вечерње новости*, 2003, (7. 3).
*Разговор водио Ђуро Билбија.
209. Суспензија преговора са Штајнером? – *Вечерње новости*, 2003 (10. 3).
210. Зоран Ђинђић у НИН-у. Историјат оптимизма. – *НИН*, 2003, 2724 (13. 3), 19-20.
*Одломци из интервјуа у раздобљу 1991 – 2002. год.
211. Јака веза са Немачком: покојни премијер Зоран Ђинђић. *Језик Канта и Хегела*. Био је омиљен у Немачкој, и мотор

српско-немачких односа. У овде незапаженом интервјуу који је немачки "Магазин франкфуртер рундшау" објавио у јуну прошле године, Зоран Ђинђић говори о својим личним искуствима са Немачком и Немцима. – *НИИ*, 2003, (30. 10), 8-10.

*Прилог специјалном броју листа.

4. Prevodilački rad

4.1 Posebna izdanja

212. Wilhelm Dilthey: **Zasnivanje duhovnih nauka**. S nemačkog preveli Zoran Đinđić i Jelena Imširović. Izbor i predgovor ["Diltajeva kritika istorijskog uma i mogućnost neobjektivističkog modela saznanja"] Zoran Đinđić. – Beograd, Prosveta, 1980; str. 266 + /2/; 8⁰

Biblioteka Današnji svet.

[Naslov originala: Wilhelm Dilthey: *Gesammelte Schriften. Band V: Die Aufgabe einer psychologischen Grundlegung der Geisteswissenschaften. – Die beschreibende und zergliedernde Psychologie. – Band VII: Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. – Plan der Fortsetzung zum Aufbau... – Der logische Zusammenhang in den Geisteswissenschaften*].

*Sadržaj: Uvod u duhovne nauke – predgovor. – Zadatak jednog psihološkog zasnivanja duhovnih nauka. – Opisna i analitička psihologija. – Mogućnost i uslovi razrešenja zadataka jedne opšte psihologije. – Nastanak hermeneutike. – Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama. – Dopune za izgradnju istorijskog sveta.

213. Petar Kropotkin: **Anarhizam i moral**. Izbor tekstova, beleške i pogovor ["Petar Kropotkin – nepomućena vera u samoorganizovanje naroda"] Zoran Đinđić. Predgovor ["Petar Kropotkin – izazov velikodušnosti"] Predrag Matvejević. Preveli: Jaroslava Široka i Zoran Đinđić. – Beograd, Prosveta, 1984; str. 270 + /4/; 8⁰

214. Agneš Heler: **Filozofija levog radikalizma**. Prevod Zoran Đinđić. Predgovor ["Marksizam i liberterska nostalgija"] Dušan Veličković. – Beograd, Mladost, 1985; str. 259; 12⁰

Mla edicija Ideja.

[Naslov originala: Philosophie des linken Radikalismus].

215. Edmund Husserl: **Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija**. Prevod Zoran Đinđić. Pogovor: ["Istorija, kriza nauka i "svet života" u filozofiji kasnog Husserla"] Zoran Đinđić i Dunja Melčić. – Gornji Milanovac, Dečje novine, 1991; str. 463 + /5/; 8⁰

Filozofska biblioteka Tkest. Velika edicija.

[Naslov originala: Edmund Husserl, Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Ein Einleitung in die phänomenologische Philosophie].

*Sadržaj: *Prvi deo*. Kriza nauka kao izraz radikalne životne krize evropskog čoveka. – *Drugi deo*. Razjašnjenje porekla novovekovne suprotnosti između fizikalističkog objektivizma i transcendentalnog subjektivizma. – *Treći deo*. Razjašnjenje transcendentalnog problema i s tim povezana funkcija psihologije: *A*. Put u fenomenološku transcendentalnu filozofiju preko rekursa koji polazi od zatečenog sveta života. *B*. Put u fenomenološku transcendentalnu filozofiju koji polazi od psihologije. – *Rasprave*: Nauka o stvarnosti i idealizacija. Matematizovanje prirode. – Prirodnoučni i duhovnoučni stav. Naturalizam, dualizam i psihofizička psihologija. – Kriza evropskog humaniteta i filozofija. – *Prilozi*. – *Pogovor*. – *Dodaci*. – Dobriilo Aranitović: *Husserl u Jugoslaviji (bibliografija)*.

216. Reinhart Koselleck: **Kritika i kriza, Studija o patogenezi građanskog sveta**. Prevod s nemačkog i predgovor ["Kritika utopijskog uma"] Zoran Đinđić. – Beograd, Plato, 1997; str. 258 + /2/; 8⁰

[Naslov originala: Reinhart Koselleck: *Kritik und Krise*. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt.]

4.2. Studije. Članci. Eseji

217. Benze, Maks: O eseju i njegovoj prozi. Preveo Zoran Đinđić. – *Delo*, 22/1976, 5, 18-29.

218. Lorencer, Alfred: Psihoanaliza, jezik i istorijski materijalizam. Preveo Zoran Đinđić. – *Delo*, 22/1976, 11, 69-78.

219. Zimmermann, Rolf: Jezik i praksa. Kasni Vitgenštajn i pitanje o jednoj materijalističkoj teoriji jezika. Preveo Zoran Đinđić. – *Delo*, 23/1977, 5, 51-80.

220. Разговор с Хајнрихом Белом. Уметност је анархија. Превео Зоран Ђинђић. – *Књижевна реч*, 6/1977, 78 (10. 5), 5.

221. Енценсбергер, Ханс Магнус: Општа места која се тичу најновије књижевности. Превео Зоран Ђинђић. – *Књижевна реч*, 6/1977, 85 (25. 9).

*Са коментаром текста Ђорђа Малавразића.

222. Бимел, Валтер: О композицији и јединству Хајдегеровог дела "Holzwege". Превео Зоран Ђинђић. – *Књижевна реч*, 6/1977, 86 (10. 10); 87 (25. 10); 88 (10. 11).

223. Šmit, Zigfrid J.: Od konkretnog do konceptualnog pesništva. Preveo Zoran Đinđić. – *Gledišta*, 18/1977, 7-8, 721-734.

224. Riedel, Manfred: Teleološko objašnjenje i praktično obrazloženje. O "metodološkoj praznini" u analitičkoj teoriji humanističkih nauka. Preveo Zoran Đinđić. – *Gledišta*, 19/1978, 3, 160-176.

225. Furtado, Celso: Eksterna zavisnost i ekonomska teorija. Preveo Zoran Đinđić. – *Treći program Radio-Beograda*, 1978, 36, 465-477.

*Sadržaj: 1. Neophodnost jedne opšte teorijske perspektive. 2. Temeljne strukturalne pretpostavke u analizi raspodele resursa. 3. Nerazvijenost kao proces podražavanja modela potrošnje. 4. Od "dualizma" u kulturi do "dualizma" u proizvodnji. 5. Priroda procesa razvoja. 6. Nova internacionalna privreda. 7. Zavisnost kao izvor legitimiteta.

226. Santos, Theotonio dos: O strukturi zavisnosti. Preveo Zoran Đinđić. – *Treći program Radio-Beograda*, 1978, 36, 479-488.

*Sadržaj: 1. Šta je zavisnost? Istorijski oblici zavisnosti. 3. Izvozne ekonomije. 4. Nova zavisnost. 5. Dejstva na strukturu proizvodnje. 6. Neki zaključci: zavisna reprodukcija.

227. Stavenhagen, Rodolfo: Agrarne strukture i nerazvijenost u Africi i Latinskoj Americi. Preveo Zoran Đinđić. – *Treći program Radio-Beograda*, 1978, 36, 489-502.

*Sadržaj: 1. Pretkapitalistički način proizvodnje. 2. Proces kolonizacije u Latinskoj Americi i Africi. 3. Razvoj agrarnog kapitalizma.

228. Sunkel, Osvaldo: Unutrašnje polarizovanje (u tekstu transnacionalna kapitalistička integracija i nacionalna integracija). Slučaj Latinske Amerike. Preveo Zoran Đinđić. – *Treći program Radio-Beograda*, 1978, 36, 515-535.

229. Veitsos, Constantine V.: Zahtevi i strategije firmi, politika režima prema direktnim inostranim investicijama i međunarodna raspodela dohotka. Preveo Zoran Đinđić. – *Treći program Radio-Beograda*, 1978, 36, 607-621.

*Sadržaj: 1. Zahtev za oporezivanje relativnih izdataka. 2. Globalna strategija preduzeća i transfer cena. 3. Razlike u politikama upravljanja i njihova dejstva na transfer cena. 4. Zaključne primedbe.

230. Zeleni, Jindrih: Naučna logika i "Kapital". Preveo Zoran Đinđić. – *Treći program Radio-Beograda*, 1978, 38, 95-156.

*Sadržaj: 1. *I. deo.* O dijalektičko-materijalističkoj strukturalno-genetičkoj analizi. Prilog istraživanju specifičnog tipa analize u Marksovom *Kapitalu*: 1. O Marksovom "naučnom objašnjenju" i "naučnom shvatanju" kapitalizma. Marksovo i Rikardovo stanovište. 2. Prevladavanje jednostranog kvantitativnog stanovišta. Pretvaranje fiksnih pojmova u elastične i dinamične pojmove. 3. Relativnost oblika stvarnosti i relativnost misaonih formi. Osobine koje izgledaju kao odnosi, osobine kao odnosi. 4. Problem polazišta. 5. odnos teorijskog predstavljanja i stvarne istorije. 6. Karakter dijalektičkog izvođenja i dijalektičkih prelaza. Nova Marksova logička koncepcija i njena priprema u Hegelovoj filozofiji. O takozvanom istorijskom i logičkom metodu istraživanja. 7. Koncepcija i uloga kauzalnih odnosa. Kauzalnost i protivurečnost. 8. O ulozi matematičkog i formalnogičkog aksiomatskog izvođenja u Marksovoj analizi. Hegelov i Marksov odnos prema ideji matematizma. 9. Dinamika odnosa pojave i suštine u izgradnji sistema. 10. Analitičko-sintetički karakter teorijskog

izlaganja. 11. Da li strukturalno-genetička analiza, onako kako je primenjena u *Kapitalu*, ima opšte važenje?

231. Kropotkin, Petar A.: Razgovor s Lenjinom i dva pisma. Preveo Zoran Đinđić. – *Delo*, 27/1981, 5, 119-128.

*Sadržaj: Razgovor s Lenjinom. – Pismo od 4. 3. 1920. – Pismo od 21. 12. 1920. – Napomene uz Kropotkinova pisma.

232. Левентал, Лео: Уметност и масовна култура. Предео Зоран Ђинђић. – *Књижевна реч*, 11/1982, 183 (25. 2).

*Са белешком о аутору.

233. Huserl, Edmund: Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija. Preveo Zoran Đinđić. – *Treći program Radio-Beograda*, 1984, 62, 335-380.

234. Хабермас, Јирген: Одбацивање прошлости. Културолошки памфлет. С немачког предео Зоран Ђинђић. – *Књижевне новине*, 36/1985, 691-692 (1. 7), 13.

*Садржај: Решење са ветеранима. Изнуђено помирење. Слобода против тоталитаризма. Увек већ бољи савезници. Против духовноморалног ропства.

Из *Die Zeit*, 17. 5. 1985.

235. [Хоркахјмер, Макс]: Да ли је могућно друштво мрва? Писмо Макса Хоркахјмера Маидон Хоркахјмер. Франкфурт на Мајни, хотел Cariton, 20. јуни 1948. Снемачког Зоран Ђинђић. – *Књижевне новине*, 36/1985, 691-692 (1. 7), 23.

236. [Адорно, Теодор В.]: Има разлога за радост. Теодор В. Адорно Максу Хоркахјмеру. Лос Анђелес, 9. маја 1945. С немачког Зоран Ђинђић. – *Књижевне новине*, 36/1985, 691-692 (1. 7), 23.

237. Veber, Maks: Politika kao izazov. Preveo Zoran Đinđić. – [U]: *Kritika kolektivizma*. Dž. St. Mil, M. Veber, F. fon Hajek, K. Poper, K. Polanji. Beograd, Filip Višnjić, 1988, str. 55-97.

*Isto: *Socijalizam*, str. 31-53.

238. Dahlstrom, Daniel O.: Zaborav bića ili moralno-filozofska naivnost. Heideggerova interpretacija Kantove praktične filozofije. Preveo s nemačkog Zoran Đinđić. – *Theoria*, 32/1989, 1-2, 49-55.

239. Hempel, Carl G.: O teoriji istine u logičkom pozitivizmu (1935). (S nemačkog preveo Zoran Đinđić). – *Theoria*, 32/1989, 1, 109-115.

240. Коселек, Рајнхарт: Критика и криза. С немачког Зоран Ђинђић. – *Овдје*, 22/1991, 270, 14-16.

5. Literatura o Zoranu Đinđiću

241. Baković, Stanko: Wilhelm Dilthey: *Zasnivanje duhovnih nauka*. Preveli Zoran Đinđić i Jelica Imširović. Beograd, Prosveta, 1980. – *Revija za sociologiju*, 10/1980, 1-2, 87-91.

*Приказ.

242. Баста, Данило Н.: Зоран Ђинђић: *Субјективност и насиље*, Београд, 1982. – *НИИ*, 33/1982, 1658 (10. 10).

*Приказ.

243. Дамњановић, Милан: Насилно поступање. (Отворено писмо "Просвети"). – *Књижевне новине*, 36/1985, 691-692 (1. 7), 4.

*Поводом Ђинђићевог превода и објављивања дела Едмунда Хусерла *Криза европских наука*.

244. Дамњановић, Милан: О праву на насиље. – *Књижевне новине*, 36/1985, 695 (1. 10), 3-4.

*Поводом чланка "О секундарним ауторским правима" Зорана Ђинђића у *Књижевним новинама* бр. 694/1985.

245. Секел, Ласло: Доброћудни анархист. Петар Кропоткин: *Записи једног револуционара*, Младост, Београд, 1984. – *Књижевне новине*, 36/1985, 688 (15. 5), 14.

*Приказ.

246. Belančić, Milorad: Od liberalizma do emancipacije. – *Theoria*, 29/1986, 3-4, 209-221.

*Polemički odziv na tekst Zorana Đinđića "Marksizam i liberalizam – prilog za polemiku", *Theoria*, 1-2/1986.

247. Krsnić, Mirko: Agneš Heler: *Filozofija levog radikalizma*. Preveo Zoran Đinđić. Beograd, Mladost, 1986. – *Odjek*, 39/1986, 23 (1. 12).

*Prikaz.

248. Влајчић, Милан: Агнеш Хелер: *Филозофија левог радикализма*. Предео Зоран Ђинђић. Младост, Београд, 1985. – *НИИ*, 37/1986, 1868 (19. 10).

*Приказ.

249. Daković, Nenad: Zoran Đinđić: *Jesen dijalektike*, Beograd, Mladost, 1987. – *Filozofska istraživanja*, 7/1987, 4, 1416-1419.

*Prikaz.

250. Vukadinović, Đorđe: Zoran Đinđić: *Jesen dijalektike*, Karl Marks i utemeljenje kritičke teorije društva, Beograd, Mladost, 1987. – *Gledišta*, 29/1988, 9-10, 335-343.

*Prikaz.

251. Zrinščak, Siniša: Ignacio de Loyola: *Načela jezuita*, Beograd, 1987, izbor i predgovor M. Tomić, B. Grubačić, Z. Đinđić. – *Filozofska istraživanja*, 8/1988, 1, 329-331.

*Prikaz.

252. Lošonc, Alpar: Protivrečnosti jedne emancipatorske teorije. Zoran Đinđić: *Jesen dijalektike*, Beograd, Mladost, 1987. – *Polja*, 34/1988, 348-349, 107-108.

*Prikaz.

253. Чолевих, Радован: Југославија као лебдеће стање. Зоран Ђинђић: *Југославија као недовршена држава*, Књижевна заједница Новог Сад, 1988. – *Књижевна реч*, 18/1989, 340 (25. 3), 20.

*Приказ.

254. Demark, Gordana: Zoran Đinđić: *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad, 1988. – *Argumenti*, 1989, 1-2, 179-183.

*Prikaz.

255. Kasparović, Mirjana: Zoran Đinđić: *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad, 1988. – *Naše teme*, 33/1989, 12, 3498-3501.

*Prikaz.

256. Anonim. Đinđić, D. Zoran. – [U]: *Ko je ko u Srbiji 1991*. Beograd, Bibliofon, 1991, str. 110.

257. Damnjanović, Milan: Prevod Huserlove "Krise evropskih nauka". (Prev. Z. Đinđić), G. Milanovac, 1991. – *Theoria*, 37/1994, 1, 113-117.

*Prikaz.

258. Anonim: Zoran Đinđić. – [U]: *Ko je ko u Srbiji '96*. Beograd, Bibliofon - Who's Who, 1996, str. 117.

259. Чолевих, Радован. Реч приређивача. – [У] : Зоран Ђинђић: *Србија ни на Истоку, ни на Западу*, Нови Сад, Cepelin, 1996, стр. 7-9.

260. Šarčević-Janković, Jasna: Pragmatičar sa Aristotelovom "Metafizikom" pod miškom. – *Naša borba*, 74/1996, 653-654 (23-24. 11), XI.

*O Zoranu Đinđiću.

261. Bujošević, Dragan – Radovanović, Ivan: Đinđić je video Legiju. – [U]: *5. oktobar*. Dvadeset četiri sata prevrata. – Beograd, Medija centar Beograd, 2001; str. 47/50.

262. Inić, Slobodan: Zoran Đinđić. Politika kao šverc. - [U]: *Portreti*. Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, 2001, str. 285-293.

263. Ускоковић, Наташа: *О премијеру*. Погледајмо колико се података о српском премијеру може пронаћи на Интернету. – *НИИ*, 2001 (6. 9), 50.

264. Бујошевић, Драган: Шпијунска афера Перишић. Клопка за Ђинђићеву владу. – *НИИ*, 2002, 2773 (21. 3), 12-15.

265. Чавошки, Коста: *Сага о досманлијама*. – Нови Сад, 2002.

*На више места у књизи о Зорану Ђинђићу.

266. Dedijer, Stevan: Velika Srbija i mali glupi akademici. Otvoreno pismo predsedniku Vlade Srbije g. Z. Đinđiću. – *Republika*, 14/2002, 299 (16-31. 12), 14-16.

267. Dragović-Soso, Jasna: *Saviours of the Nation*. Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism. - London, Hurst and Co, 2002.

*O Zoranu Đinđiću na str. 217-218, 241, 251, 255, 257, 258.

268. Marjanović, Radovan: Prosvećivanje ili posvećivanje. – *Republika*, 14/2002, 294-295 (1-31. 10), 55-56.

269. Марјановић, Радован: Коштуница или Ђинђић, ДОС или ДСС. – *Колубара*, ревија, Ваљево, 2002, стр. 25-27.

*Специјални додаток листа.

270. Pavlovitch, Stevan K.: *Serbia*. The History behind the Name. – London, Hurst and Co, 2002.

*O Zoranu Đinđiću na str. 212, 216, 218, 224.

271. Sudije okružnog suda u Beogradu: Otvoreno pismo Predsedniku Vlade Republike Srbije. – *Republika*, 14/2002, 288-289 (1-31. 7), 42-43.

*Objavljena fotokopija pisma od 11. 6. 2002. g.

272. Штајнер, Михаил: Не мислим увек као Ђинђић. – *НИН*, 2002, 2668 (14. 2), 21.

*Разговор водио Никола Живковић.

273. Баћевић, Љиљана: Коментар истраживања "Зоран Ђинђић у штампаним медијима". – *Политика*, 100/2003, 32280-32282 (18- 20. 9), А6.

*Садржај: Од негативног до неутралног и назад. Површна тумачења. Произвољне оцене.

274. Бачевић, Батић и др.: Убиство премијера. Хроника ненајављене смрти. – *НИН*, 2003, 2724 (13. 3), 10-14.

275. Баковић, Б. – Новаковић, Г.: Биографија Зорана Ђинђића. – *Веровао је у реформе*. Политичку каријеру започео је 1990,

као један од оснивача Демократске странке, на чијем је челу био од 1994. – *Политика*, 99/2003, 32095 (13. 3), А3.

276. Баста, Данило: Недовршени филозофски портрет Зорана Ђинђића. – *Књижевни лист*, 2/2003, 11-12 (1.6 – 1. 7), 2.

*О књизи *Субјективност и насиље*, 2. изд. Нови Сад. 2003.

277. Богдановић, Србољуб: Србија шест месеци после атентата. Ђинђић је знао. – *НИН*, 2003, 2749 (11. 9), 16-18.

278. Богдановић, Србољуб: Званична верзија. – *НИН*, 2003, 2763 (11. 12), 9.

*О убиству Зорана Ђинђића.

279. Бујошевић, Драган: Србија после Зорана Ђинђића. Ванредно васпитање. – *НИН*, 2003, 2725 (20. 3), 10-12.

280. Cerović, Stojan: Posle Đinđića. – *Vreme*, 2003, 637 (20. 3), 10-11.

281. Тургуз, Велимир Казимир: Зоран Ђинђић у штампаним медијима (јануар 2001 – 12. март 2002). – *Политика*, 100/2003, 32273-32276 (11-13. 9), А 6.

*Садржај: Од неутралног до негативног. Велики утицај новина. Читаоци су злопамтила.

282. Тургуз, Велимир Казимир: *Урадите то*. Поводом анализе истраживања о писању штампаних медија о Ђинђићу. – *Политика*, 100/2003, 32285 (23. 9), А6.

283. Димитријевић, Ненад: Србија као неовршена држава. – *Реч*, 2003, 69 (15. 3).

*Поводом убиства Зорана Ђинђића.

284. Đorđević, Mirko: Opel i poruke. – *Republika*, 15/2003, 306-307 (1-30. 4), 5.

*Povodom govora mitropolita Amfilohija na opelu Zoranu Đinđiću u Hramu Svetog Save na Vračaru.

285. Хомбах, Бодо: Убијен је пријатељ. Поводом трагичне смрти премијера Србије Зорана Ђинђића. – *Политика*, 100/2003, 32096 (14. 3), А6.

286. Ивановић, Милан: Срби са Косова су подржали Ђинђићев план за Косово. – [У]: *Зоран Ђинђић о Косову*. Београд, Удружење грађана ЦЕР, 2003, стр. 7-11.

287. Иконић, Слободан: Спорне чињенице. Крунски фактор. – *НИН*, 2003, 2763 (11. 12), 26-29.

*Поводом убиства Зорана Ђинђића.

288. Ivanović, Ivan: Koštunica i Đinđić kao antipodi. – *Hereticus*, 1/2003, 2, 150-181.

289. Јакшић, Божићар: Демократски потенцијал 5. октобра. Србија после Ђинђића. – *НИН*, 2003, 2732 (8. 5), 30-31.

290. Јовановић, Бојан: Мит и убиство. – *НИН*, 2003, 2725 (20. 3), 32.

*Поводом убиства Зорана Ђинђића.

291. Јовановић, Бранислав: Кенеди – Ђинђић, убиство без одговора. Исти рукопис. – *НИН*, 2003, 2760 (20. 11), 26-30.

292. Калезић, Василије: Ни улица ни споменик, ни галерија... Поводом предлога за трајно обиљежавање имена и дјела Зорана Ђинђића. – *НИН*, 2003, 2746 (14. 8), 26-27.

293. Krcić, Šefket: Filozof i državnik dr Zoran Đinđić (1952-2003). – *Univerzitetska misao*, 2003, 2, 167-190.

*Sadržaj. Otvoreno političko i filozofsko djelo dr Zorana Đinđića. – Reference o filozofskim idejama. – Svjedočanstvo o modernom političaru i filozofu. – Đinđić je vjerovao u reforme društva. – Završni exkurze. – Selektivna bibliografija glavnih filozofskih radova dr Zorana Đinđića. – Summary: Dr Zoran Đinđić (1952-2003).

294. Lapadat, Livius: Uspomena na Zorana Đinđića. – *Zavičajac*, 4/2003, 13, 4.

295. Лазански, Мирослав: Добар потез. После захтева премијера Зорана Ђинђића адмиралу Џонсону. – *Политика*, 99/2003, 32058 (4. 2), А7.

296. Латиновић, Зоран: Споменик Ђинђићу. Ласерски крајпуташ. – *НИН*, 2003, 2741 (10. 7), 26-27.

*Поводом предлога о подизању споменика Зорану Ђинђићу у Београду.

297. Људске мане и споменик. – *НИН*, 2003, 2748 (28. 8)9, 30-31.

*Реаговања на текст Василија Калезића у бр. 2746. листа: др Небојша Ранђеловић, др Драган Миљанић, Бранко Љубоја, Љиљана Булатовић, Стеван В. Станић.

298. Martinov, Zlatoje: Zločin mora postati kažnjiv. – *Republika*, 15/2003, 306-307 (1-30. 4), 38-39.

299. Матић, Драгана: Књиге и судбине. *Политичар у филозофу*. Како је прошло представљање другог издања филозофског првенца Зорана Ђинђића - књиге "Субјективност и насиље". – *НИН*, 2003, 2735 (29. 5), 40.

*О књизи говорили: Драгољуб Мићуновић, Данило Баста, Миле Савић и Новица Милић.

300. Мичета. Лука: Зоран Ђинђић (1952 – 2003). Одлазак првог демократе. – *НИН*, 2003, 2724 (13. 3), 16-17.

301. Мићуновић, Драгољуб: Обезбедио место у историји. Какву будућност Србија има без Зорана Ђинђића. – *Политика*, 99/2003, 32096 (14. 3), А7.

302. Михајлов, Михајло: Српски Линдон Џонсон. – *НИН*, 2003, 2735 (20. 33), 19.

*Поводом смрти Зорана Ђинђића.

303. М. М.: Атентат на Србију. – *Политика*, 99/2003, 32096 (14. 3), А6.

*Поводом убиства Зорана Ђинђића.

304. Пашански, Милан: Једна кабинетска реконструкција Ђинђићева убиства. Тим из сенке. – *НИН*, 2003, 2766 (25. 12), 30.

305. Пешић, Весна: Актуалност Ђинђићеве филозофије. – *Филозофија и друштво*, XXII-XXIII, 2003, 13-33.

*Садржај: Увод. – Филозофско полaziште. – Теорија уставно-правне државе и интеграција сложеног друштва. – Проблеми доношења устава у Србији после октобра 2000.

Петрушић, Сандра: Поводом анализа медијске документације "Ебарт". Па, ко је убио Ђинђића? – *НИН*, 2003, 2751 (18. 9), 26-27.

306. Поповић, Небојша – Ивановић, Живота: Рећ приређивача. – [У]: Zoran Ђинђић: *Srbija u Evropi*. Београд, Танјуг, 2003, стр. 7-12.

307. Поповић, Срђа М.: *Poslednja instanca*. Књ. 1, 2. – Београд, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2003.

*У садржају: књ. 1: Мiodrag Стојановић – Zoran Ђинђић, 1974 (53). – Пritужба председнику Окружног суда у Београду, Београд, 10. марта 1974 (54-55). – Књ. 2: Мiodrag Стојановић – Zoran Ђинђић, 1974 (555-572).

308. Редакција: Уводна напомена. – *Филозофија и друштво*, 2003, XXII-XXIII, 7-8.

*Уз темат: Zoran Ђинђић. In memoriam.

309. Рељић, Слободан: Атентат као судбина. – *НИН*, 2003, 2724 (13. 3), 9.

310. Рељић, Слободан: Србија после Ђинђића. – *НИН*, 2003, 2725 (20. 3), 9.

311. Рељић, Слободан: Ђинђић, медији и НИН. – *НИН*, 2003, 2751 (18. 9), 9.

312. Станивуковић, Зорица: Хрватска после београдског атентата. Препарирање јавности. – *НИН*, 2003, 2725 (20. 3), 53.

313. Stanojlović, Dragica: *Eros i Tanatos*. Životom je platio našu šansu da se otreznimo. – *Republika*, 15/2003, 306-307 (1-30. 4), 3.

*Povodom ubistva Zorana Ђинђића.

314. Stanojević, Dobrivoje: Kako je besedio Zoran Ђинђић. Govor traži metaforu. – *Mons Aurens*, 1/2003, 1, 83-86.

315. Стојадиновић, Љубодраг: Демократија и насиље. – *Политика*, 99/2003, 32095 (13. 3), А 1-2.

*Поводом убиства Зорана Ђинђића.

316. Стојадиновић, Љубодраг: Анатомија злочина. Има ли мафија своју идеологију. – *Политика*, 99/2003, 32097 (15. 3), А6.

317. Стојановић, Светозар: Од дисидента до државника. Са комеморативног скупа Зорану Ђинђићу на Филозофском факултету. – *Политика*, 99/2003, 32101 (19. 3), А6.

318. Szabo Polocz, Attila: Megoltek Djindjicet. - *Kepes Ifjusag*, 59/2003, 2271 (19. 3), 3.

319. Tadić, Ljubomir. Jedno tužno sećanje na Zorana Ђинђића. – *Филозофија и друштво*, 2003, XXII-XXIII, 11-12.

320. Тијанић, Александар: Зашто наследници нису надживели Ђинђића. – *НИН*, 2003, 2751 (18. 9), 13.

321. Тијанић, Александар: Шта су Срби опростили Ђинђићу, а шта Легија није. – *НИН*, 2003 (28. 8), 14.

322. Тороров, Иван: Снајперски изазов. – *Политика*, 99/2003, 32098 (16. 3), А6.

323. Тошић, Desimir: Između filosofije i politike. Zoran Ђинђић i ideološke dileme. Zoran Ђинђић је био побунjenik protiv sistema i to ne u ime kontrarevolucije i rstauracije, ali ne ni u ime mladog Marksa. - *Ekonomist magazin*, 2003, 156 (19. 5), 46-47; 157 (26. 5), 46-47.

324. Величковић, Душан: Новине су озбиљна ствар. Ђинђић, Милошевић и Вашингтон пост. – *НИН*, 2003, 2732 (8. 5), 433.

325. Врзић, Никола: Политичка пантомима. *Личити на Биђића*. – *НИН*, 2003, 2754 (9. 10), 28-29.

326. Врзић, Никола: Убиство премијера Ђиђића. *Други човек*. – *НИН*, 2003, 2756 (23. 10), 18-19.

327. Врзић, Никола: Обдукциони налаз Зорана Ђинђића. *Како је умро премијер*. – *НИН*, 2003, 2757 (30. 10), 14-15.
328. Врзић, Никола: Истрага атентата на Зорана Ђинђића. *Данак у крви*. – *НИН*, 2003, 2759 (13. 11), 20.
329. Врзић, Никола: Убиство Зорана Ђинђића, нови моменти. *Рикошет у истрази*. – *НИН*, 2003, 2762 (4. 12), 28-29.
330. Врзић, Никола: Убиство премијера. *Како је стајао Ђинђић?* – *НИН*, 2003, 2763 (11. 12), 26-29.
331. Врзић, Никола: Обдукциони налаз премијера, нови моменти. *Ђинђићеве пантолоне*. – *НИН*, 2003, 2765 (18. 12), 29.
332. Вујаčić, Veljko: Nasleđe Zorana Đinđića: politička grabrost ili politički oportunistizam. – *Prizma*, 2003, avgust, 17-25.
333. Богдановић, Србољуб: *Без премијера*. За демократију су потребна, најмање, двојица. Невоља Србије и самог Ђинђића у његово време била је што је био само један такав. Невоља Србије данас јесте што не постоји ниједан. – *НИН*, 2004, 2766 (1. 1), 22.
334. Богдановић, Србољуб: Политизација атентата. *Ђинђић као оружје*. – *НИН*, 2004, 2786 (20. 5), 10-12.
335. Бујошевић, Драган: Србија, годину дана после. *Надомак циља*. – *НИН*, 2004, 2779 (11. 3), 10-18.
336. Cerović, Stojan: *Izlazak iz istorije 1999-2004*. – Beograd, Fabrika knjiga, Edicija Reč, 2004; 8⁰
- *U sadržaju: S noge na nogu (255-258). Posle Đinđića (301-307). Pravo na ubistvo (316-319). Čišćenje i prljanje (320-323). Sliku tvoju ljubim (348-351). Izbori, ubistvo i natrag (395-398).
337. Đorđević, Mirko: *Zapis o palanačkom Zoilu*. Povodom knjige Živote Ivanovića "Đinđić u mreži mafije" (Beletra, Beograd, 2004), koja je izazvala oprečne komentare. – *Republika*, 16/2004, 336-337 (1-31. 7), 37.
338. Иконић, Слободан: *Ко ме смета НИН*. Да ли бившег премијера Ђинђића поново убијају они који покушавају да разјасне све

- недоумице 12. марта, или они којима је све унапред познато? – *НИН*, 2004, 2784 (6. 5), 27-28.
339. Ivanović, Života: *Zoran Đinđić u mreži mafije*. – Beograd, Beletra, 2004; str. 3331 + /3/; 8⁰
- *Sadržaj: *Uvod*. Zašto je Đinđić morao da nestane (3-11). – *Prvo poglavlje*. Put u sunovrat (13-29). – *Drugo poglavlje*. U mreži podzemlja (31-134). – *Treće poglavlje*. Od zemaljske do nebeske Srbije (135-221). – *Četvrto poglavlje*. Sudbina srpskih vođa (223-235). – *Peto poglavlje*. Drugi o Zoranu Đinđiću (237-331).
340. Кастратовић, Страхиња: Завршна реч одбране др Зорана Ђинђића 1996. – [У]: Оливер Б. Ињац: *Велике адвокатске одбране*. Београд, Службени лист, 2004, стр. 409-423.
- *Одбрана по тужби премијера Мирка Марјановића.
341. Lekić, Bojana: Zoran i metafore. - [U]: *Metafore dr Zorana Đinđića*. Beograd, Evropski pokret prijateljstva, 2004, str. 127-132.
342. Mališić, Vesna: Uvodna reč. – [U]: *Zoran Đinđić. San o Srbiji*. Beograd, Čigoja štampa, 2004, str. 5-7.
343. Martinov, Zlatoje: Suđenje za ubistvo Zorana Đinđića. Medijska opereta na balkanski način. – *Republika*, 16/2004, 336-337 (1-31. 7), 4-5.
344. Martinov, Zlatoje: Između suđenja za ubistvo Đinđića i potere za haškim beguncima. *Otpor prema istini o zločinima*. – *Republika*, 16/2004, 338-339 (1-31. 8), 7.
345. Милетић, Милена: Позадина атентата на премијера Ђинђића. *Црни фондови*. – *НИН*, 2004, 2774 (26. 2), 24-25.
346. Перовић, Латинка: *Усуд Европе*. После годину дана од убиства Зорана Ђинђића долази до неке кристализације схватања да нам осим спровођења реформи ништа друго не преостаје. – *НИН*, 2004, 2773 (19. 2), 12-133.
- *Разговор водио Д. Милосављевић.
347. Perović, Latinka: Srpsko društvo i Zoran Đinđić. *Osvetoljubivost duha palanke*. – *Danas*, 8/2004, 2447 (9. 6), 7.

- *Iz obimnije studije o Zoranu Đinđiću.
348. Perović, Latinka: Srbija, četiri godine nakon Petog oktobra. *Hrabra terapija Zorana Đinđića*. – *Danas*, 8/2004, 2572 (12. 10), 8.
349. Pešić, Vesna: Smrt na domaku srpskog sna. – [U]: *Zoran Đinđić. Jedna srpska vizija*. Beograd, Ateneum, 2004, str. 17-21.
350. Спаловић, Дејан: Зашто је прекинута промоција књиге "Ћинђић у мрежи мафије". Проблематичне корице или садржај. Књига се састоји од текстова различитих аутора и самог Ћинђића. – *Политика*, 101/2004, (8. 6), А7.
351. Stanojlović, Dragica: Povodom godišnjice ubistva premijera Đinđića. *Rekvijem za nadu*. – *Republika*, 16/2004, 328 (1-15. 3), 7.
352. Stojanović, Dubravka: Računica sa mnogo nepoznatih. – [U]: *Zoran Đinđić. San o Srbiji*. Beograd, Čigoja štampa, 2004, str. 9-14.
353. Tadić, Ljubomir: Uspomeni Zorana Đinđića. – [U]: *Metafore dr Zorana Đinđića*. Beograd, Evropski pokret prijateljstva, 2004, str. 5.
354. Тошић, Десимир: На годишњичу једног политичког уморства. *Циљеви и средства*. Beleška o razgovoru sa Zoranom Đinđićem na dan 1. novembra 1995. godine. – *Ekonomist magazin*, 2004, 198 (8. 3), 26-27.
355. Врзић, Никола: Атентат на премијера Ћинђића. *Све се зна*. – *НИН*, 2004, 2775 (4. 3), 28.
356. Врзић, Никола. Истрага о убиству Зорана Ћинђића. *Лева жардинџера, траг бр. 4*. – *НИН*, 2004, 2776 (11. 3), 19-20.
357. Врзић, Никола: Ко напада породицу Ћинђић. *Ко то сада прети*. – *НИН*, 2004, 2786 (20. 5), 12-13.
358. Загорац, Ђуро: Атентат и пуч! – [У књизи]: *Завере и атентати*. Од Људевита Посавског до Зорана Ћинђића. Српска страст. Београд, [издање аутора], 2004, стр. 226-238.
359. Wellmer, Albrecht: Bio je srećna okolnost za srpsko društvo. - [U]: *Metafore dr Zorana Đinđića*. Beograd, Evropski pokret prijateljstva, 2004, str. 124-126.

360. Stanojlović, Dragica: Od marta do marta. – *Republika*, 17/2005, 352-353 (1-31. 3), 4-5.
- *Dvogodišnjica ubistva Zorana Đinđića.
361. Тошић, Десимир: Поводом књиге интервјуа Зорана Ћинђића у изданју Весне Малишић. Убрзање историје. – *Danas*, 9/2005, 2765-2766 (23-24. 4), IX.
362. Тошић, Десимир: Поводом својеврсне хронологије 5. октобра. *Темељна модернизација*. Ћинђићева основна идеја била је модернизација. Милошевић је био збачен, јер је давао систематски и организован отпор модернизацији. – *Политика*, 102/2005, 32856 (26. 4), 6.
363. Vasić, Miloš: *Atentat na Zorana Đinđića*. – Beograd, Politika – B92 – Vreme, Narodna knjiga, 2005; str. 303; 8⁰
- Biblioteka Posebna izdanja, knj. 230.
- *Sadržaj: Predgovor. 1. Prilog. 2. Leto 2000: prodaja cigle. 3. Legalisti. 4. Duća. 5. Pretorijanci. 6. Pobuna. 7. Zgušnjavanje. 8. "Limes": Atentat na autoputu. 9. Martovske ide. 10. Sablja. 11. Panika i propast. 12. Incident u Barajevu. 13. "Crveni orkestar". 14. Epilog.

Dunja Melčić

PUBLIKACIJE ZORANA ĐINĐIĆA
NA NJEMAČKOM JEZIKU

1. "Marx' kritische Gesellschaftstheorie und das Problem der Begründung" (1979; doktorska dizertacija dostupna preko univerzitetskih biblioteka)
2. "Kontinuität der Liberalismuskritik von Marx bis zur Frankfurter Schule", A. Honneth/A. Wellmer, *Die Frankfurter Schule und die Folgen*, Berlin/New York 1986, 275-284, (Referate eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung vom 10.-15. Dezember 1984 in Ludwigsburg)
3. U koautorstvu sa Dunjom Melčić: "Serbelt Kosovo" (naslov je redakcijski, a njegova veza sa tekstom neuhvatljiva), *WoZ* (Wochenzeitung) Zuerich, 17. mart 1989
4. "Jugoslawien – wessen Heimat ist es?" *Kommune* (Frankfurt) 1/1990
5. "Jugoslawien: Nationalitäteneintopf, scharf gewürzt", *Transit*, Europäische Revue 1, jesen 1990 (Beč)
6. "Blick aus Belgrad", *Kommune* (Frankfurt) 8/1991
7. "Kriegsziele im jugoslawischen Konflikt. Belgrader Szenarien", *Kommune* (Frankfurt) 11/1991
8. "Jugoslawien – ein unerwünschter Staat" *Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, Heft 9/1992, S. 775-778.

9. Gespräch mit Paul Lendvai "Anatomie einer Revolution", *Europäische Rundschau*, Heft 2001/4

10. "Serbien und seine Nachbarn. Bilanz und Perspektive ein Jahr nach der Wende", *Südosteuropa-Mitteilungen* 42 (2002) Heft 2 (München)

11. *Serbien in Europa. Interviews und Texte aus den Jahren 2000 bis 2003*. Novinska Agencija Tanjug, Beograd 2004

BELEŠKE O AUTORIMA

Latinka Perović (1933), naučni savetnik

Urednik: *Tokovi istorije*. Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1993-1998; *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Beograd, 1-4, 1994, 1998, 2003, 2005; Biblioteka Korijeni (sa Draganom K. Vukčevićem), CID, Podgorica: Aleksandar Hercen, *Ruski narod i socijalizam*, 1999; Petar Lavrov, *Istorijska pisma*, 2000; Petar Kropotkin, *Etika*, 2001.

Studije: *Pera Todorović*, Beograd, 1983; *Od centralizma do federalizma*, Zagreb, 1984; *Srpski socijalisti 19. veka*, I-III, Beograd, 1985, 1995; *Planirana revolucija*, Beograd – Zagreb, 1988; *Zatvaranje kruga*, Sarajevo, 1991; *Srpsko-ruske revolucionarne veze*, Beograd, 1993; *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd, 2000; *Ogledi o modernizaciji Srbije*, Beograd, 2006.

Olga Manojlović Pintar bavi se istraživanjima problema sećanja, konstrukcija prošlosti i kreiranja društvene svesti. Doktorirala je 2005. godine na odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu kod profesora Andreja Mitrovića, sa radom na temu "Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije". Na istom fakultetu je i magistrirala sa radom "Tradicije Prvog svetskog rata u beogradskoj javnosti 1918–1941". Zvanje Master of Arts stekla je 1995. godine na Odeljenju za istoriju Centralnoevropskog univerziteta u Budimpešti. Profesionalno se usavršavala u Budimpešti, Ljubljani i Trstu. Radi na Institutu za noviju istoriju Srbije u Beogradu.

Autorka je većeg broja tekstova, među kojima su: "Широкая странна моя родная", Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954", u časopisu Instituta za noviju istoriju Srbije *Tokovi istorije*, 1–

2/2005, str. 134–145; "Blago i njima što su pali za otadžbinu, kralja i slobodu. Kult palih vojnika u Italiji i Jugoslaviji u godinama između dva svetska rata", u *Godišnjaku za društvenu istoriju*, IX, 1/3, 2002. str. 79–99; "Balkanski rašomon, Pregled literature na engleskom jeziku o raspadu bivše Jugoslavije", u mesečniku *Helsinkišve sveske*, br. 11, *Balkanski rašomon, Istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd 2002, str. 72–97; "Sećanja na budućnost i zaboravi prošlosti, Esej o materijalizovanim sećanjima i njihovoj sudbini u Sovjetskom Savezu", u časopisu Instituta za noviju istoriju Srbije *Tokovi istorije*, 1–4/1998, str. 193–203.

Roland Koh (Roland Koch) rodio se 24. marta 1958. u Frankfurtu na Majni. Od 1983. je oženjen i sa suprugom Anke i sinovima Dirkom i Peterom živi u Ešbornu.

Maturirao je 1977, a potom je odslužio vojsku; 1982. je položio 1. pravni državni ispit; 1985. položio je 2. pravni državni ispit; od 1985. radio je kao samostalni advokat u opštini Ešborn i bavio se pre svega privrednim pitanjima.

Roland Koh potiče iz porodice političara; njegov otac bio je poslanik CDU (Hrišćansko-demokratska stranka) u parlamentu države Heseni i to je Rolanda rano navelo da se učlani u Junge Union (Mlada unija). Od 1983. do 1987. bio je savezni potpredsednik ove političke omladinske organizacije.

Imao je 21. godinu kada ga je stranka CDU u okrugu Majn-Taunus izabrala za okružnog predsedavajućeg, najmlađeg u čitavoj Nemačkoj. Istovremeno je do 1993 – dakle, preko petnaest godina – radio kao parlamentarac u gradskoj skupštini Ešborna. Od 1989. do 1997. bio je predsedavajući okružne frakcije CDU. Godine 1987. građanke i građani istočne polovine okruga Main-Taunus izabrali su ga u zemaljski parlament Hesena.

Od 1991. bio je potpredsednik, a od 1993. do imenovanja za premijera predsednik zemaljske frakcije CDU. U januaru 1998. je sa 97 procenata svih glasova izabran za zemaljskog predsednika CDU Hesena. Kao glavni kandidat ove stranke pobedio je na zemaljskim izborima 7. februara 1999, a 7. aprila 1999. izabran je za premijera države Heseni.

Član je "Belog prstena", organizacije za podršku žrtvama kriminala i prevenciju krivičnih dela. Dugi niz godina zalaže se za ljudska prava, a konkretno – bori se protiv tlačenja tibetanskog naroda.

Iring Fečer (Iring Fetscher) rođen je 4. marta 1922. u Marbahu na Nekar. Odrastao u Drezdenu. Magistrirao 1950. radom "Hegelovo učenje o čoveku". Doktorirao 1959. monografijom "Rusoova politička filozofija".

Od 1963. do 1988. godine redovni profesor političkih nauka i filozofije društva na J. W. Goethe Univerzitetu; gostujući profesor u Nimwegenu (Nizozemska), New School for Social Research (New York), Tel Avivu (Izrael); studijski boravci u Wassenaaru (Nizozemska) i Canberri (Australija).

Ostale publikacije: *Karl Marx und der Marxismus*, 1967 (prevedeno na engleski, italijanski, japanski i španski); *Überlebensbedingungen der Menschheit. Ist der Fortschritt noch zu retten?* 1985. i 1993³ (prevedeno na španski 1988, na hrvatski 1989); *Toleranz. Von der Unentbehrlichkeit einer kleinen Tugend für die Demokratie*, 1990 (prevedeno na estonski 2001); *Wer hat Dornrösschen Wachgeküsst? Das Märchen-Verwirrbuch*, 1972, 2003⁵ (prevedeno na italijanski 1974, na srpski 1984, na japanski 1971, na kineski 1996).

Dunja Melčić, dr. phil. slobodna autorica (Vinkovci, 1950); živi u Frankfurtu na Majni. Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1973.), a doktorirala na J.W. Goethe-Univerzitetu u Frankfurtu (1981.); stalna suradnica časopisa *Kommune*.

Izbor iz objavljenih radova

Filozofske rasprave i knjige: "Georgios Gemistos Plethon – Denksätze ohne Nachfolge", *Rechtshistorisches Journal* 3 (1984); U koautorstvu sa *Zoranom Dindićem*: "Istorija, kriza nauka i svet života u filozofiji kasnog Husserla", *treći program/leto* 1984 (Beograd); *Heideggers Kritik der Metaphysik und das Problem der Ontologie*, Würzburg 1986; "M. Heidegger uoči stogodišnjice rođenja. Presjek novijih istraživanja", *Naše teme* (10), 1989, str. 2601-2634; "Interpretation and Solidarity", interview with Richard Bernstein, *Praxis International* 9/3, 1989; također: *Theoria* 1-2 1988, str. 69-80; "The Balkans and Europe - A Philosophical Problem?"; "Communication and National Identity", *Praxis International*, SPECIAL ISSUE, New York 1994; "Heidegger u svom dobu", pogovor uz prijevod: Martin Heidegger, *Rektorski govor*, Zagreb (MH) 1999; "Legenden von der Entzauberung", *Gegenworte. Hefte für den Disput über Wissen* (Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften) 12 /2003, S. 30-35; "Haager Wegmarken. Der postmoderne Fortschritt des

Völkerrechts", *Kursbuch* 2004/ 155; "Ausharrendes Fragen, beständiges Scheitern – Grundlegendes schaffen. Das Heidegger-Syndrom", *Kommune*, 1/2005, S. 70-79.

Političke rasprave: "Die schleichende Balkanisierung Europas", *Wochenpost* (Sommer 1991); "Nationalgefühl oder Machtkalkül?", *Jugoslawien: Ein Staat zerfällt*, (Furkeš/Schlarp) Hamburg 1991; "Der Bankrott der kritischen Intellektuellen", *Krieg im Europa*, Frankfurt 1992; "Europa denken", *Europa zwischen Maastricht und Sarajevo*, (M. Fechter) Frankfurt 1992; "Das Schwarze Loch", *Lettre International* 19, 1992; "Politische Gerechtigkeit und Prinzipienpolitik", *Kommune* 6/1992; "Hrvatsko-njemački nesporezumi", *Erasmus* VII, str. 87-92; "Antifašizam, antikomunizam, antitotalitarizam", *Erasmus* VIII, str. 51-56; "Snaga i slabost Njemačke" *Erasmus* XI, 1995, str. 52-56; "Das titoistische Versteckspiel mit den Toten", *FAZ*, 19. März 1998 (Nr. 66, S. 10); "The Appeals Chamber ... calls the massacre at Srebrenica by its proper name: Genocide", in: *Gordogan* 2/3, 2004, S. 86-90.

Kraći izbor komentara uz aktualne događaje: "Vukovar, mon amour!", *die tageszeitung*, 19. 11. 1991; "Sanktionen ohne Wenn und Aber!", *die tageszeitung*, 25. April 1992; "Krieg gegen die Zivilbevölkerung und ihre Städte. Aus der Chronik unterlassener Hilfeleistung", *Kommune* 4/1993; "Kroatiens serbische Bürger", *die tageszeitung*, 28. 08. 1995; "Der serbische Sonderweg", *Die Welt*, 4. 10. 1999; "Die Tragödie Zoran Djindjics", *Kommune* 1/2004.

Priredila: Das Wort im Krieg. Ein bosnisch-hercegovinisches Lesebuch, Frankfurt, 1995; *Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, Wiesbaden 1999.

Vladimir Gligorov (1945), istraživač u Bečkom institutu za međunarodna ekonomska istraživanja. Pre toga srađivao kao istraživač ili predavao u Birou za primenjenu društvena istraživanja Kolumbija univerziteta u Njujorku, Institutu ekonomskih nauka u Beogradu, Centru za istraživanje javnih dobara Džordž-Mejson univerziteta u Feirfaksu u Sjedinjenim Državama, Upsala univerziteta u Švedskoj i Webster univerziteta u Beču. Objavio više knjiga na srpskom i engleskom jeziku. Jedan od osnivača Demokratske stranke.

Nenad Dimitrijević rođen je 1955. godine. Diplomirao je, magistrirao i doktorirao na Pravnom fakultetu u Novom Sadu. Na istom fakultetu je od 1979. do 1993. godine radio kao asistent, docent i vanredni profesor. Od 1993. godine predaje na Odeljenju za političke nauke Centralno-Evropskog Univerziteta u Budimpešti. Bavi se političkom i ustavnom teorijom.

Publikacije (izbor)

Knjige: Ko-editor: *From Liberal Values to Democratic Transition. Essays in Honor of Janos Kis*, Budapest: CEU Press, 2004; Editor: *Managing Hatred and Distrust: The Prognosis for Post-Conflict Settlement in Multiethnic Communities in the Former Yugoslavia*, Budapest: LGI, 2004; Autor: *Shučaj Jugoslavija: Socijalizam, nacionalizam, posledice*, Beograd: B92, 2001.

Članci: "Constitutionalism and Privatized States", in: M.Serban-Rosen (ed.), *Constitutionalism in Transition: Africa and Eastern Europe*, Warsaw: The Helsinki Foundation for Human Rights, 2003; "Constitutional Democracy, or How to Prevent the Rule of the People"; in: A.Sajo (ed.), *Out of and into Authoritarian Law*, Dordrecht: Kluwer, 2002; "Ethno-Nationalized States of Eastern Europe: Is There a Constitutional Alternative?", *Studies in East European Thought* (Kluwer), 54/2002.

Vladimir Goati (1939) stalno je zaposlen u Institutu društvenih nauka (Beograd). Zvanje naučnog savetenika stekao je 1984. godine. Za profesora Fakulteta za političke vede in novinarstvo Ljubljanskog univerziteta izabran 1990. Za profesora po pozivu izabran na univerzitetu Montesquieu IV u Bordou 1997 (Francuska), na Univerzitetu u Podgorici 1997. i na Beogradskom univerzitetu (FPN) 2003.

Pored članaka i priloga u zbornicima, objavio je, između ostalih, sledeće knjige: *Politička sociologija*, 1978, Beograd: Mladost; *Ideologija i društvena stvarnost*, 1979, Beograd: Radnička štampa; *Savremene političke partije-komparativna analiza*, Beograd: Partizanska knjiga, 1984 (knjiga nagrađena NIN-ovom nagradom); *SKJ, kriza, demokratija*, Zagreb: CEKA-DE, 1986; *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, Zagreb: Naprijed, 1989 (knjiga nagrađena Vjesnikovom nagradom); *Jugoslavija na prekretnici-od monizma do građanskog rata*, Beograd: Institut za novinarstvo, 1991; *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu*, Podgorica: UNIREKS, 1996; *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000*,

Bar: Conteco, 2000; *Izbori u SRJ od 1990 do 1998, Volja građana ili izbor-na manipulacija, dodatak: Izbori 2000* (drugo, dopunjeno izdanje), Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju, 2001 (knjiga je prevedena je na engleski); *Partije i partijski sistem Srbije*, Niš: OGI, 2004, itd.

Na engleskom i francuskom jeziku publikovao je, između ostalog: "The Challenges of Post-Communism", in: *The Tragedy of Yugoslavia, The Failure of Democratic Transformation*, 1992, Eds. Jim Seroca and Vukašin Pavlovic, New York: M.E. Sharpe, Armonk; "Les effets de la démocratie majoritaire", dans: 1992, *Peuples Méditerranéens*, 61: 103–123; "Peculiarity of Serbian Political Scene", in: *Challenges of Parliamentarism*, 1995, Ed. Vladimir Goati, Belgrade, Institut of Social Sciences; "The Impact of Parliamentary Democracy on Ethnic Relations in Yugoslavia 1989–1995", in: *Ethnic Conflict Management, The Case of Yugoslavia*, 1997, Ed. Dusan Janjic, Ravena: Longo Editore; "Les partis et le système de partis en Serbie", dans: *La Démocratie constitutionnelle en Europe Centrale et Orientale, Bilans et Perspectives*, 1998, Ed. Slobodan Milacic, Bruxelles: Bruyant; "Introduction: Political Development in Federal Republic of Yugoslavia", in: *Election to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990–1996*, 1998, Ed. Vladimir Goati, Berlin: Sigma; "The Federal Republic of Yugoslavia at the Historical Crossroads", in: *Transformation Processes in the Yugoslav Successor State between Marginalization and European Integration*, Ed. Henriette Riegel, 2000, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft; "A Deficit in Legitimacy: The Political Development of the Federal Republic of Yugoslavia", in: *Democratic Reconstruction in the Balkans*, 2001, Eds. Margaret Blunder and Patrick Burke, University of Westminster: Centre for the Study of Democracy; "Election Rigging and the Survival of the one Party State in Serbia", dans: *La réinvention de l'état, Démocratie politique et ordre juridique en Europe centrale et orientale*, 2003, red. Slobodan Milacic, Bruxelles: Bruyant; "Serbia: Factor for Stability in Southeastern Europe", In: *From Adriatic to the Caucasus, Viable Dynamic of Stabilization*, Eds. Stefano Bianchini and Suzan Woodward, Ravenna: Longo Editore.

Obrad Savic (1948) diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, magistrirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Priprema disertaciju na Univerzitetu u Lidsu, Engleska. U periodu od 1979–2000, predavao Istoriju socijalne teorije i političku filozofiju na Univerzitetu u

Beogradu. Trenutno predaje na Univerzitetu u Lidsu (Engleska) i na Institutu za novinarstvo i komunikacije u Prištini (Kosovo).

Publikacije (izbor)

Knjige (zbornici): *Memory and Medi Construction of Past*, (in preparation), Polity Press, Cambridge, London, 2007; *Speed Memory: Pornography of Past*, Centre for Humanistic Studies 'Gani Bobi', Prishtina, 2006. (forthcoming); Co-editor: *Balkans as a Metaphor*, The MIT Press, Cambridge, Mass., 2002; Edited: *Politics of Human Rights*, Verso Press, London, 1999.

Članci (izbor): "Figures of the Stranger: Citizen as a Foreigner", in Journal, *Parallax*, London, No. 34/2005; "Concepts of the Civil Society in the Former Yugoslavia", in book, Dane Gordon and David C. Durst, eds. *Civil Society in Southeast Europe*, Value Inquire Book Series, Amsterdam, 2004; "Conspiracy of Silence", in book, Jens Martin Eriksen and Frederik Stjernfeld, eds., *Hadets Anatomi*, Lindhardt og Rignhof, Copenhagen, 2003; "Edvard Said: razbaštinjeni intelektualac", in *Belgrade Circle Journal*, No. 1-4/2003; *Zarez*, Zagreb, br. 114/2003.

Sonja Biserko (1948), predsednica Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji. Diplomirala na Ekonomskom fakultetu Beogradskog univerziteta 1971. godine. Radila u Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove od 1974–1991. Napustila Ministarstvo 1991. na samom početku raspada bivše Jugoslavije u znak protesta protiv ratne politike "krmjeg" Predsedništva SFRJ. Jedan od osnivača Evropskog pokreta u Jugoslaviji, Centra za antiratnu akciju i Foruma za međunarodne odnose. Osniva Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji 1994. godine.

Autor knjige "Srbija na Orijentu" (2004). Priredila: "Srebrenica: od poricanja do priznanja" (2005), dva toma "Milošević vs Jugoslavija" (2004) i "Dubrovnik: 'Rat za mir'". Zajedno sa Slavijom Stanojlović priredila knjigu "Radikalizacija društva u Srbiji" (1997) i "Poslednja šansa Jugoslavije" (2002). Priređivač zbirke dokumenata pod nazivom "Yugoslavia: Collapse, War, Crimes" (1993). Autor studije "In the aftermath of the Balkan Wars: Helping the Balkans for Reasons of Solidarity or Geo-strategic Reasons?" u okviru projekta UN o solidarnosti i geostrateškim aspektima međunarodne pomoći. (2002). Objavljivala studije i članake u međunarodnim časopisima. Kao viši istraživač Instituta za mir Sjedinjenih Država (USIP, Washington, DC) radila na projektu "Srpski

nacionalizam". Tokom istraživačkog rada održala nekoliko predavanja o raznim aspektima balkanske krize (2001).

U okviru projekata Helsinškog odbora pokrenula brojne inicijative kao što su, na primer, dijalog Albanaca i Srba (1997, 1998, 2004 i 2005), povratak izbeglica, edukativni programi i izdavačka delatnost Odbora. Učestvovala na brojnim konferencijama i seminarima posvećenim Balkanu.

Dobitnica nagrade za unapređenje ljudskih prava koju dodeljuje Lawyers' Committee for Human Rights, New York, USA (1994).

U okviru projekta "1.000 žena za mir" nominirana za Nobelovu nagradu za mir (2005).

Izabela Kisić, sociolog. Radi u Helsinškom odboru za ljudska prava. Koautor u studiji "Štampani mediji u Srbiji: Nepromenjena matrica" u izdanju Helsinškog odbora. Autor dokumentarnog TV serijala "Pogled u prošlost: Srbija 1965 – 1991" i filma "Srpska pravoslavna crkva i raspad Jugoslavije". Radila kao novinar "Naše Borbe", "Danasa" i nezavisne tv produkcije VIN.

Ksenija Lazović (1973), filolog. Magistrirala društvene nauke na Albert Ludwigs Univerzitetu u Frajburgu, Nemačka i Kwa-Zulu Natal Univerzitetu u Durbanu, Južnoafrička Republika. Konsultant NVO ATINA i saradnik Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji. Koautor publikacije "Manjine u Srbiji", Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000.

Marijana Obradović (1967), diplomirani pravnik, od 2001. godine radi kao pravni savetnik u Helsinškom odboru za ljudska prava u Srbiji.

Velimir Čurgus Kazimir (1948) autor je devet knjiga poezije, romana, priča i eseja. Njegove priče i eseji prevedjeni su na nemački, engleski, francuski, poljski, bugarski i japanski jezik. Takođe je priredio više knjiga na temu odnosa civilnog društva, medija i kulture. Dobitnik je međunarodne nagrade za esej časopisa Lettre International iz Berlina 1999. godine. Bio je knjižar, urednik izdavačke kuće, novinar i urednik, savetnik za odnose sa javnošću, a sada je direktor Ebart konsaltinga iz Beograda, prve elektronske medijske dokumentacije u Srbiji.

Dobriilo Aranitović (Pljevlja, 1946). Gimnaziju završio u Pljevljima (1965), filozofski fakultet, grupa filozofija (smer etičko-estetički) u Beogradu (1971). Filozofsku grupu predmeta predavao u gimnazijama u Kruševcu (odeljenje u Varvarinu) (1969-1971), Srpskoj Crnji (1971-1972) i Šapcu (1972-1975). Od 1975. radi kao bibliotekar u Narodnoj biblioteci "Žika Popović" u Šapcu. Ima zvanje bibliotekar-savetnik. Bavi se bibliografskim radom (objavio više desetina tematskih i personalnih bibliografija), prevodilaštvom s ruskog jezika (preveo više od 20 knjiga), leksikografijom, publicistikom i priređivanjem dela drugih autora. Dobitnik više nagrada i priznanja: Izdavački poduhvat godine na 35. sajmu knjiga u Beogradu (1990), nagrada "Stojan Novaković" (1998), "Milorad Panić Surep" (2001), "Jovan Maksimović" (1998), itd.

IMENSKI REGISTAR

A

- Aćin, Zdenka 395
 Adorno, V. Teodor (Adorno, Wiesengrund Theodor) 93-94, 99, 125, 406
 Ajhman, Adolf (Eichmann, Adolf) 205, 207-209, 211
 Albijanić, Dragoljub 365
 Aleksić, Boris 373-374
 Aligrudić, Miloš 335,
 Aljende, Salvador (Allende, Gossens Salvador) 51
 Anastasijević, Dejan 342-343
 Andrić, Ivo 9
 Aranitović, Dobrilo 9, 15, 379, 403, 431
 Arato, Endru (Arato, Andrew) 94
 Arent, Hana (Arendt, Hannah) 130, 134, 205, 208-209, 211-212, 217
 Arežina, Milena 337-339, 347
 Aristotel 131, 409
 Artman, Florans (Artman, Florance) 281
 Avramović, Dragoslav 49, 83-84, 396
- B**
- Babić, Mile 218
 Babović, M. 358
 Babović, Milija 311
 Bača, Zui (Batscha, Zwi) 127
 Bačević, Batić 397, 410
 Bačević, Radoslav 338-339, 347
 Bačević, Ljiljana 410
 Bader, Andreas (Baader, Andreas) 25
 Bajrušević, Vuk 311
 Bakarić, Vladimir 289
 Baković, B. 410
 Baković, Stanko 407
 Bakunjin, Mihail Aleksandrovič 26, 385
 Banjac, Boro 365
 Banjac, Dragan 396
 Banović (Nenad i Predrag) 240, 277, 279-284, 310
 Baro, Rudolf 384, 394
 Barović, Nikola 312
 Basta, Danilo 384, 407, 411, 413
 Batić, Vladan 265, 278, 332
 Bečković, Matija 40, 152
 Bekenferd, Ernst Wolfgang (Böckenförd, Ernst Wolfgang) 128
 Bel, Hajnrih (Böll Heinrich) 29, 387, 404
 Belančić, Milorad 113, 407
 Belić, Dragan 266, 369
 Bender Vilhelm (Bender, Wilhelm) 98
 Benjamin, Valter (Benjamin, Walter) 117, 119, 384-385
 Benze, Maks (Bense, Max) 404
 Benžamen, Konstan (Benjament, Constant) 144

- Berbati, Ismet 362
 Berček, Branko 310
 Berija, Lavrentije Pavlovič 354
 Bernštajn, Ričard (Bernstein, Richard) 425
 Berto, Pjer (Bertaux, Pierre) 122-123
 Bezarević, Branislav 327, 345, 360
 Bijankini, Stefano (Bianchini, Stefano) 428
 Bijelić, Nataša 332, 348, 375
 Bilbija, Đuro 401
 Bimel, Valter (Bimel, Valter) 404
 Biserko, Sonja 52, 223, 429
 Blek, Edvin (Black, Edwin) 209
 Blumenberg, Hans (Blumenberg, Hans) 125
 Blunder, Margaret (Blunder, Margaret) 428
 Bobot, Krsto 361-362
 Bogdanović, Emilija 14, 16, 382
 Bogdanović, Srboljub 411, 416
 Bojić, Milovan 362
 Bok, Žizela (Bock, Gisela) 130
 Bokin, Maraja (Bokchin, Murraya) 127
 Bons, V. 386
 Boren, Aleks 237
 Borović, Borivoje 312, 331,
 Božinović, Milovan 12, 36, 57, 71
 Bracanović, Milorad 246, 278, 310,
 329
 Bradfiš, Oto (Bradfish, Otto) 209
 Branislav, Bezarević 309
 Brkić, Sonja 312, 339, 347
 Broz, Josip Tito 19, 23, 28, 32, 44,
 52, 93-94, 99, 155-156,
 170, 288-290, 373
 Bruner, Oto (Brunner, Otto) 128
 Brut, Marko 263
 Buha, Boško 342, 350
 Buha, Ljiljana 249, 267-270, 285
 Buha, Ljubiša – Čume 267-275, 285,
 301, 312, 328, 330, 333,
 342, 348, 351-352, 362-
 363, 365-366, 372
 Bujošević, Dragan 41, 395-396, 398-
 399, 409, 411, 416
 Bujošević, Nenad 310
 Bulatović, Ljiljana 413
 Bulatović, Momčilo 311, 346-347,
 367
 Bulatović, Nikša 371
 Bulatović, Radomir Rade 312, 365
 Bunjin, Ivan 26
 Burke, Patrick 428
 Buš, Džordž (Georges Bush jr.) 70,
 278, 382-383, 401
- C**
- Cema – vid. pod Ulemek (Luković),
 Milorad – Legija
 Cerović, Stojan 30, 58, 63, 256, 266,
 411, 416
 Cezar, Julije 263
 Cimerman, Ralf (Zimmermann,
 Ralf) 404
 Crnčević, Brana 291, 299
 Cvetković, I. 367
 Cvetković, Ivana 337, 339,
 Cvijić, Vuk Zoran 340-341, 344,
 351, 360-361, 364, 368
 Cviner, Ulrih (Zwiener, Ulrich) 12-
 13, 36, 57, 71
 Cvjetičanin, Danijel 262
- Č**
- Čalić, Mari-Žanin (Calic, Marie-
 Janine) 136
 Čaluković, Nenad 334,
 Čarnić, Dorotea 349, 361
 Čavoški, Kosta 39, 41, 96, 262-263,
 282-283, 409
 Čolević, Radovan 38, 380, 408-409
 Čolović Ivan 77

- Ć**
- Ćirović, Danijela 372
 Ćosić – Vukić, Ana 45
 Ćosić, Dobrica 31, 33-35, 45, 63,
 152, 155, 296
 Ćulibrk, N. 401
 Ćupić, Ivo 217
 Ćurak, Nerzuk 214-216, 218-219
 Ćurguz, Kazimir Velimir 63, 66,
 411, 430
 Ćuruvija, D. 360, 363, 367
 Ćuruvija, Jovo 335
 Ćuruvija, Slavko 63, 256, 294, 311,
 335, 362
- D**
- Dačić, Ivica 335,
 Daković, Nenad 408
 Dalstrom, Daniel O. (Dahlstrom,
 Daniel) 406
 Damnjanović, Milan 386, 407, 409
 Dane, Gordon 429
 Danilović, Rajko 312, 348, 368
 Danojlić, Milovan 39
 Darendorf, Ralf (Dahrendorf, Ralf)
 128
 Dedijer, Stevan 410
 Dekart, Rene (Descartes, René) 120
 Delez, Žil (Delez, Jil) 216,
 Delibašić, Veljko 350
 Demark, Gordana 408
 Diltaj, Vilhelm (Dilthey, Wilhelm)
 385, 402, 407
 Dimić, Ljubodrag 59
 Dimitrijević, Dragoljub – Apis, 306,
 Dimitrijević, Nenad 36, 52, 67, 83-
 84, 159, 186, 191, 411, 427
 Dimitrijević, Vojin 68
 Dobričanin, Nikolajević Zora 311
 Dojčić, Zoran 351
 Dokmanović, Slavko 226
- D**
- Domanović, Radoje 61
 Dragojević, Đura 363
 Dragović-Soso, Jasna 410
 Drašković, Vuk 47, 63, 224, 261,
 279, 290, 294-296, 304,
 306, 311, 355, 361, 364,
 395
 Dubil, Helmut (Dubiel, Helmut) 194,
 203, 210, 212
 Duduković, Nedeljko 374
 Dulović, Jovan 267
 Dunjić, Dušan 329
 Durst, David C. (Durst, David) 429
 Džonson, Lindon (Johnson, Lyndon)
 413
- Đ**
- Đinđić – Filipović, Gordana 330,
 355, 357
 Đinđić, Dragomir 19
 Đinđić, Jovana 101, 316-317
 Đinđić, Luka 101, 316-317
 Đinđić, Mila 19, 105, 356
 Đinđić, Ružica 12, 101, 316-317
 Đogo, Gojko 39
 Đorđević – Lukić, Svetlana 397
 Đorđević, Aleksandar 359
 Đorđević, Mirko 411, 416
 Đorđević, Vlastimir 311
 Đukanović, Milo 233
 Đurić, Ivan 85
- E**
- Encensberger, Hans Magnus
 (Enzensberger, Hans
 Magnus) 404
 Engels, Fridrih (Engels, Friedrich)
 95, 109-110
 Enslin, Gurdun (Ensslin, Gurdun) 25
 Erić, Dobrica 305-306, 323
 Erić, Slobodan 16, 71, 382

Eriksen, Jens Martin (Eriksen, Jens Martin) 429

F

Fečer, Iring (Fetscher, Iring) 24, 93, 425
 Ferguson, Adam (Ferguson, Adam) 126-130, 132
 Fičina, Marsilio (Ficina, Marsillio) 130
 Fihte, Johan Gotlib (Fichte, Johann Gottlieb) 379, 383
 Filipač, Dragan 366,
 Fire, Fransoa (François Furet) 112
 Flego, Gvozden 218
 Folker, Gerhart (Volker, Gerhardt) 112
 Forštof, Ernst (Forsthoff, Ernst) 128
 Frojd, Zigmund (Freud, Sigmund) 212
 From, Erih (Fromm, Erich) 95
 Fuko, Mišel (Foucault, Michel) 125, 168, 216
 Fukujama, Frensis (Fukuyama, Francis) 155
 Furtado, Kelso (Furtado, Celso) 404

G

Garašanin, Ilija 10
 Gavrić, Toni 340,
 Gavrilović, Dragica 400
 Gavrilović, Momir 249, 251, 263-267, 273, 285, 294, 352, 365, 371
 Gavrilović, Nikola 360
 Gejts, Bil (Gates, Bill) 198
 Gemistos, Georgius Plethon 425
 Gevara, Če (Guevara, Che) 221
 Gičardini, Frančesko (Guicciardini, Francesco) 128
 Gilbert, Feliks (Gilbert, Felix) 128

Glaser, Ivan 25
 Gleni, Miša (Glenny, Misha) 98
 Gligorov, Vladimir 11, 39, 57, 72, 141, 426
 Gliksman, Andre (Glucksmann, André) 384
 Goati, Vladimir 11, 181, 184-185, 190-192, 427, 428-430
 Goldhagen, Danijel Jona (Goldhagen, Daniel Jonah) 210
 Goldman, Lisjen (Goldmann, Lucien) 93, 95-96
 Golubović, Kristijan 310
 Golubović, Zagorka 218
 Golubović, Zagorka 96-97
 Grbović, Željko 360
 Gredelj, Stjepan 253
 Grubač, Momčilo 369
 Grubačić, B. 408

H

Habermas, Jirgen (Habermas, Jürgen) 24-25, 28, 93-94, 99, 125-126, 128, 197, 201, 218-219, 383, 385, 406
 Habjanović – Đurović, Ljiljana 16
 Hadžidedić, Zlatko 219
 Hadžiomerović, Omer 331-332
 Hajdeger, Martin (Heidegger, Martin) 93, 102, 118, 124-125, 216, 389, 392, 406, 425-426
 Hajek, F. fon (Hájek, František von) 406
 Hamilton, Aleksander (Hamilton, Alexander) 132
 Harington, Džejms (Harrington, James) 130-132, 136
 Havel, Vaclav (Havel, Vazlav) 142, 155
 Hegel, Georg Vilhelm Fridrih

(Hegel, Georg Wilhelm Friedrich) 24, 28, 94, 105, 109, 116, 119, 121-124, 127, 129, 131-132, 139, 155, 216, 379, 383-384, 401, 405, 425
 Helderlin, Fridrih (Hölderlin, Jochan Cristian Friedrich fon) 122-123, 379
 Heler, Agneš (Heler, Agnes) 78, 85-90, 403, 408
 Hempel, G. Karl (Hempel, G. Carl) 86, 407
 Hercen, Aleksandar 423
 Hitler, Adolf (Hitler, Adolf) 30, 52, 128, 198, 210, 227
 Hobs, Tomas (Hobbes, Thomas) 78, 127, 132, 388
 Hobsbaum, Erik (Hobsbawm, Erick) 103
 Hombah, Bodo (Hombah, Bodo) 412
 Honet, Aksel (Honneth, Axel) 93, 125, 386, 421
 Horkhajmer, Maks (Horkheimer, Max) 93-94, 99, 125, 406
 Horovic, Donald (Horowitz, Donald) 182, 191
 Hrebeljanović, Lazar 316
 Hristos 325
 Huneku (Hunecu) 182
 Husein, Sadam 221
 Huserl, Edmund (Husserl, Edmund) 86, 103-104, 111-112, 116-118, 139, 201, 386, 391, 403, 406-407, 409, 425

I

Ignja, Petar 400
 Ikonić, Slobodan 333-334, 412, 416
 Iličić, Velibor 350
 Ilić, Krsman 348
 Ilić, Nenad 310

Imširović, Jelena 385, 402, 407
 Inić, Slobodan 39, 41, 63, 202, 409
 Injac, Oliver B. 417
 Isailović, Danijela 376
 Ivanji, Željko 335
 Ivanović, Dijana 362, 364
 Ivanović, Ivan 412
 Ivanović, Milan 382, 412
 Ivanović, Života 16, 83, 381, 414, 416-417
 Ivković, Branislav 257, 261
 Izetbegović, Alija 281

J

Jakšić, Božidar 32, 412
 Janić, Dušan 12, 428
 Janjušević, Zoran 301, 329, 358
 Janković, Miloš 351
 Janković, Slobodan 343-344
 Janković, Srđan 362
 Janković, Vladeta 39
 Jaspers, Karl (Jaspers, Carl) 211-212,
 Jeljcin, Boris Nikolajević 87
 Jevtić, Miloš 335
 Jočić, Dragan 271-272, 312, 334-336, 343-344, 354, 365-366, 371
 Joksimović, Obren 236, 259
 Jovanović, Aca 355
 Jovanović, Bojan 412
 Jovanović, Branislav 412
 Jovanović, Čedomir 70, 241, 301-302, 329, 357, 371-373
 Jovanović, Dragan 397, 400
 Jovanović, Miroslav 59
 Jovanović, Nataša 368
 Jovanović, Slobodan 10, 59, 61, 67
 Jovanović, Zvezdan, 301, 309, 327-328, 337, 345-346, 351, 360, 363, 365, 367, 371, 376

Jovanović, Živadin 260
 Jovović, Jelena 398
 Jurišić, Milan 310, 327, 345

K

Kain 317
 Kajganić, Biljana 312, 337, 346-347,
 350, 358-359, 363, 365-367
 Kalezić, Vasilije 412-413
 Kalinić, Sretko 310, 327, 345
 Kalverga, Milan 20, 218
 Kanic, Feniks (Kanitz, Felix) 76
 Kant, Imanuel (Immanuel Kant) 24,
 109, 118, 155, 379, 394,
 401, 406
 Kapisoda, K. 367
 Karadžić, Radovan 13, 155, 220-
 221, 225, 245, 261, 293,
 311
 Karadžić, Vuk Stefanović 13
 Karađorđe, vid. pod Petrović Đorđe
 Karađorđević, Aleksandar, knez 58
 Karađorđević, Aleksandar, kralj 52,
 59
 Karađorđević, Petar Drugi, kralj 59
 Karađorđević, Petar Prvi, kralj 58
 Karamarković, Laposava 238
 Karaulac, Miroslav 17, 19
 Kardelj, Edvard 289,
 Karer, d'Ankos Elen (Helene Carrere
 d'Encansse) 59
 Kasa, Jožef (Kasza, József) 264
 Kasparović, Mirjana 408
 Kastratović, Strahinja 417
 Keković, Lj. 339,
 Keler, Ernst (Köhler, Ernst) 12, 24-
 25
 Kelsen, Hans (Kelsen, Hans) 106
 Kenedi, Džon (Kennedy, John) 412
 Kerenski, Aleksandar Fjodorovič 51
 Kisić, Izabela 63, 249, 397, 430
 Klaus, Vaclav (Kláus, Vaclav) 142

Kle, Pol (Klee, Paul) 119
 Kljajević, Goran 338
 Kljajević, Marko 312, 327, 330, 337-
 341, 346-350, 355-357,
 359-361, 363, 365
 Koh, Roland (Koch, Roland) 91-92,
 424
 Kolakovski, Lešek (Kolakowski,
 Leszek) 14, 142, 384
 Kolesar, Nemanja 301
 Konfučije – Kung Fu Ce (Confucius
 - K'ung-fu-tzu) 182
 Konstantinović, Ninoslav 310, 327,
 345
 Konstantinović, Radomir 23
 Korać, Veljko 384
 Korać, Žarko 265, 352
 Kornai, Janoš (Kornai, Janos) 142
 Korš, Karl 383, 385
 Kostić, Miodrag – Kole 301
 Košnik, Hans (Koschnick, Hans) 57,
 71
 Koštunica, Vojislav 32, 39, 41, 49-
 51, 56, 64-65, 67, 70, 98,
 102-103, 153, 183, 184 -
 187, 224, 232-234, 236-
 241, 244-247, 254-260,
 265-267, 269-271, 273-274,
 277-278, 283-284, 295,
 299, 302, 305, 307-308,
 315, 318-319, 336, 344,
 353-354, 365, 372-373,
 381-382, 398-399, 410, 412
 Kovačević – Tomić, Maja 312, 332-
 333, 336, 338, 341, 351-
 352, 357, 359
 Kovačević, Milan 389
 Kozelek, Rajnhard (Koselleck,
 Reinhardt) 28, 80, 84-85,
 87, 90, 121, 125-129, 391,
 393, 403, 407
 Kraljević, Ljubiša 216
 Krčić, Šefket 412

Krga, Branko 246
 Kriještorac, Kujo 330, 349
 Kropotkin, Petar Aleksejevič 26-27,
 78, 87, 90, 384-386, 402,
 406-407, 423
 Krsmanović, Dušan 309, 327-328,
 337, 345, 347-350, 357,
 359, 363
 Krsnić, Mirko 408
 Kržavac, Savo 33
 Kučinar, Zdravko 21, 23
 Kunjadić, Milan 329,

L

Labus, Miroljub 236, 267, 270
 Laden, Osama bin 281
 Lapadat, Livius (Lăpădat, Livius)
 412
 Lapalombra, Jozef (LaPalombara,
 Joseph) 188, 191
 Latinović, Nikola 340
 Latinović, Zoran 413
 Lavrov, Petar 423
 Lazanski, Miroslav 413
 Lazarević, Janko 337
 Lazarević, Vladimir 311
 Lazović, Ksenija 63, 249, 430
 Lefevr, Anri (Lefebvre, Henri) 93
 Lekić, Bojana 382, 417
 Lendvai, Pol (Lendvai, Paul) 422
 Lenjin, Vladimir Iljič 95, 385, 406
 Levental, Leo (Leventhal, Leo) 406
 Levinas, Emanuel (Levinas,
 Emanuel) 14
 Liotar, Žan-Fransoa (Leotard, Jean-
 Francois) 216
 Lisjen, Fevr (Lucien, Febvre) 9, 15
 Lojola, Ignacio de (Loyola, Ignacio
 de) 387, 408
 Lok, Džon (Locke, John) 131-132
 Lorencer, Alfred 86, 404
 Lošonc, Alpar 408

Lukač, Georg (Lukac, Georg) 385
 Lukić, Milomir 327
 Lukić, Sreten 241, 242, 310
 Luković, Mile – Kum 270, 309, 330,
 338-339, 352, 355, 361-
 362, 370, 371
 Luković, Zoran 362
 Luman, Niklas (Luhmann, Niklas)
 28, 103, 128, 137, 139

LJ

Ljubenić, Bojan 16, 382
 Ljuboja, Branko 413

M

Magazinović, Kosta 10
 Mahmutćehajić, Rusmir 217
 Majnhof, Ulrike (Meinhof, Ulrike)
 25
 Makferson, Kraford (Macpherson,
 Crawford Brough) 131
 Makijaveli, Nikolo (Machiavelli,
 Niccolo) 128-130, 132, 154
 Maksimović, Sladana 17, 382
 Malavrazic, Đorđe 404
 Maletić, Predrag 340
 Mališić, Vesna 15, 17, 44, 50, 63,
 65, 70, 383, 395, 396, 417
 Mamula, Đorđe 312
 Manojlović Pintar, Olga 14, 75, 423
 Manojlović, Dragana 331, 333, 338-
 339, 341, 347, 352, 362,
 367
 Maraš, Nebojša 330, 345, 349, 360
 Maričić, Dušan – Gumar 281, 310
 Marić, Ivan 16, 71, 382
 Marjanović, Mirko 417
 Marjanović, Radovan 410
 Marjanović, S. 335
 Marković Subota, Tamara 374
 Marković, Ante 145

Marković, Dragan 33
 Marković, Dragoljub 272, 301, 357-358, 371
 Marković, Dragoslav Draža 31
 Marković, Ilka 61
 Marković, Ivan 291
 Marković, Mihajlo 23, 218-219, 299, 388
 Marković, Mira 294
 Marković, Radomir Rade 63, 65, 259, 310, 354-355, 357, 361, 370
 Marković, Svetozar 10
 Marks, Karl (Marx, Karl) 20, 27-28, 32-33, 78, 85, 87, 90, 94-97, 99, 102, 105-113, 116-117, 124, 128, 132, 139, 155, 379, 384, 386, 388, 405, 408, 415, 421, 425
 Markuze, Herbert (Marcuse, Herbert) 94
 Maršićanin, Dragan 272, 309, 336, 356
 Martinov, Zlatoje 413, 417
 Mašić, Dušan 368
 Matić, Dragana 413
 Matvejević, Predrag 27, 402
 Medik Hans (Medick, Hans) 127
 Melčić, Dunja 11-12, 16, 19, 24-25, 86, 101, 137, 386, 391, 403, 421, 425
 Mesarević, Nata 327, 345
 Micić, Miroslav 355
 Mičerlih, Aleksandar (Mitscherlich, Alexander) 201
 Mičeta, Luka 63, 396-397, 413
 Mićunović, Dragoljub 25, 30, 32, 39-41, 47, 63, 189, 219, 292-293, 295-296, 413
 Mihajlov, Dejan 249, 260, 264, 285, 302, 305, 309, 329, 336, 356
 Mihajlov, Ljiljana 400
 Mihajlov, Mihajlo 413
 Mihajlović, Dušan 54, 65, 241, 269, 277-278, 280, 282, 329, 372
 Mihajlović, Vojislav 335
 Mihelič, Mojca 389
 Mijanović, Vlada 19
 Mijatović, Zoran 278, 310, 328
 Mijović, Rodoljub 328,
 Mil, Džon Stjuart (Mill, John Stewart) 96-97, 406
 Milačić, Slobodan 428
 Miladinović, Dragan – Gagec 347
 Milanović, Dafina 396
 Milenković, Dejan – Bagzi 310, 327-328, 337, 343, 345-346, 358-359, 360-361, 363-367
 Milenković, Jasna 366
 Miletić, Milena 417
 Milić, Milica 317
 Milić, Nenad 371-372
 Milić, Novica 413
 Milinčić, Ljubinka 264, 395
 Milisavljević, Vladimir 327, 345, 349
 Milivojević, Leonid 310
 Milivojević, Marko 311, 364, 367
 Milivojević, O. 356
 Milivojević, Slobodan 311, 350, 364
 Miljanić, Dragan 413
 Miloradović, M. 344
 Milosavljević, D. 417
 Milosavljević, Mirjana 397
 Milosavljević, Vladimir 310
 Milošević, Marko 310
 Milošević, Milan 265
 Milošević, Miroslav 341-344, 353, 365
 Milošević, Nikola 41, 354-355
 Milošević, Slobodan 14, 28, 30, 45, 47-50, 52-55, 64-65, 67, 69-70, 83-85, 97-99, 104, 135, 143, 145, 150-52, 154, 160-64, 166-167, 170-172,

175-177, 182-184, 186-187, 195, 200, 211, 215, 219-221, 224-40, 242-244, 246-250, 253-264, 284, 285, 289-299, 301-306, 310, 313-315, 319, 323, 325, 349, 352-354, 359, 367, 381, 395, 397-398, 415, 419, 429
 Milovanović, Milovan 11
 Milović, Miroslav 201
 Milović, Rodoljub 360
 Milutinović, Milan 233, 243
 Milutinović, Vladimir 24, 397
 Minkler, Herfrid (Münkler, Herfried) 128, 130
 Mišić Pavkov, Gordana 348
 Mišić, Milan 400
 Mišković, Miroslav 311, 350
 Mitrić, Branka 366
 Mitrović, Andrej 423
 Mladić, Ratko 220-221, 225, 233, 237-238, 240-241, 244-246, 261, 311, 314-315
 Mrkšić, Mile 225-256
 Muminović, Galib 217
 Musić, Suvad 311
 Musolini, Benito (Mussolini, Benito) 219
 N
 Nagel, Ivan (Nagel, Ivan) 121
 Nalić, Gradimir 278, 372-373
 Nedić, Vojislav 331, 368
 Nemanjić, Rastko (Sveti Sava) 303, 316-317
 Nibur, Bartold (Niebuhr, Bartold Georg) 110
 Nicović, Marko 268, 280, 312, 372
 Niče, Fridrih (Neitzsche, Friedrich) 125, 212, 215
 Nikezić, Marko 11, 20, 289
 Nikić, Mirjana 398
 Nikolić – Adamov, Snežana 396
 Nikolić – Ristanović, Vesna 73
 Nikolić, Tomislav 307, 332, 335
 Nikolić, V. 335
 Nikšić, Stevan 64, 398-399
 Ninčić, Roksanda 255, 397
 Nobl, Ronald (Noble, Ronald K.) 374
 Novaković, Gordana 400, 410
 Novaković, Staniša 34
 Novaković, Stojan 11, 75, 89
 O
 Obradović, Dositej 42-43
 Obradović, Marijana 62, 73, 327, 430
 Obrenović, Aleksandar, kralj 58, 61
 Obrenović, Mihailo, knez 10, 58, 60-61, 75-761
 Obrenović, Milan, kralj 58, 61
 Obrenović, Miloš, knez 58, 61
 Odavić, Đ. 349, 376
 Ofe, Klaus (Offe, Claus) 93
 Ojdanić, Dragoljub 243
 Osman, Bezdob 220
 Oster, Pol (Oster, Paul) 17-18
 Ostojić, Đorđe 343, 366
 P
 Pak, Doris (Pack, Doris) 256
 Panebjanka, Anđelo (Panebianca, Angelo) 188, 191
 Pantić, Dragomir 186, 191
 Papandreu, Georgios 99
 Papandreu, Jorgos 400
 Pape, Ralf (Pape, Ralf) 25
 Pašanski, Milan 414
 Pael, Kolin (Powell, Colin) 230
 Pavić, Milorad 306
 Pavićević, Veselin 191

- Pavković, Nebojša 241-242, 260, 268, 310, 354
 Pavlović, Buca 368
 Pavlović, Miodrag 387
 Pavlović, Stevan K. 410
 Pavlović, Vukašin 428
 Pažin, Slobodan 272, 340
 Peić, Ivo 34
 Pejaković, Saša – Pele 309, 327, 345-346, 349, 361
 Pečić, Borislav 39
 Perišić, Miodrag 39
 Perišić, Momčilo 409
 Perović, Latinka 9-10, 20, 26-27, 38-39, 41, 62, 72, 136, 138, 199, 417-418, 423
 Pešić, Milenko 393
 Pešić, Vesna 11, 14, 40, 63, 85, 254, 290, 382, 414, 418
 Petković, Radoslav 42
 Petronijević, Goran 346-347, 349, 362
 Petrović – Škero, Vida 238
 Petrović – Škero, Vida 333, 340
 Petrović, Aleksandra 331
 Petrović, Đorđe – Karađorđe 58, 235, 316
 Petrović, Gajo 28, 125, 218
 Petrović, Goran 278, 329, 361, 376
 Petrović, Milanko 35
 Petrović, Momčilo 275-276
 Petrušić, Sandra 414
 Piroćanac, Milan 11, 47
 Platon 124
 Plavšić, Biljana 242,
 Pokok, Džon (Pocock, John) 129-132
 Polanji, K. (Polanji, K.) 406
 Polok, Fridrih (Pollock, Friedrich) 94
 Polt, Majkl (Polt, Michael) 344
 Ponte, Karla del 224, 228-229, 231-232, 240-241, 247-284
 Poper, Karl (Popper, Carl) 406
 Popov, Nebojša 38, 83, 218
 Popović – Obradović, Olga 138
 Popović, M. S. 358
 Popović, Nebojša 16, 381, 414
 Popović, Nikola 384
 Popović, Predrag 268
 Popović, Srđa 21-22, 34
 Popović, Srđa M. 368, 414
 Popović, Vladimir – Beba 231, 268, 300-302, 329, 357, 365, 371-373, 375-376
 Posavski, Ljudevit, 418
 Prelević, Božidar Božo, 312, 351
 Preradović, Svetlana 362, 364
 Prijić, Jovan 327, 330, 341-345, 360, 366, 370
 Prokić, Nenad 198
 Proroković, Dušan 249, 264, 272, 285
 Protić, St. Milan 10, 49, 63
 Puhovski, Žarko 218
 Putin, Vladimir 382, 401

R

- Radak, Milan 354
 Radić, Miroslav 225, 256
 Radić, Pavle 52
 Radojević, Mira 18
 Radojičić, Ljubiša 360
 Radonjić, Milan 311
 Radosavljević, Goran – Guri 312,
 Radovanović, Ivan 409
 Radovanović, Milan, 330, 345, 347, 369
 Radovanović, Slobodan 330, 344,
 Radović, Amfilohije, mitropolit 57-58, 235, 246, 263, 305-306, 316, 411
 Radulović, M. 365
 Rakić, Milica 316, 317
 Rakočević – Novaković, Snežana 24, 397

- Randelović, Nebojša 413
 Ranke, Leopold (Ranke, Leopold fon) 110
 Ranković, Aleksandar 20, 289-290
 Rašeta – Vukosavljević, Marija 301, 372
 Rašić, Mirjana 17, 382
 Razmusen, Jirgen (Rasmussen, Jürgen) 192
 Ražnjatović, Željko Arkan 310
 Reljić, Slobodan 414
 Ridl, Manfred (Riedel, Manfred) 404
 Rigl, Henrijet (Riegel, Henriette) 428
 Rihter, Malabota Melita (Richter, Malabotta Melita) 39
 Rikardo, David (Ricardo, David) 405
 Riker, Pol (Ricoeur, Paul) 14
 Rilke, Rajner Marija (Rilke, Reiner Maria) 101
 Ristić, B. 357
 Ristić, Jovan 11, 47
 Rojnik, Rajmond 374
 Roknić, A. 337, 357, 370
 Romanov, Aleksandar
 Aleksandrović, ruski car 26, 62
 Romanov, Petar Aleksejević (Petar Veliki), ruski car 62
 Rozenkranc, Karl (Rosenkranz, Karl) 122
 Ruso, Žan-Žak (Rousseau, Jean-Jacques) 129, 425

S

- Sabo Paloš, Atila (Szabo Polocz, Attila) 415
 Said, Edvard (Sayid, Edward) 429
 Sajo, A. (Sajo, A.) 427
 Santos, Teodonio dos (Santos, Theotonio dos) 404
 Sartr, Žan-Pol (Sartre, Jean-Paul) 93
 Savić, Ana 337, 339
 Savić, Andrija 278
 Savić, Mile 413
 Savić, Obrad 52, 214-220, 428
 Seiz, Aleksandar 25
 Sekelj, Laslo (Sekelj, Laszlo) 255, 261, 407
 Sekulić, Gajo 218-219
 Serban-Rozen, Mihaela (Serban-Rosen, Mihaela) 427
 Seroca, Jim (Seroca, Jim) 428
 Simatović, Franko Frenki 310
 Simonović, Veselin 334,
 Simović, Aleksandar 309, 327, 345
 Simović, Miloš 309, 327, 345
 Sjuing, Verner (Sewing, Werner) 130, 132
 Skerlić, Jovan 10, 18
 Skinner, Kventin (Skinner, Quentin) 130
 Skorsa, Manuel (Scorsa, Manuel) 384
 Smajlović, Ljiljana 257
 Smit, Adam (Smith, Adam) 127
 Spalović, Dejan 418
 Spasić, Božidar 372
 Spasojević, Dušan – Šiptar 251, 267, 270-273, 275, 278, 309, 330, 352, 355, 358, 361-362, 364, 370-371
 Spinoza, Benedikt (Spinoza, Baruh de) 106
 Stajić, M. Saša 352
 Stakić, Milomir 232, 256
 Stambolić Ivan 59, 199, 256, 311, 343, 352, 355, 361, 364
 Stanić, Stevan V. 413
 Stanišić, Jovica 310, 364
 Stanivuković, Zorica 414
 Stanković, Biljana 329
 Stanković, S. 401
 Stanojević, Dobrivoje 415
 Stanojlović, Dragica 414, 418-419

Stanojlović, Slavija 429
 Stavenhagen, Rodolfo (Stavenhagen, Rodolfo) 405
 Stefanović, Nenad 30, 254, 259, 397
 Stefanović, Nenad Lj. 396-399
 Stevanović, D. 335
 Stjernfeld, Frederik (Stjernfeld, Frederik) 429
 Stojadinović, Ljubodrag 276, 415
 Stojadinović, M. 332,
 Stojanović, Dubravka 15, 39-40, 50, 59, 136, 383, 418
 Stojanović, Miodrag 414
 Stojanović, Radoslav 39
 Stojanović, Svetozar 415
 Stojić, Ljuba 39
 Stojiljković, Vlajko 243, 277
 Stojković, Ivan 368, 370
 Stojković, Zoran 312, 331-333, 341, 344, 365-366
 Stranjaković, Dragoslav 10
 Subotić, Stanko – Cane 270
 Sunkel, Osvaldo (Sunkel, Osvaldo) 405
 Supek, Rudi 218,
 Suvajdžić, Miladin – Đura mutavi 251, 312, 328, 333, 350-351
 Svilanović, Goran 372-373

Š

Šainović, Nikola 243
 Šami, Zoran 283,
 Šarčević – Janković, Jasna 409
 Šare, Nenad – Škene 312, 328, 343
 Šeling, Fridrih (Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von) 122, 379, 383
 Šešelj Vojislav 47, 69, 252, 276-277, 291, 295-296, 382, 400
 Široka, Jaroslava 27, 384, 386, 402
 Šljivančanin, Veselin 225, 256, 260, 310

Šmit, Karl (Schmitt, Carl) 28, 128, 148, 149
 Šmit, Zigfrid J. (Schmidt, Ziegfried) 404
 Štajner, Mihail (Steiner, Michail) 383, 401, 410
 Štiglic, Jozef (Stiglitz, Joseph) 393
 Šubert, Gabrijela (Schubert, Gabriela) 12-13, 36, 57, 71

T

Tadić, Boris 307, 309, 315
 Tadić, Ljubomir 28, 47, 96, 113, 116, 382, 386, 415, 418
 Tejlor, Čarls (Taylor, Charles) 127
 Tijanić, Aleksandar 255, 263, 266, 299, 373, 415
 Tirnanić, Bogdan 291
 Tito, vid. pod Broz, Josip Tito
 Todorović, Dragoljub 353
 Todorović, Miroslav – Šera 337, 347-350, 359, 362-363, 366-367
 Todorović, Pera 62, 68, 423
 Tojaga, Željko 309, 327, 329, 345, 351
 Tomanović, Zdenko 260-261
 Tomić, Aco 237
 Tomić, M. 408
 Tončić, Bojan 331, 337, 370
 Torov, Ivan 415
 Torov, Milica 344
 Tošić, Desimir 415, 418-419
 Tripković, Mirko 337-338, 347-350, 363

U

Ugljanin, Sulejman 320
 Ulemek (Luković), Milorad - Legija 14, 50, 252, 267, 271-275, 278-279, 301-302, 309,

313, 327-328, 330, 334, 341-342, 344-346, 350, 352-359, 364-365, 367-368, 370-374, 377-378, 383, 409

Ulemek, Milan 313
 Ulemek, Natalija 312
 Uskoković, Nataša 409
 Uskoković, Z. 349, 353

V

Vasić, Maja 329
 Vasić, Miloš 62, 70, 365-366, 419
 Vasiljković, Dragan - Kapetan Dragan 310
 Vasović – Makina, Svetlana 72
 Vazić, Siniša 340
 Veber, Maks (Weber, Max) 11-12, 29, 34, 46, 72, 406
 Veiner, Majron (Weiner, Myron) 188, 191
 Veitos, Konstantin V. (Veitsos, Constantine V.) 405
 Veličković, Dušan 403, 415
 Veljak, Lino 113-114, 116, 191
 Veljković – Pušonjić, Dragica 332, 341, 348-350, 371
 Veljković, Dragan 310
 Velmer, Albreht (Wellmer, Albrecht) 28, 93-94, 125, 199, 201, 382, 418, 421
 Vern, Žil (Verne, Jules) 306
 Veruović, Milan 311, 329-330, 349, 351-352, 371, 375-376
 Veselinov, Dragan 354
 Vesić, Dušan 395-396
 Vesić, Goran 268-269, 371
 Vidojević, Milan 373
 Vignjević, Vojislava 396
 Vilke, Helmut (Willke, Helmut) 103
 Vitorović, Miroljub 361
 Vlahović, Dragan 400
 Vlajčić, Milan 408

Vlajnić, S. 333
 Vraneš, Dejan 372
 Vrznić, Nikola 371, 374-376, 415-416, 418
 Vučelić, Milorad 355
 Vudvord, Suzan (Woodward, Suzan) 428
 Vujačić, Veljko 416
 Vujadinović, Dragica 191
 Vujin, Milan 311
 Vukadinović, Đorđe 408
 Vukajlović, Dušan 39
 Vukasović, Nenad 311, 337, 346-347, 363-364, 367
 Vukčević, K. Dragan 423
 Vukojević, Zoran – Vuk 312, 328, 350
 Vuković, Marica 262
 Vuksanović, Slobodan 189
 Vulović, Dobrivoje 14, 16, 382

Z

Zagorac, Đuro 418
 Zaječaranović, Gligorije 384
 Zeleni, Jindrih (Zelený, Jindřich) 405
 Zinovjev, Aleksandar 385
 Zlatar, Andrea 14,
 Zrinščak, Siniša 408
 Zundhausen, Holm (Sundhaussen, Holm) 136
 Zurkamp, Peter (Suhkamp, Peter) 386

Ž

Žarić, Dragan – Kapetan Džo 310, 352-353
 Žegarac, Mile 95
 Živković, Nikola 398, 410
 Živković, Radomir 353
 Živković, Zoran 189, 302, 309, 373
 Životić, Miladin 23, 34

